પ્રાસ્તાવિક

ગુજરાતી ભાષાનાં વ્યાકરણ લિપિ જોડણી વગેરે ઉપર છેલ્લાં ૨૦ વર્ષમાં લખાયેલા અને અન્યાન્ય સામયિકોમાં છપાયેલા ૨૫ લેખોનો આ સંગ્રહ વિષયને અનુરૂપ એવા અક્ષર અને શબ્દ એ મથાળે એકત્રિત રૂપમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભાના સભ્યો સમક્ષ રજૂ કરતાં મને આનંદ થાય છે.

ગુજરાતી એ સ્વતંત્ર ભાષા છે. એની લિપિ એ પણ એની આગવી છે. આ વસ્તુ આંખ સમક્ષ રાખી એનાં સ્વાતંત્ર્ય અને ગૌરવ લક્ષ્યમાં આવે એ રીતે તે તે વિષયનું નિરૂપણ લેખોમાં આપવામાં આવ્યું છે. દરેક લેખમાં એ સાથે કોઈ અને કોઈ મુદ્દો નવીન રજૂ કરવામાં આવ્યો હોય છે એ પણ તજ્જ્ઞો જોઈ શકશે.

જોડણીનો વિષય, જ્યારે હું હજી સંશોધનના ક્ષેત્રમાં પા પા પગલી ભરતો હતો ત્યારનો જોતો તપાસતો આવ્યો છું. શરૂથી પ્રાચીન ગ્રન્થોના સંપાદનને અંગે જૂની ગુજરાતી ભાષાના સંપર્કમાં આવવાનું થવાથી અને એ કારણે સંખ્યાબંધ પ્રાચીન હાથપ્રતો જોવાનો લાભ મળ્યો હોવાથી મારા હૃદયમાં વ્યુત્પત્તિ-પક્ષ ખૂબ ઘર કરી ગયો હતો; એથી જ વ્યુત્પત્તિ ઉચ્ચારણ અને સારલ્યના સમન્વયવાળી જોડણી નક્કી કરવા તરફ મેં શરૂમાં મારી શક્તિઓ વાપરેલી. અમદાવાદમાં આવ્યા પછી-ખાસ કરીને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગમાં કાર્ય કરવાનો પ્રસંગ મળવાથી ભાષાશાસ્ત્રવિષયક ગ્રંથોનો અભ્યાસ સરળ બન્યો. એને અંગે જોડણીના વિષયમાં પણ મને નવી દૃષ્ટિ મળી. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની જોડણીના નિયમોનું વિવરણ આપતાં પાદટીપોમાં તેઃ

જોડણીનું આજનું સ્વરૂપ વ્યવહારપૂરતું છે જોડણીના નિયમોમાં જ્યાં ક્યાંય અસ્વાભાવિકતા છે તેને ભાષાશાસ્ત્ર બરદાસ્ત કરી શકે નહિ, તેથી જે કોઇપણ વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક ગ્રંથો લખે તે દેશના સ્વાભાવિક વ્યાપક જીવત ઉચ્ચારણોનો જ સમાદર કરે એ સ્વાભાવિક છે. આવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથો શબ્દનું સાચુ સ્વરૂપ આપી શકે; ભલે એને લેખનમાં શુદ્ધ સ્વરૂપમા જોડણી વ્યક્ત ન કરે.

પરતુ આ વિષયને આવી બુદ્ધિથી જોનારા વિદ્વાનો આપણે ત્યાં છે કેટલા ? આ વિષય જ એવો જટિલ અને માથાફોડિયો છે કે એ તરફ ઘણા ઓછા વિદ્વાનો દષ્ટિ આપે છે; તેથી જ આ ક્ષેત્રમાં કામ કરનારા એકલા પડી જાય છે, કેટલીક વાર ઉપેક્ષિત પણ થાય છે. સ્વ. નરસિંહરાવનું ઉદાહરણ આપણી સામે એ જ કહે છે

પણ વિદ્યાઓના સંશોધન તરફ ગુજરાતનાં સંતાનો વધુ અને વધુ ધ્યાન દેવા લાગ્યા છે. આ રીતે ધ્યાન અપાતા વધુ સ્વાભાવિક દૃષ્ટિ કેળવાશે, ત્યારે જ શકારપદ વિષયો વધુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપ પામશે.

ઉપર મેં મારૂ વલણ બતાવ્યુ તેમ જોડણીના વ્યવહારુ નિયમો સ્વીકારવા જોઇયે એ બાબતમા વિદ્વત્સમુદાયમાં ભાગ્યે જ બે મત હોઇ શકે સાથે એ પણ સ્પષ્ટ છે કે વ્યવહારને સત્યનું પીઠબળ હોવું આવશ્યક છે. કોઇપણ વસ્તુ સત્યથી દૂર જાય તો એ વ્યવહાર છે એટલા માત્રથી સ્વીકાર્ય બની જતી નથી. જોડણી–અને ભાષાવિષયક તમામ વ્યવહારુ નિયમો–નું વલણ ભાષાના તથ્યની સમીપતમ આવવાનું હોવુ જોઇયે જેમ જેમ આપણા ભાષાસેવકો ભાષાને લગતા સત્યનું શોધન કરતા આવે તેમ તેમ વ્યવહારુ નિયમોએ એમના કાર્યસારને પોતામા ઝીલી લેવો જોઇયે સત્ય કરતાં કશુ વધુ વ્યવહારુ નથી.

ગુજરાત સાહિત્યસભાએ આ લેખસંગ્રહ છાપી પ્રસિદ્ધ કરવાનું સાહસ કર્યું છે એ માટે હું સભાનો આભારી છુ.

ભીડભંજની, અમદાવાદ
તા. ૬૦–૬–'૪૫

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

અનુક્રમણિકા

લેખાંક	વિષય	પૃષ્ઠ

ભાષા-વ્યાકરણ

અક્ષર અને શબ્દ

[તદ્વિષયક લેખોનો સંગ્રહ]

૧. ગુજરાતી વ્યાકરણનું દિગ્દર્શન

(આર્યા)

અજ્ઞાન–તિમિર ભેદી જ્ઞાન–અરુણથી પ્રકાશ કરનારાં
ગુરુ–રવિ–પદ્‌–કમલોમાં સદૈવ હોજો નમન મારાં.
વાગીશ્વર વલ્લભને વંદી શ્રીવિઠ્ઠલેશ વિભુવરને,
ગુરુના કૃપાકટાક્ષે નિબંધ લખવા પ્રયાસ બને. ૨

(ગીતિ)

ક્રમક્રમ કરતાં ફરતાં રંગી મા ગુર્જરી કૃપામૃતને
રેડો નિબંધપાત્રે, પીતાં જે સર્વ ભક્ત રસિક બને. ૩

(અનુષ્ટુભ.)

ગુર્જરી–સિંધુ છે મોટો, પાર તેનો કદી નથી;
તથાપિ તરવા ત્રાપે કરું છું યત્ન ધૈર્યથી. ૪

હરેક વિષય હાથ ધરતી વખતે નવી નવી કલ્પનાઓ મગજમાં આંદોલન કરી મૂકે છે, અને એવી સ્થિતિ લાવી મૂકે છે કે સત્ય–અસત્યનો નિર્ણય કરવો અતિ કઠિન થઈ પડે. એ જ સમયે મનો-ન્યાયાધીશ આવી કલ્પનાઓના સત્યત્વ–અસત્યત્વનો નિર્ણય આપવામાં મદદ કરે છે, અને બીજાં પણ એવાં કેટલાંક સાધનો મળી આવે છે કે જેથી આગળ વધતાં એક પછી એક અડચણ દૂર થતી જાય છે.

ગુજરાતી વ્યાકરણનું દિગ્દર્શન કરવા મન પ્રેરાય છે તે વખતે સ્વાભાવિક રીતે એ વિચાર ઉપસ્થિત થાય છે કે, કયાં ગુજરાતી ભાષાનું અગાધત્વ અને કયાં આ અલ્પમતિનું ક્ષુલ્લકત્વ? પરંતુ તે વખતે શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતાંતર્ગત શ્રીકૃષ્ણવાક્ય—",સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિં લભતે નરઃ=પોતાના કામમાં મસ્ત, મેળવે નર સિદ્ધિને,"નું

સ્મરણ આવતા હૃદય ઉત્સાહપૂર્ણ થાય છે અને આગળ વધવા પ્રેરાય છે આવી સ્થિતિ થતા સાધનોનું બાહુલ્ય પણ આવી મળે છે

પ્રસ્તુત વિષયનો વિચાર કરતા સ્વાભાવિક રીતે આ પ્રશ્નો પ્રાપ્ત થાય છે —

(૧) ગુજરાતી એટલે શુ?
(૨) ગુજરાતી વ્યાકરણ એ શુ? અને
(૩) તેની આવશ્યકતા શી?

૧. ગુજરાતી

ગુજરાતી, આ શબ્દ મૂળ 'ગુજરાત' શબ્દને તદ્ધિતનો 'ઈ' પ્રત્યય લાગી સિદ્ધ થાય છે જો કે એ વિશેષણ છે, તથાપિ અહીં 'ભાષા' શબ્દના સ્થાનમા વપરાયો છે, તેથી ગુજરાતી ભાષા એવો અર્થ પ્રતીત કરાવે છે ગુજરાત એ દેશવિશેષ છે, અને તેમાં ઉત્તરે પાલણપુરની ઉત્તરસીમા, દક્ષિણે સુરત જિલ્લાની દક્ષિણસીમા, પૂર્વે ધરમપુર સ્વસ્થાન અને અગ્વલ્લી ડુગરની હારમાળા, અને પશ્ચિમે કાઠિઆવાડનો પશ્ચિમ તરફનો અરબ્બીસમુદ્રનો કાંઠો, એમ સીમાત આવેલા છે આ પ્રદેશોમા અને તે પ્રદેશોના મધ્યમા આવેલા પ્રદેશોમા જે ભાષા બોલાય છે તે જ **ગુજરાતી** ભાષા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે

જૂના ગુજરાતમા મહીનદીના ઉત્તરભાગ પાલણપુર, કડી, અમદાવાદ, મહીકાંઠા અને ખેડાનો જ સમાવેશ થતો હતો સૂરત તે વખતે કોકણભાગમા મનાતુ હતું આ પ્રદેશનું 'ગુજરાત' એવુ નામ દસમા–અગિયારમા સૈકાના મધ્ય ભાગમા પડ્યુ હોય એમ મનાય છે તે પહેલા આ દેશ આનર્ત+ લાટ દેશ મળી હતો લાટ પ્રદેશની ભાષા તે સમયે **લાટી** હતી **લાટી** ભાષા એવી સુંદર હતી કે હજુ સુધી અલંકારગ્રંથોમા લાટાનુપ્રાસ નામે શબ્દાલકાર પ્રસિદ્ધ છે રાજા ભોજ 'સરસ્વતીકંઠાભરણ' માં જે ગુજરાતી ભાષાનું વસ્તુદર્શન કરાવે છે તે ખરેખર આનર્ત+ લાટની ભાષા છે[૧]

---

૧ આ ગુજરાતની તે વખતની વિશિષ્ટ ભાષા ગમે તે હો, પણ ગુજરાતીઓ તેમ લાટવાસીઓની ભાષાને ટકોરમા ભોજ ઉલ્લેખે છે

જ્યારથી ગુજર નામની એક પ્રજા આ દેશમા આવી રાજ્ય કરવા સુધી પહોચી ત્યારથી આ દેશ ગુજરાત કહેવાય છે જૂના તામ્રપત્રો અને શિલાલેખોમા આ દેશનું નામ ગુર્જરત્રા મળી આવે છે, કારણ કે આ દેશમા આશ્રય લઈ ગુજરો નિર્ભય થયા હતા એમ કહેવાય છે.

કેટલીક બીજી પ્રજાઓ માફક ગુજર લોકો પણ વાયવ્યકોણ-માના હિંદુસ્તાનના ડુંગરી પ્રદેશમાથી હિંદુસ્તાનમા આવી પહોચ્યા. પ્રથમ તો તેઓ પંજાબમાં આવી વસ્યા, જ્યા હજી પણ 'ગુજરાત' અને 'ગુજરાનવાલા' એવા બે જિલ્લા છે આ નામ તેઓ ત્યા વસતા હતા તેથી જ પડ્યું છે, એ ચોક્કસ છે ત્યારપછી તેઓ રજપૂતાના અને માળવા તરફ વધ્યા, અને આગળ વધી ગુજરાત (તે વખતે આનર્ત+લાટ) અને ખાનદેશ સુધી વધ્યા, તથા તે તે સ્થળે પોતાના રાજ્યો સ્થાપ્યા રજપૂતાનામા તેઓએ એક મહારાજ્ય સ્થાપ્યું એ ગુજર-વંશમા જ રાજા ભોજ પ્રતીહાર થયો હતો, એમ કહેવાય છે આ ભોજના સમયમાં તેઓની મત્તા કનોજમા સ્થાપિત થઈ હતી જ્યારથી અણહિલપુર પાટણમા ચાવડાવંશનો અંત આવતા સોલકી વંશની સ્થાપના થઈ ત્યારથી આ પ્રદેશ 'ગુજરાત' નામે પ્રસિદ્ધ થયો આ સાહસિક પ્રજાના નામ ઉપરથી જ આ દેશનું નામ 'ગુજરાત' પડ્યું હોય, એમા કશી અતિશયોક્તિ નથી

આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ નીચે મુજબ સાધવામા આવે છેઃ

गुर् (गुरी, तुदादि–उद्यमने)=ઉદ્યમ કરવો આ છઠ્ઠા ગણના ધાતુ ઉપરથી गुर् (પું)=ઉદ્યમ, શબ્દ આવે છે (क्विबन्त) गुरि जीर्यन्त इति गुर्जरा =જેઓ ઉદ્યમમા પોતાની જિંદગી પૂર્ણ કરે છે તે ગુર્જરો, અથવા, गुरि जरा यर्षां ते गुर्जरा =જેઓને ઉદ્યમમા જ જરા આવી ગઈ છે તે ગુર્જરો तान् त्रायते यो देश स गुर्जरत्रा (सोमशवत्) =જે ગુર્જરોને જે બચાવે છે તે ગુર્જરત્રા (પું) અથવા, तान् त्रायते

पठन्ति लटभ लाटा प्राकृत संस्कृतद्विष. ।
अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जरा. ॥ તા ૧૨–૮–'૪૮

या भूमिः सा गुर्जरत्रा (रमावत्)=તેઓને જે બચાવે છે તે ભૂમિ **ગુર્જરત્રા (સ્રી.)**[1] ત્યાં વરરુચિની "પ્રાકૃતમંજરી"નાં सर्वत्र लवराणाम् ૩–૩ અને शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ ૩–૪૯, એ બે સૂત્રોથી ઉભય સ્થળે આવેલા સંયુક્ત ર્નો લોપ થયા પછી, બાકી રહેલા જ્ અને ત નું દ્વિત્વ થતાં પ્રાકૃતમાં **ગુજ્જરત્તા** એવું રૂપ સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી **ગુજરાત** (પું. સ્રી.) શબ્દ આવી રહે છે.

કેટલાક गुर् (गुरि–दिवादि–हिंसागत्योः)=હિંસા કરવી, જવું, આ ચોથા ગણના ધાતુને जर પ્રત્યય લગાડી गूर्यन्ते रिपूंरते गूर्जराः=જે શત્રુઓને હણે છે તે ગુર્જરો, એમ વ્યુત્પત્તિ કરે છે; પરંતુ તે યથાર્થ છે કે નહિ તે કહેવું સાક્ષરોને હાથ છે. આમાં जर એવો નવો પ્રત્યય ઉદ્‌ભાવવો પડે છે.

ક્યાંક ક્યાંક ગુજરાતને બદલે ગૂજરાત પણ લખાયેલું મળે છે. આ વ્યુત્પત્તિ ન હોય તોયે गुज्जरत्ता ઉપરથી પણ 'ગૂજરાત' આવી શકે; અને એ રીતે હજી પણ કેટલાક લેખકો લખે છે. બહુસ્વરી શબ્દોમાં ભાગ્યે જ આદિસ્વર દીર્ઘ ઉચ્ચારી શકાય. તે રીતે પણ ગુજરાત વધુ સ્વાભાવિક છે.[2]

૨. ગુજરાતી વ્યાકરણ

ભગવાન પતંજલિ વ્યાકરણમહાભાષ્યમાં વ્યાકરણની વ્યુત્પત્તિ કરે છે કે–"व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्=જેના વડે શબ્દોનો

૧. गुर्जरत्रा मंडल ઇ. સ. ની ૮મી સદીના કાલંજરના લેખમાં, गुर्जरत्रा भूमिः વિ. સં. ૯૦૦ના ભોજદેવના દૌલતપુરાના એક તામ્રપત્રમાં, અને गुज्जरत्ता પ્રાકૃત વિ. સં. ૯૧૮ના કુક્કકના ઘટયાળના લેખમાં છે. પણ અલ્બેરૂનીએ તો गुज्रात શબ્દ ઇ. સ. ૯૭૦–૧૦૩૦માં જો કે આ દેશ માટે નહિ, પણ ભિન્નમાળ ને ઉપરના દેશ માટે પ્રયોજ્યો છે. તા. ૧૨–૮–'૪૪

૨. અલ્બેરૂની गुज्रात લખે છે. તેમાંથી સીધો गुजरात શબ્દ વધુ સ્વાભાવિક છે. એ નારી જાતિનો શબ્દ મૂળ અરબી સમૂહવાચક બહુવચન-દેશવાચક બન્યો વધુ શક્ય છે. તા: ૧૨–૮–'૪૪

વિશેષ આકાર બાંધવામા આવે છે તે વ્યાકરણ " વ્યાકરણ એ ભાષામાં રહેલા શબ્દો કેવી રીતે વ્યુત્પન્ન થઈ જનસમૂહમાં વપરાય છે તેનો સ્ફોટ કરે છે

આરભમાં મનુષ્યો પરસ્પર વિચારની લેવડદેવડમા જે જે સંજ્ઞાઓ વાપરતા તેના શબ્દસ્વરૂપો બધાતાં તે પછી કાળે કરી એવી રીતે જુદી જુદી વસ્તુઓની જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ વાપરતા શબ્દ-સમૂહો બધાતા તે શબ્દસમૂહોમા નવા નવા શબ્દો જોડાઈ ભાષા-સ્વરૂપ વ્યક્ત થતુ એવા ભાષાસ્વરૂપમા મૂળ શબ્દો કયા અને ત્યાર પછી કયા ક્યા શબ્દો ઉમેરાઈ નવા શબ્દો થયા, તેનો સ્ફોટ કરનારું શાસ્ત્ર તે જ વ્યાકરણશાસ્ત્ર વ્યાકરણશાસ્ત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે કે, ભાષાસ્વરૂપ અમલ સ્વરૂપમા જ રહી વિકૃત ન થાય

મૂળ ભાષામાથી કઈ કઈ ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ તે અહીં ટૂકમા દેખાડવામા આવે છે —

મૂળ ભાષા

- તુરાનિયન
  - આલ્તાઇન વગેરે
- સેમેટિક
  - હિબ્રુ અરબી વગેરે
- આર્ય[૧]
  - ઇન્ડિક
    - સસ્કૃત
      - પ્રાકૃત ભાષા
        - પાલિ, મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, વગેરે
          - જૂની ગુજરાતી (અપભ્રશ, મારવાડી વગેરે)
            - નવી ગુજરાતી
  - ઇરાનિક
    - ઝદ, પહેલવી, ફારસી વગેરે
  - સ્લેવોનિક
    - રશિયન વગેરે
  - કેલ્ટિક
  - હેલેનિક
    - ગ્રીક
  - ઇટાલિક
    - લેટિન
      - ફ્રેચ વગેરે
  - ટ્યુટોનિક
    - જર્મન
      - ઇંગ્લિશ વગેરે

૧ આર્ય એ જ ઇંડો-યુરોપિયન ભાષા.

મૂળ વૈદિકી—છન્દિક—ભાષામાથી મહર્ષિ પાણિનિ જેવા વ્યાકરણાચાર્ય એ ભષાના શુદ્ધ સ્વરૂપને શોધી ભાષા **સંસ્કૃત** કરી કાળબળે તે પ્રકૃતિ મૂળ રૂપ છન્દિકમાથી પ્રાકૃત ભાષાઓ જન્મી જુદા જુદા દેશપરત્વે તે પ્રાકૃત ભાષાના જુદા જુદા નામો પડ્યાં બૌદ્ધોની **પાલિ** એ છન્દિમાથી તુરત બગડેલી ભાષાનું સ્વરૂપ છે प्रकृतेः संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृती मता। षड्विधा सा प्राकृती च शौरसेनी च मागधी। पैशाची चूलिकापैशाच्यपभ्रंश इति क्रमात्। तत्र तु प्राकृतं नाम महाराष्ट्रोद्भवं विदुः ॥ કવિ દંડી પણ કહે છે કે—महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टां प્राकृतीं विदुः ॥ મૂળ સંસ્કૃતમાથી વિકાર પામેલી પ્રાકૃત ભાષા મનાઈ તે પ્રાકૃત છ પ્રકારની -(૧) પ્રાકૃત કે મહારાષ્ટ્રી, (૨) શૌરસેની (૩) માગધી, (૪) પૈશાચી, (૫) ચૂલિકાપૈશાચી અને (૬) અપભ્રંશ આપણી ગુજરાતી એ શૌરસેની અને અપભ્રંશમાથી થઇ છે એવુ ભાષાશાસ્ત્રીઓનું મતવ્ય છે[૧]

જે સમયે ભાષા આ પ્રમાણે બગડતી જતી હતી તે સમયે મહાન વૈયાકરણોએ તે તે ભાષાને વ્યાકરણરૂપી સાંકળથી જકડી હતી કે જેથી હજી પણ તે તે ભાષાના શુદ્ધ સ્વરૂપોને આપણે તે તે ભાષાના વ્યાકરણદ્વારા જાણી શકિયે છિયે આપણી ગુજરાતી ભાષા માટે ઘણા ઘણા સાક્ષરોએ ઘણી ઘણી શોધ કરી ભાષાસ્વરૂપ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યા છે, અને હજી પણ થતા જાય છે, પરંતુ જેને

---

૧ એથી 'શૌરસેન અપભ્રંશ નામનો અપભ્રંશપ્રકાર હતો તે ઉપરથી આ ભાષા ઊતરી આવ્યાનુ પણ કહેવામા આવે છે તે બરોબર નથી 'શૌરસેન' કે 'મહારાષ્ટ્ર એ નામના કોઇ અપભ્રંશ ક્યાય નોંધાયા નથી સ્વાભાવિક ક્રમ એવો છે કે સ્વાભાવિક શૌરસેની>સ્વાભાવિક મહારાષ્ટ્રી> અપભ્રંશ એમ મુખ્ય બધારણ અપભ્રંશને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાથી મળ્યુ છે, એમા શૌરસેનીના સંસ્કારો ત્રીજી પેઢીએ વારસામા મળ્યા છે પ્રધાન અપભ્રંશની એક શાખા 'ગૌર્જર અપભ્રંશ તેમાથી ગુજરાતી ઊતરી આવી છે. તા. ૧૨-૮-૪૪

રેવરંડ ટેલર સાહેબ અસાધારણ વ્યાકરણ કહેતા તેવું વ્યાકરણ ન થાય ત્યાંસુધી ભાષાસ્વરૂપ શું છે તે ન સમજાય

૩ વ્યાકરણની આવશ્યકતા

"अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्द एव निबन्धनम्। तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते=અર્થ, પ્રવૃત્તિ અને તત્ત્વનું શબ્દ જ બંધન છે, અને શબ્દોના તત્ત્વોનું જ્ઞાન વ્યાકરણ વિના અન્ય રીતે નથી " માટે વ્યાકરણ આવશ્યક છે

પતંજલિ મહર્ષિ વ્યાકરણમહાભાષ્યમાં વ્યાકરણ ભણવાનાં ઘણાં ઘણાં કારણો દર્શાવે છે, તે માંહેના આ ખાસ ઉપયોગી કારણો બતાવવામાં આવે છે —

"कानि पुनः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि ?=શબ્દાનુશાસનના[1] વળી શા પ્રયોજન છે ?' એમ આરંભી, 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्=રક્ષા, તર્ક, આગમ લઘુ અને અસંદેહ, એ પાંચ પ્રયોજન છે " વગેરે કહી આગળ દર્શાવે છે કે, 'रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्=વેદોના રક્ષણ માટે વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું " આનું નામ જ તે રક્ષા. હવે ઊહ (તર્ક) કરે છે કે—"न सर्वैर्लिङ्गैर्न सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदमन्त्रा निगदिताः .. तस्मादध्येयं व्याकरणम्=બધાં લિંગ, બધી વિભક્તિઓથી વેદમાં મંત્રો ભણેલા હોતા નથી તેથી તે જાણવા માટે વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું " અવૈયાકરણ તર્ક કરી શકતો નથી, અને તેથી તેને

---

૧. ભાષ્યકાર ભગવાન પતંજલિ વ્યાકરણને શબ્દાનુશાસન કહે છે તે શબ્દનો આરંભ વાર્તિકમાં કાત્યાયન મહર્ષિ કરે છે ભાષ્યપ્રદીપકાર કૈયટ જ ત્યાં કહે છે કે—'व्याकरणस्य चेदमन्वर्थं नाम शब्दानुशासनमिति=શબ્દાનુશાસન એવું આ વ્યાકરણનું પર્યાયનામ છે.' 'अनुशिष्यन्तेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य ज्ञाप्यन्तेऽनेनेत्यनुशासनम्=જે વડે અપશબ્દોથી' જુદા પાડી સાધુ, શબ્દોને જણાવવામાં આવે તે અનુશાસન." शब्दानामनुशासनं शब्दानुशासनम्=શબ્દશાસ્ત્ર

સ્પષ્ટ અર્થ સૂઝતો નથી. આ આગમ છે કે—"प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणम् । प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति=વેદનાં [1]છએ અંગોમાં વ્યાકરણ પ્રધાન છે. પ્રધાન વસ્તુમાં કરેલો યત્ન ફલિત થાય છે" એવું આગમ—શાસ્ત્રનું કથન છે માટે વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું. લઘુ–લાઘવ–સંક્ષેપ આ છે કે–"लध्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् । ब्राह्मणेनावश्यं शब्दा ज्ञेया इति । न चान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञातुम्=લાઘવ માટે પણ વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું. બ્રાહ્મણે અવશ્ય શબ્દો જાણવા જોઇયે. વ્યાકરણ વિના બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી શબ્દો જાણી શકાતા નથી." પાંચમું પ્રયોજન અસંદેહ છે—"असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम्=સંદેહ ન રહે માટે પણ વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું." स्थूलपृषती એ શબ્દ स्थूला चासौ पृषती च स्थूलपृषती=મોટી કાબરચીતરી ગાય, આ તત્પુરુષાંતર્ગત કર્મધારય સમાસ, અને स्थूलानि पृषन्ति यस्याः सेयं स्थूलपृषती=જેને મોટાં ચિત્રવિચિત્ર ધાબાં છે તેવી, આ બહુવ્રીહિ સમાસ, આ વગેરે અવૈયાકરણ ન જાણી શકે. જેણે વ્યાકરણનું અધ્યયન કર્યું હોય તે તુરત જ કહી શકે કે, "જો આદ્યુદાત્ત હોય તો બહુવ્રીહિ, અને અંતોદાત્ત હોય તો કર્મધારય". આમ જ્યાં સંદેહ પડે ત્યાં વ્યાકરણથી જ નિરાકરણ થાય.

"इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि=આ પણ વળી કેટલાંક શબ્દાનુશાસનનાં પ્રયોજનો છે." "तेऽसुरा हे लयो हे लय इति कुर्वन्तः पराबभूवुः । तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै । म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः । म्लेच्छा मा भूमेत्यध्येयं व्याकरणम्=હે અરયઃ (હે

1. "मुखं व्याकरणं तस्य ज्यौतिषं नेत्रमुच्यते । निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विचितिः पदे ॥ शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते ॥ =વેદનાં છ અંગમાં (૧) મુખ તે વ્યાકરણ, (૨) નેત્ર તે જ્યોતિષ, (૩) કાન એ નિરુક્ત, (૪) પદો તે પિંગલ, (૫) નાસિકા તે શિક્ષા, અને (૬) હાથ તે કલ્પો. આ બધામાં વ્યાકરણ એ પ્રધાન અંગ છે. પદ અને પદાર્થોનો નિશ્ચય વ્યાકરણથી જ થાય છે.

શત્રુઓ)ને બદલે હે લયઃ, હે લયઃ (અરે નાશ) કરતા અસુરો હારી ગયા. બ્રાહ્મણે તેથી મ્લેચ્છ ન થવું, અપભાષણ ન કરવું. જે અપશબ્દ છે તે ખરેખર મ્લેચ્છ છે. આપણે અપશબ્દ બોલનારા ન થઈયે માટે વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું." વળી "दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्=ઉચ્ચારથી કે અક્ષરથી ખોટી રીતે યોજવામાં આવેલો દુષ્ટ શબ્દ–અપશબ્દ ખરા અર્થને કહેતો નથી. જેમ વૃત્રાસુર इन्द्रशत्रुમાં ઉચ્ચારની ભૂલ થવાથી ઇંદ્રને બદલે પોતે મરણ પામ્યો તેમ દુષ્ટ શબ્દ યજમાનની જ હિંસા કરે છે." વૈદિક એક આખ્યાયિકા છે કે ઇંદ્રના શત્રુ વૃત્રાસુરે અભિચાર–મારણ–મંત્રનો આરંભ કર્યો, તેમાં હોમને વખતે "स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व=ઇંદ્રના શત્રુનો જય થાઓ" એવા મંત્રાર્થવાળા મંત્રમાં इन्द्रशत्रु તત્પુરુષ હોતાં, અંતોદાત્ત ઉચ્ચાર કરવો જોઈયે, તેને બદલે ઋત્વિજે આદ્યુદાત્ત ઉચ્ચાર કરી આહુતિ આપી. આમ બહુવ્રીહિ સમાસ થતાં 'ઇંદ્ર જેનો કાપનાર' એવો અર્થ થયો, અને ઊલટું ઇંદ્ર વૃત્રાસુરને હણનાર થયો. "दुष्टाञ्शब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्=આમ દુષ્ટ શબ્દો ન વાપરિયે માટે વ્યાકરણ ભણવું."

વળી "यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्। तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम्=જે ભણ્યા છિયે પણ ગણ્યા નથી અને પાઠમાત્રથી જ ઉચ્ચારિયે છે તે, જેમ સૂકાં લાકડાં અગ્નિ ન હોય તે સ્થળે બળતાં નથી તેમ, ફલદાયક થતું નથી. આમ અર્થરહિત શબ્દનું અધ્યયન ન કરિયે માટે વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું;" કારણ કે, "एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति=એક જ શબ્દ સારી રીતે જાણ્યો હોય, શાસ્ત્રસંમત હોય, અને સારી રીતે વાપરવામાં આવ્યો હોય, તો સ્વર્ગલોકમાં ઇચ્છિત ફળ દેનાર થાય છે."

પતંજલિ ભગવાને આમ વ્યાકરણનાં પ્રયોજનો દર્શાવી વ્યાકરણની આવશ્યકતા કેટલી છે તે દર્શાવ્યું છે, એ જણાઈ આવશે.

આગળના લોકો ભાષાશુદ્ધિ માટે કેટલું કરતા એ પણ સમઝાશે તેને જ અનુસરી પ્રાકૃત ભાષાઓને પણ નવા નવા વ્યાકરણકારોએ प्राकृतलक्षण, प्राकृतप्रकाश प्राकृतव्याकरण, प्राकृतसर्वस्व षड्भाषाचन्द्रिका, વગેરે ગ્રંથો રચી જકડી છે

ઉપર સર્વને સંસ્કૃત વ્યાકરણના અધ્યયનની સ્પષ્ટ આવશ્યકતા જણાવી છે પરંતુ તેજ રીતે તમામ ભાષાઓના વ્યાકરણો જાણવા આવશ્યક છે, અને તેજ રીતે ગુજરાતી વ્યાકરણના જ્ઞાનની પણ આવશ્યકતા છે આપણા પૂર્વના ગુજરાતી કવિઓ અને સમર્થ લેખકોના ગ્રંથોનું રક્ષણ ગુજરાતી વ્યાકરણના જ્ઞાનથી જ થવાનું છે. એ કવિઓના ગ્રંથોમા વપરાયેલા પ્રયોગો કેવા છે, કઈ કઈ રૂઢિએ તેઓ કામ કરી ગયા છે તે વગેરે ઊહુ-તર્ક ગુજરાતી વ્યાકરણથી જ ફલિત થાય છે વ્યાકરણરૂપ આગમથી તેવા કવિઓના અને લેખકોના લેખોનો અર્થ સ્પષ્ટ જાણી શકાય છે કેવા કેવાં શબ્દોના લાઘવ કર્યા છે, તે વ્યાકરણ વિના અન્ય કોણ બતાવે ? તેમ સંદેહનું નિરાકરણ વ્યાકરણથી જ થવાનું છે ઉચ્ચારના અને વર્ણના ભેદ વૈદિક ભાષા જેવા આપણામા ય નથી શું ? ચાલ (ઉદાત્ત) =રિવાજ ચાલ (અનુદાત્ત)=ગતિ, ચાલ (સ્વરિત)=વર્તણૂક, પુર (હ્રસ્વ)=શહેર, પૂર (દીર્ઘ)=પાણીનું વહી જવું રેલ, વગેરે

વાણી કેવી દિવ્ય છે, તેનું શ્રુતિ આ પ્રમાણે વર્ણન કરે છેઃ— "चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेश ॥ = ચાર પદજાત, (૧) નામ, (૨) આખ્યાત, (૩) ઉપસર્ગ અને (૪) નિપાત એ એના શીંગડા છે ત્રણ કાળ (૧) ભૂત (૨) ભવિષ્યત્ અને (૩) વર્તમાન, એ એના પાદ છે નિત્ય અને કાર્ય, એ બે પ્રકારના શબ્દો શીર્ષ, છે સાત વિભક્તિ એ તેના હાથ છે (૧) ઉરસ્, (૨) કંઠ અને (૩) મૂર્ધસ્થાન એ ત્રણમાં બંધાયેલો ઇચ્છિત આપનાર વાણીરૂપી વૃષભ શબ્દ કરે છે આ મહાન દેવ શબ્દ મનુષ્યમા પ્રવેશ કરી રહ્યો.

છે" આમ આ વ્યાકરણના શિક્ષણથી આપણને શબ્દબ્રહ્મ સાથે સામ્ય થાય છે, માટે અવશ્ય વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવુ

પદમજરીમા પણ વ્યાકરણનું માહાત્મ્ય આમ નિરૂપાયેલુ છે.— "उपासनीय यत्नेन शास्त्र व्याकरणं महत् । प्रदीपभूत सर्वासा विद्याना यद-वस्थितम् ॥ इदमाद्य पदस्थान मुक्तिसोपानपर्वणाम् । इयं सा मोक्षमाणानाम-जिह्मा राजपद्धति ॥ रूपान्तरेण ते देवा विचरन्ति महीतले । ये व्याकरण-संस्कारपवित्रितमुखा नरा ॥ =જે સકલ વિદ્યાના દીવારૂપ છે તે મહાન વ્યાકરણશાસ્ત્રની યત્ન વડે ઉપાસના કરવી મુક્તિના દાદરનું આ પહેલુ પગથિયુ છે. જે હવે પછી મુક્ત થવાના છે તેઓનો આ પાપરહિત રાજમાર્ગ છે જેઓનાં મુખ વ્યાકરણના સંસ્કારથી પવિત્ર થયેલા છે તેવા નરો અન્યરૂપે દેવ તરીકે આ પૃથ્વીના તળ ઉપર વિચરી રહ્યા છે"

ઉપરની 'चत्वारि०" શ્રુતિમા વ્યાકરણના જુદા જુદા અગોનું નિરૂપણ છે. તેમા જણાવેલા અગો વ્યાકરણમા અવશ્ય હોવા જોઈએ આનાં આ અંગો આપણી ગુર્જરી ગિરામાં અવશ્ય છે આગળ જતા શ્રીપતજલિ ભગવાન આજ્ઞા કરે છે કે –"न चान्तरेण व्याकरण कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम्=વ્યાકરણ વિના કૃત્ કે તદ્ધિત જાણી શકાતા નથી" માટે પણ વ્યાકરણનું અધ્યયન આવશ્યક છે

આટલી વ્યાકરણની આવશ્યકતા જણાવ્યા પછી વ્યાકરણના જુદા જુદા અગોનુ નિરૂપણ કરવામા આવે છે

૪ વ્યાકરણનું દિગ્દર્શન

આધુનિક વ્યાકરણકારો વ્યાકરણના ચાર વિભાગ કરે છે — (૧) અક્ષરવિચાર, (૨) શબ્દવિચાર, (૩) વાક્યવિચાર, અને (૪) કવિતાવિચાર આમાથી ચોથા કવિતાવિચારને નિગળો ગણી તેને માટે છદઃશાસ્ત્ર નિરાળુ જ બનાવવામા આવ્યુ છે, તેથી એને વ્યાકરણશાસ્ત્ર સાથે સબધ નથી આથી તેને પ્રસ્તુત વિષયના દિગ્દર્શનમા સ્થાન નથી હવે વાક્યવિચારનો શબ્દવિચારમા જ સમન્વય થઈ જતો હોવાથી મુખ્ય (૧) અક્ષરવિચાર અને (૨) શબ્દવિચાર, એ બે વિભાગ રહે છે.

૧ અક્ષરવિચાર

ગુજરાતી ભાષામા નીચે પ્રમાણે અક્ષરો છે —

સ્વર ૧૧—અ, આ, ઇ, ઈ ઉ, ઊ, ઋ એ, ઐ ઓ, ઔ.

વ્યજન ૩૪—ક્, ખ્, ગ્ ઘ્ ઙ્, ચ્ છ્ જ્, ઝ્, ઞ્ ટ્, ઠ્, ડ્, ઢ્, ણ્ ત્, થ્, દ્, ધ્, ન્ પ્, ફ્ બ્, ભ્ મ્, ય્, ર્, લ્, વ્, શ્, ષ્, સ્, હ્, ળ્

( ) અનુસ્વાર અને ( ) વિસર્ગ

આનો વિભાગ આ રીતે છે —

સમાનસ્વર—અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ ઊ, ઋ સધિસ્વર—એ, ઐ, ઓ, ઔ.
હ્રસ્વસ્વર—અ, ઇ ઉ, ઋ દીર્ઘસ્વર—આ ઈ ઊ એ, ઐ, ઓ, ઔ.
ગુણસ્વર— એ, ઓ વૃદ્ધિસ્વર—આ, ઐ, ઔ

હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુતના ભેદથી અ, ઇ, ઉ, એ દરેકના ત્રણ ત્રણ ભેદ છે ઋ ભાષામા હ્રસ્વ જ છે તેના હ્રસ્વ અને પ્લુત એ બે ભેદ જ છે, અને એ ઐ, ઓ, ઔ એ સંધિસ્વરો દીર્ઘ સ્વર છે, તેથી તેને દીર્ઘ અને પ્લુત એ બે ભેદ છે એ, ઐ ઓ, ઔ એ સધિસ્વરો કહેવાય છે તેનું કારણ એ છે કે, અ+ઇ=એ, અ+એ=ઐ, અ+ઉ=ઓ અને અ+ઓ=ઔ આમ બને છે [1]

૩૪ વ્યજનોમાંના ક્ થી મ્ સુધીના પચીસ અક્ષરોમાં પાચ પાચ અક્ષરનો એક એક વર્ગ પડે છે તે બધા વર્ગીય અને સ્પર્શ કહેવાય છે [2]

ય્, ર્, લ્, વ્, એ અંતઃસ્થ કે અર્ધસ્વર કહેવાય છે.

શ્, ષ્, સ્, હ્ એ ઉષ્માક્ષર છે. ળ્ લ્‌ને મળતો જ છે, ઉચ્ચારણની રીતે તે મૂર્ધન્ય જિહ્વામૂલીય છે.

દરેક અક્ષરનું અમુક નિયત સ્થાનમાંથી ઉચ્ચારણ થાય છે, તેથી તે તમામ અક્ષરોનાં સ્થાન નક્કી કરવામાં આવ્યાં છેઃ—
કંઠસ્થાન–અ, કવર્ગ, હ્ અને વિસર્ગ. તાલુસ્થાન–ઇ, ચવર્ગ, ય્ અને શ્. મૂર્ધસ્થાન–ઋ, ટવર્ગ, ર્ અને ષ્, ળ્ પણ. દંતસ્થાન–તવર્ગ, લ્ અને સ્. ઓષ્ઠસ્થાન–ઉ, પવર્ગ.

આ મુખ્ય સ્થાનો છે. તે સિવાય કેટલાકને મિશ્ર અને કેટલાકને ઉભય સ્થાન છે. જેમકેઃ—

નાસિકાસ્થાન–ઙ્, ઞ્, ણ્, ન્, મ્, (અનુનાસિક), અનુસ્વાર.
કંઠતાલુ–એ, ઍ. કંઠોષ્ઠ–ઓ, ઑ. દંતૌષ્ઠ–વ્.

આ બધામાં ખાસ કરી અનુસ્વારના ઉચ્ચારમાં બે પ્રકાર મનાય છે[1]:—(૧) પૂર્ણ અને (૨) અપૂર્ણ કે ભાંગેલો. તત્સમ શબ્દોમાં અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર પૂર્ણ છે–દંડ, મંડન, પંડિત, મંચ વગેરે. તદ્ભવ અને દેશ્ય શબ્દોમાં ઉચ્ચાર ભાંગેલો છે. ઘણું કરી દીર્ઘસ્વર અને અંત્યસ્વર ઉપર આવેલો અનુસ્વાર આવા શબ્દોમાં ભાંગેલો જણાય છે–ડાંગ, માંડવું, માંચડો, ખાંડ વગેરે. જ્યારે અનુસ્વારનો પૂર્ણ ઉચ્ચાર થાય છે ત્યારે પરસવર્ણ થઈ શકે છે. (અનુસ્વારનો પછી આવનારા અક્ષરના વર્ગના અનુનાસિક જેવો ઉચ્ચાર થાય, ત્યારે ખાસ કરી ગુજરાતીમાં વિકલ્પે તવર્ગીય અને પવર્ગીય અક્ષરો પહેલાં તેને બદલે અનુનાસિક અક્ષરો મુકાય છે. તે જ પરસવર્ણ કહેવાય છેઃ–જેમકે, દન્ત, પ્રતિબિમ્બ, સમ્ભવ, વગેરે. શ્, ષ્, સ્, ર્, અને હ્ ની પહેલાં અનુસ્વારનો મ્ જેવો ઉચ્ચાર થાય છે, પરંતુ મ્ લખાય નહિ. કવર્ગ,

૧. વસ્તુસ્થિતિએ આ બે ભિન્ન ઉચ્ચારણો વૈદિકકાળથી છે, જ્યાંનું પહેલું અનુસ્વાર અને બીજું અનુનાસિક છે. તા. ૧૨–૮–'૪૪.

ચવર્ગ અને ટવર્ગ પહેલાં બહુધા પરસવર્ણ કરવાનો ચાલ નથી તેમ જ ય્, વ લ્, પહેલાં પણ અનુસ્વારને બદલે અનુનાસિક ય્, વ્, લ્ મૂકવાનો પણ ચાલ નથી) જ્યાં અનુસ્વારનો ભાગેલો ઉચ્ચાર થાય ત્યાં તો પરસવર્ણ કોઈ રીતે થઈ ન શકે, જેમકે, મતનુ ને બદલે કાન્તનુ માભળવુ ને બદલે સામ્ભળવુ, વગેરે. આ કેવળ અશુદ્ધ છે.

ગુજરાતીમા સસ્કૃત માફક સધિ નથી, તેથી તે વિષય ચર્ચવો અસ્થાને છે

૨ શબ્દવિચાર

શબ્દવિચારને પદવિચાર પણ કહેવામા આવે છે શબ્દ કે પદના બે વિભાગ છે —(૧) વ્યયી, (૨) અવ્યય વ્યયીમાં નામ અને ક્રિયાપદનો સમાવેશ થાય છે, અને અવ્યયમા નિપાત અને ઉપસર્ગનો સમાવેશ થાય છે વ્યયી પદમા જુદા જુદા પ્રત્યયો લાગી ફેરફાર થાય છે અવ્યય પદો ગમે તે સજોગોમા આવે તોપણ ફેરફાર વિનાના છે.

નામ—'नमत्यात्यातार्थ प्रति विशेषणीभवनीति नाम=જે ક્રિયાપદના અર્થને નમે છે તેમાં વૃદ્ધિ કરે છે, તે નામ " આ નામને ભગવાન પાણિનિ 'પ્રાતિપદિક' એવી સજ્ઞા આપે છે – 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ ।२। ४५ । कृत्तद्धितसमासाश्च ।१। २ । ४६ ।=અર્થવાળુ, ધાતુ અને પ્રત્યયને વર્જી જે આવે તે પ્રાતિપદિક ધાતુ ઉપરથી થયેલાં કૃદત અને નામ ઉપરથી થયેલા તદ્ધિતનો તથા સમાસાત પદોનો પણ પ્રાતિપદિકમા સમાવેશ કરવો '

નામમાત્ર હરકોઇ ઉપાયે, પછી તે તત્સમ હો કે તદ્ભવ હો તોપણ ધાતુમાથી નીકળેલા હોય છે દેશ્ય શબ્દો ધાતુ ઉપરથી નથી નીકળતા, એમ કહેવામાં આવે છે, પરતુ એ વર્ણવ્યત્યય વગેરે ફેરફારોથી ધાતુ ઉપરથી નીકળેલા સભવિત છે કયાક સ્વરોમા પણ ફેર થયેલો હોય, જેમ કે, ટપકે તે ટીપુ, જે સર્વત્ર ઝડે છે તે ઝાડ, જે ખોલાય તે ખોળિયુ, વગેરે આવી રીતે પ્રયત્નથી ભાગ્યે જ કોઇ શબ્દ એવો રહેશે કે જે કોઈ અને કોઇ ઉપાયે વ્યુત્પાદિત ન થાય.

તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દોનો કૃદંત કે તદ્ધિતમાં સમાવેશ થઈ જાય છે, કારણ કે તે શબ્દો કાં તો ધાતુને કૃત્ પ્રત્યયો લાગી અથવા તો તેનાં કૃદંતોને ફરી તદ્ધિતના પ્રત્યયો લાગી તૈયાર થયેલા હોય છે

નામ એ મહાસંજ્ઞામાં સર્વનામ અને વિશેષણનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે એટલે (૧) નામ, (૨) સર્વનામ અને (૩) વિશેષણ, એમ ત્રણ ભેદો પ્રતીત થાય છે (૧) નામના ફરી ત્રણ મુખ્ય પ્રકારો ગણાય છે.—(૧) સંજ્ઞાવાચક કે વિશેષ, (૨) જાતિવાચક કે સામાન્ય, અને (૩) ભાવવાચક પ્રત્યક્ષ દેખાતી વસ્તુઓના નામમાત્રનો સંજ્ઞાવાચક અને જાતિવાચકમાં સમાવેશ થાય છે, બાકીનો ભાવવાચકમાં.

સર્વનામ—'सर्वेषां नामानीति चात सर्वनामानि" ભગવાન પતંજલિ ભાષ્યમાં આજ્ઞા કરે છે કે, 'બધાનાં નામો છે, તેથી તે સર્વનામો કહેવાય છે' આ સર્વનામો હરકોઈ નામને બદલે વાપરી શકાય છે આ સર્વનામોના આપણા આધુનિક વ્યાકરણકારોએ દર્શક ૭ અને કયાંક સાત ભેદ પાડયા છે —(૧) પુરુષવાચક, (૨) દર્શક, (૩) સ્વવાચક (૪) સાપેક્ષ કે સંબંધી, (૫) પ્રશ્નાર્થ, (૬) અનિશ્ચિત, અને (૭) અન્યોન્યવાચક

(૧) પુરુષવાચક —ત્રણે પુરુષ બતાવવા માટે હું, તુ તે, આપ અને આપણે સર્વનામ ખાસ વપરાય છે

(૨) દર્શક —બતાવનાર સર્વનામો એ, પેલું, ઓલ્યુ, આ, વગેરે.

(૩) સ્વવાચક —પોતાની જાતને માટે વપરાતા સર્વનામ, જેમ કે, પોતે કેટલાક આધુનિક વ્યાકરણકારો પડે, જાતે, હાથે, મેળે, આપ, આપોઆપ નિજ, એ શબ્દોને પણ સ્વવાચક સર્વનામમાં ગણે છે ખરું જોતાં, પડે જાતે, હાથે, એ પડ, જાત, હાથ શબ્દોના ત્રીજીના એકવચનો છે મેળે આપ અને આપોઆપ એ કેવળ અવ્યય જ છે, અને નિજ[1] વિશેષણ છે નિજનો અર્થ પોતાનું થાય

[1] નિજનો ખૂની જનેતાની હદે, વગેરે પ્રયોગો ઠીક નથી.

છે, નહિ કે પોતે' 'પોતે' એવો અર્થ થતો હોત તો 'નિજ' સ્વવાચક સર્વનામ ગણાત સ્વવાચક સર્વનામ ભાષામાં એક 'પોતે' જ છે.

(૪) સાપેક્ષ કે સબંધી કે તત્પદાપેક્ષ —આ સર્વનામોને વાક્યમાં કોઈ સર્વનામની અપેક્ષા રહે છે, 'તે' સર્વનામની જ અપેક્ષા હોય છે, તેથી તેને સાપેક્ષ કે તત્પદાપેક્ષ કહેવામાં આવે છે વાક્યમાં બીજા વાક્યો સાથે તે સંબંધ ધરાવે છે, માટે સંબંધી જે, અને જે ઉપરથી જ નીકળતા જેટલુ જેવુ જેનકુ એ સર્વનામો આ પ્રકારના છે.

(૫) પ્રશ્નાર્થ—જે નામને બદલે વપરાય છે તેમાં પ્રશ્નનો અર્થ નીકળે છે, તેથી તે પ્રશ્નાર્થ, જેમ કે, કયુ, શુ, કોણ, અને 'ક' અંગ ઉપરથી નીકળતા કેટલુ કેવડુ, કેવુ (શુ અવ્યય પણ છે જ્યારે તે અવ્યય હોય ત્યારે તેમાં કશો ફેરફાર ન થાય જ્યારે તે સર્વનામ હોય ત્યારે લિંગ પ્રમાણે શો–શી–શુ થાય)

(૬) અનિશ્ચિત —આ સર્વનામો જેને બદલે વપરાયેલા હોય તેમાં તેઓનું નક્કીપણું દેખાતુ નથી, જેમ કે, કોઈ, હરકોઈ, કંઈ, કાંઈ, હરકાઈ, સર્વ, બધુ, સઘળુ, દરેક, પ્રત્યેક, સહુ બીજુ અન્ય, અન્યતર, ઇતર, અમુક, ફલાણુ કેટલુક વગેરે

(૭) અન્યોન્યવાચક —અન્યોન્ય, પરસ્પર, એક બીજુ, વગેરે સર્વનામ અન્યોન્યવાચક છે

શીક્ષાર્થે આ સર્વનામોના ભેદ ઉપયોગી છે તેનાથી તે શબ્દોના પ્રયોગમાં ભૂલ થવા સંભવ નથી હેતો આ સર્વનામો માંહેલા કેટલાક નામને બદલે અને કયાક નામની સાથે આગળ આવે છે જ્યારે તે નામની આગળ વપરાય છે ત્યારે તેને હાલ વિશેષણ કહેવામા આવે છે, પરંતુ તેથી તેના સર્વનામત્વમા ખામી નથી જ આવતી સસ્કૃતમા सर्वो जनः માં सर्वने સર્વનામ જ કહેવામાં આવે છે, તો પછી 'બધા લોક'મા બધા'ને સર્વનામ જ કહેવામા કશી ક્ષતિ જોઈ શકાતી નથી

વિશેષણ:—જે નામનો વિશેષ કરે છે તે વિશેષણ. આ વિશેષણના (૧) સંખ્યાવાચક અને (૨) ગુણવાચક, એવા બે ભેદ પ્રતીત થાય છે.

૧. સંખ્યાવાચકના વળી નીચે પ્રમાણે ભેદ છે:—

(૧) નિશ્ચિત સંખ્યા બતાવનાર:—એક, બે, ત્રણ, દસ, બાર વગેરે; તેમ જ અર્ધું, દોઢું, પોણું, વગેરે.

(૨) અનિશ્ચિત સંખ્યા બતાવનાર—થોડું, ઝાઝું, ઘણું, ઓછું, વગેરે.

નિશ્ચિતસંખ્યાવાચકના ચાર ભેદ છે:—

અ. સંખ્યાક્રમવાચક:—એક, બે, ત્રણ, ચાર, વગેરે.

આ. સંખ્યાપૂરક:—પહેલું, બીજું, ત્રીજું, વગેરે.

ઇ. સંખ્યાંશવાચક:—અર્ધું, પોણું, સવા, દોઢ, અઢી, વગેરે.

ઈ. સંખ્યાવૃત્તિવાચક:—એકવડું, બેવડું, ત્રેવડું, ચોવડું, બેમણું, ત્રણગણું, ચોગણું, બમણું, ત્રમણું, ચોમણું, સવાયું, *દોઢું, વગેરે.

૨. ગુણવાચક:—ગુણ બતાવનારાં; જેમ કે, સારું, નરસું, સુંદર, ચપળ, વગેરે.

આ દરેક જાતનાં વિશેષણોના સ્વરૂપ પ્રમાણે બે પ્રકાર છે:—

૧. વિકારી:—જે પોતાના વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે અંત્ય સ્વરમાં ફેરફાર કરે છે તે; જેમકે સારો છોકરો, સારી છોકરી, સારું છોકરું.

૨. અવિકારી:—જે પોતાના વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે અંત્ય સ્વરમાં ફેરફાર કરતું નથી તે; જેમ કે, ચપળ છોકરો, ચપળ છોકરી, ચપળ છોકરું.

જેટલાં વિશેષણ કે સર્વનામને છેડે 'ઉં' છે તે બધાં વિકારી છે, અને છેડે 'ઉં' નથી તેવાં બધાં વિશેષણો અવિકારી છે.

વિશેષણ કે સર્વનામ નામ સાથે આવેલાં હોય ત્યારે તેઓને વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગતો નથી. જો વિશેષણ કે સર્વનામ વિકારી હોય તો નરજાતિમાં 'ઓ'ને બદલે 'આ' થાય (પ્રથમાના એકવચનમાં નહિ); અને 'ઉં' નો તે જ પ્રમાણે એકવચનમાં 'આ' અને બહુવચનમાં 'આં' થાય.

જ્યારે ત્રીજી અને માતમી વિભક્તિવાળા નામ સાથે વિકારી વિશેષણ કે સર્વનામ આવે અને ત્રીજી કે માતમીનો 'એ' પ્રત્યય લાગતા વિશેષ્યનો અત્ય સ્વર લોપાય, ત્યારે વિશેષણ અને સર્વનામને પણ 'એ' પ્રત્યય ઘણું કરી લાગે અને અસ સ્વર ઊડી જાય; જેમ કે, સાગ ઘોડાએ, પણ સારે ઘોડે

પદચ્છેદ તો यल्लिङ्गं यद्वचनं या च विभक्तिर्विशेष्यस्य । तल्लिङ्गं तद्वचनं सा च विभक्तिर्विशेषणस्यापि અન્વયે દરેક વિશેષણ કે સર્વનામની વિશેષ્ય પ્રમાણે જ જાતિ, વિભક્તિ ને વચન જાણવા

વિશેષણનાં તુલનાત્મક રૂપો.—ગુજગતી ભાષામા ફક્ત ગુણવાચક વિકારી વિશેષણોને એરુ' પ્રત્યય લગાડી તુલનાત્મક રૂપો (comparative forms) બનાવવામા આવે છે આ એરુ' પ્રત્યય પહેના વિશેષણનો અત્ય સ્વર લોપાય છે. આ તુલનાત્મક 'એરુ' પ્રત્યય ત્રણુસ્વરી વિશેષણ સુધી જ લગાડવામા આવે છે. પછીના વિશેષણો અને તમામ અવિકારી ગુણવાચક* વિશેષણોની તુલના બતાવવા વિશેષણોની પહેના 'વધારે' શબ્દ વપરાય છે 'વધારે' એ 'વધુ' (અવિકારક)નું તુલનાત્મક રૂપ છે. જે વિશેષણને 'એરુ' પ્રત્યય લગાડાય છે તેને જો તે ન લગાડવામા આવે તો 'વધારે' શબ્દ આગળ આવીને પણ તુલના બતાવી શકે, જેમ કે —

'મદિર મેળી આઘેરો (સહેજ દૂર, હતો તેના કરતા) ગયો."
(વૈકુંઠ-મુવાખ્યાન)

"માવડીનુ હિત મોઘેરુ જાણુ" (બીજા કરતા) (સાસમદિર)

આ 'એરુ'ને -લઘુતાવાચક તદ્ધિત પ્રત્યય તરીકે સાક્ષસ્વર્ય કમળાશંકરભાઈ ગણે છે, પણ અર્થ ઉપરથી તે તુલનાત્મક હોય તેમ સ્પષ્ટ થાય છે

સંસ્કૃતમાં તુલના બનાવનાર એક तर પ્રત્યય છે, તેના ઉપરથી જ આ 'એરુ' પ્રત્યય નીકળેલો છે तर કોઈ વિશેષણને લાગે એટલે પુંલિંગમાં तर એવુ રૂપ થાય ત્યા વરરુચિની પ્રાકૃતમજરીનું 'अत

ओ सौ–૫–૧ " પ્રમાણે "છનો પ્રત્યય સુ પહેલાં ઓ થાય." તેથી તરી થયું. ત્યાં "ए शय्यादिषु–૧–૫ "="શય્યા વગેરે શબ્દોમાં ઞ નો ए થાય." તેથી તરોનું તેરો થયું; અને "अयुक्तस्यानादौ–૨–૧। कगच-जतदपयवां प्रायो लोप.–૨–૨" "ક્, ગ્, ચ્, જ્, ત્, દ્, પ્, ય્ અને વ્ જ્યારે કોઈ સાથે જોડાયા ન હોય અને શબ્દની શરૂઆતમાં ન હોય, ત્યારે ઘણું ખરું તેનો લોપ જ થાય." તેથી તેરો અહીં કોઈ પણ વિશેષણની પછી આવતો હોવાથી, અને શરૂઆતમાં નથી, તેથી ત્ ના લોપે પ્રાકૃતમાં એરો રહ્યું. તે જ ગુજરાતીમાં 'એરુ' તરીકે આવી રહ્યું.

જાતિ:—જાતિ ત્રણ છે તે પ્રસિદ્ધ છે.

વિભક્તિ:—વિભક્તિ સાત છે. તેના પ્રત્યયો (૧) ૦, (૨) ० કે ને (૩) એ, (૪) ને, (૫) થી, (૬) નું (વિકારક) (૭) એ કે માં છે. વિભક્તિ અને કારકનો વિષય सुपावबोधम् लौकिकम् માં બહુ સરસ અને સપ્રમાણ છે. તેનું અનુકરણ ગુજરાતી વ્યાકરણકારો શાને ન કરે?

વચન:—ગુજરાતીમાં બે જ વચન છે. એકવચનનો પ્રત્યય નથી. બહુવચનનો પ્રત્યય 'ઓ' છે. આસપાસના પ્રયોગથી જો બહુવચન પ્રતીત થતું હોય, તો સાધારણ રીતે આ 'ઓ' પ્રત્યય લગાડવામાં આવતો નથી.

આમ ટૂંકામાં નામ અને નામને લગતો વિષય પૂર્ણ થાય છે.

આખ્યાત કે ધાતુ:—કાત્યાયન મુનિ ધાતુની વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે કે "क्रियावचनो धातु:=ક્રિયાનું વચન, તે જ ધાતુ." ભગવાન પતંજલિ તો નિર્દેશે છે કે, "क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टाऽशक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुम्...साध्यानुमानगम्या=અત્યંત, ચારે બાજુથી ન દેખાતી, અશક્ય અને પિંડરૂપ થયેલી જે દર્શાવી ન શકાય તે ક્રિયા...તે કેવળ અનુમાનથી જ ઓળખી શકાય." "यदिसन्निहिते पचतीत्येद्भवति सा नूनं क्रिया=જે નજીકમાં હોતાં 'તે રાંધે છે' એમ થાય છે તે ક્રિયા" વગેરે. ક્રિયાવાચક આ ધાતુઓને કાળના પ્રત્યયો લાગી ક્રિયાપદ તૈયાર

થાય છે સસ્કૃત ભાષામાં આવા આશરે ૧૭૦૦ ધાતુ મનાય છે જો કે ધાતુઓ ૨૨૦૦ કરતા વધારે છે તોપણ એ ને એ ધાતુ જુદા જુદા ગણોમા આવતા હોવાથી, તેવા ધાતુ ૫૦૦ ને આશરે ઓછા છે આ રીતે આપણી ગુજરાતી ભાષામા પણ બરાબર શોધ કરવામાં આવે, તો ૧૦૦૦ ને આશરે મૂળ ધાતુઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે ચોક્કસ સમઝવાનુ છે કે, આ ધાતુઓ ઉપસગરહિત જ ઉપસર્ગસહિત જો ગણવામા આવે તો અનેકાનેક થઈ પડે

જેવી રીતે સસ્કૃતમા કોઈના મતે નવ અને કોઈના મતે દસ ગણો—ધાતુઓના સમૂહો છે, તેવી રીતે આપણી ભાષામાં પણ ધાતુઓ પાચ ગણુમાં વિભક્ત થઈ જાય છે આ મૂળ ધાતુઓને જ ઉપસર્ગો લાગતા, પછી કૃત્પ્રત્યયો અને તેવા કૃદંતોને તદ્ધિત પ્રત્યયો લાગી અસખ્ય શબ્દસ્વરૂપો થયેના માલૂમ પડે છે ઊંડી શોધથી એ નવુ અત્યારે પણ પ્રાપ્ત થાય

આ ધાતુઓમાથી કેટલાય ધાતુઓ તત્સમ છે, કોઈ તદ્ભવ છે, અને કેટલાક દેશ્ય પણ છે આના ઉપરથી વળી સાધિત શબ્દો—પદો બને છે વળી કેટલાક નામ કે વિશેષણને કાળના પ્રત્યયો વગેરે લાગી નામધાતુ બને છે (અત્ર જે વિષય છે તે કેવળ ગુજરાતી ભાષાને જ લગતો છે)

પ્રથમ ગણના ધાતુઓ લગભગ ૫૦૦ થી ૬૦૦ પ્રાપ્ય થાય છે. બીજા ચાર ગણના ધાતુઓથી આ તદ્દન જુદા પડી જાય છે.

૨. બીજા ગણના ધાતુઓ

આ ગણમાં ધાતુને ગણની કશી નિશાની નથી; કાળના પ્રત્યય લાગલા જ લાગે છે. બીએ, બીતો, બીનાર છું, બીશ, વગેરે. આ ગણના ધાતુ માંહેલા કેટલાક બહુ અનિયમિત છે. ધાતુઓને પ્રત્યય લાગતાં ક્યાંક ધાતુના અંત્ય સ્વરમાં ફેરફાર થાય છે. જોઉં, જુએ, કહે, કહ્યું, વગેરે.

આ ધાતુ માંહેલા અમુક નીચે આપ્યા છેઃ—

કહે, કે, ચૂ, દૂ, દે, પી, બી, રહે, રે, લહે, લે, વહે, સહે, સૂ, ધો, જો, જા, લૂ વગેરે.

બીજા ગણના ધાતુઓ ૧૨૫ ને આશરે છે. તેઓ ઇતર ગણથી સપાટ જુદા તરી આવે છે.

૩. ત્રીજા ગણના ધાતુઓ

આ ગણમાં ગણની નિશાની 'અ' છે; પરંતુ ધાતુઓમાં અક્ષરોનો દ્વિર્ભાવ (reduplication) થાય છે. કેટલાકમાં ગણની નિશાની સહિત વ્યંજન સાથે ઉભય સ્વરનો દ્વિર્ભાવ થાય છે, અને કેટલાકમાં વિકલ્પે આદિવ્યંજનનો સ્વરસહિત દ્વિર્ભાવ થાય છે. કેટલાકમાં દ્વિર્ભાવ છતાં દ્વિર્ભાવમાં વ્યંજનોના જુદા જુદા આદેશ (substitutes) પણ થાય છે. ટળવળે, હચમચે, ખળભળે, વગેરે.

આ ધાતુઓ માટે એવી શંકા પણ કોઇને રહે કે, આ તો કેવળ અનુકરણવાચક (onomatopoetic) શબ્દો છે; તેઓનો આ ગણમાં સમાવેશ કેમ કરવામાં આવે છે?

તે શંકાના નિરાકરણ માટે સાક્ષરવર્ય કમળાશંકરભાઇના શબ્દો જ બસ છેઃ—

"શબ્દનો દ્વિર્ભાવ-વળી પ્રાણીઓમાં અને આપણામાં બાળકોમાં શબ્દનો દ્વિર્ભાવ કરવાની ખાસિયત જોવામાં આવે છે. કોઇ શબ્દ પર ભાર

મૂકવો હોય તો આપણે તેનો દ્વિર્ભાવ કરીએ છીએ–બે વાર ઉચ્ચારીએ છીએ કે તેને લબાવીએ છીએ. જા જા, આવ આવ, દૂર દૂર, પપા (પાપા), મામા, દાદા–આવા શબ્દ ઘણી ભાષામા જોવામા આવે છે સસ્કૃતમા ત્રીજા ગણના તમામ ધાતુઓમા દ્વિર્ભાવ થાય છે ' (ગુજરાતી ભાષાનુ બૃહદ્ વ્યાકરણ, પૃ ૫)

જેવી રીતે સસ્કૃતમા ત્રીજા ગણના ધાતુઓમા દ્વિર્ભાવ થાય છે તેવી જ રીતે ગુજરાતીમા શોધવાથી આ સો સવાસોને આશરે મળેલા ધાતુઓમા દ્વિર્ભાવ પ્રતીત થાય છે

આ ધાતુ માહેના અમુક નીચે આપ્યા છે —

(કમ)કમ્, (ખડ)ખડ્ (ગડ)ગડ્, (ચક ચ્ (ઝગ)ઝગ્, (ઠણ)ઠણ્, (ડગ)ડગ્ (ધણ)ધણ્, (ફર)ફર્, (ભક)ભક્, (ફર)ગર્, (ઝગ)વળ્, (ઝળ)હગ્ (ધન)વલ્, (હચ)મચ્, (હડ કે હર)મડ્, (ખળ)ભળ્, (તળ)મળ્, (મળ)વળ્, (તર)ફડ્, વગેરે

૪ ચોથા ગણના ધાતુઓ

આ ગણમા ધાતુને ગણની નિશાની 'આ' લાગે છે, ત્યારપછી કાળના પ્રત્યયો લાગે છે ફુગાય ફુગાતુ, વગેરે ('આ' પ્રત્યય પછી આવતા એ' પ્રત્યયનો ય' થાય છે) આ ધાતુઓના રૂપાખ્યાન અને બધા ગણના કર્મણિરચનાના રૂપાખ્યાનમા કશો ભેદ નથી

આ ધાતુ માહેલા અમુક નીચે પ્રમાણે છે —

કષ્ટ ગેગ ગધ્ પક્ ફુગ્ મુઝ્ સુદ્, ઓલ્ ધર, પોસ્, ફટ્, ખચ્ કમ્ ચિડ્, ડુભ્ ભગ વગેરે

આ ગણમા લગભગ ૧૦૦ ધાતુઓ મળી આવે છે.

૫ પાચમા ગણના ધાતુઓ

આ ગણમા નિશાની 'અવ' છે સૂચવે, સૂચવતો, વગેરે આ ગણના ધાતુઓના રૂપાખ્યાન પ્રેરકના નીચે હવે પછી આવતા ત્રીજા પ્રકારના રૂપોને બહુ જ મળતા છે

આ ધાતુ માહેના અમુક નીચે આપ્યા છે —

ઊઝ્, ઓર્, કચ્, ગોઠ્, પટ્, ભજ્, ભેગ્, ભોગ્ મેગ્, વર્ણ્,

વીન્, સાચ્, માલ્, સાદ, ચૂક્, ઓઢ્, તાર્, કેળ્, દોર્, સૂચ્ વગેરે.
આવા સૌને આશરે ધાતુઓ પ્રાપ્ત થાય છે

પ્રેરક રૂપ—આ ધાતુઓને પ્રત્યયો લાગી બીજા ધાતુઓ (સાધિત) તૈયાર થાય છે. આમ પ્રેરક રૂપો ચાર પ્રકારે બને છે.—

૧. પહેલો પ્રકાર

આ પ્રકારમા ધાતુઓને 'અ' લગાડવામાં આવે છે ફક્ત નીચે આપેલા અકર્મક ધાતુઓ અને પી (સકર્મક) ધાતુનો આ પ્રકારમાં સમાવેશ થાય છે —

ઊ+કળ્, ઊ+ગર્, ચર્, ઊ+છળ્, ઊ+છર્, ટળ્, દર્, તર્, તપ્, દઝ્, પડ્, પળ્, ફાટ્, બળ્, વળ્, સર્, ખર્, જર્ ઝર્, ભણ્, મળ્, ઢળ્, ઊ+કલ્, ખૂત્, જૂત્ છૂટ્, તૂટ્, પીટ્, ખૂલ્, ફૂટ્, પી વગેરે.

(અ) સાધારણ નિયમ એવો છે કે, આ પ્રકારમા ઉપાન્ત્ય 'અ'-નો 'આ' થાય છે, અને ઉપાન્ત્ય 'ઇ' કે 'ઉ' નો 'એ' કે 'ઓ' થાય છે.

અપવાદ—ટલ્, ખર્, છર્, જર્, ભણ્, મળ્ આ ધાતુના ઉપાન્ત્ય 'અ' નો 'એ' થાય છે ઉકેલે[1] વગેરે.

ઝર્ ધાતુનો વિકલ્પે 'આ' કે 'એ' થાય છે.
ઢળ્ ધાતુનો વિકલ્પે 'આ' કે 'ઓ' થાય છે

(આ) ધાતુના અંત્ય ટ્ નો ડ્ થાય છે

(ઇ) 'ખૂત્' અને 'જૂત્' ના ત્ નો ડ્ થાય છે, અને 'બૂડ્' ના ડ્ નો ળ્ થાય છે

(ઈ) 'પી' ધાતુના અંત્ય 'ઇ' નો 'આ' થાય છે; પછી ચોથા ગણના ધાતુ જેવા રૂપો થાય છે પાય, વગેરે.

---

૧. પ્રેરકમા અને કર્મણિ કે ભાવે રચનામા જે ધાતુની પહેલા ઉપસર્ગ આવતો હોય, અને તેનો આદિ સ્વર દીર્ઘ હોય, તો તે હ્રસ્વ થાય, અને ધાતુનો ઉપાન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ હોય તો તે પણ હ્રસ્વ થાય.

૨. બીજો પ્રકાર

આ પ્રકારમા ધાતુને 'આડ' લગાડવામા આવે છે. આ પ્રકારમાં નીચે આપેલા ધાતુઓનો સમાવેશ થાય છે.—

અડ્, ઊંઘ્, ઓગ્ ઓટ્, ખૂચ્, ખસ્, ઘસ્, ઘટ્, ઘૂસ્, ઘોંટ્, ચાટ્, ચાખ્, ચાન્, ચૂસ્, જીવ્, જમ્, ઠૂંઠ્, દાઝ્, દેખ્, ધાવ્, નાસ્, પૈસ્, બેસ્, ભૂસ્, પામ્ મટ્, રમ્, લાગ્, વધ્, વધ્, વર્ક્ કે વાગ્, પૂગ્, સૂધ્ સર્જ્, સૂઝ્, સૂ વગેરે

(અ) આ પ્રકારમા, 'ખસ્' ને 'આડ' લાગતા આડ'નો 'એડ' અને ઘસ્' ને લાગતા 'અડ' થાય. ખસેડે, ઘસડે.

(આ) 'ખૂટ્' અને 'લાગ્' આ પ્રકારમા અને ત્રીજા પ્રકારમાં બન્નેમા જાય છે

(ઊ) નીચે આપેલા આ ધાતુઓ વિકલ્પે બીજા અને ત્રીજા પ્રકારમા છે —

ઊઠ, ઊડ્, ઝૂર્, જગ્, છૂટ્, જાગ્, ડક, ડૂર્ ડૂબ્ દૂર્, ટેક્, ચઢ્, દ્રુખ્ ધગ્ પેર્ બજ્, બાઝ્, ખૂસ્, ભૂચ્, ભમ, રીઝ્, લગ્, લાગ્, વઢ, શીખ્ ઙટ્ વગેરે

(ઋ) દીસ્'મા પણ આ ફેરફાર છે, પરન્તુ બન્ને ઠેકાણે 'દીસ્'-ને ઠેકાણે 'બત' આદેશ પ્રયોજાય છે, તે બતાવે, બતાડે

૪ ચોથો પ્રકાર

આ પ્રકારમા 'અરાવ' લાગે છે આ 'અરાવ'નો 'અડાવ' વિકલ્પે થાય છે

• બીજા ગણના લગભગ બધા ધાતુઓ આ પ્રકારમા છે

સ્વરાત ધાતુઓને ત્ લાગ્યા પછી અરાવ' કે 'અડાવ' લાગે, કહેવડાવ કે કહેવરાવ, બીવડાવ કે બીવરાવ, વગેરે

પ્રયોગ –ગુજરાતી ભાષામા સસ્કૃતની પેઠે જ ત્રણ પ્રયોગ છે

(૧) જ્યારે ક્રિયાનો આધાર કર્તા ઉપર હોય, ત્યારે કર્તરિ પ્રયોગ

(૨) જ્યારે ક્રિયાનો આધાર કર્મ ઉપર હોય, ત્યારે કર્મણિ પ્રયોગ

(૩) ક્રિયાનો આધાર કર્તા કે કર્મ ઉપર ન હોતા અર્થ કે ભાવ ઉપર હોય ત્યારે ભાવે પ્રયોગ

સકર્મક ધાતુઓનો કર્મણિ પ્રયોગ અને અકર્મક ધાતુઓનો ભાવે પ્રયોગ થાય છે કર્તરિ પ્રયોગે સકર્મક, અકર્મક બન્ને છે વિષય સ્પષ્ટ છે

કેટલાક લોક મૂળભેદ, કર્મભેદ, પ્રેરકભેદ, કે શક્યભેદ, એવા ધાતુઓના ચાર ભેદ માને છે—કર્તરિ પ્રયોગને મૂળભેદ, પ્રેરકના પ્રથમ પ્રકારને કર્મભેદ, બાકીનાને પ્રેરકભેદ, અને કર્મણિ કે ભાવે પ્રયોગને સહ્યભેદ કે શક્યભેદ માને છે

ખરી રીતે ભેદ એ શબ્દની ગુજરાતી વ્યાકરણને કશી આવશ્યકતા નથી અને જેને ભેદ કહેવામા આવે છે તે પ્રયોગ જ છે 'ભેદ' જેવો અપરિચિત શબ્દ વ્યાકરણમા લાવવો યુક્ત જ નથી.

શ્રીયુત કમળાશંકરભાઈ પણ (શાળાપત્ર, પુ ૪૫ પા ૨૭૧) કહે છે કે —

"આ રીતે 'ભેદ' શબ્દ જે પ્રાચીન વ્યાકરણમા પરિચિત નથી, તે શબ્દ વ્યાકરણમાથી કાઢી નાખવો જ યુક્ત છે સહ્યતા, શકયતા, યોગ્યતા વગેરે જે જે અર્થો સહ્યભેદને લાગુ પાડયા છે, તે સર્વ કર્મણિરચના લાવશે એમ કે.—

'આ કામ મારાથી કરાશે નહિ' (હુ કરી શકીશ નહિ કે મારે કરવુ યોગ્ય નથી)—કર્મણિ—શકયતા કે યોગ્યતા બતાવે છે

'વીર રાજાથી શત્રુ મરાયો'—કર્મણિ—સહ્યતા કે શકયતા બતાવે છે. (મરાયો, માર્યો ગયો કે મારી શકાયો)

જેવી સહેલાઇથી 'કરાવુ,' 'લખાવુ' વગેરે રૂપો કર્મણિ છે, એમ બાળકો સમજી શકે છે, તેવી સહેલાઈથી 'કર્યું', 'લખ્યુ', વગેરે રૂપો કર્મણિ છે, એમ સમજી શકશે નહિ, એમ ધારીને જ 'ભેદ' સંજ્ઞા ઉપજાવી, એને મૂળભેદના રૂપો કહ્યા હોય એમ લાગે છે પરતુ એ અશાસ્ત્રીય છે, એ શિક્ષકે સમજવુ જોઈએ. ધાતુને પ્રત્યયો કર્તરિ, કર્મણિ કે ભાવે થયા છે, પછી તે મૂળ ધાતુ હોય કે સાધિત ધાતુ હોય આવી સ્થિતિ હોવાથી કર્મણિ જે પ્રત્યયો થાય છે તે પ્રત્યયોવાળા ધાતુને સાધિત ધાતુ ગણી ધાતુના મૂળ અને સહ્ય એવા ભેદ પાડવા યુક્ત નથી."

આવી રીતે આ શબ્દોથી મૂળભેદ અને સહ્યભેદ કે શકયભેદનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

હવે વાત રહી કર્મકભેદ અને પ્રેરકભેદની કર્મકભેદ અને પ્રેરકભેદનું પૃથગ્ભેદત્વ બતાવવુ યુક્ત જ નથી, કારણ કે મૂળ ધાતુ ઉપરથી જ પ્રેરણાવાચક પ્રત્યયો લાગી સાધિત ધાતુ બને છે પ્રેરકભેદ ન હોતા પ્રેરકરૂપ માત્ર જ છે એ પ્રેરકરૂપોના પણ વળી કર્મણિ રૂપો થવાના જ.

આથી એ પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ કે, મૂળભેદ, કર્મકભેદ, પ્રેરકભેદ અને સહ્યભેદ કે શકયભેદની ગુજરાતીમા જરૂર નથી.

ફક્ત મૂળ ધાતુ ઉપરથી પ્રેરકરૂપો (સાધિત ધાતુ), તેના બેઉના કર્તરિ કર્મણિ ને ભાવે રૂપો, આટલુ જ ધાતુઓને અંગત કાર્ય છે

કાળ અને અર્થઃ—દેખીતી રીતે ત્રણ કાળો પ્રસિદ્ધ છે— (૧) ભૂત, (૨) ભવિષ્ય અને (૩) વર્તમાન.

૧. ભૂતકાળઃ—વાત કરનારાના સમયની પૂર્વે જે કાંઇ ક્રિયા થઈ હોય તે બતાવવા આ કાળના સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ ત્રણ વિભાગ કર્યા છેઃ—(૧) અદ્યતન ભૂત (लुङ्) જે દિવસે વક્તા બોલતો હોય તે દિવસની જ થયેલી ક્રિયા જણાવે છે. अभूत्=તે થયો. (૨) અનદ્યતન કે હ્યસ્તન ભૂત (लङ्) ગઇ કાલે કે તેની પહેલાં થયેલી ક્રિયા બતાવે છે. अभवत्=તે થયેલો. (૩) પરોક્ષ ભૂત (लिट्) સાધારણ રીતે ભૂતકાળમાં થયેલી અને નજરે ન દેખેલી, તેની ક્રિયાઓ જણાવે છે. बभूव=હતો.

આ જ રીતે ગીર્વાણભારતીની પ્રપૌત્રી ગુર્જરી ભાષામાં પણ ત્રણ ભૂતકાળો વર્તમાન છેઃ-

(૧) અદ્યતન ભૂત કે પ્રથમ ભૂત—(આમાં તાત્કાળિક ક્રિયા સ્પષ્ટ છે) થયો.

(૨) અનદ્યતન કે હ્યસ્તન-દ્વિતીય ભૂત-(આમાં આગલી ક્રિયા સ્પષ્ટ છે) થયેલો.

(૩) નિયમિત કે હેતુમદ્ભૂત-(ઉપલા બે ભૂતકાળ કરતાં પૂર્વની ક્રિયા કાંઇક નિયમિત રીતે થતી હોય તેવો ભાસ કરાવે છે.) કરતો, જતો, એક રાજ્ય હતો, તે શિકારે જતો, વગેરે.

કેટલાક લોકો એમ માને છે કે, આ નિયમિત ભૂતકાળ વર્તમાન કૃદંતનો કાળ તરીકે ઉપયોગ કરતાં બને છે. પરંતુ આ કહેવું યથાર્થ નથી. તેને વર્તમાન ક્રિયા સાથે કશો સંબંધ નથી. સ્વરૂપ ઉપરથી તેવો વિચાર બાંધવો કેમ યુક્ત લેખાય ? માત્ર તેમાં ચાલુ ક્રિયાનો અર્થ છે.

૨. ભવિષ્યકાળઃ—હવે પછી થવાની ક્રિયાઓમાં આ કાળ વપરાય છે. સંસ્કૃતમાં આના બે ભેદ છેઃ-(૧) અદ્યતન ભવિષ્ય (लृट्); અને (૨) અનદ્યતન કે શ્વસ્તન ભવિષ્ય (लुट्). અદ્યતન, આજે કે

નજીકમાં થવાની ક્રિયા બતાવે છે. શ્વસ્તન, આજ પછીના કોઈ દિવસે થવાની ક્રિયા બતાવે છે. भविष्यामि (लृट्)=હું થઈશ. भवितास्मि (लुट्)=હું થવાનો છું, થનાર છું.

આ રીતે ગુજરાતીમાં પણ બે ભવિષ્યકાળ વ્યક્ત છેઃ—

(૧) અદ્યતન–હું કરીશ (करिष्यामि–करिस्सं=કરીશ.)

(૨) શ્વસ્તન–હું કરનાર છું (कर्तास्मि–करणहार छू=કરનાર છું.)

'मुग्धावबोधम् औक्तिकम्'માં આને માટે પ્રમાણ છે કે, "हउं कालि अमुकउ करणहार इत्यादि वचने श्वस्तनी भविष्यकालि भविष्यति=હું કાલ અમુક કરનાર છું, વગેરે વચનમાં શ્વસ્તન ભવિષ્યકાળ થશે." આથી એ પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ કે, આ યથાર્થ છે. સંસ્કૃતમાં તૃજન્તને અસ્‌નાં વર્તમાનકાળનાં રૂપો લાગ્યાં હોય તેવું દેખાય છેઃ— भवितास्मि, भवितास्वः, भवितास्मः, भवितासि વગેરે. તે જ પ્રમાણે અહીં પણ 'નાર' અંતવાળા કર્તૃવાચક રૂપને 'છૂ'નાં રૂપ લાગ્યાં હોય તેવું દેખાય છે. સંસ્કૃતમાં બન્ને ભવિષ્યકાળનાં રૂપો "स्यतासी लृलुटोः ૩–૧–૩૩". એ સૂત્ર લાગી તૈયાર થાય છે, તેમ અહીં પણ 'નાર છ' પ્રત્યય લાગી શ્વસ્તન ભવિષ્યકાળ તૈયાર થતો હોય એમ માનવું, સમાધાન ખાતર.

૩. વર્તમાનકાળઃ—ચાલુ ક્રિયા બતાવવાને વર્તમાન (लट्) કાળ છે. કેટલાક લોક ગાડરિયા પ્રવાહની પેઠે વર્તમાનના બે ભેદ (શુદ્ધ અને મિશ્ર) કર્યે જાય છે–કરું (શુદ્ધ) અને કરું છું (અશુદ્ધ, મિશ્ર). ખરી રીતે ભાષાની રૂઢિ પ્રમાણે ' કરું છું ' એ જ વર્તમાન કાળનું રૂપ સત્ય છે. ' કરું ' એ તો આજ્ઞાર્થ અને વિધ્યર્થ રૂપ તરીકે છે.

આ સિવાય મુખ્ય ત્રણ અર્થો ભાષામાં છેઃ—

(૧) આજ્ઞાર્થ– } આ બંને અર્થો વિધિ, નિમંત્રણ, આમં-
(૨) વિધ્યર્થ– } ત્રણ, ઇચ્છા, પ્રાર્થના, સંશયવગેરે બતાવે છે.

સંસ્કૃત રૂપો करवाणि અને कुर्याम् ઉપરથી પણ કરઉં–કરું-ની સ્વરૂપતા છે. આ બન્ને અર્થોના પ્રત્યયોમાં કાંઇક ફેર છેઃ—

આજ્ઞાર્થ

૧	ઉ	ઇયે
૨	૦	ઓ
૩.	ઓ	ઓ

આજ્ઞાર્થમાં આજ્ઞા અને આશીર્વાદનો અર્થ ઔપચારિક પ્રમાણે વધારે દેખાય છે આજ્ઞાર્થના બીજા અને ત્રીજા પુરુષમા આ પ્રત્યયો વિકલ્પે લાગે છે —

૨	જે	જો
૩	જે	જો.

આ પ્રત્યયવાળા આજ્ઞાર્થના રૂપો કાંઈક ભવિષ્યકાળની આજ્ઞા બતાવે છે, જેમ કે, 'છોકરા ! નિશાળે જજે' (આ ઘડીએ નહિ) વિધ્યર્થ કાંઈક વર્તમાન ક્રિયા પણ બતાવે છે

(૩) ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ–કારણ અને કારણવાળો ભાવ જ્યા રહેલા છે, જ્યા વિધ્યર્થ જેવો અર્થ છે તે છતા ક્રિયા થઈ નથી ત્યા ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ, જેમ કે 'જો વરસાદ સારો પડત તો દુકાળ ન આવત, અને મહુ સારુ થાત" 'मुग्धावबोधम् औक्तिकम्' મા આ વિષયને પ્રમાણ છે "जइ हउ पढत तउ भलउ हुत इत्यादि उक्तौ क्रियातिपत्ति=જો હું ભણત, તો ભલુ થાત " આ ક્રિયાતિપત્ત્યર્થનો ભૂત અને ભવિષ્ય સાથે સંબંધ છે

આમ આપણી ગુજરાતીમા કાળના છ અને અર્થના ત્રણ ભેદ પ્રતીત છે ભૂતકાળના ત્રણે રૂપો ભૂતકૃદત ઉપરથી ઉત્પન્ન છે, તેથી વિકારી છે બાકીના કાળ અને અર્થના રૂપો અવિકારી છે

કેટલાક ગુજરાતી વ્યાકરણકારો આંગ્લ વૈયાકરણોનું અનુસરણ કરી નિશ્ચયાર્થ કે સ્વાર્થ આજ્ઞાર્થ અને સકેતાર્થ કે સકેતાર્થ એવા ત્રણ અર્થો કહે છે શ્રીયુત કમળાશકર ભાઈ પોતાના વ્યાકરણમા (૧) સ્વાર્થ, (૨) આજ્ઞાર્થ, (૩) વિધ્યર્થ (૪) સકેતાર્થ અને (૫) ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ, એવા પાચ અર્થો આપે છે પરતુ ઉપ

નથી. આથી ઉપર કહેલા (૧) આજ્ઞાર્થ, (૨) વિધ્યર્થ અને (૩) ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ મશારુ છે, એમ થયા વિના રહેતું નથી.

મિશ્રકાળ:—આજકાલ આપણા દરેક વ્યાકરણમાં મિશ્ર કાળોનો વિષય ખાસ પ્રધાન રીતે આપેલો આવેલો હોય છે. તેનો ગુજરાતી વ્યાકરણને કેટલો ખપ છે, એ વિશે વિચાર કરવો યોગ્ય ધારવામાં આવે છે.

ગુજરાતી ભાષામા મિશ્રકાળોની જરૂર હોય એવું મને લાગતું નથી મિશ્રકાળોમાં કૃદતોને ' હો, ' 'છ ' ના રૂપો લાગી રૂપો તૈયાર કરવામાં આવે છે, અને પૂર્ણ વર્તમાન વગેરે કાળો બનાવવામાં આવે છે.

ગુજરાતી કૃદતોને એકલા 'હો' કે 'છ' ના રૂપો લાગે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેવા કૃદતો સાથે બીજા કેટલાક ધાતુઓ સંયુક્ત ક્રિયાપદ બને છે; તે જ રીતે આ કહેવાતા મિશ્ર કાળો સંયુક્ત ક્રિયાપદો જ.

કેવળ આગ્લવૈયાકરણોને અનુસરી, તેઓએ કહેલા મિશ્ર કાળોને પકડી રાખી, ભાષામા પણ તેવી માથાકૂટ લાવવી યોગ્ય ધારી ન શકાય. આપણા આધુનિક વ્યાકરણોમા અંગ્રેજી ભાષા ભણનારાઓને સહેલુ પડે તેવા ઉદ્દેશથી મિશ્રકાળ વગેરે વિષયો ચર્ચેલા હોય છે; પણ તેથી ભાષાનુ અસલ સ્વરૂપ ગૌણતા પામી ગૌણ વિષયો પ્રધાન થઇ પડે છે.

નીચેના ધાતુઓ વર્તમાન કૃદંત સાથે આવે છે.—

આવ—કરતો આવે છે—નિયમિત ક્રિયા બતાવે છે.
જા—કરતો જાય છે—ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે.
થા—ખાતો થા—નવીન ક્રિયાનો આરંભ બતાવે છે.
રહે—બોલતો રહે છે—ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે.
હો—કરતો હોય છે—ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે.

નીચેના ધાતુઓ પ્રથમ કે અદ્યતન ભૂતકૃદંત સાથે વપરાય છે.—

કર્-વાચ્યા કરે છે—ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે
જા-ચાલ્યો જાય છે—ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે
હો-ચાલ્યો હતો—પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે.
છ-કર્યું છે—પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે.

નીચેના ધાતુઓ સંબંધક ભૂતકૃદંત સાથે આવે છેઃ—

ઊઠ્-કરી ઊઠે છે—સત્વર પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે
કાઢ્—કરી કાઢે છે—પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે.
ચૂક્-કરી ચૂકે છે—પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે
જા-ખાઇ જાય છે—પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે
દે—કરી દીધું—સત્વર પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે
નાખ્-કરી નાખે છે—પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે.
પડ-કરી પડે છે—પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે
મૂક્-મેલ્-કરી મૂકે છે-મેલે છે-પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે
રાખ્-મૂકી રાખે છે-પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે.
રહે લહે લખી રહે છે-લહે છે પૂર્ણતા સાથે સ્થિર ક્રિયા બતાવે છે.
શક્-કરી શકે છે-શક્યતાનો અર્થ બતાવે છે
બેસ્-કરી બેસે છે-પૂર્ણ ક્રિયા બતાવે છે

નીચેના ધાતુઓ નિષ્પન્ન કૃદંત સાથે આવે છેઃ-

જો-કરવું જોઇયે—નિશ્ચયનો અર્થ બતાવે છે.
પડ્-કરવું પડે છે—નિશ્ચયનો અર્થ બતાવે છે.

નીચેના ધાતુઓ અદ્યતન ભવિષ્યકૃદંત સાથે આવે છેઃ—

આમ આ બધાં રૂપો માટે પણ નવા નવા કાળો બનાવવા પડે; માટે બહેતર એ છે કે મિશ્રકાળોની માથાકૂટ ન કરવી, અને સંયુક્ત ક્રિયાપદ તરીકે જ તેઓને ગણવાં. આપણી ગુજરાતીની પરદાદી સંસ્કૃતમાં गतोऽस्मि ને કોઈ પૂર્ણ વર્તમાન કહી શકે જ નહિ, તો પછી તેની પ્રપૌત્રીમાં તેના ઉપરથી જ ઊતરી આવેલા 'ગયો છું'-ને 'પૂર્ણ વર્તમાન' એવી નવી સંજ્ઞા શાને આપવી? અંતે એ જ ધારવું યુક્ત છે કે, મિશ્રકાળ ગુજરાતી વ્યાકરણને ઉપયોગી નથી; તે અશાસ્ત્રીય છે.

શ્રીયુત કમળાશંકરભાઈએ પોતાના વ્યાકરણમાં તેને સ્થાન આપ્યું છે તે કેવળ જૂના વ્યાકરણકારોથી એકદમ જુદાં ન પડવું એવું ધારીને જ. પરંતુ સત્ય વાતમાં તેવી શેહમાં શાને તણાવું? વિચાર કરતાં દરેકને પ્રતીત થશે જ કે, ગુજરાતી વ્યાકરણને મિશ્રકાળની જરૂર નથી.

કૃદંતો—કૃત્પ્રત્યયો દરેક ધાતુને સરખી રીતે સરખાં અર્થમાં લાગુ પડે છે. ગુજરાતી કૃદંતના ત્રણ પ્રકાર છેઃ—

૧. નામરૂપઃ—(ભાવવાચક)

૧. 'અણ' પ્રત્યયવાળાં–કરણ, મરણ, ભરણ વગેરે. (આ 'અણ'-નો કેટલાક ધાતુને લાગતાં આણી, આણ, અત, આઈ, આવટ, આવ, આપ, આમણ, તર, ત્રી, વગેરે થાય છે, અને લિંગભેદ પણ થાય છે.)

૨. 'અ' પ્રત્યયવાળાં–કર, ચાલ, ભર, મર વગેરે. (આ 'અ' લાગતાં કોઈ નામ નરજાતિમાં, કોઈ નારીજાતિમાં, અને કોઈ નાન્યતરજાતિમાં જાય છે. ચાલ (પું.)=રિવાજ, ચાલ (સ્ત્રી.)-ગતિ; ઘર (નપું.)=ગૃહ વગેરે.)

૨. વિશેષણરૂપ :—(આ કૃદંતના પ્રત્યયો લાગતાં ધાતુને ગણની નિશાની લાગે.)

૧. વર્તમાન કૃદંત–પ્રત્યય 'તું' (વિકારક): કરતો, કરતી, કરતું, વગેરે.

૨. પ્રથમ કે અદ્યતન ભૂતકૃદંત-પ્રત્યય 'યુ' (વિકારક) કર્યું, કર્યો, કરી, વગેરે.

૩. દ્વિતીય કે અનદ્યતન ભૂતકૃદત-પ્રત્યય 'એલુ' (વિકારક). કરેલો, કરેલી, કરેલુ વગેરે

૪. અદ્યતન ભવિષ્યકૃદત-પ્રત્યય 'વાનું' (વિકારક) જવાનો, જવાની, જવાનું, વગેરે

૫. અદ્યતન ભવિષ્ય કૃદત-પ્રત્યય 'નારુ' (વિકારક) કરનારો, કરનારી, કરનારુ, વગેરે

૬. વિધ્યર્થ કૃદંત-પ્રત્યય 'વુ' (વિકારક કર્મણિ) કરવો, કરવી, કરવુ, વગેરે.

૭ કર્તૃવાચક-પ્રત્યય ' નાર ' (અવિકારક, ક્યાક 'નાર'નો 'આઉ' 'ઉ' થાય) કરનાર, ચકાઉ, ખેડુ ભેદુ, વગેરે.

૩ અવ્યયરૂપ —

૧ સંબધક ભૂતકૃદત—પ્રત્યય 'ઇ', ક્યાક 'ઇને'-કરી, કરીને.

૨ નિયમિત ભૂતકૃદત-પ્રત્યય 'તા'-કરતાં (આ નિયમિત ભૂતકૃદત યથાર્થ છે, એ તેના અર્થ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે દોડતા દોડતા થાકી ગયો=દોડયો તેથી થાકી ગયો દાખલો ગણતા કલમ તૂટી=જેવો દાખલો ગણ્યો કે કલમ તૂટી આ કૃદતને અવ્યયરૂપ વર્તમાનકૃદત કહેવુ તો યુક્ત જ નથી લાગતુ.) અહીં વ્યયી પદ પૂર્ણ થાય છે.

હવે અવ્યય આ નીચે છે:—

ઉપસર્ગો —ઉપસર્ગો ધાતુઓની આગળ આવી

ધાતુ તણા અર્થો મહી, ફેરવતા કો અર્થ,
અનુસરતા કો ધાતુને, વધારતા કો અર્થ. ૧
ઉપસર્ગો આ રીતથી, ત્રણ ગતિવાળા થાય,
આપી તે ભાષા મહી, ઉપયોગી લેખાય. ૨
વળી—ઉપસર્ગો ધાત્વર્થમા, બદલાવે છે સાર,
જેમ સુધાર, વધારજે, પધારજે નિરધાર. ૩

જેવી રીતે સંસ્કૃતમા મુખ્ય એકવીસ ઉપસર્ગો છે તેવી રીતે આપણી ભાષામાં પણ કેટલાક મૂળ (તત્સમ), કેટલાક સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રષ્ટ (તદ્ભવ) અને કેટલાક દેશ્ય છે, વળી કોઇ ફારસીના પણ છે. સંસ્કૃત અને ફારસી ઉપસર્ગો વ્યાકરણોમા ઉપલબ્ધ થાય છે ગુજરાતીમા અ ઊ, ઓ પ, પર, વ, અને સા ઉપસર્ગો મુખ્ય છે વળી સંસ્કૃતમા आविस् अन्तर् विरस् વગેરે છે તેવા પૂર્વગો પણ આપણી ભાષામા ઘણા છે જેનો વિસ્તાર પ્રસંગોપાત્ત થશે અહીં દિશા માત્ર દેખાડવામા આવી છે

નિપાત=અવ્યય.—'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्=જે ત્રણે લિંગે બધી વિભક્તિઓમા સરખુ રહી, વિકૃત ન થાય તે અવ્યય" આ અવ્યયોના મુખ્ય ચાર ભાગ સ્વીકારવામા આવે છે —

૧ ક્રિયાવિશેષણ—ક્રિયાનો વધારો બતાવનાર અવિકૃત અવ્યય

૨ નામયોગી—ખાસ નામોની પાસે જ આવી નામોની સાથે વિભક્તિના અર્થો બતાવનાર

૩ ઉભયાન્વયી—બે શબ્દ કે બે વાક્યને જોડનાર

૪ કેવળપ્રયોગી—વાક્યમા કોઈ સાથે સબધ ન ધરાવતા અલગ રહેનાર (આ પ્રકારો સૌકર્યાર્થે ઘણા ઉપયોગી છે)

અવ્યય પોતે અવિકૃત છે તેને વળી બીજા કેટલાક પ્રત્યયો લાગતા નવા અવ્યયો પેદા થાય છે કેટલાક અવ્યયો ઉપરથી વિશેષણ તૈયાર થાય છે ત્યારે—ત્યારથી (અવ્યય) ત્યારનુ (વિશેષણ)

શ્રીયુત કમળાશકરભાઈ પોતાના મધ્ય વ્યાકરણ'મા ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયવાળા પાઠમા કહે છે કે —

"પ્રકારો અગ્રેજી વ્યાકરણને અનુસારે—અવ્યયના પ્રકારો અગ્રેજી વ્યાકરણને અનુસરીને જ દેશી ભાષાઓમા પાડેલા છે સસ્કૃતમા અવ્યયના પ્રકાર પાડયા નથી (પા ૧૫૧)

ત્યારપછી એ જ પુસ્તકમા તે જ પાને વિશેષણ ક્રિયાવિશેષણ

તરીકે, એ મથાળા નીચે જે વિષય ચર્ચ્યો છે તે ઘણી જ દક્ષતાથી. સંસ્કૃતમા यस्मिन्कर्मणि यथा स्यात्तथाथी નામ કે વિશેષણો અવ્યયાત્મક કરી શકાય છે. તેજ રીતે ગુજરાતીમા વિશેષણ ક્રિયાવિશેષણ થઈ શકે એવો ત્યા તેમનો આશય હોય તેમ લાગે છે આ તેમણે આપેલાં ત્યાંના ઉદાહરણોથી પ્રતીત થશે —

"તે મને ઘણું દમે છે-પુષ્કળ, અતિશય, બહુ સતાપે છે
" તે કંઈક તપી ગયેલો જણાયો
" તે રણછોડજીને બરાબર નીચો વળીને નમ્યો.
"તેનો આત્મા એથી પણ વિશેષ-વધારે દુઃખાયો."

આ બધા ઉદાહરણોમાના વિશેષણો પોતાના સ્વરૂપમા અવિકૃત રહી ક્રિયાનો વધારો બતાવે છે. તેને અવ્યયવત્ કહી શકાય તેજ રીતે "ઘણું થોડું બોલ્યો." એમા પણ ઘણું અને થોડું અવ્યયવત્ થઇ શકે, પરતુ "લલ્લુ ઘણો મોડો આવ્યો," ત્યા ઘણો અને મોડો-ને અવ્યયવત્ કહી શકવા સમર્થ થવાતું નથી. વિશેષણનો ક્રિયાવિશેષણ તરીકે આ વિશિષ્ટ ગુજરાતી પ્રયોગ છે.

રા રા. પ્રેમચદ કરમચદ શાહ પોતાના "સરલ બાલવ્યાકરણ"માં કહે છે કે,

"'લલ્લુ ઘણો મોડો આવ્યો' તેમા 'મોડો' ક્રિયાવિશેષણ છે તેની પહેલા 'ઘણો' શબ્દ આવવાથી તેના અર્થમા વધારો થાય છે, માટે 'ઘણો' એ ક્રિયાવિશેષણ કહેવાય

૩ વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે.

સૂચના —વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણના વિશેષણનુ પદચ્છેદ ક્રિયા-વિશેષણ કરવુ ઘણુ ગરમ, ઘણો હોશિયાર, ઘણો મોડો, એમા 'ઘણુ', 'ઘણો', ક્રિયાવિશેષણ છે " (પા. ૭૧)

આ ફકરો વાચતા સુજ્ઞ વાચકોને મત્વર સમજાય છે કે, ગુજ-રાતી વ્યાકરણકારો અગ્રેજી ભાષાના મોહમા કેવા તણાય છે! એમ કહેવુ જોઇયે કે 'ઘણો હોશિયાર, ઘણો મોડો'મા 'ઘણો' એ ક્રિયા-વિશેષણ તરીકે વપરાયેલા વિશેષણનું વિશેષણ છે

He came very late માં late અને He is a very good man માં veryને ક્રિયાવિશેષણ અંગ્રેજી રૂઢિ પ્રમાણે કહી શકાય; પરંતુ 'ઘણો મોટો' અને 'ઘણો સારો'માં 'ઘણો'ને ક્રિયાવિશેષણ કહેવું એ બરાબર નથી. સ્પષ્ટ રીતે એને ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાયેલા વિશેષણનું વિશેષણ એમ કહેવું જોઇયે. જે વિશેષણો પોતાના વિશેષ્યની માફક જાતિ વચન ફેરવતાં જાય તેને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયના પ્રકારમાં ન મૂકતાં-ગણતાં તેઓનો ક્રિયાવિશેષણ તરીકે ઉપયોગ થયો છે એમ કહેવું વાજબી છે.

ઉપસંહાર

ભાષારૂપી મહાસાગરનો પાર શોધી કાઢવો એ નાની નૌકાઓથી શક્ય ન હોય. નાની નૌકા તો દેખાડી આપે કે—"આ અગાધ સમુદ્ર છે. તેમાં અમારું ગજું નથી. મોટાં વહાણો, સ્તેમારીઓ કે અગ્નિનૌકા (સ્ટીમર) તૈયાર થાય, તો જ આનો વખતે પાર મળે, તે પણ ભાગ્યે જ સંભવિત." વ્યાકરણનાં તત્ત્વો શોધવાં, એ કાંઈ મારા જેવા સ્વભાવથી દુષ્ટ (जीवाः स्वभावतो दुष्टाः) ક્ષુલ્લક જીવથી ન બની શકે. નાના મચ્છવાની માફક દેખાડી શકાય કે "આ રહ્યો વ્યાકરણસાગર. તેમાં ઝંપલાવવું હોય તો ઝંપલાવો. અમે તો કાંઠે કાંઠે તર્યા કરીશું."

સાક્ષરોને મારી એ જ વિજ્ઞપ્તિ છે કે ઉપર વ્યાકરણનાં મુખ્ય મુખ્ય અંગોનું જે યથાબુદ્ધિ દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે, અને તેમાં જે તત્ત્વોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે જો સર્વમાન્ય થાય, તો ગુજરાતી ભાષા પણ પોતાની પરદાદી સંસ્કૃતભાષાની બરોબરી કરતી થાય. આથી गुर्जराणां मुखे भ्रष्टम् કહેનારાની પણ આંખો ઉઘડી જાય. તેઓ પણ જોઇ શકે કે, સદ્‌ગુણી પરદાદીની સદ્‌ગુણી પ્રપૌત્રી ગુર્જરી ગિરા કાંઈ જેવી તેવી નથી.

એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે, આપણી ગુજરાતી ભાષામાં જે ખૂબીઓ રહેલી છે તે કોઈપણ બીજી જીવતી ભાષામાં નથી. દેવદ્-

જે. પી. ટેલર સાહેબ પોતાના ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણમાં અંતે જે શબ્દો ("ગુજરાતી–આર્યકુલની–સંસ્કૃતની પુત્રી–ઘણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી! તેને કોણ કહિ અધમ કહે?" વગેરે) ઉચ્ચારે છે તે શું એમ નથી બતાવતું કે, પરદેશીઓને પણ ગુજરાતી ભાષા માટે અસીમ માન હતું?

અહીં વખતે કેટલાકને એ પ્રશ્ન રહેશે કે; વ્યાકરણમાં ધાતુઓના જુદા જુદા ગણ પાડવામાં આવશે, પ્રેરક વગેરેના ચાર ચાર પ્રકારો પાડી અમુક ધાતુ આ પ્રકારમાં અને અમુક પેલા પ્રકારમાં છે તેમ કરવામાં આવશે, કાળના પ્રકાર ૭ અને અર્થો ત્રણ જ, બાકીના બધા મિશ્રકાળો નકામા ગણવામાં આવશે, કૃદંતોમાં અમુક પ્રત્યયો લાગશે, અને એક જ પ્રત્યય કેટલાક ધાતુને લાગી બદલતો જશે, આમ બધું થશે, તો ભાષા ભણવી અતિ કઠિન થઇ પડશે; માટે આવી માથાકૂટની શી જરૂર!

તેવાઓને એટલું જ કહેવું બસ છે કે, જે ગુર્જરીને ભવિષ્યકાળમાં પણ ચિરસ્થાયી રાખવા ઇચ્છે છે તેને તો ભાષાસ્વરૂપ કેમ સ્પષ્ટ થાય તેવી જ ઇચ્છા છે; બાકી જેઓ આંગ્લ ભાષાના મોહમાં તણાઇ, ભાષાસ્વરૂપ કચડી નાખવાની ઇચ્છાવાળા છે તેઓને આ વિષયનો ઘૂંટડો નહિ ઊતરે.

અંતે એ જ વિજ્ઞપ્તિ છે કે આ લખેલા નિબંધમાં જે વિષય પરત્વે આંગળી ચીંધવામાં આવી છે તેનો સંપૂર્ણ વિચાર કરી, એ વિષયમાં બધા સાક્ષરોના ઐકયે સહાનુભૂતિ મળે, તો હવે પછી મળવાની સાહિત્ય પરિષદમાં ભાષાસ્વરૂપમાં ઘણો પ્રકાશ થવા સંભવ છે.

છેવટે માતા ગુર્જરીના ઉત્કર્ષની પ્રબલ ઇચ્છા સાથે તેના જયપૂર્વક આ નિબંધની સંપૂર્તિ કરું છું.

(ગીતિ)

બચપણના સંયોગે, કહેલ વચનો અયુક્ત જો લાગે,
હંસક્ષીરન્યાયે, સાર લઇ શેષ સુજ્ઞ તો ત્યાગે. ૧

મિસર દેશમાં પ્રાચીનકાલમાં લોકો ચિત્રદ્વારા વ્યવહાર કરતા. એની સાક્ષિરૂપે અત્યારે પણ કેટલાંક તે કાળનાં શિલાલેખ્યાદિ મળી આવ્યાં છે. ચિત્રથી કેવી રીતે વિચાર સમઝાવવામાં આવતા તે જોવા જેવું છેઃ જુઓઃ—

"मिसर में बहुत प्राचीनकाल में जो लिपि प्रचलित थी वह अक्षरात्मक नहीं किंतु चित्रलिपि थी, उसमें अक्षर न थे किंतु केवल आशयसूचक चित्र बनाये जाते थे जैसे कि 'मनुष्यने प्रार्थना की' कहना हो तो हाथ जोडे हुए मनुष्यका चित्र बना दिया जाता था. इसी तरह कई भिन्नभिन्न चित्रोद्वारा कोइ एक विषय बतलाया जाता था"

(भारतीय प्राचीन लिपिमाला, पृ. २३. फूटनोट)

ઉપરની મ. મ. પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝાએ આ ચિત્રલિપિની જે હકીકત આપી છે તે ઉપરથી તરત સમઝી શકિયે છિયે કે આ ચિત્રલિપિ સ્પષ્ટ વિચારો બતાવવા જોઇએ તેવી ઉપકારક તો ન જ ગણાય. એક માણસ ધુમાડાને લીધે આંખો ચોળતો હોય અને બીજો કોઇના માર ખાવાથી કે સગું મરી જવાથી, રોતો આંખો ચોળતો હોય; બંનેની આંખમાંથી આંસુ ઝરતાં હોય, ત્યારે બેમાંથી સમઝવું શું ? માનો કે સારામાં સારો ચિત્રકાર કદાચ મુખ ઉપરના ભાવો વ્યક્ત કરી શકે. આ સર્વસાધ્ય તો ન જ હોય. તેથી આ ચિત્રલિપિમાં સૌકર્ય હોવું ઓછું સંભવિત ગણાય. આથી સ્પષ્ટ સમઝી શકાય તેવું છે કે-બીજી રીત ઉચ્ચારેલા વર્ણોના પ્રતિનિધિરૂપે નક્કી કરેલા સંકેતથી જણાવવાની છે, તે જ અતિ સ્પષ્ટ અને ઉત્તમ છે. આ જ આપણી વર્ણલિપિ.

એક ઉચ્ચારણ અર્પે; વ્યંજનોમાં પણ એક ઠેકાણે કાંઈક અને બીજે ઠેકાણે કાંઈક ઉચ્ચારણ બતાવવું પડે, તોય પૂરેપૂરાં ઉચ્ચારણો ન મળે. લગભગ વિદેશીય અધી લિપિઓમાં આ જાતનો દોષ છે. આને વર્ણ-લિપિનો એક પ્રકાર ગણિયે. બીજો પ્રકાર એ આપણી આર્ય લિપિઓ છે. દરેકદરેક ઉચ્ચારણના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વતંત્ર સંકેત. વ્યંજનોમાં ભળેલા સ્વરો માટે પણ સ્વતંત્ર સંકેત. હ્રસ્વ-દીર્ઘ બતાવવાનું સંપૂર્ણ સૌકર્ય. આવી આદર્શ લિપિઓ એ આપણા આર્યાવર્તની લિપિઓ છે. પં. ઓઝા આદર્શ લિપિનું લક્ષણ આમ આપે છેઃ—

"आदर्श लिपि में यह गुण होना चाहिये कि प्रत्येक उच्चारण के लिये असन्दिग्ध संकेत हो जिससे जो बोला जाय वह ठीक वैसा ही लिखा जाय और जो लिखा जाय वह वैसा ही पढ़ा जाय"

(भा. प्रा. लि., पृ. २९)

આવી આદર્શલિપિ મેળવવાને આપણે ભાગ્યશાળી થયા છિયે. આ આપણી આર્ય લિપિઓની ઉત્પત્તિ અહીં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મળી આવેલી બ્રાહ્મી લિપિમાંથી છે. તે સમયનાં બધાંય ઉચ્ચારણોના પ્રતિનિધિ સંકેતો વ્યક્ત કરનારી એ આદર્શ બ્રાહ્મી લિપિ હતી, તે પ્રાચીન શિલાલેખાદિકદ્વારા જાણી શકાય છે.

જેમ જેમ જમાનો આગળ વધતો જાય તેમ તેમ સંકેતોના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો જાય એ સ્વાભાવિક છે. આજથી ૨૨૦૦ વર્ષ પૂર્વની બ્રાહ્મી લિપિમાંથી એ જ રીતે આજની અનેક આર્ય લિપિઓ ઊતરી આવી છે. જુદી જુદી લિપિના સંકેત ભલે ભિન્ન સ્વરૂપવાળા થઈ જાય, પરંતુ ઉચ્ચારણો ખાસ બદલાવા સંભવ ઓછો. પ્રાતિશાખ્યો તેમ જ વર્ણશિક્ષાદિ ગ્રંથોમાં પ્રાચીન ઉચ્ચારણો આમ જળવાઈ રહ્યાં છે.

અત્રે આપણે એ વિચારવાનું છે કે—જે રીતે આપણી પ્રાચીન લિપિઓ તે તે સમયનાં ઉચ્ચારણોને વ્યક્ત કરતા પ્રતિનિધિ સંકેત ધરાવતી હતી તે જ રીતે આપણી લિપિ અત્યારનાં ગુજરાતમાં શક્ય

મિસર દેશમાં પ્રાચીનકાલમાં લોકો ચિત્રલિપિ વ્યવહાર કરતા એની સાક્ષિરૂપે અત્યારે પણ કેટલાક તે કાળના શિલાલેખાદિ મળી આવ્યાં છે ચિત્રથી કેવી રીતે વિચાર સમઝાવવામાં આવતા તે જોવા જેવું છે. જુઓ —

'मिसर में बहुत प्राचीनकाल में जो लिपि प्रचलित थी वह अक्षरात्मक नहीं किंतु चित्रलिपि थी उसमें अक्षर न थे किंतु केवल शाब्दसूचक चित्र बनाये जाते थे जैसे कि मनुष्यने प्रार्थना की' कहना हो तो हाथ जोडे हुए मनुष्यका चित्र बना दिया जाता था इसी तरह कई भिन्नभिन्न चित्रोंद्वारा कोइ एक विषय बतलाया जाता था"

(भारतीय प्राचीन लिपिमाला, पृ २१ फूटनोट)

ઉપરની મ મ પંડિત ગૌરીશંકર ઓઝાએ આ ચિત્રલિપિની જે હકીકત આપી છે તે ઉપરથી તરત સમઝી શકિયે છિયે કે આ ચિત્રલિપિ સ્પષ્ટ વિચારો બતાવવા જોઈયે તેવી ઉપકારક તો ન જ ગણાય એક માણસ ધુમાડાને લીધે આંખો ચોળતો હોય અને બીજો કોઇના માર ખાવાથી કે સગુ મરી જવાથી રોતો આંખો ચોળતો હોય, બંનેની આંખમાંથી આંસુ ઝરતાં હોય, ત્યારે એમાંથી સમઝવું શું? માનો કે આગમાં સારો ચિત્રકાર કદાચ મુખ ઉપરના ભાવો વ્યક્ત કરી શકે આ સર્વસાધ્ય તો ન જ હોય તેથી આ ચિત્રલિપિમાં સૌકર્ય હોવું ઓછું સંભવિત ગણાય આથી સ્પષ્ટ સમઝી શકાય તેવું છે કે-મીજી રીત ઉચ્ચારેલા વર્ણોના પ્રતિનિધિરૂપે નક્કી કરેલા સંકેતથી જણાવવાની છે, તે જ અતિ સ્પષ્ટ અને ઉત્તમ છે આ જ આપણી વર્ણલિપિ

આ વર્ણલિપિ પણ બે જાતની છે આર્યલિપિઓ તેમ જ વિદેશીય લિપિઓના જાણનારા આ વાત સમઝી શકે છે વિદેશીય લિપિઓમાં સંકેતનું નામ જુદું અને ઉચ્ચારણ જુદું, એકનો એક સ્વર નાટકનાં પાત્રની માફક જુદા જુદા શબ્દોમાં જુદાં જુદાં ઉચ્ચારણો વ્યક્ત કરે તોય પૂરું ન પડે એટલે એક કરતાં વધારે સ્વર મળી

એક ઉચ્ચારણ અર્પે; વ્યંજનોમાં પણ એક ઠેકાણે કાંઇક અને બીજે ઠેકાણે કાંઇક ઉચ્ચારણ બતાવવું પડે, તોય પૂરેપૂરાં ઉચ્ચારણો ન મળે. લગભગ વિદેશીય બધી લિપિઓમાં આ જાતનો દોષ છે. આને વર્ણ-લિપિનો એક પ્રકાર ગણિયે. બીજો પ્રકાર એ આપણી આર્ય લિપિઓ છે. દરેકેદરેક ઉચ્ચારણના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વતંત્ર સંકેત. વ્યંજનોમાં ભળેલા સ્વરો માટે પણ સ્વતંત્ર સંકેત. હ્રસ્વ-દીર્ઘ બતાવવાનું સંપૂર્ણ સૌકર્ય. આવી આદર્શ લિપિઓ એ આપણા આર્યાવર્તની લિપિઓ છે. પં. ઓઝા આદર્શ લિપિનું લક્ષણ આમ આપે છેઃ—

"आदर्श लिपि में यह गुण होना चाहिये कि प्रत्येक उच्चारण के लिये असन्दिग्ध संकेत हो जिससे जो बोला जाय वह ठीक वैसा ही लिखा जाय और जो लिखा जाय वह वैसा ही पढ़ा जाय"

(भा. प्रा. लि., पृ. २९)

આવી આદર્શ લિપિ મેળવવાને આપણે ભાગ્યશાળી થયા છિયે. આ આપણી આર્ય લિપિઓની ઉત્પત્તિ અહીં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મળી આવેલી બ્રાહ્મી લિપિમાંથી છે, તે સમયનાં બધાંય ઉચ્ચારણોના પ્રતિનિધિ સંકેતો વ્યક્ત કરનારી એ આદર્શ બ્રાહ્મી લિપિ હતી, તે પ્રાચીન શિલાલેખાદિકદ્વારા જાણી શકાય છે.

જેમ જેમ જમાનો આગળ વધતો જાય તેમ તેમ સંકેતોના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો જાય એ સ્વાભાવિક છે. આજથી ૨૨૦૦ વર્ષ પૂર્વની બ્રાહ્મી લિપિમાંથી એ જ રીતે આજની અનેક આર્ય લિપિઓ ઊતરી આવી છે. જુદી જુદી લિપિના સંકેત ભલે ભિન્ન સ્વરૂપવાળા થઈ જાય, પરંતુ ઉચ્ચારણો ખાસ બદલાવા સંભવ ઓછો. પ્રાતિશાખ્યો તેમ જ વર્ણશિક્ષાદિ ગ્રંથોમાં પ્રાચીન ઉચ્ચારણો આમ સળવાઇ રહ્યાં છે.

અંત્રે આપણે એ વિચારવાનું છે કે-જે રીતે આપણી પ્રાચીન લિપિઓ તે તે સમયનાં ઉચ્ચારણોને વ્યક્ત કરતા પ્રતિનિધિ સંકેત ધરાવતી હતી તે જ રીતે આપણી લિપિ અત્યારનાં ગુજરાતમાં શક્ય

બધાં ઉચ્ચારણોને વ્યક્ત કરી શકે છે કે નહિ ? ન કરી શકતી હોય તો સંકેતો પૂરા કરી આદર્શતા સાર્થક કરવા પ્રયત્ન કરવો ઇષ્ટ કે નહિ ?

વૈદિક કાળથી ચાલ્યાં આવતા ઉચ્ચારણો અદ્યાપિ પર્યંત જો ચાલુ હોય, તો તે બતાવનારા સંકેતો આપણી લિપિમા હોવા જ જોઇયે, કદાચ ન હોય તો પૂરા કરી લેવા જ જોઇયે, એ વાત તો લિપિની આદર્શતાના ચાહનારાઓને સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ જ નથી આ માટે નવાં ચિહ્નો યોજવા કે નહિ તે વિચાર કરતા પહેલાં વેદકાલીન ઉચ્ચારણો જરા જોઈ જઇયે

૨ વેદકાલીન વર્ણમાલા

ઋગ્વેદના સમયમા ઉચ્ચારણોના પ્રતિનિધિ સંકેતો કયા કયા હતા, તે વાત મહર્ષિ શૌનકના ઋક્પ્રાતિશાખ્યમાં આપેલાં ઉચ્ચારણોથી જાણી શકિયે છિયે આ ઉપરાત બીજા પ્રાતિશાખ્યો, શિક્ષાગ્રંથો વગેરે વર્ણો કયા કયા અને કેટના હતા તે વાત બતાવે છે સામાન્ય રીતે તે સમયે વર્ણો ૬૪ કે ૬૩ હતા

નીચે આ વેદકાલીન વર્ણમાલા આપી છે, તે જોતા તે વાત નક્કી થઈ જશે:—

૧ સ્વર—હ્રસ્વ —અ, ઇ ઉ, ઋ, ઌ ૨ અયોગવાહ —અનુસ્વાર ं
—દીર્ઘ —આ, ઈ, ઊ, ૠ (ઌ) —વિસર્ગ
—પ્લુત —અ ૩, ઇ ૩, ઉ ૩, ઋ ૩, (ઌ ૩)—જિહ્વામૂલીય ≍
—સંધ્યક્ષર —એ, ઐ, ઓ, ઔ —ઉપધ્માનીય)(
— ,, પ્લુત—એ ૩, ઐ ૩, ઓ ૩, ઔ ૩.

૩ વ્યઞ્જનઃ—સ્પર્શ—ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ —અસ્પર્શ—અન્તઃસ્થ—ય, ર, લ, વ,
ચ છ, જ, ઝ, ઞ —ઉષ્માક્ષર—શ, ષ, સ, હ.
ટ, ઠ, ડ, ઢ ણ,
ળ, ળ્હ,
ત, થ, દ, ધ, ન,
પ, ફ, બ, ભ, મ

૪. યમઃ—કું, ખું, ગું, ઘું. (મા. પ્રા. લિ. પૃ. ૪૪–૪૬)

ઋગ્વેદના કાળમાં ૨૧ સ્વર (લૃ–લૃ૩ દીર્ઘ–પ્લુતને છોડી) ૪ અયોગવાહ, ૨૭ સ્પર્શ વ્યંજન, ૪ અંતસ્થ, ૪ ઉષ્માક્ષર અને ૪ યમ મળી ૬૪ વર્ણો હતા: યજુર્વેદના સમયમાં 'ળ' અને 'ળ્હ' નાં ચિહ્નો વપરાશમાં ન હતાં. મુદ્દે યજુર્વેદકાલીન ભાષામાં એનું અસ્તિત્વ ન હતું. યજુર્વેદમાં અનુસ્વાર પછી શ, ષ, સ, હ અને ર આવે તો અનુસ્વારનું ગૂં (ગ્મ્) એવું ચિહ્ન દાખલ થયું; એટલે ૬૩ વર્ણ રહ્યા. મહર્ષિ પાણિનિની શિક્ષામાં ૬૪–૬૩ વર્ણો બતાવ્યા છે, તેમાં 'ળ–ળ્હ' એ બે ઉચ્ચારણ નથી મળી આવતાં. ઋક્પ્રાતિશાખ્યમાં શૌનકે તે ઉચ્ચારણો વેદમિત્ર નામના આચાર્યનો મત આપી આપ્યાં છે. પાણિનિ–શિક્ષામાં આ ઉચ્ચારણો નથી, તેથી તે લોકમાં પ્રચલિત ન હતાં એમ ન કહી શકાય. સંસ્કૃતમાં તે ન હતાં, પરંતુ લોકભાષામાં હતાં, તેની સાક્ષી આપણને પાલિ ભાષા આપે છે. પાલિમાં 'તડાગ'નું 'તળાગ' એવું જ રૂપ મળી આવે છે તે, તેમ જ ભાષાઓમાં તેને માટે અલગ ચિહ્ન હતું તે વાત તેના અસ્તિત્વ માટે બસ છે. ભાષાઓમાં 'ળ્હ' માટે અલગ ચિહ્ન શિલાલેખાદિકમાં મળી નથી આવતું, તથાપિ હોવું જ જોઈએ, તેની સાક્ષી જૂની તામિલ લિપિ આપે છે, કેમકે તેમાં 'ળ્હ'નું સ્વતંત્ર

અંતસ્થ ૪, ઉષ્માક્ષર ૪ તેમ જ સ્વતંત્ર અનુનાસિક ઉચ્ચારણ, આમ ૬૦ વર્ણ સ્વીકાર્યા છે.

ઋગ્વેદના કાળમાં આ છેલ્લું અનુનાસિક ઉચ્ચારણ પૂર્ણ પ્રચારમાં હતું, પરંતુ સંસ્કૃત કાળમાં નષ્ટપ્રાય થઈ ગયું જણાય છે, કેમકે જ્યાં જ્યાં અનુનાસિક ઉચ્ચારણ હતું ત્યાં લગભગ ઘણે સ્થળે પાણિનિએ અનુસ્વારનો વિકલ્પ આપ્યો છે. (એ સંબંધી હકીકત મેં "અનુસ્વાર અને અનુનાસિક" નામના લેખમાં અન્યત્ર બતાવી છે.) આ રીતે પાણિનિના સમયમાં ૬૦ ચિહ્નો પ્રચારમાં હતાં, એમ અનુમાન થઇ શકે છે. આ બધું પરોક્ષ છે. આપણને ખરી સ્થિતિ તો શિલાલેખાદિક આપી શકે. આપણે ત્યાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન શિલાલેખો સમ્રાટ અશોકના બ્રાહ્મી લિપિના મળી આવે છે. અત્યારની આપણી વર્ણમાલાઓ તે સમયની વર્ણમાલા સાથે ઘણો સંબંધ ધરાવે છે. અશોકના સમયમાં ૯ પ્લુત વર્ણના સંકેતો નષ્ટ થઇ ગયેલા, પરંતુ વૈદિક 'ળ–ળ્હ'નાં ચિહ્ન હતાં જ. બ્રાહ્મીમાં 'ળ' અને એ પછીની એના ઉપરથી જ ઊતરી આવેલી તામિલમાં 'ળ–ળ્હ' બંનેનાં ચિહ્નો મળી આવે છે.

[નોંધઃ— અત્યારે આપણે ત્યાં જે 'ળ' ઉચ્ચારણ છે, તે જિહ્વામૂલીય છે, અને લકારને સ્થળે ગુજરાતી–મરાઠી, તેલગુ વગેરેમાં વાપરવામાં આવે છે. પાલિમાંનો 'ળ' તાલવ્ય કિંવા મૂર્ધન્યતર છે. વૈદિકકાળમાં જિહ્વામૂલીય અને તાલવ્ય ઉચ્ચારણ 'ળ' એકથી જ બતાવવામાં આવતાં. આ સંબંધી કેટલીક હકીકત "મૂર્ધન્યતર ડ–ઢ અને જિહ્વામૂલીય ળ" એ નામના સ્વતંત્ર લેખમાં મેં આપી છે. (જુઓ ઇ. સ. ૧૯૩૦ ની સાલનું બુદ્ધિપ્રકાશ, પૃ. ૨૭૧ થી ૨૮૧) બ્રાહ્મી લિપિ તેમ જ પ્રાચીન દક્ષિણની લિપિઓમાં એક જ ચિહ્ન એ બંને ઉચ્ચારણ બતાવતું, એમ પ્રાચીન લિપિમાલાની પ્લેટો ઉપરથી જણાય છે.]

૩. બારાખડી 'ને વર્ણમાલા

આવી રીતે ૫૧ વર્ણ+૨ મળી ૫૩ વર્ણચિહ્નો પ્રચારમાં હતાં.

આમાંના 'ઋ ૠ ઌ એ અક્ષરોનાં ઉચ્ચારણો પાલિ-પ્રાકૃતના સમયથી જ લુપ્તપ્રાય હતા; એટલે ક્યાંક વર્ણમાલામાં એને રાખવામાં આવતાં, ક્યાંક નહિ ઈ. સ. પૂર્વેની ત્રીજી સદીમાંના સમ્રાટ અશોકના બુદ્ધગયામાં બનાવેલા મહાબોધિ-મદિરની પાસે બુદ્ધના ભ્રમણસ્થાન (ચક્ર)-મા બે બાજૂ ૧૧-૧૧ સ્તમ્ભોની બે હાર છે, તે સ્તમ્ભોની કુંભીઓ ઉપર અ થી ટ સુધીના અક્ષરો ખોદ્યા છે તેમા આ ઋ ૠ ઌ નથી, એટલે તે કાળથી આપણી પ્રચલિત બારાખડી પ્રચારમા આવી ગઇ છે. પ્રાકૃતમા એની જરૂર જ ન હતી. સસ્કૃતમાં એની જરૂર હતી. આ સમયે તેના ખરા ઉચ્ચારણો તો નષ્ટ થઈ ગયેલા. પ્રાકૃતમાં 'ઋ' નો 'રિ,' વ્યજનમા મળેલા 'ઋ' નો 'અ' 'ઇ' 'ઉ' વગેરે આ નષ્ટ થઇ ગયેલાં ઉચ્ચારણને લીધે છે ઌકારની સ્થિતિ તો ઘણી કફોડી છે. તેનું ઉચ્ચારણ તો સસ્કૃત કાલમાં પણ હશે કે નહિ એ શકા છે. મહર્ષિ પતજલિએ વ્યાકરણ-મહાભાષ્યમા પ્રત્યાહારાહ્નિકમાં આ વાત સ્પષ્ટ કરી છે ऌलक् એ શિવસૂત્રના ભાષ્યમાં તેઓ લખે છે કે-" अस्य हि लृकारस्याल्पीयांश्चैव प्रयोगविषय। यश्चापि प्रयोगविषय सोऽपि क्लृप्तिस्थस्यैव ॥-આ ઌકારનો પ્રયોગ જ થોડેરો છે. જે છે તે પણ ક્લૃપ્ ધાતુ અને તે ઉપરથી થયેલા ક્લૃપ્તિ, ક્લૃપ્તમા જ છે" અને શૌનક તો આદિ અને અંતમા 'ઌ' ને સ્વર તરીકે ગણવા જ તૈયાર નથી. "पदाद्यन्तयोर्न ऌकारः स्वरेषु-પદના આદિ અનમાં રહેલા 'ઌ' ને સ્વરમા નથી ગણવાનો." ફક્ત મધ્યમા ક્લૃપ્તિ માફક હોય તો સ્વર. પૂર્વ કાળમા 'ર' અને 'લ'માં સ્વતત્ર સ્વરોચ્ચારણ હતા પણ તે ઘણા સમયથી લુપ્ત થઈ ગયાં; એટલે સામાન્ય વ્યવહારમા આપણી બારાખડી જ આવી રહી. આમ છતા આનાં ચિહ્નો નષ્ટ તો થયાં જ નહિ. જાપાનમાં આવેલા હોર્યુજી નામક સ્થાનમા બૌદ્ધ મઠમાં રાખવામા આવેલ ઉષ્ણીષવિજયધારણી નામક તાડપત્ર ઉપર લખેલ બૌદ્ધ પુસ્તક (ઈ સ. ° લખાયેલ)ના અંતમાં લેખકે પૂરી વર્ણમાલા

ગ્રા લિ લિપિપત્ર ૧૯ મુ) ૧૪ સ્વર, અનુસ્વાર, વિસર્ગ ૩૩ વ્યજન, ક્ષ, અને ૐ આમા 'ઋ, ૠ, ઌ, ૡ' આ સ્વરો છે સસ્કૃતમા ન મળતા 'ળ-ળ્હ' આમા નથી એ પછી પરમાર રાજા ઉદયાદિત્યના સમયમાં ઈ સ ૧૧ મી સદીમાના ઉજ્જૈનના લેખમાં પૂરી વર્ણમાળા છે (જુઓ લિપિપત્ર ૨૫ મુ) તેમા ક્ષ અને ૐ નથી, પરતુ જિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનીયના ચિહ્ન મળી આવે છે તેવી જ રીતે ઈ સ ૧૨ મી સદીના હસ્તકોશમાના લેખમા પૂરી વર્ણમાળા છે, તેમા "ઉષ્ણીષવિજયધારણી" ગ્રથમા આપેલી વર્ણમાલા જેટલા જ વર્ણ છે (જુઓ લિપિપત્ર ૩૫ મુ) જે જે ઉચ્ચારણો નષ્ટ થઈ ગયા, તેના સંકેતો પણ ધીમે ધીમે નષ્ટ થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે પ્રાય 'ઌ, ૡ' ના સંકેતો નષ્ટ થઇ જતા 'લ' નીચે ઋ-ૠ ના ચિહ્નો કામે લગાડવામા આવ્યા છે કયાક સકેત એકદેશી પણ બની જાય છે વૈદિક કાળનો 'ળ' એવી જ સ્થિતિમાં આવી પડયો છે જે ળકાર ગુજરાતી મરાઠી તામિલમા છે તે લ'ને બદલે લખાતો જિહ્વામૂલીય 'ળ' છે વૈદિકકાળમા તેમ જ બ્રાહ્મી અને પ્રાચીન તામિલમા 'ળ' તાલવ્ય અને જિહ્વામૂલીય ઉચ્ચારણ આપતો. અત્યારે એ 'ળ' તાલવ્ય કિંવા મૂર્ધન્યતરનો પ્રતિનિધિ થઈ શકે તેમ નથી જ કયાક સંકેત જાતનં નષ્ટ થઇ ગયા છે પ્લુત, જિહ્વામૂલીય, ઉપધ્માનીય, યમ, એનો સર્વથા અભાવ જ થઈ ગયો છે માગધીમા જિહ્વામૂલીય ઉચ્ચારણ હતુ તે વ્યાકરણ ગ્રથોમાં જ રહ્યુ છે સસ્કૃતમા જિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનીય હતા, પરતુ વિકલ્પે, કેમકે વિસર્ગ તેનું કામ, જેમ અનુ-સ્વાર અનુનાસિકનું કામ પતાવી દેતો તેમ, પતાવી દેતો પ્રાકૃતમા વિસર્ગ પણ ગયો પરિણામે ત્રણે ઉચ્ચારણો ગયા સસ્કૃત ભાષાના શબ્દોની શુદ્ધિ પૂરતી વિસર્ગની આપણને જરૂર છે, એટલે આપણે પ્રાચીન સકેત ચાલુ રાખ્યો ખરૂ જોતાં આપણે ત્યા અ,આ,ઇ,ઈ, ઉ,ઊ એ,ઐ,ઓ,ઔ એટલા સ્વરો રહ્યા મધ્યકાળમાં હસ્તલિખિત ગ્રથોમા અનુસ્વાર અને અનુનાસિક અનુક્રમે (ం) (ˑ) અને () (ँ)

આ ચિહ્નદ્વારા પ્રચારમાં હતા. વ્યંજનોમાં મૂર્ધન્ય ષકાર ગેમ જ થઇ ગયો. સંસ્કૃતમાં ङ, ञ, ण વ્યાકરણના પારિભાષિક શબ્દો સિવાયના ઇતર શબ્દને આરંભે નથી આવતા. પ્રાકૃતમાં ङ, ञ થી શરૂ થતા શબ્દ નથી. આમ છતાં તે લુપ્ત તો ન જ થયા, કેમકે અનુસ્વારના પરસવર્ણ-વિષયમાં પંડિત હેમાચાર્ય વગેરેએ વિકલ્પે સ્થાન આપી સાચવી રાખ્યા. ગુજરાતી ભાષા અત્યારે છે તેવી સ્થિતિમાં ન આવી હોત તો આપણી વર્ણમાલા આવી થાત. પરંતુ તેના ઉપરના સુંદર સંસ્કારોએ યોગ્ય ઉચ્ચારણો આપી તત્સમ સંસ્કૃતાદિ શબ્દોમાં ષકાર વગેરે નષ્ટ થયેલાં ઉચ્ચારણો અને સંકેતોથી વર્ણમાલા સમૃદ્ધ કરી. આ રીતે [૧]બાવન સંકેત આપણે ત્યાં આવી રહે છે.

[નોંધ—ઉપર મેં બતાવ્યું છે કે–કેટલાક વર્ણોના સંકેતો નષ્ટ થઇ ગયા છે. આમાના નષ્ટ થઈ ગયેલા છતા ઉચ્ચારણમા આવતા વર્ણોના સંકેતો નવા પણ બનાવી લેવામા આવ્યા છે. વર્તમાન ગુજરાતી લિપિમા 'એ, ઐ,' આ બે સંકેતના મૂળ નષ્ટ થઇ જવાથી નવાં યોજેલાં છે. 'એ–ઐ'મા તો 'અ' ઉપર માત્રાઓ બતાવી ચલાવી લેવામાં આવ્યુ મૂળ નાગરી લિપિમા પણ ॠ, ઌ, ॡ, ओ, औ, ह આ સંકેતો ઉપજાવી કાઢેલા છે એ રીતે અત્યારે પણ કાંઇ અધૂરૂં હોય તો આપણે પૂરૂં કરી શકિયે.]

પર સંકેતોઃ—

સ્વર–અ,આ,ઇ,ઈ,ઉ,ઊ,ઋ,એ,ઐ,ઓ,ઔ, અનુસ્વાર, અનુનાસિક, વિસર્ગ
૧૪ ા, િ,ી, ુ ૂ ૃ, ે, ૈ, ો, ૌ, ં ઁ :
વ્યંજન–,ક,ખ,ગ,ઘ,ઙ,ચ,છ,જ,ઝ,ઞ ટ,ઠ,ડ,ડ,ઢ,ઢ,ણ,ત,થ,દ,ધ,ન,પ,ફ,બ,
૩૬ ભ,મ,ય,ર,લ,વ,શ,ષ,સ,હ,ળ (ર ના ્ર, / ર્ ‸ આ બે)
જોડાક્ષર–ક્ષ, જ્ઞ
૦૨
———
પર

[નોંધ–ઉપર અનુસ્વાર, અનુનાસિકના બબ્બે સંકેત આપ્યા છે, તે પ્રાચીનકાળથી વપરાતા આવે છે.]

ઙ–ઢ લખાય છે આપણે શા માટે ન પ્રયોજિયે? તેમ આપણી ગુજરાતી લિપિને એ અપરિચિત નથી રા રા નરસિંહરાવ ભો દિવેટિયા પોતાના જોડણી નામક પુસ્તકમા લખે છે —

" રા કહાનજી ચકુભાઈ ગાધીએ મ્હને ડીસેમ્બર ૧૯૦૪ મા એક પોસ્ટ-કાર્ડ લખ્યુ હતુ ત્હેમા મ્હારા પૂછ્યા વિના જ લખે છે 'ડ-ઢકાર મૂર્ધન્ય અને મૂર્ધન્યતરના લેખનચિહ્નો મ ય ગુજરાતી ભાષા સમયમા જુદા હતા એમ કેટલાક જૂના ચોપડા પરથી જણાય છે ' આ બાબત હુ તપાસ નથી ચલવી શક્યો પણ તપાસનુ ફળ કઇક પ્રકાશ પાડે એમ સમ્ભવ છે." (જુઓ પૃ ૬૫)

આ પછી તેમણે શાસ્ત્રીય ગ્રથોમા તુમ્તાનાળા ઙ–ઢ ચાલુ કર્યા છે. તપાસ એઓશ્રીએ કરી હોય કે ન કરી હોય પરતુ રા રા છગનલાલ ત્રિઘારામ રાવળે તો તે એમાનો મૂર્ધન્યતર 'ડ' ખોળી કાઢ્યો છે જુઓ એમનો **ગુજરાતી અક્ષરોનું રૂપાતર** નામક લેખ (**શાળાપત્ર**, ઈ સ ૧૮૦૬, પૃ ૯૭)

"આ ડ, વિના બીજા બે જાતના 'ડ' ના ઉદાહરણ આ જ પુસ્તક (સા ૧૮૮૨મા ચારણી ભાષાનુ ગુજરાતી લિપિમા લખાયેલુ હમ્મીર ચાશીશી' નામક) માથી મળે છે

૧ લા પ્રકારનો–સાકડા ઉચ્ચારનો હાલના 'ડ' ની પાછળ ટપકુ કરવાથી થયેલો ડ, આવો ડ (ડના નીચલા વર્તુલમા ટપકુ)

૨ જા પ્રકારનો પહોળા ઉચ્ચારનો હાલમા વપરાતો ડ

'ળ' એ મૂર્ધન્યતર 'ડ' નુ કામ ચલાવી શકે તેમ નથી, એટલે સહેલો અને સરળ સંકેત ચ તુ રાખવો જ યુક્ત છે તેવી જ રીતે 'ઢ'-ને પણ ન સ્વીકારિયે તો આપણી વર્ણમાલા અધૂરી જ રહેવાની 'ડ–ઢ' મૂર્ધન્યથી ચલાવી લેવામા લિપિની આદર્શતા ક્યા રહી? જેમ આદિમા 'ડ–ઢ' મૂર્ધન્ય છે, તેમ અનાદિ દશામા પણ અમુક સજોગોમા મૂર્ધન્ય છે, એટલે જુદા સંકેત સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો જ નથી એમ જ હોત કે આદિ ડ–ઢ મૂર્ધન્ય અને અનાદિ મૂર્ધન્યતર,

તો ચિહ્નની આવશ્યકતા જ ન રહેત સ્વ કવિ દલપતરામ તેમ જ ગ્રે રા મે ટ્રે કોલેજના સદ્ગત પ્રિન્સિપાલ શ્રી માધવલાલે આ ચિહ્નની આવશ્યકતા બતાવેલી દી બ કેશવલાલ ધ્રુવે ૧૮૯૩ મા નક્કી કરેલા નિયમોમા 'The double pronunciation of ડ and ઢ should be noticed, e, g , ઢગ, પડવુ, ડૉળ, માડવુ" એમ નુકતાની ભલામણ કરી છે

[છાપખાનાવાળાઓ નીચલી ડિગ્રીના 'ડ–ઢ' લઇ નીચે બિંદુ મૂકી કામ ચલાવે છે પરન્તુ નીચે વર્ડુ ગોઠવવામા તકલીફ પડે, એ સ્વાભાવિક છે, એટલે જેમ હિંદીઓએ નુકતાવાળા ड–ढ ના જુદી જુદી જરૂરવાળા અખંડ બોડી ટાઇપ વસાવી લીધા છે, તેમ વસાવી લેવાની જરૂર છે 'ડ–ઢ' પૈકાના જેતા હોય તો ફેઇસ સ્મૉલ પૈકાનો રાખે એટલે નુકતો માપમા સમાઇ જાય અને નીચે વરડુ પણ ગોઠવી શકાય]

ઉપર અનુસ્વાર અને અનુનાસિક એ બનેના ચિહ્ન આપણે ત્યા અનગ ઊતરી આવ્યા છે પ હેમાચાર્યે भिसो हि हिँ हिं (सि हे ८–३–७)એ વગેરેમા अत परस्य भिस स्थाने केवल सानुनासिक सानुस्वारश्च हिर्भवति એમ સાનુનાસિક હિઁ સાનુસ્વાર હિં થી જુદો બતાવ્યો છે રા નરસિંહરાવ જેને અનુસ્વારનો તીવ્ર ઉચ્ચાર કહે છે તે અનુસ્વાર અને જેને કોમળ કહે છે તે અનુનાસિક આ બે કેવળ ભિન્ન ઉચ્ચારણો છે પ હેમાચાર્ય આ અનુનાસિક ઉચ્ચારણ માટે શુ ચિહ્ન વાપરતા એનો પત્તો નથી પરન્તુ પાછના ગ્રંથોમાં ત્યા સબિંદુ અર્ધચંદ્રાકાર ઁ મળી આવે છે સ ૧૬૧૨મા લખાઈ પૂર્ણ થયેલી સિદ્ધહૈમના આઠમા અધ્યાની નકલ ઉપરથી આ જાતનું કાઈક અનુમાન બાધી શકાય છે (આ ગ્રંથ Bombay Sanskrit Series મા છપાયો છે) ભક્ત કવિ દયારામ પણ આ ચિહ્ન વાપરતા તે રસિકવલ્લભની એમના જ હાથની પ્રત ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

"प्रथम ज प्रणमूं श्रीगुरुपायेंजी ॥ वाहाल्भे" वंदूं श्रीव्रजरायेंजी ॥१॥
"अव सखा वदूं हरिरूपजी ॥ रसिकशिरोमणि कविकुलभूपजी ॥२॥
"मुजने" जाणी सहु निज दासजी ॥ मुज हृदयामां पूरो वासजी ॥३॥
"मुजने" भासे निज प्रभुपथजी ॥ रचूं रसिकवल्लभ शुभ ग्रंथजी ॥४॥
'ढाळ–आ ग्रंथरचना करूं छु गुरुशिष्यसंवादे करी ॥
जेहेमां खंडन मायावाद शुद्धाद्वैत प्रतिपादन भरी ॥५॥"

(ભક્ત કવિ દયારામના અંતર જીવન એ ગ્રંથના ૪૬૮ મા પાના સામેના પૃષ્ઠ ઉપર છપાયેલા હસ્તાક્ષરના બ્લાક ઉપરથી કાંઈ પણ ફેરફાર વિના આ નકલ લીધી છે.)

સદ્ગત પ્રિન્સિપાલ શ્રી માધવલાલે અનુસ્વાર માટે ચાલુ બિંદુ અને અનુનાસિક માટે પોલુ (°) મીંડુ યોજવાની ભલામણ કરેલી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અનુસ્વારનો પ્રસગ થોડો છે જ્યારે અનુનાસિકનો પ્રસગ ઘણો જ વધારે છે આ માટે આ ચિહ્નોનો વ્યત્યય એટલે અનુસ્વારની જગાએ કુટિલ અને જૂની દેવનાગરી લિપિમા સર્વ-સામાન્ય એવુ અનુસ્વારનુ ચિહ્ન પોલુ (°) મીંડુ અને અનુનાસિકની જગાએ બિંદુ જ () એમ સ્વીકારવામા આવે તો સારલ્ય થાય સ્વર પછી ગુલાટ મારતુ વધી પડતુ અનુસ્વારનુ ઉચ્ચારણ અખંડ ટાઇપની જમણી બાજૂએ ઉપરના ભાગે આવતા પોલા મીંડાથી બરોબર બતાવી શકાશે 'સ°શય, નરસિ°હ' આ પોલુ મીંડુ નવુ વસાવવુ પડે તેમ નથી તેનું તૈયાર બીબુ હોય છે. શબ્દો અધૂરા રહેતા આ પ્રયોજાય છે, જેમકે "ति॥ गाम°" भवति॥ ગામણા ને સ્થળે તે બીબુ જ એવા પ્રકારનુ છે કે-જ્યા બિંદુ ગોઠવાય છે, ત્યા જ આવી રહે છે.

આ ઉચ્ચારણોમા જ અન્તર્ગત એવા ય,વ,ર,હ નાં લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારણનું શું ?

સસ્કૃત ભાષામાં આ માહેના લઘુપ્રયત્ન ય–વ દેખા દે છે આ ઉચ્ચારણોને અલગ રીતે બતાવતા સંકેતો પ્રાચીનકાળમા હતા નહિ જેવી રીતે ક–ઢ મૂર્ધન્યતરના સંકેતો હતા નહિ તેવી જ રીતના આના ન હતા, તે વાત व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य (पा ८–३–१८) આ સૂત્રમા પાણિની સ્પષ્ટ બતાવે છે, કેમકે એના જુદા સંકેત હોત તો ત્યાં એમ વ–યનું નામ પાડવા ખાસ કારણ ન રહેત हर इह विष्ण इह, हरयिह विष्णविह એમ કાંઈ પણ ચિહ્ન વિના ય–વ લઘુ પ્રયત્નતર બનાવવામા આવતા આપણે ત્યા આ ય–વ લઘુપ્રયત્નને એ જ સ્વરૂપમા બતાવતાં કોઈ પણ જાતની ખાસ મૂંઝવણ આવે તેમ નથી પ્રાકૃતમા આમાનો લઘુપ્રયત્ન યકાર તે જ સ્વરૂપમા મળી આવતો ચયણ–વયણ વગેરે ગુજરાતીમા તત્સમેતર શબ્દોમા ઈકાર પછી સ્વર આવતા, વ્યજનાત ધાતુઓના આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમાં તેમ જ इ કે नारी जानिना ख्रा इ ઉપરથી ઊતરી આવતો યકાર લઘુપ્રયત્ન હોય છે ઉકાર પછી સ્વર આવતા તેમ જ પ્રત્યયના 'ઓ' પૂર્વે આ આવતાં લઘુપ્રયત્ન 'વ' દેખા દે છે, એટલે તેવા સ્થળોએ કાંઈ પણ મૂઝવણનો સભવ નથી હકારનું પણ તેમ જ છે, કેમકે તત્સમેતર શબ્દોમા કોઈ પણ વર્ણમા આ શ્રુતિ હોય તો તે તરત પકડાઈ આવે છે વ્યજનમા હોય તો પહેલો વ્યજન અને પછી આ લઘુપ્રયત્ન હકાર આવે છે જો સ્વરમા હોય તો 'હ'મા સ્વર ઉમેરી લખાય છે હિંદીએ આ જ પદ્ધતિ વ્યજનના સમયમાં સ્વીકારી છે. સ્વરમા તો સામાન્ય રીતે 'હ' તે ભાષામા પૂર્ણપ્રયત્ન છે [१]

---

१ છતા શાસ્ત્રીય પ્રયોગોમા બતાવવા હોય તો આ ચારે વર્ણો તેમા તેમા 'અ ડાબી બાજૂએ'થી, 'ય–વ' નુક્તાવાળા, અને 'હ વિસર્ગ' ચિહ્નથી બતાવાય इ त કમળ શાહ, જુઓ, જૈન ચૌરે તા ૧૨–૮–'૪૪

લઘુપ્રયત્ન અકારનું ઉચ્ચારણ તો આપણે ત્યાં ઘણું જ પદ્ધતિસર થાય છે

'જેના ઉપર ભાર નથી એવો અનાદિ 'અ (સયુક્ત વ્યજનમા ન ભળેલો હોય તેવો કે સયુક્ત વ્યજન જેના પછી આવતો ન હોય તેવો, અથવા સયુક્ત વ્યજનનુ ઉચ્ચારણ ઢીલુ હોય તો તે પૂર્વનો) લઘુપ્રયત્ન છે, પછી શબ્દ તત્સમ હોય કે તત્સમેતર [1]

આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે લઘુપ્રયત્ન અ ય, વ, હ ને માટે પૃથક્ સકેતોની ખાસ જરૂર નથી એટલે આપણી વર્ણમાલા અપૂર્ણ નથી હતી

૪. હવે રહ્યા પ્રાન્તિક ઉચ્ચારણો તે આ છે —

૧ ગ નરસિંહરાવ જેને વિવૃત કહે છે તે પહોળા એ–ઓ,
૨ શુદ્ધ તાલવ્ય સિવાયના અર્ધતાલવ્ય ચ,છ જ,ઝ,
૩ અગ્રેજી Z ના ઉચ્ચારણને મળતા ઉચ્ચારણવાળો ગ્રામીણ જ (રજ્જ),
૪ અત્યારે 'ሬ' થી બતાવાતો ગ્રામીણ મકાર [િવા ઽ૨ય સ

૧ આમા ગુજરાત તળપદમા વ્યાપક એવુ આ વિવૃત ઉચ્ચારણ કાઠિયાવાડમા વ્યાપક નથી, એમ કહીએ તો તે ખોટુ નથી (ભાવનગરને બાદ કરવાનુ) અગ્રેજીમા આ ઉચ્ચારણ છે તેનો ખરો ઉચ્ચાર આરભના કાઠિયાવાડી વિદ્યાર્થીઓ કરી શકતા નથી અત્યારે સામાન્ય રીતે અગ્રેજી તત્સમ શબ્દો ગુજરાતીમા લખતી વેળાએ આ ઉચ્ચારણ અવળી[2] વર્તુલ માત્રાથી બતાવવામા આવે છે આ રીતે અત્યારે

સર્વમાન્ય થઈ ચૂકી છે અગાઉ અર્ધવર્તુલ ˘ કરી આ ઉચ્ચારણ બતાવાતુ આ ચિહ્ન સર્વમાન્ય ન થઇ શકયુ આ ઉચ્ચારણમા જ્યારે નાસિકાસ્થાનીય ઉચ્ચારણ ભળે ત્યારે સબિંદુ અર્ધચદ્રાકાર ँ ચિહ્ન થાય હૉંગકૉંગ, ઍંચવુ વગેરે હવે તે ચિહ્ન તો સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ માટે જ રૂઢ થયેલુ એથી એ ઊનદુ મુશ્કેલ થઇ પડે એ સ્વાભાવિક છે.

હવે અગ્રેજી શબ્દોમા જ્યા જ્યા ઉચ્ચારણ આવુ હોય ત્યા તો આ ચિહ્ન આખા ગુજરાતમા વગર મુશ્કેલીએ લેખકો વાપરી શકે, પરતુ તળપદા ગુજરાતી શબ્દોમાનું આ ઉચ્ચારણ જ્યાં નથી જ, તેવા પ્રદેશવાળા લોકો—ખાસ કરી કચ્છી અને કાઠિયાવાડી (ભાવનગરી આદ) આ ઉચ્ચારણ જ્યા જાણતા જ ન હોય ત્યા લખે કયાથી ? તે છતા તેને જોડણીમા સ્થાન વિકલ્પે મળે તે પ્રશ્ન છવા જોગ છે કોશમાં આવા બધા શબ્દો નોધાવા જોઇયે જ

૨ ચ, છ, જ, ઝ ના બે ઉચ્ચારણો ગુજરાત તળપદમા ચાલુ છે કાઠિયાવાડમા તો નથી જ, એમ મારુ માનવુ છે કાઠિયાવાડમાં ગ્રામીણ લોકો 'ચ–છ' ને બદલે 'સ' અને 'જ–ઝ' ને બદલે અગ્રેજી Z જેવુ ઉચ્ચારણ કરે છે આ ઉચ્ચારણો પણ અર્ધતાલવ્ય જેવાં છે ચરોતર વગેરેમા ખાસ વિશિષ્ટતાથી આ ઉચ્ચારણ થાય છે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ આવા ઉચ્ચારણોને જતા તો ન જ કરાય. શબ્દકોશાદિ તેને વિકલ્પદ્વારા સ્વીકારી લે આ ઉચ્ચારણ બતાવવા ચાતુ ચ–છ–જ–ઝ નીચે નુકતો સ્વીકારવાથી સગળતા થાય.

૩ ૪ અંગ્રેજી તત્સમ શબ્દોમા Z જેવુ ઉચ્ચારણ નુકતાવાળા 'જ' થી બતાવવુ 'ઝ' એ સાચો પ્રતિનિધિ નથી તેમ જ ગ્રામીણ

ને તેટલી જ રોકે હવે તો ˘ ँ આમ મૂકિયે તો માત્રાનુ બીજુ આડુ થતા જગ્યા વધુ રોકે જે કમ્પોઝિગમા મુશ્કેલી ઉપજાવે આપત્તિ તો અત્યારે છાપખાનામા લભ્ય બીબાઓથી જ ચલાવવાનુ છે

ઉચ્ચારણોમાં Z જેવું ઉચ્ચારણ અને દંત્ય સકાર પણ નુકતાવાળા જ–સ[1] થી ગ્રામીણ પાત્રોના સંવાદોમા બનાવાય, તે ઇષ્ટ છે. અરબી, ફારસી શબ્દોમા Z જેવુ ઉચ્ચારણ છે, ત્યાં આપણા લોકો સામાન્ય રીતે જકાર અને ક્વચિત્ ઝકાર ઉચ્ચારે છે; એટલે તેવા તત્સમ શબ્દો ભાષામા સ્વીકારતી વેળાએ આપણી અમલ રૂઢિએ જ જોડણી યુક્ત છે. ત્યા 'જ' વગેરેનો પ્રયોગ તેમ જ હિંદીએ સ્વીકારેલા क़, ख़, ग़, घ़, વગેરેના પ્રયોગ કાંઈ પણ લાભદાયક થાય તેમ નથી. ચાલુ લખાણ વગેરેમા છાપખાનાવાળાઓની તકલીફનો પણ થોડો વિચાર કરવાનો છે.

ઉપર મુજબ આપણે ત્યાં સંકેતો હોય તો આપણા બધાં ય ઉચ્ચારણો જાળવી શકાય. આપણા ખરા ઉચ્ચારણો જાળવવાનાં સાધન એ વ્યાકરણ અને કોશ છે. આપણે ત્યાં એકે એવું વ્યાકરણ નથી કે એક પણ એવો કોશ નથી કે જે આપણી ભાષાના ખરા સ્વરૂપને વ્યક્ત કરે અત્યારે તો ભાષા જીવતી છે, પરંતુ કાળક્રમે ભાષામાં વિકારો થવાના જ, તે સમયે અત્યારનાં છે એ ઉચ્ચારણો માટે જો યોગ્ય સંકેત નક્કી કરેલા નહિ હોય તો ખરાં ઉચ્ચારણો શોધવાં મુશ્કેલ થઈ પડશે. આપણે વ્યાકરણાદિ ગ્રંથો તૈયાર કરી ભાષાના સ્વરૂપને યથાસ્થિત બતાવવા પ્રયત્ન કરિયે છિયે, પરંતુ ભાષાસ્વરૂપના વ્યંજક સંકેતોમા ચવાવી લેવામાં આવશે તો ભવિષ્યની પ્રજાને જાણવા છતા અંધારામા રાખવાનુ મહાપાતક આપણા શિર ઉપર આવી ચડશે. આ ખાતર પણ આપણે નવા સરળ અને સર્વગ્રાહ્ય થાય, તેવા સંકેતો યોજવામાં લેશ પણ પ્રમાદ ન કરવો જોઇયે. આપણા ઘણાએ વિદ્વાનો તેવા સરળ અને યોગ્ય સંકેતો અમલમાં લાવવા પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ બધાયે લેખકો એનું

---

૧. સ ના આ ઉચ્ચારનુ સ સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ આપી નથી જ શકતો એ માટે તો સ આમ કર્યે જ છૂટકો.

યોગ્ય અનુકરણ કરવું આરંભે તો જ કામનું વધુ પ્રમાણમાં ખપ પડશે એટલે છાપખાનાવાળાઓ સગવડ કરી લેશે. ઉપર જે ચિહ્નો સૂચવવામાં આવ્યાં છે તેને માટે ખાસ નવા બીબાં બનાવવાં પડે તેમ નથી ઇતિ શમ્

આંગરોળ–કાઠિયાવાડ તા ૨૭–૩–'૭૨

[વસંત પુ, ૩૧, અંક ૧, માઘ સં. ૧૯૮૮ (સને ૧૯૩૨) પૃ ૧,–૨૭]

૩ ગુજરાતી વર્ણસમામ્નાય

વર્ણોત્પત્તિનાં કારણો

વૈખરીથી[1] ઉત્પન્ન થતો અખંડ[2] મનધ્વનિ[3] તે વર્ણ[4]

૧ વૈખરી શું? શાસ્ત્રકારો ચાર પ્રકારની વાણી કહે છે ઋગ્વેદની એક

વર્ણો અનેક છે. તે જુદા જુદા હોવાનાં કારણોઃ—

વાણીના "ત્રણ પદો ગુહામાં રહેલા છે, તે વ્યક્ત નથી" એમ કહેવામા આવ્યું છે, તે કેટલુ સ્વાભાવિક છે, તે આનાથી જણાશે. મનીષી બ્રાહ્મણો આ ત્રણ અને નીચેની એક એમ ચારેયના જ્ઞાતા છે. અહીં બ્રાહ્મણો એટલે યોગસિદ્ધિ ધરાવનારા પરમ યોગીઓ સમજવાના છે. આ રીતે ત્રણ પ્રકારની વાણી ઉત્પન્ન કર્યા પછી વાયુ મુખમા કઠ તાલુ મૂર્ધા દત વગેરે સ્થાનોમા અથડાય છે, એટલે વિવક્ષિત અર્થવાળા વર્ણો ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાણી તે **વૈખરી.** આમ સમજી શકાશે કે **પરા**નુ સ્થાન મગજ, **પશ્યંતી**નું સ્થાન નાભિ, **મધ્યમા**નું સ્થાન છાતી અને **વૈખરી**નુ સ્થાન મુખ છે.

સર્વસાધારણ મનુષ્યોને માત્ર વૈખરી વાણી જ ગોચર છે. અહીં નીચેની આપણી પ્રચલિત ઉક્તિ પણ ઉપયોગી થઇ પડશે —

રાજાજીની ઘોડી ત્રણ પગે ખોડી·
એક પગે હાલે ચાલે, પાતાળમાંથી પાણી કાઢે.

૨. અખડ મૂલધ્વનિને જ વર્ણ કહે છે. ગમન શબ્દમા ગ્+અ, મ્+અ, ન્+અ એમ છ જુદા જુદા વર્ણો છે. એ પ્રત્યેક વર્ણ અખંડ છે. તેનો ભાગ પડી શકે તેમ નથી. માટે જ આ પ્રત્યેક વર્ણને મૂળાક્ષર પણ કહેવામા આવે છે. કોઈને શકા થાય કે ખ્, ઘ્, છ્, ઝ્, ઠ્, ઢ્, during થ્, ધ્, ફ્ અને ભ આ વર્ણો માત્ર એક મૂલધ્વનિવાળા છે કે બે મૂલધ્વનિવાળા છે? બેશક માત્ર ક્+હ્ એમ બે વર્ણોના ઉચ્ચારણને ધરાવનાર ખ્ હોય તો તે એક મૂલધ્વનિવાળો ન લેખાય. પરતુ તેવી સ્થિતિ નથી આ મહાપ્રાણ અક્ષરો સ્વાભાવિક છે, અને માત્ર એક મૂલધ્વનિવાળા થઈ ચૂક્યા છે.

૩. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ભૂતસૂક્ષ્મ ધ્વનિને વર્ણ કહે છે. મહાભૂતોમાં જે સૂક્ષ્મ ધ્વનિ કિંવા શબ્દ નામનો ગુણ છે, તે જ ભૂતસૂક્ષ્મધ્વનિ. નૈયાયિકો માને છે કે પાચ મહાભૂતોમાના પ્રથમ આકાશ તત્ત્વનો શબ્દ એ ગુણ છે. ખરે જ માત્ર એક આકાશ તત્ત્વ જ હોત અને તેમાથી સ્વતત્ર રીતે શબ્દ પ્રકટ થયો હોત તો તે માત્ર આકાશ તત્ત્વનો જ ગુણ થાત પરતુ તેવી સ્થિતિ નથી જ. સૃષ્ટિની ક્રમિક ઉત્પત્તિમા આકાશ તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયા પછી તેમાથી વાયુ, વાયુમાથી તેજ, તેજમાથી જલ, જલમાથી પૃથ્વી એ તત્ત્વો પ્રકટ થયા એ ચાર તત્ત્વો પ્રકટ થયા, તેઓની ક્રિયાથી મૂલ આકાશ તત્ત્વમા શબ્દ નામનો

કોઈપણ અર્થાત્મક વર્ણોચ્ચાર કરવાની ઇચ્છા થતા બુદ્ધિએ કરી આત્મા અંતઃકરણને પ્રેરણા કરે છે મન શરીરમા રહેલા અગ્નિને

ગુણ પ્રકટ થયો આકાશ એ બીજા ચારે તત્ત્વોનુ સમવાયિ કારણ હોવાથી તેમ જ પૂર્વ પૂર્વનુ તત્ત્વ પર તત્ત્વમા સમન્વિત રહેતુ જ હોવાથી તે તે તત્ત્વોના ગુણો તે તે તત્ત્વમા રહ્યા આમ આકાશમા શબ્દ, વાયુમા શબ્દ અને સ્પર્શ, તેજમા શબ્દ સ્પર્શ અને રૂપ, જળમા શબ્દ સ્પર્શ રૂપ અને રસ, અને પૃથ્વીમા શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગંધ એ પાચે ગુણો રહેલા છે શબ્દ અવકાશમા રહેલો છે, પરતુ તેનો અનુભવ વાયુ હોય તો જ થાય છે, તેમ જ બીજા ભૂતોની પણ શબ્દને મદદ છે આ માટે જ વેદાતીઓ પાચે મહાભૂતોમા શબ્દ નામનો ગુણ રહેલો છે તેમ કહે છે આ મૂલ ધ્વનિ તે 'વર્ણ' એમ કહેતા પૂર્વે તેના પ્રકાર જાણવાની અપેક્ષા રહે છે આ ધ્વનિ કિંવા શબ્દના બે પ્રકાર છે ૧ અબુદ્ધિહેતુક અને ૨ બુદ્ધિહેતુક મેઘની ગર્જના, સમુદ્રના મોજાઓ એ અબુદ્ધિહેતુક ધ્વનિ છે એથી ઊલટું ચેતન પ્રાણીઓના કંઠમાથી નીકળતો ધ્વનિ એ વગેરે બુદ્ધિહેતુક છે (વગેરે શબ્દથી વાદ્યોમાથી ઉઠાવવામા આવેલો ધ્વનિ એટલે કે જેમા ચેતન પ્રાણીની પ્રજ્ઞાનો લેશ પણ ઉપયોગ છે તેવી ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થતો ધ્વનિ સમજવાનો છે આ રીતે વિજ્ઞાન શાસ્ત્રને અનુસરી ધ્વનિગ્રહણ, પ્રતિધ્વનિ દેનારા યંત્રો એ વગેરેમાનો ધ્વનિ યદ્યપિ જડ વસ્તુઓમાથી આવતો હોવા છતા બુદ્ધિહેતુક છે)

પ્રેરે છે અગ્નિ નિકટસ્થ વાયુને પ્રેરે છે નાભિપ્રદેશમાથી ઊઠેલો છાતીમા ફરતો તે વાયુ પ્રથમ મદ્રસ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે, પછી કંઠ

વાની સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ઇચ્છા કરે છે, તેટલા પૂરતો પણ શ્રમ તો થાય જ અને ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય, માટે જ તે કૃતિસાધ્ય છે નહિ કે સ્વાભાવિક પ્રાણી માત્રમા રોવુ હસવુ એ સ્વાભાવિક છે તે તે ક્રિયામા જે જે ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સ્વાભાવિક છે આ રીતે પશુ-પક્ષી વગેરેનો ધ્વનિ તે પણ સ્વાભાવિક છે કૃતિસાધ્યને કોઈ કાલ્પનિક કહે છે કાલ્પનિક એટલે કલ્પનાજન્ય કિંવા મિથ્યા આ ધ્વનિ મિથ્યા તો નથી જ હોતો, કેમકે જો તેમ ઠરે તો તેમાથી ઉત્પન્ન થતા વર્ણો પણ મિથ્યા ઠરતા વિવક્ષિત અર્થ જ ન અર્પી શકે માત્ર તેમા ઉચ્ચારણ કરતી વખતે કાઈ કૃતિ-ક્રિયાની આવશ્યકતા રહે છે, એટલા માટે જ એ કાલ્પનિક નહિ પણ કૃતિસાધ્ય છે આ કૃતિસાધ્ય ધ્વનિના બે ભેદ છે ૧ વાદિત્રોનો ધ્વનિ અને ૨ વર્ણાત્મક સ્ફુટ ધ્વનિ વાદિત્રોના ધ્વનિના બે ભેદ છે ૧ ઢોલ નગારા મૃદગ વગેરેનો અને ૨ સા, રિ, ગ મ પ, ધ નિ એવો રાગ ઉત્પન્ન કરનારો ધ્વનિ આ બીજા ભેદને ગતિરૂપ ધ્વનિ પણ કહેવામા આવે છે વર્ણાત્મક સ્ફુટ ધ્વનિ તે માનવ પ્રાણીના મુખમાથી કં૦ તાલુ વગેરે સ્થાનોમા અથડાઇ ઉત્પન્ન થતો ધ્વનિ છે પોપટ કોયલ મેના વગેરે મનુષ્ય પ્રાણીના શબ્દોની નકલ કરે છે, તેટલા પૂરતો તેમના ધ્વનિનો આ વર્ગમા સમાવેશ થઈ શકે (જો કે તેઓની સ્વરનળી મનુષ્યના જેવી ગમ્નિમત નથી હોતી તેથી સ્પષ્ટ વર્ણોચ્ચાર તેઓ નથી કરી શકતા)

મુખમાથી નીકળેલો વર્ણ બધે જ હવાના થરોમા ફેલાઈ જાય છે, એ સિદ્ધાંત છે, છતા દૂરનો સ્ફુટવર્ણાત્મક શબ્દ આપણે સાભળી શકતાં નથી. ઈશ્વરે જ તેવી આપણા કાનની સ્થિતિ કરી છે કૃત્રિમ સાધનદ્વારા ગમે તેટલા દૂરથી આવતા અસ્ફુટ કે સ્ફુટ ધ્વનિને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની મદદથી સાભળી શકાય છે એ હવે માત્ર પૌરાણિક ગાથાઓ નહિ પણ સાચી અને સૂર્યના પ્રકાશ જેવી સ્પષ્ટ વાત સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે

* વર્ણ એટલે તાલુ વગેરે સ્થાનોમાથી ઊઠેલો ધ્વનિવિશેષ માતૃકાઓમા એવા અનેક મૂળ વર્ણ કિંવા અક્ષરો આપણે ગણીયે છિયે. તેમા પ્રથમ

પ્રદેશમા ફરતો મધ્યમ સ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે મૂર્ધસ્થાનમા ફરતો તાર સ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે મૂર્ધસ્થાનમા આવ્યા પછી પ્રત્યાઘાત પામતો તે વાયુ કંઠાદિ સ્થાનમાથી વિવક્ષિત અર્થવાળો વર્ણ ઉત્પન્ન કરે છે આ રીતે વાયુ એ વર્ણનું ઉપાદાન કારણ અને આત્મા

• ક્યો વર્ણ ઉત્પન્ન થયો હશે એવી જિજ્ઞાસા જરૂર થાય ગીતામા અક્ષરોમા અકાર પરમાત્મા છે એવુ વિધાન મળી આવે છે વસ્તુસ્થિતિએ બધા જ વર્ણોમા પ્રથમ થયેલો કોઈ પણ વર્ણ હોય તો તે અકાર છે આર્યોનો પવિત્ર શબ્દ ૐ (=અ+ઉ+મ્) છે, તેમા પણ પ્રથમ અકાર છે ૐના ઉચ્ચારણ માટે કંઠ ઓષ્ઠ અને નાસિકાનો ઉપયોગ છે શ્વાસ શ્વાસનળીમાથી કંઠમા આવતા અકારને ઉત્પન્ન કરે છે અકારોચ્ચારણ કરતી વેળાએ મુખ ખુલ્લુ રાખવુ પડે છે ત્યાથી ઉ ઉચ્ચારવા માટે પૂરા ઓષ્ઠ બિડાય નહિ તેવી રીતે શ્વાસને લબાવવા પડે છે અને જેવા ઓષ્ઠ બીડયા કે નાસિકા સ્થાનમાથી મકાર ઉચ્ચરિત થાય છે આ ત્રણે વર્ણો સાથે બોલતા ૐ એવો પવિત્ર ધ્વનિ બહાર આવે છે યોગશાસ્ત્ર પણ ૐકારની ઉત્પત્તિ પ્રથમ માને છે

યોગશાસ્ત્રમા વર્ણોત્પત્તિ વિશે વિચાર કરવામા આવ્યો છે મનુષ્યના શરીરમા બધા મળી છ ચક્ર કલ્પ્યા છે તે મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપૂર, અનાહત વિશુદ્ધ, અગ્નિ અને સહસ્રદલ દરેક ચક્રનો રગ અને અધિષ્ઠાત્રી દેવતા જુદા જુદા કહ્યા છે આ છ ચક્રોમા સૌથી ઉપર મસ્તકમા સહસ્રદલ એ નામનુ ચક્ર છે, તેમા ૐકારની ઉત્પત્તિ માની છે તેની નીચે અગ્નિચક્ર, તેમાથી સર્વ સ્વરો ઉત્પન્ન થયા છે તે પછી કંઠ ઉરોભાગ વચ્ચે અનાહત વિશુદ્ધચક્ર છે, તેમાથી કવર્ગ, ચવર્ગ, અને ટ્, ઠ ઉત્પન્ન થાય છે તેની નીચે મણિપૂરચક્ર તેમાથી ડ, ઢ ણ, તવર્ગ અને પ, ફ થયા છે તે નીચે સ્વાધિષ્ઠાન ચક્રમાથી બ ભ, મ્ ય્ ર, લ્ થયા છે અને છેલ્લા મૂલાધાર ચક્રમાથી વ્ શ ષ સ્ હ્ એટલા વર્ણો ઉત્પન્ન થયા છે

ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ યોગશાસ્ત્રની વર્ણોત્પત્તિ ઉપયોગી નથી, તેમ છતા શરીરના અમુક ભાગોમાથી અમુક અમુક વર્ણો ઉત્પન્ન થયા છે તેટલી હકીકત પૂરતી અહીં આપવી અનુચિત નથી જ

પાશ્ચાત્ય ભાષાશાસ્ત્રીઓ પણ સર્વ સ્વરોને પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા માને છે

વગેરે નિમિત્ત કારણ છે (કારણ વિના કોઈ પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એ સનાતન સિદ્ધાંત આમાં અભિપ્રેત છે) આ ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણો મળી એક વર્ણને ઉત્પન્ન ન કરતાં જુદા જુદા વર્ણો ઉત્પન્ન કરે છે, તેમાં પહેલું કારણ તે વિવક્ષા છે. વિવક્ષાએ કરી વાયુ મુખમાં આવી જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં અથડાય છે, એટલે જુદા જુદા વર્ણો ઉત્પન્ન થાય છે આમ **સ્થાન** એ બીજું કારણ છે. પરંતુ માત્ર સ્થાનમાંથી ઉચ્ચાર નીકળતાં એક જ સ્થાનમાંથી ક્, ખ્, ગ્, ઘ્ ઙ, અ, હ્ એવા જુદા જુદા વર્ણો ન નીકળે તે માટે ખાસ વસ્તુની આવશ્યકતા રહે છે અને તે વસ્તુ તે **પ્રયત્ન** છે. આ ત્રીજું કારણ વિવક્ષા, સ્થાન અને પ્રયત્ન એ ત્રણેના સમન્વયથી દરેક ઇષ્ટ વર્ણ ભિન્ન ભિન્ન ઉત્પન્ન થાય છે વૈખરી ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાંનો પ્રયત્ન તે **આભ્યંતર** અને કંઠમાંની પોકળ નળીના મુખનો સંકોચ-વિકાસ એ વગેરેનો પ્રયત્ન તે **બાહ્ય** કહેવાય છે

આ બંને જાતના પ્રયત્નથી સ્થાનભેદે આપણે નીચેના એકમૂલ-ધ્વન્યાત્મક વર્ણો મેળવી શકિયે છિયે —

સ્વર—અ, ઇ, ઉ (ઋ, લૃ)[૫]   અનુસ્વાર[૭]-(ં)
અનુનાસિક[૬]—(ઁ)   વિસર્ગ[૮]-(ઃ)

---

૫ સંસ્કૃત વૈયાકરણો પ્રાથમિક સ્વરો પાંચ ગણે છે—અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ આમાંના છેલ્લા બેના સ્વરાત્મક ઉચ્ચારણ નષ્ટ થઇ ચૂક્યા છે વૈદિક કાળમાં ઋનું ઉચ્ચારણ હોય એમ લાગે છે, પરન્તુ લૃનો ઉચ્ચાર તો અતિ પ્રાચીન કાળથી જ લુપ્ત થઈ ચૂકેલો મહર્ષિ પતંજલિ ૠલૃક્ એ શિવસૂત્રના ભાષ્યમાં કહે છે કે "આ લૃકારનો પ્રયોગ જ થોડેરો છે જે છે તે પણ કૢપ્ ધાતુ અને તે ઉપરથી થયેલા કૢપ્ત કૢપ્તમાં જ છે' ઋક્પ્રાતિશાખ્યમાં તો શૌનક-'पदाद्यन्तयोर्न लृकारः स्वरेषु-પદના આદિ-અંતમાં રહેલો લૃ સ્વરોમાં નથી,' તે પ્રમાણે માત્ર વ્યંજનમાં મળેલા લૃને જ સ્વર ગણે છે અત્યારે આપણે ઋ-લૃના ર્+ઉ, લ્+ર્+ઇ એવા જ ઉચ્ચાર ગુજરાતમાં કરિયે છિયે માત્ર સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ જાળવવા માટે જ દેશભાષાઓમાં

વ્યંજન—ક્, ખ્, ગ્, ઘ્, ઙ્, ચ્, છ્, જ્, ઝ્,[૭] ઞ્, ટ્, ઠ્, ડ્, ડ઼્,[૭] ઢ્, ઢ઼્,[૭] ણ્, ત્, થ્, દ્, ધ્, ન્, પ્, ફ્, બ્, ભ્, મ્, ય્, ર્, લ્, વ્, શ્, ષ્, સ્, સ઼્,[૭] હ્, ળ્.

આ ચુમાળીસ (ઋ–લૃ ને ગણતાં છેંતાળીસ) વર્ણો કેવળ સ્વતંત્ર છે.

ઋ–લૃ સ્વીકારવામા આવ્યા છે. તે જ રીતે (ઃ) વિસર્ગ પણ માત્ર સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં જ પ્રયુક્ત છે. પરંતુ તેનું ઉચ્ચારણ સ્વતંત્ર તેમજ અત્યાર સુધી જળવાઇ રહેલું છે, એટલે એક મૂલધ્વન્યાત્મક વર્ણોમાં તેનો સમાવેશ ન કરિયે તો વર્ણમાળા અધૂરી જ લેખાય.

['અ–ઇ–ઉ' ના લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારણ માટે આ લેખના અંતની પાદટીપ અને નોંધ લેવી. તા. ૧૨–૮–'૪૪]

૬. અનુસ્વાર અને અનુનાસિક એ તદ્દન ભિન્ન ઉચ્ચારણો છે છેક ઋગ્વેદ–ના કાળથી તે ભિન્ન જ સ્વીકારાયેલાં છે. પ્રાકૃતમાં અનુનાસિક ઉચ્ચારણ હતું, તે અપભ્રંશમાં વ્યાપક બન્યું: તે અત્યારે ગુજરાતી–હિંદી–મરાઠી વગેરે પ્રાંતીય ભાષાઓમાં અતિ વ્યાપક દશામાં મોજૂદ છે. ગુજરાતી વિદ્વાનોમાંક અનુનાસિકની પ્રાચીનતાની શોધનું પ્રથમ માન સ્વ. નરસિંહરાવ. ભો. દિવેટિયાને જ છે, જો કે તેઓ આ અનુનાસિકને અનુસ્વારનો કોમલ ઉચ્ચાર માને છે. વસ્તુસ્થિતિએ અનુસ્વાર એ તો સ્વર પછી વધી પડતુ ગુંઝાંટ મારતું નાસિકા–સ્થાનીય ઉચ્ચારણ છે. તે સ્વર પાછી રહે છે, માટે જ તેને અનુસ્વાર કહેવામાં આવે છે. અનુનાસિક ઉચ્ચારણ કોઈપણ સ્વર નાસિકામાંથી ઉચ્ચારાતાં કરી શકાય છે. આ રીતે હ્રસ્વ સ્વર નાસિકામાંથી ઉચ્ચારાતાં એટલે સાનુનાસિક બનતાં લઘુ જ રહે: દીર્ઘ હોય તો ગુરુ રહે. તેથી ઊલટું અનુસ્વાર હ્રસ્વ સ્વર પછી આવે તો તે હ્રસ્વ સ્વર ગુરુ બને છે. દીર્ઘ સ્વર પછી આવતા યદ્યપિ સ્વરની માત્રાઓ એ જ રહે છે, તથાપિ અનુસ્વાર સ્વરની બહાર વધી પડે છે. સર–ખાવો કાંસ્ય (=કાંસ્ય જેવું ઉચ્ચારણ) અને કાંસું. ગુજરાતના અમુક ભાગમાં આ અનુનાસિક ઉચ્ચારણના ત્રણ જુદા જુદા ઉચ્ચારણ થાય છે: અનુનાસિક કોમલ–કોમલતર–કોમલતમ જુદા જુદા સંયોગોમા ઉચ્ચરિત થાય છે. તે શોધનું પ્રથમ માન પણ રા. નરસિંહરાવને જ છે. બેશક એ પ્રાંતીય છે, એટલે સાર્વદેશિક ગુજરાતીમાં તેનો ખાસ ઉપયોગ નથી.

૭. વિદેશીય ભાષાના, તેમાં ખાસ કરી અંગ્રેજી ભાષાના તત્સમ લેખે

સ્થાન અને પ્રયત્ન

સ્થાનઃ—સસ્કૃત વૈયાકરણોએ આઠ સ્થાન આપ્યા છે—ઉરસ્, કઠ, મૂર્ધા, જિહ્વામૂલ, દત, નાસિકા, ઓષ્ઠ અને તાલુ એ આઠ સ્થાનમાથી નીચેના વર્ણો ઉત્પન્ન થાય છેઃ—

મૂલવર્ણો

< કઠ — અ, કવર્ગ, ગ્, હ અને વિસર્ગ,
તાલુ — ઇ, ચવર્ગ, ય અને શ,
મૂર્ધા — (ઋ), ટવર્ગ, ર અને ષ,
દત — (લૃ), તવર્ગ, લ અને સ,
ઓષ્ઠ — ઉ, પવર્ગ; જિહ્વામૂલ — ળ઼
નાસિકા — અનુસ્વાર, અનુનાસિક અને દરેક વર્ગના છેલ્લા વર્ણોના તે તે સ્થાન ઉપરાત (ઙ, ઞ, ણ, ન, મ),

---

સ્વીકારાયેલા શબ્દોમા આ ઉચ્ચારણ આપણે કરિયે છિયે 'વળી આ ઉચ્ચારણ ગ્રામીણ ભાષામા છે જ, 'એટલે તેને અહીં આપ્યુ છે તેવી જ સ્થિતિ કઠ્ય સની છે નાટકાદિના રચનમા ગ્રામીણ પાત્રોની ભાષામા જ—ઝને સ્થળે જ, અને શ, ષ, સ ને સ્થળે સ પ્રયોજાયેલો હોય છે આ ઉચ્ચારણો સ્વતત્ર છે. અર્ધતાલવ્ય કિંવા મૂર્ધન્યતર ટ—ઢ ને માટે તો હવે શકા રહી જ નથી.

પ્રાતીય ભેદે ચ—છ—જ—ઝ ના ઉચ્ચારણો જુદા છે, તે બતાવવાનો આગ્રહ રા નરસિંહરાવનો છે તેને માટે ત્યા ત્યાના વિદ્વાનો ચ—છ—જ—ઝ

વૃદ્ધિવિધાનથી ઉ નો ઔ, તેનું કંઠ–ઓષ્ઠ સ્થાન
વિવૃતિવિધાનથી અ નો આ, તેનું કંઠ સ્થાન
૧૨ વિવૃતિવિધાનથી એ નો ઍ, તેનું કંઠ–તાલુ સ્થાન
વિવૃતિવિધાનથી ઓ નો ઑ, તેનું કંઠ–ઓષ્ઠ સ્થાન

પ્રયત્ન —આભ્યંતર પ્રયત્નના પાંચ પ્રકાર છે—સ્પૃષ્ટ ઇષત્ સ્પૃષ્ટ ઇષદ્વિવૃત વિવૃત અને સંવૃત

વર્ણમાળાનો આદિ હ્રસ્વ અકાર ઉચ્ચારવામાં જેટલી સરળતા છે તેટલી બીજા કોઈ પણ વર્ણમાં નથી વસ્તુસ્થિતિએ અકારોચ્ચારણ વખતે શ્વાસનળી સિકોડેલી જ રહેતી લાગે છે માટે સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ હ્રસ્વ અકારને સંવૃત ગણ્યો છે બાકીના સ્વરોનો ઉચ્ચાર કરતાં શ્વાસનળી ઉઘડેલી રહે છે એટલે તે બધા વિવૃત કહેવાય છે શ્ ષ સ્, સ, અને હ્ ના ઉચ્ચારણમાં શ્વાસનળી કાંઇક ઉઘડેલી

ક્રિયા છે તેમાં પૂર્વે જે શ્વાસ કંઠમાંથી ખેંચવો પડે છે તેટલો જ તે ઉપરાંત શ્વાસ ખેંચવો પડે છે અ+એ, અ+ઓને અતિ ઝડપથી બોલતાં ઐ ઔ રૂપે આપણે જોઇયે છિયે

રહે છે માટે તે ઈષદ્વિવૃત કહેવાય છે. ય્, ર્, લ્, વ્ નાં ઉચ્ચારણ કરતાં જીભ તેનાં સ્થાનોમાં નહિ જેવો જ સ્પર્શ કરે છે, માટે તેઓને ઈષત્સ્પૃષ્ટ કહ્યા છે. જ્યારે ક્ થી મ્ સુધીના પચીસ અને જ્, ડ્, ઢ્, અને ળ્, આ ઓગણત્રીસ વર્ણોનો સ્પૃષ્ટ પ્રયત્ન છે.

આ આભ્યંતર પ્રયત્નથી સારો વર્ણસમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તેમાંના દરેકની ભિન્ન ભિન્ન ઉત્પત્તિ બાહ્ય પ્રયત્ન ઉપર અવલંબી રહી છે.

સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં સ્વરોના ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિત એવા ત્રણ પ્રયત્ન છે. એકનો એક સ્વર ઊંચેથી ઉચ્ચારાતાં ઉદાત્ત, નીચેથી ઉચ્ચારાતાં અનુદાત્ત અને મધ્યમ માનથી ઉચ્ચારાતાં સ્વરિત થતો. વેદમાં આ ભેદો હતા, પણ પાછળથી એ ભેદ ટળી સામાન્ય રીતે સીધી સાદી વાણીમાં ઘણું કરી સ્વરિત જ સ્વરો રહ્યા છે. [(Pitch Accent)–સાંગીતિક સ્વરભારનો પ્રકાર એ ઉપરના ત્રણ].

વેદકાળમાં ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિત ઉચ્ચારણો કેવાં હતાં, તે જાણવાનું અત્યારે સીધું સાધન નથી; માત્ર વેદપાઠીઓ તેને હાથના ઉપર, નીચે, સમાંતર હલનથી બતાવે છે.

આપણી ભાષામાં નીચેનાં સ્થળોએ જુદા પ્રકારનો સ્વરભેદ

અનુસ્વાર અનુનાસિક અને વિસર્ગ એ સ્વરના ધર્મ છે એટલે તેના જુદા પ્રયત્ન નથી, માત્ર સ્થાન જુદાં છે. (જુઓ **સ્થાન**)

સ્વરો બધા જ અલ્પપ્રાણ છે. આ ઉપરથી એક તત્ત્વ સમજાશે કે પ્રયત્ન વિના વર્ણોત્પત્તિ નથી જ.

તા. ૨ : ૧૦ : ૧૯૩૩

[એસ. પી. શાહ સ્મારક ગ્રંથ અને ૧૯૪૧, પૃ. ૮૧–૮૯]

૪. વર્ણશિક્ષા

સંસ્કૃત ભાષામાં વૈદિક ઉચ્ચારણોને યથાસ્વરૂપ જાળવી રાખવાને માટે મહર્ષિઓએ પ્રાતિશાખ્યો તેમ જ શિક્ષાગ્રંથો રચ્યા છે; તેને પ્રતાપે અદ્યાપિ-પર્યંત એક માત્રાના પણ ફેરફાર વિના સંહિતા-પાઠો સચવાઈ રહ્યા છે પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી ઉપરના મહર્ષિ પતંજલિના મહાભાષ્યમાં પસ્પશા આહ્નિકમાં ઉચ્ચારશુદ્ધિ ઉપર અતિ વજન આપવામાં આવેલું છે સ્વર તેમ જ વર્ણથી દુષ્ટ, એવા શબ્દના પ્રયોગનો પતંજલિ સખત નિષેધ કરે છે સમજ વિનાના ખાલી પાઠ માત્રને તે અગ્નિ ન હોય ત્યાં સૂકાં લાકડાં નાખી અગ્નિ સળગાવવાની ઇચ્છા સાથે સરખાવે છે

જેના ઉપર [૧૪]ભાર નથી, તેવો સ્વર : કમલ, ધરમ

[૧૫]લઘુપ્રયત્ન અકાર સર્વત્ર સ્વરભારવાળા સ્વર પછી : કમલ, ધરમ, વાત.

[આ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત તો નથી. તે Stress Accent છે.]

આ સ્વરોની વાત થઇ. વિવાર, સવાર, શ્વાસ, નાદ, ઘોષ, અઘોષ, અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ એ આઠ પ્રયત્નથી સ્થાનભેદે જુદા જુદા વ્યજન ઉત્પન્ન થાય છે જ્યા પ્રયત્ન સમાન હશે ત્યા સ્થાનભેદ મળશે, જ્યા સ્થાન સમાન હશે ત્યા પ્રયત્નભેદ હશે, અને જ્યા સ્થાન અને પ્રયત્ન સમાન હશે ત્યા તે વર્ણ કોઈ બીજા સ્થાનની મદદથી બોલાતો હશે નીચેના કોઠા ઉપરથી એ વસ્તુ સારી રીતે સમજાશે:—

સ્થાન	પ્રયત્ન				
	વિવાર, શ્વાસ, અઘોષ		સવાર, નાદ, ઘોષ		
	અલ્પપ્રાણ	મહાપ્રાણ	અલ્પપ્રાણ	મહાપ્રાણ	અલ્પપ્રાણ
કંઠ	ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ
તાલુ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ
મૂર્ધા	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ
દંત	ત	થ	દ	ધ	ન
ઓષ્ઠ	પ	ફ	બ	ભ	મ
તાલુ		શ	ય		
મૂર્ધા		ષ	ર		આ પાચ
દંત		સ	લ		વર્ણો નાસિકા
કંઠ		મ		હ	સ્થાનની
દંતતાલુ				જ	મદદથી
મૂર્ધતાલુ			ડ	ર	ઉચ્ચારાય છે.
દંતઓષ્ઠ			વ		
જિહ્વામૂલ				ળ	

૧૪. અસમસ્ત શબ્દોમા સ્વરભારવાળા અનંત્ય સ્વર પછેનો સ્વર સ્વરભારવાળો નથી.

૧૫ જેના ઉપર ભાર નથી એવો અનાદિ અ (સંયુક્ત વ્યંજનમા

અનુસ્વાર અનુનાસિક અને વિસર્ગ એ સ્વરના ધર્મ છે એટલે તેના જુદા પ્રયત્ન નથી, માત્ર સ્થાન જુદાં છે. (જુઓ **સ્થાન**)

સ્વરો બધા જ અલ્પપ્રાણ છે આ ઉપરથી એક તત્ત્વ સમઝાશે કે પ્રયત્ન વિના વર્ણોત્પત્તિ નથી જ.

તા ૨ : ૧૦ ૧૯૩૩

[એસ પી શાહ સ્મારક ગ્રંથ સને ૧૯૪૧, પૃ ૮૧–૮૯]

૪. વર્ણશિક્ષા

સંસ્કૃત ભાષામા વૈદિક ઉચ્ચારણોને યથાસ્વરૂપ જાળવી રાખવાને માટે મહર્ષિઓએ પ્રાતિશાખ્યો તેમ જ શિક્ષાગ્રંથો રચ્યા છે, તેને પ્રતાપે અદ્યાપિ–પર્યંત એક માત્રાના પણ ફેરફાર વિના સહિતા–પાઠો સચવાઈ રહ્યા છે પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી ઉપરના મહર્ષિ પતંજલિના મહાભાષ્યમા પસ્પશા આહ્નિકમા ઉચ્ચારશુદ્ધિ ઉપર અતિ વજન આપવામા આવેલુ છે સ્વર તેમ જ વર્ણથી દુષ્ટ, એવા શબ્દના પ્રયોગનો પતંજલિ સખત નિષેધ કરે છે સમઝ વિનાના ખાલી પાઠ માત્રને તે અગ્નિ ન હોય ત્યાં સૂકા લાકડા નાખી અગ્નિ મેળવવાની ઇચ્છા સાથે સરખાવે છે

જેના ઉપર [14]ભાર નથી, તેવો સ્વર: કમળ, ધરમ

[15]લઘુપ્રયત્ન અકાર સર્વત્ર સ્વરભારવાળા સ્વર પછી: કમલ, ધરમ, વાત.

[આ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત તો નથી. તે Stress Accent છે.]

આ સ્વરોની વાત થઇ. વિવાર, સંવાર, શ્વાસ, નાદ, ઘોષ, અઘોષ, અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ એ આઠ પ્રયત્નથી સ્થાનભેદે જુદા જુદા વ્યંજન ઉત્પન્ન થાય છે જ્યાં પ્રયત્ન સમાન હશે ત્યાં સ્થાનભેદ મળશે, જ્યાં સ્થાન સમાન હશે ત્યાં પ્રયત્નભેદ હશે; અને જ્યાં સ્થાન અને પ્રયત્ન સમાન હશે ત્યાં તે વર્ણ કોઈ બીજા સ્થાનની મદદથી બોલાતો હશે. નીચેના કોઠા ઉપરથી એ વસ્તુ સારી રીતે સમજાશે:—

સ્થાન	પ્રયત્ન				
	વિવાર, શ્વાસ, અઘોષ		સંવાર, નાદ, ઘોષ		
	અલ્પપ્રાણ	મહાપ્રાણ	અલ્પપ્રાણ	મહાપ્રાણ	અલ્પપ્રાણ
કંઠ	ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ
તાલુ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ
મૂર્ધા	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ
દંત	ત	થ	દ	ધ	ન
ઓષ્ઠ	પ	ફ	બ	ભ	મ
તાલુ		શ	ય		
મૂર્ધા		ષ	ર		આ પાંચ
દંત		સ	લ		વર્ણો નાસિકા
કંઠ		[illegible]		હ	સ્થાનની
દંતતાલુ				જ	મદદથી
મૂર્ધતાલુ			ડ	[illegible]	ઉચ્ચારાય છે.
દંતઓષ્ઠ			વ		
જિહ્વામૂલ				ળ	

14. અસમસ્ત શબ્દોમાં સ્વરભારવાળા અનંત્ય સ્વર પહેલાંને સ્વર સ્વરભારવાળો નથી.

15 જેના ઉપર ભાર નથી એવો અનાદિ અ (સંયુક્ત વ્યંજનમાં

અનુસ્વાર અનુનાસિક અને વિસર્ગ એ સ્વરના ધર્મ છે એટલે તેના જુદા પ્રયત્ન નથી, માત્ર સ્થાન જુદાં છે. (જુઓ સ્થાન)

સ્વરો બધા જ અલ્પપ્રાણ છે આ ઉપરથી એક તત્ત્વ સમઝાશે કે પ્રયત્ન વિના વર્ણોત્પત્તિ નથી જ.

તા. ૨ : ૧૦ : ૧૯૩૩

[એમ. પી શાહ સ્મારક ગ્રંથ સને ૧૯૪૧, પૃ ૮૧–૮૯]

૪. વર્ણશિક્ષા

સંસ્કૃત ભાષામાં વૈદિક ઉચ્ચારણોને યથાસ્વરૂપ જાળવી રાખવાને માટે મહર્ષિઓએ પ્રાતિશાખ્યો તેમ જ શિક્ષાગ્રંથો રચ્યા છે; તેને પ્રતાપે અદ્યાપિ-પર્યંત એક માત્રાના પણ ફેરફાર વિના સંહિતા-પાઠો મળવાઇ રહ્યા છે પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયી ઉપરના મહર્ષિ પતંજલિના મહાભાષ્યમાં પસ્પશા આહ્નિકમાં ઉચ્ચારશુદ્ધિ ઉપર અતિ વજન આપવામાં આવેલું છે સ્વર તેમ જ વર્ણથી દુષ્ટ, એવા શબ્દના પ્રયોગનો પતંજલિ સખત નિષેધ કરે છે સમઝ વિનાના ખાલી પાઠ માત્રને તે અગ્નિ ન હોય ત્યાં સૂકાં લાકડાં નાખી અગ્નિ મેળવવાની ઇચ્છા સાથે સરખાવે છે

ભાવનગર અને ચરોતર વગેરેમાં વિવૃતતર એ–ઓ, તેનાં યોગ્ય સ્થળોએ ત્યાંની પ્રજા બરાબર ઉચ્ચારી શકે છે. તેથી ઊલટું તે સિવાયના અન્ય પ્રાંતોમાં વિવૃતતર એ ઓ ના સાદા એ–ઓ તો ઠીક પણ તેઓ અંગ્રેજી શબ્દોમાંના એ આ' ને સ્થળે પણ સાદા એ–ઓ' પ્રયોજે છે બેશક જે પ્રાંતીય ભેદો છે તે જુદા જુદા પ્રાંતની પ્રજા ઉચ્ચારી ન શકે, તેમ છતાં જે સામાન્ય રીતે સમાન ઉચ્ચારણો હોય તે કેળવાયેલી પ્રજા એક સરખી રીતે ઉચ્ચારી શકે છે વર્ણશિક્ષાનું પ્રયોજન પણ એ સર્વ સામાન્ય ઉચ્ચારણો માટે છે. ગુજરાતી ભાષા એ આખા ગુજરાત પ્રાંતની મહાભાષા છે. ગુજરાતી ભાષા તરફ જેને પ્રેમ છે તેઓ તેનો મધુર તેનાં ઉચ્ચારણોનો થતો નાશ ન જ જોઈ શકે

ઉચ્ચારણના દોષને લીધે ભાષાનું સ્વરૂપ નષ્ટ થાય છે. પ્રથમ આપણા આર્યોની એક જ ભાષા હતી, તેમાંથી જેમ જેમ લોકો જુદા જુદા દેશમા પથરાતાં ગયા, તેમ તેમ હવા, પાણી, દેશ, કાળ, ત્યાની સ્થાવી પ્રજાનો સંસર્ગ, સામાન્ય પ્રજાની ઓછી કેળવણી એ અને એવા બીજા અનેક કારણોને લીધે નવી નવી ભાષાઓ મૂળમાથી વિકાર પામતી પામતી ઉત્પન્ન થવા લાગી એ વિષય અહીં અપ્રસ્તુત હોવાથી વધુ આપવો યોગ્ય નથી આ બધા ઉપરથી તત્ત્વ એ લેવાનું કે આપણા ગુજરાતની મહાભાષા ગુજરાતી જીવત સ્વરૂપવાળી છે. ઉપરનાં કેટલાક કારણોને લીધે ભાષામા દિનપ્રતિ દિન વિકારો તો થવાના જ તે વિકારો પોતાનું સામ્રાજ્ય સપૂર્ણપણે જમાવી નવી ભાષા ઉત્પન્ન કરે તે સમયે આપણી અત્યારની ભાષાનું ખરું સ્વરૂપ જાણવુ મુશ્કેલ થઇ પડે. આ કારણથી કેળવાયેલા લોકોમા ભાષાનું ખરું સ્વરૂપ સચવાઈ રહે એ માટે વ્યાકરણ દ્વારા વર્ણશિક્ષા આદિ સાધનોની અપેક્ષા રહે છે.

વર્ણોચ્ચાર કરતાં ઘણી ચીવટ રાખવી જોઇયે આ સબધે પ્રાચીન શિક્ષાકારો પાણિનિ-યાજ્ઞવલ્ક્ય-આદિ મહર્ષિઓએ ખાસ સૂચનાઓ આપી છે તે દુનિયાભરની ભાષાઓ માટે પણ અતિ ઉપયોગી છે. તે મહર્ષિઓએ નીચેના ૧૪ પ્રકારે વર્ણોચ્ચાર-દોષ માન્યો છેઃ—

શકિત, ભીત, ઘોઘરુ, અવ્યક્ત, અનુનાસિક, કાકસ્વર, કાપાળી સ્વર, સ્થાન રહિત, લિપ્ત સ્વર, વિરસ, ગડગડિયુ, આકરું, વિહ્વળ, તાલુ-દોષવાળુ, આમ ૧૪ પ્રકારનું ઉચ્ચારણ દોષાત્મક છે.

વર્ણોચ્ચાર-ગુણ.—માધુર્ય, સ્પષ્ટ અક્ષર, પદચ્છેદ, સુસ્વર, ધૈર્ય અને લય સહિત, આ ૭ વર્ણોચ્ચારના ગુણ છે.

પાણિનિ અને યાજ્ઞવલ્ક્ય નીચેના છને અધમ પાઠક ગણે છેઃ—

૧. ગાતો હોય તેમ બોલનાર, ૨ ઉતાવળુ બોલનાર, ૩. માથુ ધુણાવતો બોલનાર ૪. સમજ વિના માત્ર લખ્યુ જ વાચનાર, ૫. અર્થના ભાન વિના બોલનાર અને ૬. મદકે બોલનાર.

મુખમાથી પડી જશે યાતો કરડાઈ જશે તેવા ભયથી વાઘણ જે પ્રમાણે પોતાના બચ્ચાંઓને દાઢથી લઈ જાય છે તેને લેશ પણ તકલીફ થવા દેતી નથી તે પ્રમાણે વક્તાએ વર્ણોચ્ચાર યથાસ્થાન તેમ જ યથાપ્રયત્ન બરાબર જાળવી કરવાનો છે

સ્વરના સસ્કૃત વૈયાકરણોએ ત્રણ ભેદ આપ્યા છે ૧ હ્રસ્વ, ૨ દીર્ઘ અને ૩ પ્લુત હ્રસ્વ એક માત્રાનો સમય રોકે છે, [2]દીર્ઘ બે

૨ આ ઈ, ઊ એ, એ, ઐ ઓ, ઓ, ઔ આ સ્વરોના દીર્ઘ ઉચ્ચારણ છે ગુજરાતીમા પણ તેના ઉચ્ચારણો દીર્ઘ છે આમાના—એ–ઓ ના હાલની ભાષાઓમા હ્રસ્વ ઉચ્ચારણો પણ છે જૂની પાલિ, પ્રાકૃત અપભ્રશમા એ–ઓ હ્રસ્વ હતા એ ભાષાઓમા એવો એક સામાન્ય નિયમ છે કે જોડાક્ષરની પૂર્વનો વર્ણ હ્રસ્વ જ લખાય અને જોડાક્ષરના આદ્યવર્ણના થડકાથી માત્રા બે રહે આમ છતા તેવા સજોગોમા એ–ઓવાળા શબ્દો મળી આવે છે ત્યા માત્ર તે એ–ઓ હ્રસ્વ માન્યા છે અગ્રેજી ભાષામા જેમા તેની વર્ણમાલાનો 'ઈ' સ્વર હોય છે તેવા શબ્દોમા તેનુ હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ અનુભવાય છે જેમકે પેન, પેન્સિલ વગેરે ગુજરાતીમા પણ સ્થળ પ્રમાણે દેખ–બેસ વગેરે ધાતુઓ ઉપરથી આવેલા સાધિત ધાતુઓમા સ્વરભાર પ્રત્યયના આદિ સ્વર ઉપર રહેતો ન હોવાથી એ–ઓ અસ્વરિત થતા હ્રસ્વ જેવા ઉચ્ચારાતા હોય તેમ મળી આવે છે, છતા શિષ્ટ લોકો ભોગી રીતે દીર્ઘ ઉચ્ચારે છે મધ્યકાલીન ગુજરાતીમા હ્રસ્વ એ–ઓ કેટલીક વાર સાપડે છે ભવિષ્ય કાળના રૂપોમા પ્રથમ દ્વિતીય પુરુષમા એશ તેમ જ ઓસ પ્રત્યયવાળા રૂપો મળે છે, જેવા કે કરેશ, ગાયોસ વગેરે આમા ઉચ્ચારણ પ્રાય હ્રસ્વ જ હોય છે પ્રાય કહેવાનુ પ્રયોજન એ કે ઘણે પ્રસગે દીર્ઘોચ્ચારણ પણ હોય છે તે જ રીતે તમ્યો–તમ્હો, અમ્યો–અમ્હોમા ઉચ્ચારણ હ્રસ્વ મળે છે મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ત્રીજી ભૂમિકામા અર્વાચીન ગુજરાતીમા જ્યા એ પ્રત્યય તેમ જ બેસવુ પેસવુ, ધૈર્ય પૈર્ય વગેરે શબ્દો હોય છે ત્યા હ્રસ્વ ઇકાર પ્રયોજાયેલો દીસે છે બિસિ, પિસિ, નિરિ, પિરિ તેમ જ ઓકારને સ્થળે આવ્યુ, ગયુ કુણ વગેરે આ રૂપો પ્રથમ ભૂમિકાના અઇ–અઉ ઉપરથી ઊતરી આવ્યા છે આમા 'એ–ઓ ના હ્રસ્વોચ્ચારણની અસર હોય તેમ લાગે છે કરેશ, ગાયોસ, તમ્યો–હ્મો, અમ્યો–હ્મોમા અઇ–અઉ એવા સયોગો ન હોવાને લીધે તેમા એ–ઓ એમ ને એમ રહ્યા છે અત્યારે પણ ઉત્તર ગુજરાતમા બેસે

માત્રા જેટલો સમય રોકે છે, જ્યારે પ્લુત ત્રણ માત્રા જેટલો સમય. ગુજરાતી ભાષામાં સ્વરના હ્રસ્વ અને દીર્ઘ એ બે ભેદ જ રહ્યા. હિંદની બધી જ ભાષાઓમાં પ્લુત સ્વરનો પ્રચાર વ્યાકરણોમાંથી નષ્ટ થઈ ચૂક્યો છે; માત્ર સંબોધનમાં અકારાંત શબ્દ હોય તો તેની પૂર્વેનો સ્વર અને અકાર સિવાયનો સ્વર અંતે હોય તો તે પ્લુત ઉચ્ચારાય છે. ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિત એવા સ્વરોના ત્રણ

છે ને સ્થળે કાઈક બિસિ છિ કિંવા 'બૅસે છૅ' એમ હ્રસ્વ એકારવાળાં રૂપો સંભળાય છે. જૂની હિંદીમાં પણ હ્રસ્વ એ–ઓ મળી આવે છે. ગુજરાતના કોઈ કોઈ ભાગમાં સ્વર પછી યેલું ને સ્થળે યલું આવું ઉચ્ચારણ કરવા તરફ વલણ છે તે ફારસી એલ્માના ઉચ્ચારણને આભારી છે. ગયલું, વગેરે તે અર્થેલું છે.

આ હ્રસ્વ એ–ઓ અતિ પ્રાચીન છે. તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રીઓએ જૂની અવેસ્તા, લૅટિન, ગ્રીક વગેરે વૈદિક ભાષાની સહચરી ભાષાઓ અને સહચરી ભાષાઓમાંથી ઊતરી આવેલી ભાષાઓમા તેના સ્થળો બતાવ્યા છે. વૈદિકમાં જ્યાં અકાર છે તેવા ઘણા શબ્દોમા તે સહચરી ભાષાઓમાં હ્રસ્વ એ અથવા ઓ મળી આવે છે.

સં.	અ	સં.	અ.
नरम्	नरेम् (ए ह्रस्व)	अहम्	अजेम् (ए ह्रस्व)
रथम्	रथेम् (,, ,,)	वयम्	वयेम् (,, ,,)
अयम्	अयेम् (,, ,,)	अस्माकम्	अह्माकेम् (,, ,,)
ग्री.	लै.	सं.	लै.
अष्टे	ओक्टो (ओ ह्रस्व)	सप्त	सेप्टम् (ए ह्रस्व)
पति	पोटिस (,, ,,)	दश	डीसेम् (,, ,,)

વગેરે અનેક ઉદાહરણો છે.

[અવેસ્તામાં 'એ' હ્રસ્વ છે. એ ભાષામાં હ્રસ્વ–દીર્ઘ–ભેદે एના ત્રણ અને ओ ના બે ભેદ છે.]

ઉમેરણ:—એ–ઓ નાં ચાર ઉચ્ચારણો આજે ગુજરાતમાં સ્પષ્ટ છે, અને ભાષાશાસ્ત્ર તેમ વ્યાકરણમાં એ નોંધવાં જોઇયે. તા. ૧૨–૮–'૪૪]

જે બાહ્ય પ્રયત્ન આપ્યા છે તેમ જ સંવૃત-વિવૃત એવા સ્વરોના જે આભ્યંતર પ્રયત્ન આપ્યા છે તેનું બરાબર ધ્યાન રાખવાથી વક્તા ઉચ્ચારદોષમાંથી બચી જાય છે ઉચ્ચારદોષ એ વક્તાનું મોટામા મોટું દૂષણ છે ગમે તેવું સારુ કહેવાની શક્તિવાળો વક્તા હોય પણ જો તેનામા ઉચ્ચારદોષ હોય તો શ્રોતાઓ ઉપર તેના શબ્દની કીમત ઓછી પડે છે

ઉપર વર્ણશિક્ષામા પ્રયત્નના બે ભેદ માંડેલા આભ્યંતર પ્રયત્નના પાંચે પ્રકાર અને બાહ્ય પ્રયત્નના ઉદાત્ત અનુદાત્ત સ્વરિત, ઘોષ, અઘોષ અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણમા જે જાતની મુખમા ક્રિયા થાય છે તેનુ સૂચન થઈ ચૂક્યુ છે બાકી રહેલા વિવાર, સંવાર, શ્વાસ, નાદ આ ચાર પ્રયત્નમા જે જાતની ક્રિયા છે તે સમજવા જેવી છે આના જ્ઞાનથી વર્ણસંબંધી શિક્ષા સંપૂર્ણ થાય જેટલા અઘોષ કિંવા કઠોર વર્ણો છે તેઓના ઉચ્ચારણમા મુખ અંદરના ભાગમા વધુ પોહળુ કિંવા વિવૃત થાય છે એટલે કે કંઠની બારી અને શ્વાસનળી વિકસિત થાય છે અને શ્વાસ ભરાય છે કંઠની બારીનું વિકસિત થવુ તે વિવાર પ્રયત્ન અને શ્વાસનળીનું વિકસિત થવુ તે શ્વાસ પ્રયત્ન ક, ખ, ચ, છ ટ ઠ ત થ પ ફ શ ષ સ એના ઉચ્ચારણમા આ સ્વાભાવિક ક્રિયા છે જ્યારે બાકીના વ્યંજનોમા કંઠની બારી બિડાયા જેવી જ રહે છે જ્યારે શ્વાસનળી સ્વાભાવિક સ્થિતિમા જ રહે છે કંઠની બારીની બિડાયા જેવી સ્થિતિ તે સંવાર પ્રયત્ન અને શ્વાસનળીની સ્વાભાવિક સ્થિતિ છતા ધ્વનિ બહાર આવે જ, એ નાદ પ્રયત્ન

આ રીતે વર્ણોના સારા અભ્યાસથી વર્ણોચ્ચારણ સ્પષ્ટ અને સ્વાભાવિક બને છે

તા ૪-૧૦-૧૯૨૩

[ગુજરાતી પંચ-દીપોત્સવી અંક-સને ૧૦૩૭, પૃ ૧૧-૧૨]

૫. ગુજરાતની બોલીઓ

સમગ્ર ભારતવર્ષ અનેક ભાષાઓમાં વિભક્ત છે એવા પશ્ચાત્યોના ફેલાવેલા સિદ્ધાંતને જ્યારે આપણે લક્ષ્ય કરિયે છિયે ત્યારે બુદ્ધિ બહેર મારી જાય છે. સૈકાઓ થયાં એક જ સસ્કૃતિનાં ધાવણ ધાવી ભિંજાયેલા દેશને અનેક ભાષાઓ હોય એ ગળે ઊતરી શકતું નથી. અનેક ભાષાઓ નક્કી કરનારા વિદ્વાનોને પણ મૂળમાં ભારતવર્ષમાં, બેથી ત્રીજી પૂર્ણ ભાષાનો પત્તો લાગ્યો નથી એ સત્ય જ્યારે આપણા સમક્ષ ખડું થાય છે ત્યારે જ અનેક ભાષાઓ હોવાના વાદનું તથ્ય (?) સમજાય છે.

આપણો સિલસિલાબંધ ઇતિહાસ મળે છે તે પહેલાંની વાત કરતાં ભારતવર્ષનો ભાષાની દૃષ્ટિએ ખ્યાલ કરતાં બે પ્રકાર જાણવામાં આવ્યા છે; તે આર્ય અને દ્રવિડ. એની પૂર્વે ભારતવર્ષમાં એક પછી એક "નિગ્રો" અને "ઑસ્ટ્રો" ભાષાભાષી પ્રજા થઇ ગઈ છે એવો એક વાદ છે; અને તેના અવશેષો આર્ય અને દ્રવિડ એ બેઉ ભાષાઓના વંશવેલામાં સચવાઈ પણ રહેલા છે; પણ માત્ર થોડા અવશેષરૂપે થોડા શબ્દોમાં જ. એનું સ્વતંત્ર ભાષાત્વે અસ્તિત્વ આજે ભારતવર્ષમાં ક્યાંય પણ નથી રહ્યું. સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી માત્ર બે જ પ્રધાન ભાષાઓ ભારતવર્ષમાં આજ દિવસ સુધી જળવાઈ રહેલી છે; તે આર્ય અને દ્રવિડ. નીચેના દક્ષિણ ભારતવર્ષમાં દ્રવિડ ભાષામાંથી ઊતરી આવેલી સંખ્યાબંધ બોલીઓ છે, જેના ઉપર પણ આર્યભાષાના શબ્દકોશની ભારે લાદણી થઇ ચૂકી છે; એટલે કે ભાષાને લગતું બંધારણ બાદ કરતાં શબ્દસંગ્રહમાં કેટલોક ભાગ આર્યશબ્દોનો છે. ઊલટ પક્ષે આર્યભાષામાંથી ઊતરી આવેલી સખ્યાબંધ બોલીઓમાં દ્રવિડ શબ્દોનું પ્રમાણ તુલનામાં કાંઇક ઓછું છે. છતાં આ બે યૂથની ભાષાઓનું બંધારણ ભારતવર્ષમાં સ્વતંત્ર રીતે છે જ અને તે જ ભારતવર્ષમાં પ્રધાન બે યૂથ–આર્ય અને દ્રવિડ–ની ભાષાઓના અસ્તિત્વને કહે છે.

આર્યભાષા અને દ્રવિડભાષા મૂળે ભારતવર્ષની નથી, એ બહારથી અહીં આવેલી પ્રજાઓ લાવી છે અને તે અહીં સ્થિર થઈ છે આમાં દ્રવિડભાષાનો આગમ જૂનેરો છે ઈ સ પૂર્વે ૩૫૦૦ થી પૂર્વના સમયમા દ્રવિડભાષાભાષીઓ નૈઋતેરથી આ ભૂમિમા આવી સ્થિર થઈ ચૂક્યા હતા મોહેન્જોડારો અને હરપ્પામા મળેલા અવશેષોમાથી અભ્યાસની દૃષ્ટિએ જે કઈ મત પ્રકાશમા આવ્યા છે તેને જોતા એ સ્થાનોની તત્કાલીન સસ્કૃતિ આર્યેતર જણાય છે ઈ સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ ની આસપાસની અવધિથી નજીકના સમયમા આર્યપ્રજાઓ ભારતવર્ષમાં નૈઋતે રસ્તે આવવા લાગી, દ્રવિડ ભાષાભાષીઓ ધીમેધીમે દક્ષિણ ભારતવર્ષમા ખસવા લાગ્યા અને ઈ સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ આસપાસ આવતા તે સમગ્ર ભારતવર્ષમા બને ભાષા અને બને સસ્કૃતિ વચ્ચે પુષ્કળ લેવડદેવડ થઈ ગયેલી માલૂમ પડે છે ઋગ્વેદની ભાષાનું સ્વરૂપ જોતા તેમા દ્રવિડમૂળના શબ્દો અને આર્યયૂથની ભાષાઓને અપરિચિત એવા મૂર્ધન્યવર્ણો સિદ્ધસ્વરૂપે સ્થાપિત થઈ ગયેલા મળે છે અને સનકાળમા આવતા ધાર્મિક અને સામાજિક રીતરિવાજોમા પણ પરસ્પર ખૂબ વિનિમય થઈ ગયેલો જણાય છે આર્યોને અપરિચિત એવી મૂર્તિપૂજા અને યોગની વિદ્યા એ આર્યોને દ્રવિડો તરફથી મળેલી છે, તો બીજી પક્ષે દ્રવિડ પ્રજામા તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક સખ્યાબધ વિધિઓ દાખલ થઈ ગઈ અને આજે તો ધાર્મિક અને સામાજિક બધનોમા આર્યો અને દ્રવિડજાતમા સૂક્ષ્મ ભેદ શોધ્યોયે જડતો નથી સસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ (માત્ર જૂજજૂજ અપવાદે) ઉભય પ્રજાની અલગ સસ્કૃતિ છે એમ કહી શકાય તેવી આજે સ્થિતિ રહી રે નથી

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા સસ્કૃતિથી એકતા અનુભવતા આ દેશમા અનેક વિભિન્ન ભાષાઓ છે એમ કહેવુ એ ન્યાય્ય લાગતું નથી એથી ઊલટુ એમ કહેવુ પ્રાપ્ત થાય છે કે ભારતવર્ષમા પ્રધાન બે ભાષાઓ છે આર્ય અને દ્રવિડ અને આજે પ્રાંતપ્રાંતની દૃષ્ટિએ

અનેક ભેદો મળે છે. તે ભાષાઓ નહિ, પણ બોલીઓ છે. પરસ્પર પુષ્કળ ભેદ ઉચ્ચારણભેદે વિભિન્ન શબ્દાવિકૃતિઓને આભારી છે, નહિ કે વિભિન્ન બંધારણને, કેમકે નહિ તો ૧૦ મી સદીમાં બંગાળા અને નેપાળમાં સાહિત્યની બોલી તરીકે સ્વીકારાયેલા સ્વરૂપની ગુજરાત અને મારવાડની તત્કાલીન સાહિત્યની બોલી સાથે જે એકરૂપતા છે તે શા માટે છે તેનો ખુલાસો મેળવી શકાય નહિ.

ભારતવર્ષમાં લગભગ દર હજાર વર્ષે એક આશ્ચર્ય બન્યું છે તે કાંઈક લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. આજે વીસમી સદીમાં સમગ્ર ભારતવર્ષમાં વ્યવહારની એક બોલી તરીકે હિંદી-હિંદુસ્તાનીનું સ્થાન સર્વમાન્ય થયું છે. સર્વમાન્ય ન થયું એમ માનનારાઓને પણ દક્ષિણના થોડા ભાગને બાદ કરતાં વ્યવહારમાં અનિચ્છાએ પણ હિંદી-હિંદુસ્તાનીનું અનુસરણ કરવું પડે છે. એ વિના આમવર્ગ સાથેનો વ્યવહાર મુશ્કેલ બને છે. રાષ્ટ્રિય દૃષ્ટિએ પણ આવી એક સર્વસામાન્ય અને સર્વમાન્ય બોલીનો સ્વીકાર આવશ્યક બને છે. દસમી સદીમાં આ જ કારણે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં અપભ્રંશને સર્વસામાન્ય કે સર્વમાન્ય સ્થાન મળ્યું હતું તે આપણે જાણતા નથી. પણ આજે હિંદી-હિંદુસ્તાનીનું જે સન્માન છે તે રીતે નહિ, પણ તે વખતની સમગ્ર પ્રાંતીય બોલીઓને એક પ્રધાન અપભ્રંશની પેટાબોલીઓ તરીકે જ વૈયાકરણોએ નોંધી છે. થોડા પ્રાંતભેદોથી બંધારણ એકસરખું જ છે. દ્રવિડ ભાષાઓથી સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વ ધરાવતા દ્રવિડ અપભ્રંશનું નામ પણ વૈયાકરણોએ નોંધ્યું છે. જો કાંઈ આપણે આ ઉપરથી અનુમાન કરી શકિયે છિયે તે એ કે દસમી સદી સુધીમાં અપભ્રંશ રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હતી. આજથી બે હજાર વર્ષ ઉપર જતાં આપણને તેવું એક સ્વરૂપ મળે છે, અને તે જેને આપણાં વ્યાકરણોમાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત કહે છે તે. આજે જેને આપણે મહારાષ્ટ્ર કહિયે છિયે તે પ્રદેશની જ નહિ, પણ મધ્ય હિંદના મોટાભાગની એ પ્રધાન સાહિત્યકીય બોલ હતી, એમ તત્કાલીન સાહિત્યથી સમઝાય છે. આ પૂર્વેના એક

વર્ષ ઉપર આ દેશનું સ્થિર થયેલું રૂપ તે સંસ્કૃત ભાષા છે, એમ કહેવામાં બાધ નથી. તે વખતે એ બોલાતી સર્વમાન્ય ભાષા હતી એ સામે વિરોધી દલીલો મળતી નથી. સંસ્કૃતની સર્વમાન્યતાની પડછે પાલિ આર્ધમાગધી અને શૌરસેની વિકસેલી. આમાંની પેલી અને છેલ્લી મધ્યદેશની પ્રધાનભાષા હતી જ, જો મધ્યદેશની સંસ્કૃત પંડી આમવર્ગમાં પ્રચારમાં હોવા વિશે મતભેદ જોવામાં આવતો નથી. વચ્ચેની કાર્યક પ્રાતીય હશે, જો કે આજે મળતું તેનું રૂપ પ્રાતીયતા કરતા સાહિત્યની ભાષા તરીકે વધુ યોગ્ય નથી. છ પાલિમાં પણ પ્રાતીયતાના અંશો છે, છતાં તેમાં વ્યાપક તત્ત્વનું બાહુલ્ય છે. જ્યારે શૌરસેની (સાહિત્યકીય આ જ પ્રાપ્ત થતા સ્વરૂપવાળી નહિ પણ ખરેખર બોલાતી હશે તે વખતની)નું રૂપ આપણે મેળવી શકતા નથી. તેના અવશેષ અર્ધમાગધીમાં પ્રાપ્ત થાય જ છે. અને તેના વિકાર સાહિત્યકીય શૌરસેની અને દિગંબર જૈનસાહિત્યના ભાષાસ્વરૂપમાં પણ સચવાઈ રહ્યા છે. સંસ્કૃત અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતના સમય વચ્ચે આ ત્રણ બોલીઓ ક્રમિક રીતે વિકસેલી હશે તે તેના બંધારણ ઉપરથી સમઝાય છે. ગ્રંથસ્થ સ્વરૂપમાં એ વચ્ચેના હજાર વર્ષના ગાળાનું લૌકિક ભાષાનું પ્રાતવાર ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ જ ભેદ બતાવતું નહિ કે બંધારણની દૃષ્ટિએ ભેદ બતાવતું રૂપ અશોકના શાસનપત્રોની ભાષા છે. આ રૂપ એવું છે કે જે પાલિના શાસ્ત્રીય સ્વરૂપથી આ બાજુનું અને સ્વાભાવિક શૌરસેનીના પૂર્વ કાળનું છે. માત્ર તે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતના સ્વરૂપથી સારી રીતે પૂર્વનું છે. આ બધી બોલીઓમાં ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચારણભેદ સિવાય બીજું તત્ત્વ શોધ્યું બાબ જડતું નથી.

આ ત્રણ હજાર વર્ષની ભાષાનો આ પ્રકારે પ્રાપ્ત થતો ઇતિહાસ જોતાં આમાં સળંગ એકસૂત્રતા જ જળવાયેલી જણાઈ શકાય છે. એમાંથી અનેક ભાષાઓ થઈ એમ કહેવાથી વિભિન્નતા બતાવી શકાય તેમ નથી. 'ભાષા' નામ સ્વીકારતાંયે એ 'બોલી'થી વિશેષ નામને પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, કેમકે જુનાની એક પરંપરાનો જ અનેકદેશી એ વારસો છે

જે અર્થમાં પાશ્ચાત્યો ભાષા(language)ને ગણે છે તે સ્વરૂપમાં નહિ, પણ તેઓ જેને બોલી (dialect) કહે છે તે સ્વરૂપમાં એક કુળની ભાષા માટે ભાષા તરીકે હોવાનુ ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર જેટલુ જૂનું મળે છે :

मागध्यवन्तिजा प्राच्या सूरसेन्यर्धमागधी ।

वाह्लिकी दाक्षिणात्या च सप्त भाषा प्रकीर्तिता ॥ (भ ना १७-१३)

માગધી આવન્તિકા, પૂર્વીય, શૌરસેની, અર્ધમાગધી બાહ્લિકી અને દાક્ષિણાત્યા (=મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત) આ સાત ભાષાઓ કહી છે

આ ભાષાઓ તે એક જ કુળની સગી બહેનો છે, એટલે કે એક જ ભારતીય ભાષાપ્રકારની સંસ્કૃતની સાથોસાથ લોકમાં સર્વમાન્ય થઈ ચૂકેની પ્રાકૃત પ્રાંતીય બોલીઓ છે

આપણે આ બોલીઓને અને તેમાથી ઊતરી આવેલી આપણી મધ્યકાલીન પ્રધાન બોલીઓને તેનુ ગણ્ય સાહિત્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવવાને કારણે ભાષા કહિયે તે કાંઈ ગેરવાજબી નથી પણ ભાષા કહેવાથી મૂળ એક જ મહાભાષાની એ વશજ છે તે ધ્યાન ભુલાવો ન જોઇયે

એ જ મૂળ પ્રાંતીય બોલીઓમાથી આજે ભારતવર્ષની પાશ્ચાત્યોએ કહેલી મધ્યદેશ ભાષાઓ અને બોલીઓ (દ્રવિડકુળની બોલીઓને બાદ કરતા) ઊતરી આવી છે એને આજે બાહ્યવૃત્ત મધ્યવૃત્ત અને આંતર્વૃત્ત એમ ગમે તે રીતે જોવામાં આવે છતાં તે કુલભ્રષ્ટ થઈ શકવાની નથી એ બધી ભાષાઓ એક જ મહાભાષાના પરંપરિત ભેદો માત્ર છે

યુગની પ્રાકૃત ભૂમિકાઓ, અને અર્વાચીન ભારતીયથી અપભ્રંશના અંત સાથે ૧૧-૧૨ મા શતકથી આ બાજૂની આર્યકુળની દેશભાષાઓ સમઝવાની છે. પણ જ્યારે ભારતવર્ષની પ્રાકૃત બોલીઓની મીમાંસા કરવામાં આવે ત્યારે આ સંક્ષિપ્ત ત્રણ ભૂમિકા પૂરતી થતી નથી, તેને માટે વૈદિકી સંસ્કૃત સાથોસાથ પ્રાકૃતો ઊભી થઈ અપભ્રંશ સુધીમાં ભૂમિકાભેદ મેળવતી અર્વાચીન ભાષાઓમાં પરિણત થઈ ત્યાંસુધીમાં એક કરતાં વધુ ભૂમિકાને વશ બની જ છે. ગ્રિયર્સને એ માટે પ્રાકૃતોના પ્રાથમિક દ્વૈતીયિક અને તાર્તીયિક એવા જે ભેદ કહ્યા છે તે આવકારવા જેવા જણાય છે. વૈદિકી ભાષાની સમસામયિક પ્રાકૃત વિશે આપણી પાસે કાંઈ સિદ્ધ સામગ્રી નથી, છતાં વેદમાં જે ચોડાં રૂપો સંસ્કૃતીભવન પામ્યાં છે યા પ્રાકૃત રૂપમાં જ સચવાઈ રહેલાં છે તેનાથી કાંઇ ખ્યાલ મેળવી શકિયે છિયે. તેને આપણે પ્રાથમિક પ્રાકૃત કહી શકિયે છિયે. પાલિ અર્ધમાગધી અને અશોકની ધર્મલિપિ એ જે જાતનો વિકાસ આપે છે તે વચ્ચે મધ્યની એક ભૂમિકા હોવાની જે શક્યતા છે તે આપણને દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોની પૂર્વભૂમિકાનો ખ્યાલ આપે છે. દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોમાંથી પણ ફરી ત્રણેક ભૂમિકા આગળ આવ્યા પછી ૧૦-૧૨ મી સદીનું અપભ્રંશભાષાસ્વરૂપ આપણને મળે છે. પણ આ બધું પ્રાકૃત લાક્ષણિક સ્વરૂપ જ છે, એટલે દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોમાં જ સમાવિષ્ટ થાય છે. તાર્તીયિક પ્રાકૃતો તે **અર્વાચીન ભારતીય** છે, જે પણ અનેક ભૂમિકા ઉકેલતાં ૮૦૦-૯૦૦ વર્ષમાં વટાવી આજના સ્વરૂપે આવી રહી છે. આપણે જ્યારે આ ભૂમિકાઓની વાત કરતા હોઇયે ત્યારે આવી પરંપરાનો ખ્યાલ આપવા નામકરણ કરિયે એ કાંઈ દોષ નથી, પણ વધુ સરળતાબોધક છે.

અર્વાચીન ભાષાભૂમિકામાં આવતાં આ કુળની બોલીઓમાં આપણા હાલના ગુજરાતની પ્રધાન બોલી તરીકે સ્વીકારાયેલી ગુજરાતી ભાષાનો વિચાર કરતાં અનેક ભૂમિકાભેદો આવે છે. આ ભાષાનું નામ ગૌર્જર અપભ્રંશ જ રાખિયે તોયે નભી શકે તેમ છે.

ગૌર્જર અપભ્રંશ એ ૧૦–૧૨મી સદીમાં આજની માત્ર ગુજરાતભૂમિનો નહિ, પણ તેથી ઉત્તરના પ્રદેશમાં પણ પ્રાધાન્યે પ્રચારમાં હતો. તે વખતે પ્રચારમાં હતો એ કહેવાથી આજે એ પ્રદેશમાં એ નથી જ એવું કાંઈ નથી; સરખા પ્રભાવે એ ઉભય જૂના પ્રદેશમાં આજે પણ પ્રાંતીયતાથી રહેલો છે. ટેસિટોરીએ જેનું નામ પશ્ચિમ રાજસ્થાની કહ્યું છે તે ઉભય જૂના પ્રદેશના વ્યાપક તત્કાલીન ભાષાપ્રકારનું જ નામ છે. એને માટે આપણે ત્યાં જુદો શબ્દ નહોતો; "ગુજરાતી" નામ કે "મારવાડી" નામનો હજી જન્મ પણ નહોતો થયો તે વખતના એ ભાષાસ્વરૂપનું નામ ટેસિટોરીને મતે પશ્ચિમ રાજસ્થાની, નરસિંહરાવને મતે ગૌર્જર અપભ્રંશ, કેશવલાલ ધ્રુવને મતે મધ્યકાલીન ગુજરાતી, કે ભાઈ ઉમાશંકરે સૂચવ્યું છે તેવા વધુ વાજબી લાગતા નામ મારુ–ગુર્જરને સ્વીકારો, તેનાથી એ વ્યાપક ભાષાસ્વરૂપનો જ ખ્યાલ હોવો જોઈએ. આ ભાષાસ્વરૂપ પણ જુદીજુદી મને માલૂમ પડેલી ચાર ભૂમિકા વટાવી ઈ. સ. ૧૬૫૦ આસપાસ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યકીય ભાષાના સ્વરૂપને પામી ઈ. સ. ૧૮૫૦ આસપાસથી અભિનવ અર્વાચીન ભૂમિકામાં પ્રવેશ પામી આજના ભાષાસ્વરૂપે સિદ્ધ થઈ છે; જેવી આજે પાલણપુરથી ઉપરના શિરોહી રાજ્યની અને મારવાડ–મેવાડના નીચેના ભાગોની બોલી મારવાડી–મેવાડી નામ પામી છે. રાજકીય ભેદોએ આ બોલીઓ જુદી પાડી. સદ્ભાગ્યે ગુજરાતીને સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર મળી ગયું અને તે સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે વિકાસ સાધી શકી. પેલી મારવાડી–મેવાડી એવું સ્વતંત્ર સ્થાન પેલા રાજકીય ભેદે જ ગુમાવી બેઠી, એટલે લોકની બોલીથી હજી આગળ નથી આવી શકી. શાળા પાઠશાળાઓમાં એના અભ્યાસની કાંઈ પણ વ્યવસ્થા ન હોવાથી, અને ભવિષ્યમાં તેવી વ્યવસ્થા ન થાય તો, બોલાઓ કદાચ પોતાપણું ગુમાવી બેસે તો તેમાં પણ કાંઈ નવાઈ નહિ હોય. આજે તો એવો સમય આવ્યો છે કે એક જ પેઢીએ એક મૂળ ધરાવતી ગુજરાતી–પશ્ચિમી મારવાડી–મેવાડીને જાણે કે કાંઈ પણ સંબંધ નથી એવી આ

પ્રદેશોની પ્રજાઓનો ખ્યાલ થઇ ગયો કે નવા રાજ્યવ્યવસ્થાપનનો જ્યારે પણ યોગ મળે ત્યારે ભાષાઓની મદદથી રાજકીય સંગઠના થાય તો આ એકતા સ્થાપિત થવાનો સંભવ છે એમાં પણ એ ભૂલ ગયો તો પછી એ બોલીઓના પુનરુજ્જીવનની આશા કદી ફલિત થવાની નથી, એટલું જ નહિ તેતે પ્રદેશોની બોલીઓનું અસ્તિત્વ પણ ભૂંસાઈ જશે

ગુજરાત દેશનો રાજકીય એકમ સ્થિર થવાથી એને વિકાસ સાધવાનો સુયોગ મળ્યો છે, અને નવા યુગના આરંભથી આ એક સદીમાં ભારતવર્ષની અન્ય ભગિની ભાષાના સાહિત્યની હરોળમાં ઊભું રહી શકે તેવું સાહિત્ય ખીલવવાનું સુભાગ્ય ગુજરાતી ભાષાને મળ્યું છે આજે ભાષાનો સમૃદ્ધ ઇતિહાસ પણ મેળવવાની સરળતા છે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી ભાષાના ઊગમ વિશે તેમ જ તેના પેટાભેદોના સ્વરૂપના સંશોધન વિશે પણ પ્રયત્નો અસ્તિત્વમાં આવવા લાગ્યા છે.

માત્ર ગુજરાતની નહિ પણ સમગ્ર ભારતવર્ષની અનેક બોલીઓની વ્યવસ્થિત સમીક્ષા કરવાનું મહાભારત કાર્ય કરનાર સર જ્યોર્જ એ ગ્રિયર્સનનું ઋણ આ દિશામાં પ્રયત્ન કરનાર એક પણ સશોધકને સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી, આજે કદાચ આપણને નવી દૃષ્ટિ સૂઝે તોપણ તે દિશા બતાવવાનું પુણ્ય તો એ વિદ્વાનને ફાળે જ જશે એમ કહેવામાં કોઈ પણ સજ્જન લેશ પણ નાનમ નહિ સમજે

એમનો પ્રયત્ન સમગ્ર ભારતવર્ષને માટેનો હતો, અને તે ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં બધા જ પ્રાંતોમાં ફરવાનો એમને લાભ મળ્યો ન હતો, જ્યાંજ્યાં એ નહિ જઈ શકેલા ત્યાંત્યાંની તેમ જઈ શકેલા ત્યાંત્યાંની પણ બોલીઓના ઉતારા તેમણે સ્થાનિક માણસો પાસેથી મેળવેલા, એટલે તેમાં ઊણપ રહેવાની સંપૂર્ણ સંભાવના છે એટલે એમના બધા જ વિધાનોનો સ્વીકાર કરવામાં વિવેકશક્તિનો ઉપયોગ કરવાની અનિવાર્યતા છે એ ઊણપો સુધારી લેવાની તક ત્યાંત્યાંના ભાષાશાસ્ત્રીઓ સ્વીકારી પણ લે છે અને એવા પ્રયત્નો હવે અસ્તિત્વમાં પણ આવવા લાગ્યા છે એનો જ દાખલો આપણે ડૉ એમ એમ કત્રેના 'કોંકણીનું

બધારણ" (Formation of Konkani)નો દઈ શકિયે એમાં પ્રાતીય ભેદોના સમાવેશનો પણ પ્રયત્ન છે અને તેથી જ નોધને પાત્ર અને છે.

ગુજરાતી ભાષાની લાક્ષણિકતાનો ખ્યાલ આપનો શાસ્ત્રીય પ્રયત્ન પ્રો ટર્નરનો છે એમણે 'ગુજરાતી સ્વરવ્યંજન-પ્રક્રિયા (Gujarati Phonology) લખી શિષ્ટ ભાષાનું બધારણ નોધવાનો પ્રશસ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે બેશક એ આખરી અને સર્વમાન્ય થઈ શકે તેવો પ્રયત્ન નથી એવો પ્રયત્ન હજી ભવિષ્યની રાહ જુએ છે અને પ્રાતીય ભેદોનો તો તેમા સ્વલ્પ જ સ્પર્શ છે. ગ્રિયર્સને નોધેના પ્રાતીય કે કોમી ભેદોથી ભાષાવિભ્રમ ન્યે તેવી રજૂ થતી નથી, તે સાથે હજી અભ્યાસપ્રાતીય અને કોમી ભેદો વિશે લખવાનું પણ બાકી જ રહ્યુ છે અહીં આ લેખમા એના ભેદોના વિષયમા મીમાંસા કરવાનો પ્રયત્ન નથી, સૂચન માત્ર જ કરાતુ છે.

ઉત્તરમા કચ્છનુ રણ શિરોહી રાજ્ય અને ચોડો જોધપુર રાજ્યનો ભાગ, દક્ષિણમા થાણા જિલ્લો અને ખાનદેશ જિલ્લો, પૂર્વમા સાતપુડા અને વિંધ્યની ડુંગરમાળા (એની પેલી પાર મેવાડ અને માળવા) અને પશ્ચિમે અનત સાગર, એ ચાર દિશાઓ વચ્ચે આજે ગુજરાત કાઠિયાવાડનો ગુજરાતી ભાષા બોલનારી પ્રજાને સાચવતો પ્રદેશ આવી જાય છે સરહદના પ્રદેશોની મિશ્ર બોલીઓને બાદ કરિયે તો સમગ્ર મુખ્ય પ્રદેશોની ભાષાનો ક્રમ એક છે, એટલે કે બધારણ એક સરખુ જ છે, એટલે એ એક જ ભાષા છે જે કાઈ ભેદ પડે છે તે કેટલાએક ઉચ્ચારણોના વિષયમા છે આ રીતે જોતા આ પ્રમાણે મુખ્ય ભેદ પડે છે

૧ ઉત્તર ગુજરાત (આનર્ત અને સ્વભ્રનો પ્રદેશ.)

૨ મધ્ય ગુજરાત (ચરોતરનો પ્રદેશ)

૩ દક્ષિણ ગુજરાત (ચરોતર નીચેનો લાટ-સુરત ભરૂચ જિલ્લાનો પ્રદેશ)

૪ કાઠિયાવાડ (પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રનો પ્રદેશ.)

ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ તદ્દન જુદા પડી આવતા આ ચારે પ્રધાન પ્રાંતીય ભેદોની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ જો તારવિયે તો આ પ્રમાણે નીકળી શકે.

૧. ઉત્તર ગુજરાતની લાક્ષણિકતા

અ. સ્વરોચ્ચારણમા અંત્ય એકારનું અતિ હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ મધ્યકાલીન ગુજરાતીના અત્ય ઇકાર જેવુ; આવશિ; ખાશિ, જાશિ, થાશિ, આવિ છિ–ને લગભગ મળતુ સંવૃત એકારવાળુ.

આ. અનંત્ય દશામા એકારનું વિવૃતપણુ.

ઇ. એકારથી કાઇક ખૂલતું પણ વિવૃત નહિ જ તેવુ ઓકારનું ઉભય દશામાં મધ્યવર્તી ઉચ્ચારણ.

ઈ. દીર્ઘ ઈ–શી નાં પ્રાયઃ હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ.

ઉ. અનુનાસિકતા (યાને સ્વ. નરસિંહરાવે કહેલુ અનુસ્વારનું કોમળ ઉચ્ચારણ અહીં) કોમલતર દશામા અંત્ય સ્વર ઉપર દેખાય છે.

ઊ 'આ' ને સ્થાને વિવૃત 'ઍ' જેવું વ્યાપક ઉચ્ચારણ.

ઋ. ઈકાર જાળવતા શબ્દોને સ્થાને 'લેબડો', 'પેપળો' જેવું એકાર–

તરત નજરે ચડે એવાં આ ઉચ્ચારણો છે. એ ઉપરાંત શબ્દકોશની દૃષ્ટિએ કેટલોક ભેદ છે. કાઠિયાવાડના પૂર્વ પ્રદેશની સાથે આ શબ્દો સામાન્ય છે, જ્યારે ચરોતર અને લાટથી તદ્દન જુદા પડે છે.

૨ મધ્ય ગુજરાત

અ એ–ઓ ના ચતુર્વિધ ઉચ્ચારણ: હ્રસ્વ, દીર્ઘ, અર્ધવિવૃત અને સપૂર્ણ વિવૃત ઉચ્ચારણો અર્ધવિવૃત અને વિવૃત ઉચ્ચારણ જે જે વિશિષ્ટતાથી ઉચ્ચારાય છે તે ગોહિલવાડ અને થોડા ઝાલાવાડના અપવાદે અતિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં માત્ર ચરોતરમા જ મળે છે. (સ્વ. નરસિંહરાવે ગુજરાતી ભાષામા વિવૃત એ–ઓનાં ઉચ્ચારણની જે મીમાસા કરી છે તે ચરોતરની વિશેષે કરીને છે. તેમના શ્રવણમાં હ્રસ્વ એ–ઓ નથી આવ્યા તે જરા આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે. મને દેખાડ, બોલાવ. વગેરેમાં સ્પષ્ટ રીતે એ–ઓ અસ્વરિત હોઈ હ્રસ્વ જ લાગ્યા છે.

આ અહીં પણ ઇ–ઉ ના ઉચ્ચારણો હ્રસ્વ સામાન્ય રીતે છે.

ઇ. બધા જ પ્રદેશોથી અલગ તરી આવતું ઉચ્ચારણ અનુનાસિકનું છે. (સ્વ. નરસિંહરાવે અનુસ્વારના તીવ્ર અને કોમળ ઉચ્ચારણો કહ્યા છે તેમાનુ કોમળ તે આ વેદકાળથી ચાલ્યુ આવતું અનુનાસિક ઉચ્ચારણ છે તેમણે પછી કોમલતર અને કોમલતમ ભેદ કહ્યા છે.) આ અનુનાસિક પદાતદશામા તદ્દન કોમલતમ બની ઘસાઇ જ ગયો છે. લખવુ, કરવુ, અહિં, નહિં, દહિં એમાં ક્યાંય અનુનાસિકતાનો પત્તોયે લાગતો નથી.

ઈ. સાનુનાસિક 'આ'ને સ્થાને વ્યાપક રીતે વિવૃત 'ઑ' જેવુ જ ઉચ્ચારણ: "ગૉમ", 'પૉણી.'

ઉ. 'ઇ'કારને સ્થાને વિવૃતકલ્પ 'લેબડો', 'પેપળો', 'નેશાળ' જેવું એકારવાળું ઉચ્ચારણ.

ઋ વ્યજનોમા તાલવ્ય સ્વર કે યના યોગમા સકારને સ્થાને શકારનો જ પ્રધાન પ્રયોગ

ઉ ળકારને સ્થાને રકારનો વ્યાપક પ્રયોગ, તે ત્યાંસુધી કે 'મગવુ'-ને સ્થાને પણ 'મરવુ' (સોરઠ અને હાલારમા આવા સ્થળોએ તો માત્ર લ' જ વપરાય છે)

ઊ લઘુપ્રયત્ન યકારનો અતિ વ્યાપક પ્રયોગ

ઋ લઘુપ્રયત્ન હકારનો અતિસ્પષ્ટ અને સૂચક પ્રયોગ

એ ચ-છ-જ-ઝના મગડીના ઉચ્ચારણોને મળતા વિશિષ્ટ ઉચ્ચારણો (શ્ર નરસિંહરાવ જે વિશે ખાસ સૂચન કર્યું છે) આ ઉચ્ચારણો ઉત્તર ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમા જણાતા નથી

ચરોતરના આ ઉચ્ચારણ એટલા સ્પષ્ટ છે કે સમગ્ર ગુજરાતી પ્રજામા આ પ્રાંતની પ્રજા ઉચ્ચારણથી ઓળખાઇ જાય છે કે જેવી કોમી બોલી બોલનારી વોરા પારસી કે ખારવાની કોમો જુદી તરી આવે છે શબ્દકોશની દૃષ્ટિએ શિષ્ટ ગુજરાતીને તે વધુમા વધુ નજીક છે કે જેવી કાઠિયાવાડના ઝાલાવાડની

૩ દક્ષિણ ગુજરાત

અ બધા જ સ્વરોનું મધ્યમ ઉચ્ચારણ અતના સ્વરોમા કંઈક વિશેષ દીધના એ ઓ ના વિવૃત ઉચ્ચારણ અહીં સૂચક રીતે વ્યક્ત થતા નથી પણ તેની સાથે કાઠિયાવાડમા-સોરઠમા જેમ અત્યંત હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ છે તેવાયે નથી

આ અનુનાસિક ઉચ્ચારણના વિષયમા કાઠિયાવાડના દરિયાકાંઠા સાથે સામ્ય

ઇ તાલવ્ય શકારનો સર્વથા અભાવ દન્ત સકારને સ્થાને કંઠ્ય હકાર (ઉત્તર ગુજરાતની પેઠે હ થતો નથી, પણ કાઠિયાવાડની જેમ સકાર અને હકારની મધ્યમા રહેલુ ઉચ્ચારણ છે)

ઈ ળકારને સ્થાને લકારની જ બહુલતા (ળકારનો રકાર આ પ્રદેશને જાણીતો નથી લાગતો સુરતીનગર ઉચ્ચારણ ળકારને સ્થાને લકારની પ્રબલતા છે તે સુરતી ઉચ્ચારણને આભારી મને લાગે છે)

ઉ. શબ્દાન્તે નકારને સ્થાને લકારનો સમાદર: "કરી નાખ્યું" કહેવાને સ્થાને 'કરિ લાખ્યું" (દરિયાકાંઠાની પ્રજાનું આ સ્વાભાવિક લક્ષણ છે કાઠિયાવાડના ખારવા અને દરિયાકાંઠાના કોળી–ભોઈ વગેરેમાં આ ઉચ્ચારણનું પ્રાધાન્ય છે તેઓ કદી શબ્દાન્તમાં નકારનો ઉચ્ચાર કરી શકતા નથી)

ઊ લઘુપ્રયત્ન યકારનું પ્રાબલ્ય ભૂતકૃદંતમાં તો જુદું તરી આવે તેવું ય ઉચ્ચારણ આવ્યો, ચાલ્યો વગેરે (આ સોરઠના ઘાંચીઓના અને મેરપ્રજાના ઉચ્ચારણથી બરોબર ઊલટું છે; તેઓ આવો, ચાલો, કર વગેરે જ બોલે છે, તેઓમાં લઘુપ્રયત્ન યકારનો તદ્દન અભાવ છે)

ઋ લઘુપ્રયત્ન હકારનું સ્વલ્પમાન ઉચ્ચારણ દરિયાકાંઠે હકારનું ઉચ્ચારણ પણ અદૃશ્ય થઈ ગયું છે

એ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ જુદા તરી આવતા રૂપોમાં દ્વિતીય ભૂતકૃદંતનો બહોળો ઉપયોગ કરેલું, ગયલું, થયલું છપાયલું, વર્તમાન પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં (કાઠિયાવાડની મેર–અમોગી બોલી જેવો 'આં' પ્રત્યય હું આવાં, ખાવાં કરાં, યથાર્થ ભૂતકાળમાં 'તે' પ્રત્યય: હું કરતે ખાતે પીતે જતે (સોરઠમાં ભાદરમહે આહીરોમાં એથી બરોબર ઊલટું ઉચ્ચારણ છે, જ્યાં 'એત' પ્રત્યય વ્યંજનાન્ત ધાતુઓને લાગે છે કરેત, ચાલેત રમેત) ઉત્તર ગુજરાત, ઝાલાવાડ અને ચરોતરમાં વર્તમાન બીજાપુરુષ એકવચનમાં 'ઉ' પ્રત્યય છે તે અહીં નથી 'તું સુ કર ચ' એમ જ ઉચ્ચારણ થશે એ જ રીતે સાહાય્યકારક 'છે'ના રૂપનો 'ચ' અવશેષ જ બધા રૂપોમાં રહે છે 'છૌ', 'છૈયે' રૂપો મુખ્ય ક્રિયાપદ તરીકે રહ્યા છે બહુવચનમાં નારીજાતિનાં નામો–વિશેષણોને પણ સર્વત્ર 'ઓ' પ્રત્યય લાગે છે

સૂરત પ્રદેશની લાક્ષણિક ભાષાના સંસ્કાર નીચે પારસીઓની કામી બોલી ઘડાયેલી છે, અને તેથી પારસીઓની બોલી સૂરતીનો જ એક

પેટાભેદ થઈ શકે છે. મોટે ભાગે દંત્ય વર્ણોને સ્થાને મૂર્ધન્ય વર્ણોની પ્રબળતા એ આ પ્રદેશમાં સામાન્ય છે એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. ભરૂચ જિલ્લાની બોલીમાં સુરતી અને ચરોતરીનું મોટે ભાગે મિશ્રણ છે.

૪. કાઠિયાવાડ

કાઠિયાવાડનો વિચાર કરતાં એમાં મુખ્ય બંધારણ એક સરખું જ છે; ઉચ્ચારણ પણ પ્રાયઃ સામાન્ય છે; છતાં અમુક વિશિષ્ટતા માલૂમ પડી આવે છે. પ્રાંતોની દૃષ્ટિએ તો તેવા ચાર જ ભેદ જોવામાં આવે છે. કાઠિયાવાડને ઉત્તર–દક્ષિણ કાપતી દોરીએ પૂર્વમાં ઝાલાવાડ અને ગોહિલવાડ તો પશ્ચિમે હાલાર અને સોરઠ આવી રહે છે. આ મધ્ય દોરી એક બીજો પણ ખ્યાલ આપે છે. તે એ કે પૂર્વ બાજુ આનર્ત અને ચરોતર સાથે નજીકપણું આવે છે તો પશ્ચિમ બાજુ કચ્છની બોલીની અસર હાલારમાં વધુ અને સોરઠમાં કાંઈક ઓછી માલૂમ પડી આવે છે. સોરઠની દરિયાકાંઠાની બોલીનો મેળ છેક સુરતી સાથે કેટલાંક ઉચ્ચારણોમાં મળે છે.

અ. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ ઝાલાવાડ વધુ શિષ્ટ જણાય છે. એ–ઓનાં અર્ધવિવૃત અને વિવૃત ઉચ્ચારણ સ્વાભાવિકસ્વરૂપમાં ઝાલાવાડમાં છે, જ્યારે ગોહિલવાડમાં ક્વચિત્ અસ્વાભાવિકતાથી પણ થાય છે 'ઘોડો' જેવામાં. હાલાર અને સોરઠમાં પૂર્ણ વિવૃત ઉચ્ચારણ તો છે જ નહિ; શબ્દને અંતે એ–ઓનાં ઉચ્ચારણ અર્ધવિવૃત થતાં થતાં હ્રસ્વતા તરફ ઢળી ગયાં છે. પ્રો. ટર્નરે "ગુજરાતી"માં અંત્ય એ–ઓ હ્રસ્વ વિવૃત અને હ્રસ્વ સાદા સૂચવ્યા છે તે કદાચ આ કારણે પણ હોઇ શકે. ઉત્તર ગુજરાતમાં પણ આ વલણ ઉપર નોંધાયું છે. અનંત્ય અસ્વરિત એ–ઓનું હ્રસ્વપણું હાલાર અને સોરઠમાં અત્યંત વ્યાપક છે. અને જિમ, તિમ, કિમ વગેરે જે–તે–કે અંગમાં સર્વત્ર પ્રકાર માલૂમ પડે છે.

આ. ઇ–ઉ નાં ઉચ્ચારણ સમગ્ર કાઠિયાવાડમાં, પછી તે સાનુનાસિક હોય કે નિરનુનાસિક, હ્રસ્વ જ જણાય છે. માત્ર 'ય' કે 'જ'

અવ્યયની પૂર્વે તદ્દન દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે (શિષ્ટ ઉચ્ચારણમા પણ આની વ્યાપકતા જણાય છે)

ઘ અનુનાસિકતા એ સમગ્ર કાઠિયાવાડનું પ્રધાન લક્ષણ છે તેમા પણ સોરઠમા–તેમાંયે ખાસ કરીને આહીરોમા તેનું ખૂબ પ્રાબલ્ય છે (પાણિનિની શિક્ષા"મા સોરઠની નારીના આ ઉચ્ચારણનો ઉલ્લેખ ખૂબ જૂનો છે વેદની ઉચ્ચારણશુદ્ધિ સમઝાવતા શિક્ષાકારે સોરઠની નારી અનુનાસિકનું પ્રબળ ઉચ્ચારણ કરે છે તેવુ ઉચ્ચારણ કરી "રંગ" (અનુનાસિક) પ્રયોજવાનું વિધાન કર્યું છે હિંદીમા હૅંસના જેવુ સોરઠના આહીરોમા 'હૅંસ્યો' ઉચ્ચારણ, તો સમગ્ર સોરઠમા 'મૅંડ્યો' ઉચ્ચારણ છે ગુજરાતમા આ હ્રસ્વ અકાર સાનુનાસિક સાભળવામા આવ્યો નથી)

ઙ દંત્ય કે તાલવ્ય એવા ભેદ વિના જ સકારનો સર્વત્ર કંઠ્ય સ ઉચ્ચારાય છે, ઉત્તર ગુજરાતની જેમ તેનો હકાર થયો નથી

ચ ચ–છ ને ઠેકાણે દંત્ય સ નું અને જ–ઝ ને ઠેકાણે Z ઝેડ જેવુ શહેરોને બાદ કરતા એકસરખી રીતે ઉચ્ચારણ છે. માત્ર સાહારનકારક 'છે' નો અપવાદ છે. તે એ રીતે કે પ્રાય સર્વત્ર એનું ઉચ્ચારણ સકાર જેવુ યા તો ચ–છ વચ્ચેનું થાય છે, જે હાલારના પશ્ચિમ ભાગમા–મઠ્ઠીમા મૂર્ધન્ય ષકાર જેવુ થાય છે

છ ઝાલાવાડમા ગ ને સ્થાને ક્વચિત્ જ નો પ્રયોગ 'ગોતો' ને સ્થાને 'જોતો' જેવુ મળે છે, અન્યત્ર નથી

જ ડ–ઢ નાં અનાદિ દશામા મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણમા અપવાદ એ કાઠિયાવાડની પ્રધાન વિશિષ્ટતા કહી શકાય સમગ્ર ગુજરાતમા બે સ્વર વચ્ચે આવતા કે વચ્ચે અનુનાસિક ઉચ્ચારણનું વ્યવધાન છતા ડ–ઢ મૂર્ધન્યતર છે અહીં ઢ તો કદી મૂર્ધન્યતર નથી, પૂર્વસ્વરમા સાનુનાસિકતા હોય તો ડ પણ કદી મૂર્ધન્યતર નથી બેસ્વર વચ્ચે આવેલો ડ જો મૂળમા બેવડા વ્યજન ઉપરથી ન ઊતરી આવેલો હોય તો જ મૂર્ધન્યતર છે, નહિ

તો નહિ. એ પ્રમાણે, 'ઘોડો'માં ડકાર મૂર્ધન્યતર છે, પણ 'ગાડી' 'હાડ'માં નહિ.

એ. લઘુપ્રયત્ન યકાર સર્વત્ર વ્યાપક છે.

ઐ. લઘુપ્રયત્ન હકાર સર્વત્ર લુપ્ત છે. 'મ્હારું' કે 'મારું'ના ઉચ્ચારણમાં કોઈ જ ભેદ નથી કે જેવો વિવૃત ઉચ્ચારણવાળા 'મોર' કે સાદા 'મોર' માં.

ઓ. ળકારના વિષયમાં ખૂબ પ્રાંતીયતા છે. ઝાલાવાડ, ગોહિલવાડ અને ગિરનારની પૂર્વ બાજુનો ભાગ— કાઠીઓનો મુખ્ય પ્રદેશ તેમાં ળકાર સ્પષ્ટ અને સૂચક રીતે બોલાય છે. હાલાર અને સોરઠમાં તેનું તદ્દન અદર્શન છે (માત્ર નાગર કોમના અપવાદે). ત્યાં સર્વત્ર રકાર જ બોલાય છે. માત્ર જ્યાં અર્થભેદ આવશ્યક હોય છે ત્યાં જ લકાર સર્વત્ર બોલાય છે; જેમકે "મળવું" ને માટે 'મલવું', નહિ કે "મરવું". (સોરઠના લોકોને ઉદ્દેશી નાગરો ખાસ મશ્કરી કરે છે — "થારીમાં ગોર લાવી ચાટય,

છે, જ્યારે કારી પ્રજાના ઉચ્ચારણમા તેમ ગોહિલવાડમા સાનુનાસિકતા જણાય છે સોરઠમા 'બાઇઓ આવી ને સ્થાને 'બાઇયુ આવિયુ", જ્યારે નદી પ્રજામાં 'બાઇયુ આવિયુ' થશે નારીજાતિ ન હોય તો ક્રિયાપ તરીકે આવતા કૃદતને તે પ્રત્યય ન થાય 'લોકગેઉ આવ્યા" ત્રીજી અને સાતમીના એકારમાં સાનુનાસિકતા કાઠિયાવાડમા સચવાઈ રહી છે, જેવી વર્ત ૧લા પુરુષ બહુવચનમા સચવાઈ રહી છે વિકારક નામોમા આ 'એ પ્રત્યય અતર્ગત થાય છે ત્યારે માત્ર તેમા સાનુનાસિકતા નથી ઘોડામેં લાત મારી', પણ ઘોડે લાત મારી' બાકી સર્વત્ર "કર્યેય , 'કૈ', પણ મહીમા આ સ્થળે સાનુનાસિકતા જગાયે નથી એ નોધપાત્ર વસ્તુ છે

'છોં" અહીં બોલાય છે છુ' નહિ સુરત બાજુ પણ "છે' છે અવ્યયોમા જ્યારે-ત્યારે- યારે-ને સ્થાને 'જયે-તે-યે,' અત્યારે ને બદલે 'અટાણે વગેરે વિભિન્નતાનુ અહીં સૂચન જ માત્ર પુરતુ છે

પહેલે શ્રવણે નોધપાત્ર બનેલી આ લાક્ષણિકતાઓ માત્ર છે સ્પષ્ટ પ્રાતીયતા મને તેમા લાગી છે જેમ આ પ્રાતીય બોલો છે તેવા જ કોમી બોલો પણ ગુજરાતમા છે કચ્છમા નાગરો સિવાયની પ્રજા કચ્છી બોલી બોલે છે હાલારમા એ પ્રજા આગળ વધતા મુખ્યત્વે ભાટિયા મેમણ અને ખોજાઓ-માનો અમુક ભાગ કચ્છી બોલે છે કાઠિયાવાડમાના વાઘેરો, સિંધી, ભાવર વગેરે લોકો પણ કચ્છી બોલે છે આ સિવાયની પ્રાય મન વર્ણો તળપદી બોલી બોલે છે તળપદી બોલીમા જે મુખ્ય ભેદ છે તે ઉપર પ્રાંતીયતાની દૃષ્ટિએ બતાવેલ છે કોમોની દૃષ્ટિએ હિંદુ-મુસલમાન ખારવા અને હિંદુ કોળીઓ (દરિયાકાંઠે જ ગામ કરતા) વિશિષ્ટતાએ ઉચ્ચારણ કરે છે એ પછી બોધ લોકો જુદા તરી આવે છે ત્રીજાના પ્રત્યય તરીકે 'વે આ પ્રજાએ ક્યાથી મેળવ્યો તે લક્ષ્યમા નથી આવ્યુ પણ આ પ્રજાના ઉચ્ચારણ સુરતી ઉચ્ચારણોને ઘણે અંશે મળતાં આવે છે સોરઠની મુસલમાન ઘાચીઓને પણ તેઓનું સ્વતંત્ર ઉચ્ચારણ છે

કાઠિયાવાડમાં પોતાના વાચિક ભેદથી અલગ તરી આવતી પ્રજા તો મેર લોકોની છે હાલારનો પશ્ચિમ ભાગ અને સોરઠનો ઉત્તર ભાગ આ પ્રજાથી ભરેલો છે બીજી પ્રજાની સાથે રહેતાયે તેમનાં ઉચ્ચારણો સચવાઈ રહ્યા છે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ જોતા વર્તમાન પહેલા પુરુષ એકવચનમા 'આ' પ્રત્યય અને સબંધક ભૂતકૃદતનો 'એ' પ્રત્યય એ ખાસ અલગ તરી આવતી વિશિષ્ટતા છે. લઘુપ્રયત્ન યકાર હકાર અને જિહ્વામૂલીય ળકાર તેઓમા તદ્દન લુપ્ત છે. શબ્દ-કોશની દૃષ્ટિએ પણ જુદાપણુ કેટલુંક છે આ પ્રજા પોતાના સંસ્કાર ૪ થી ૫ મી સદીમા મેવાડ મારવાડમાથી લાવી તે હજુ સુધી જાળવી રહી છે ભાષા તેમ જ સંસ્કૃતિમા કાઠિયાવાડના નાગરોમા ખાસ કરી સોરઠના નાગરો પોતાનો વાણીભેદ સાચવી રહ્યા છે; પુરુષોમાથી એ ઘસાય છે, સ્ત્રીઓમા હજી સચવાઇ રહ્યો છે. શબ્દકોશની દૃષ્ટિએ પણ તેમા થોડો ભેદ મળે છે 'અજો, ઈ કામ સારુ હુંતું'મા એઓની લાક્ષણિકતાની છાયા પકડાશે

વોરાઓ કાઠિયાવાડમા છે, પણ તેઓનું મથક ઉત્તર ગુજરાતનું સિદ્ધપુર છે તેઓએ પોતાના ઉચ્ચારણો અણીશુદ્ધ સાચવી રાખ્યાં છે અહીં ઉમેરવા જેવી મુસલમાની, કાકારી, હિંદુઓમા કાંઈક અંશે પાટીદારી, ઘિમાડી વગેરે પણ છે નીચે સુરત બાજૂ પારસી અનાવલા બ્રાહ્મણો અને બોઇ પ્રજામા પોતાના વિશિષ્ટ ઉચ્ચારણો, શબ્દ-કોશ અને વ્યાકરણદૃષ્ટિએ રૂપભેદ છે. પણ સૂચક અને મહત્ત્વના ભેદો સરહદી પ્રજાના છે ઉત્તર ગુજરાતની સરહદ ઉપરની પ્રજામા મારવાડી ગુજરાતીનું મિશ્રણ, ઈશાન કોણમા ઇડરના ઉપરના પ્રદેશોમા પણ તેવુ મિશ્રણ, પચમહાલમા ભીલી બોલીની છાટ તો નીચે ખાનદેશ અને થાણાની સરહદમા મરાઠી બોલીની છાટ જણાય છે રખડતી જાતોમા છારા, વાઘરી, ચામઠા વગેરેની પણ પોતપોતાની વિશિષ્ટતાઓ છે.

કાઠિયાવાડમા જેમ શહેરો અને ગામડાની બોલીમાં કેટલોક વાચિક ભેદ મળે છે તેવો ઉત્તર ગુજરાત, અમદાવાદ, ખેડા, વડોદરા, ભરૂચ, પચમહાલ વગેરે પ્રદેશમા પણ ભેદ છે અને

"ગુજરાતી પ્રજા સાથે ભળી ગયેલા ભીલો, દૂબળાઓ, રાણી પરજ, અને ખાનદેશની અહિરાણી વગેરેને પોતપોતાની વિશિષ્ટતા છે જ. આ બધા ભેદો પુષ્કળ ઉચ્ચારણવૈવિધ્ય, એક બીજા પ્રાંતોને અને કોમોને અજાણ્યા શબ્દસમૂહો વગેરેને જાળવી રાખે છે. છતાં એ બધા જ, દેશની પ્રધાન ભાષા ગુજરાતીના જ અંગમાં સમાવિષ્ટ થઈ રહે છે. બંધારણ બધાનું એક છે, ઉચ્ચારણવૈવિધ્યે પ્રધાન ભેદ રહે છે. ઉચ્ચારણશાસ્ત્રના સનાતન સિદ્ધાંતો પ્રમાણે ભાષામાં થતા જુદા જુદા વિકારોનો ઇતિહાસ એમાંથી મેળવી શકાય તેમ છે, એટલું જ નહિ તેતે પ્રજાની સંસ્કૃતિની પણ તેમાંથી પિછાણ કરી શકાય તેમ છે. આ દિશામાં આપણે ત્યાં એક પણ સબળ પ્રયત્ન સાચું માર્ગદર્શન કરાવે તેવો થયો નથી. જે થયા છે તેનાથી કાંઈ પણ સાચો રાહ મળતો નથી, કેમકે તેતે સ્થાનમાં જાતે જઇ પાકી શોધ કરાઈ તે એક પ્રયત્ન થયો નથી. અહીં આ મને લક્ષ્યમાં આવેલું તેનું દિશાસૂચન માત્ર કર્યું છે. તેમાં સંપૂર્ણતા કે તદ્દન સત્યતાનો પણ દાવો કરી ન શકાય. એ તો તેતે પ્રદેશમાં જઈ કાનેથી વ્યવસ્થિત રીતે ઉચ્ચારણો અને બોલીનાં તત્ત્વો પ્રત્યક્ષ સાંભળી એકત્રિત કરવામાં આવે તો જ સાચું કાર્ય કરી શકાય. અને તે કાર્ય કરનારા પણ જે તે ન ચાલી શકે. ભાષાશાસ્ત્રનો સબળ અભ્યાસ ધરાવનાર, કેળવાયેલા કાનવાળા વિદ્વાન જ તે કાર્ય સાધી શકે. ડૉ. ત્ર્યંબકલાલ ન. દવે જેવા નિષ્ણાત વિદ્વાન અને તેવી રીતે તૈયાર થયેલા બીજા ભાઈઓ આ કાર્ય મન ઉપર લે તો થોડાં વર્ષોમાં ગુજરાતની બોલીઓની સમીક્ષા સુકર થઈ શકે.

આ ઉચ્ચારણો નોંધવાને માટે આપણી લિપિના વર્ણો પૂરતા નથી. રોમન લિપિથી કામ સાધી શકાય તેમ છે, પણ તે આપણને ઉપયોગી તેટલી નથી જેટલી આપણી કોઈ લિપિ થઇ શકે. અહીં એ માટે નાગરી લિપિના કેટલાક વર્ણો સૂચવું છું. જે આપણાં પ્રાંતીય તેમ કોમી ઉચ્ચારણો નોંધવામાં ઉપયોગી થઈ પડશે.

સ્વરો		અનુસ્વાર ઃ
પૂર્ણપ્રયત્ન અ	= अ	અનુનાસિક
લઘુપ્રયત્ન અ	= '(અ•)अ	કોમલતર અનુનાસિક
દીર્ઘ આ	= आ	કોમલતમ અનુનાસિક
હ્રસ્વ ઇ	= इ	**વ્યંજનો**
લઘુપ્રયત્ન હ્રસ્વ ઇ	= 'इ	કંઠ્ય—क् ख् ग् घ् ङ्
દીર્ઘ ઈ	= ई	તાલવ્ય—च् छ् ज् झ् ञ्
હ્રસ્વ ઉ	= उ	અધતાલવ્ય—च़् छ़् ज़् झ़्
લઘુપ્રયત્ન હ્રસ્વ ઉ	= 'उ	Z જેવો જ્— ज़्
દીર્ઘ ઊ	= ऊ	મૂર્ધન્ય—ट् ठ् ड् ढ्
હ્રસ્વ એ	= ए	મૂર્ધન્યતર—ड़् ढ़् ण्
દીર્ઘ એ	= ए़	દંત્ય—त् थ् द् ध् न्
અર્ધવિવૃત એ	= ऍ	ઓષ્ઠ્ય—प् फ् ब् भ् म्
પૂર્ણવિવૃત એ	= ऐ	શ્વસિતોષ્ઠ્ય—फ़्
હ્રસ્વ ઓ	= ओ	અર્ધસ્વરો—य् र् ल् व
દીર્ઘ ઓ	= ओ़	લઘુપ્રયત્ન ય, વ—य़् व़्
અર્ધવિવૃત ઓ	= ऑ	ઉષ્માક્ષરો—श् ष् स स़् (કંઠ્ય) ह
પૂર્ણવિવૃત ઓ	= औ	લઘુપ્રયત્ન ह— (વિસર્ગ ચિહ્ન)
દીર્ઘ ઔ	= औ	જિહ્વામૂલીય—ह़्
સ્વરિતશ્રુતિનું ચિહ્ન ꠰		

મારા અનુભવથી મને જણાયું છે કે આટલા સંકેતોથી આપણા દેશની બોલીના ઉચ્ચારણો અગવડ વિના નોંધી શકાશે આ ઉપરાંત પણ સંકેતોની જરૂર પડે તો યોજી શકાય

"રશ્મિ" (૧૯૪૪)ના સંપાદકોએ મને આ વિષય ઉપર લેખ લખવાનું નિમંત્રણ આપી મારા મનમાં સળવળતી યોજનાનું બીજારોપણ કરવાની જે તક આપી છે તે તરફ સાભાર વૃત્તિથી તેમ આ દિશામાં વહેલામાં વહેલી તકે આપણે ત્યાં પ્રયત્નો શરૂ થાય તે મહાશાથી આ લેખ પૂર્ણ કરું છું.

અમદાવાદ, તા. ૧૦–૪–'૪૪

૬. મૂર્દ્ધન્યતર ડ઼–ઢ઼ અને જિહ્વામૂલીય ળ

આપણી આર્યપ્રજા અતિ પ્રાચીન કાળથી શુદ્ધ ઉચ્ચારણને માટે પંકાતી આવે છે. પ્રાચીન આર્યોએ દરેકે દરેક ઉચ્ચારણને માટે જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ અને તેને વ્યક્ત કરવા જુદાં જુદાં ચિહ્નો નિયોજેલાં હતાં. વૈદિક કાળમાં જે જે ઉચ્ચારણને માટે જે જે સંજ્ઞા કરવામાં આવેલી હતી તે તે સંજ્ઞાઓ પોતાના અસલ સ્વરૂપમાં અદ્યાપિપર્યંત વ્યક્ત થાય છે એમણે એ દરેક સંજ્ઞાનું જુદું જુદું ચિહ્ન નક્કી કરેલું હતું. આપણને આવાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ચિહ્નો "બ્રાહ્મી લિપિ"ની વર્ણમાળા મારફત જૂના શિલાલેખોમાં મળી આવ્યાં છે. ભારતવર્ષમાં અતિ પ્રાચીન કાળથી લખવાનો પ્રચાર હતો તે વાત આપણા સમર્થ પુરાતત્ત્વવેત્તા મ. મ. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાએ પોતાના "भारतीय प्राचीनलिपिमाला" નામક હિંદી ગ્રંથમાં સારી રીતે ચર્ચા કરી સિદ્ધ કરી છે. કાળ દરેકને ખાય છે એ વાત નિર્વિવાદ હોવાથી ચતુર આર્યોએ ઉચ્ચારણોમાં ભવિષ્યમાં ફેરફાર થઈ જવાથી અશુદ્ધ કિંવા દુષ્ટ ઉચ્ચારણ થઈ જાય એમાંથી બચાવવા પ્રાતિશાખ્ય શિક્ષા અને વ્યાકરણના મહાન્ ગ્રંથો લખી ઉચ્ચારણોનું ખરું સ્વરૂપ આપણને વારસામાં સોંપ્યું છે. પંડિત ઓઝા આદર્શ લિપિનું આ પ્રમાણે સ્વરૂપ આપે છેઃ—

"आदर्श लिपि में यह गुण होना चाहिये कि प्रत्येक उच्चारण के लिये असन्दिग्ध संकेत हो जिससे जो बोला जाय वह ठीक वैसा ही लिखा जाय, वह ठीक वैसा ही पढ़ा जाय।" (भा. प्रा. लि. पृ. २९)

આવી આદર્શ લિપિ આપણને, આપણા પૂર્વજ આર્યોએ વારસામાં આપી મોટો ઉપકાર કર્યો છે, એમાં કશી જ શંકા નથી. આવી આદર્શ આપણી પ્રાચીન બ્રાહ્મી લિપિના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી આપણી ગુજરાતી લિપિ વૈદિક ઉચ્ચારણોમાંના ઘણાખરા સંકેતને બતાવી શકે તેવી છે. કદાચ કાલબળે કોઈ ઉચ્ચારણનો મધ્યકાળમાં લિપિમાંનો

સંકેત નષ્ટ થઇ ગયો હોય તો તે વ્યક્ત થતા ઉચ્ચારણનો ભવિષ્યમાં નાશ ન થઈ જાય, તે માટે તેનો સર્વસાધારણ લોકો ગ્રહણ કરતાં ન મૂંઝાય તેવી જાતનો સંકેત નક્કી કરી લેવો જોઇયે.

આ ઉપરાંત આર્યો બીજી પ્રજાના સંસર્ગમાં આવ્યાથી કેટલાંક વિદેશીય ઉચ્ચારણો પણ આપણી ભાષામાં દાખલ થયાં છે. આવાં જે જે ઉચ્ચારણો આપણે ત્યાં અતિવ્યાપક દશામાં હોય તે સર્વને માટે યોગ્ય સંકેત નક્કી હોવા જ જોઇયે. આપણે ત્યાં એકાર અને ઓકારનાં વિવૃત-સંવૃત ઉચ્ચારણોને માટે આપણા વિદ્વાન સાક્ષરોએ સંકેતો નક્કી કર્યા છે. સંવૃત ઉચ્ચારણમાં એ-ઓની માત્રા જે છે તેમ સવળી જ રાખી છે, જ્યારે વિવૃત ઉચ્ચારણમાં તે માત્રા [1] અવળી કરી છે. આ ફેરફાર કોઇને કદી મુશ્કેલ લાગે તેવો નથી. અનુસ્વારને બતાવવા બિંદુ નીચે આડી લીટી (-) [કે * પોલું મીંડું] આવું ચિહ્ન નક્કી કરવામાં આવ્યું છે, જે પણ કદી મુશ્કેલ લાગે તેવું નથી. ઊલટું કયાં અનુસ્વાર વ્યક્ત છે અને કયાં અનુનાસિક, (અનુસ્વારનો કહેવાતો કોમળ ઉચ્ચાર-આનું ચિહ્ન (•) બિંદુ જ કાયમ રાખ્યું છે) વ્યક્ત છે એ નાનામાં નાનાં બચ્ચાંને પણ સમઝવામાં આવી જાય. અરબી ફારસી અંગ્રેજી વગેરે કેટલીક વિદેશીય ભાષાના શબ્દો આપણી ભાષામાં દાખલ થતાં એ શબ્દોમાંનું એક ઉચ્ચારણ 'રિવિઝન' વગેરે શબ્દોમાં વ્યક્ત થતું તાલવ્ય જ અને ઝ થી જુદું જ એવું છે. જો કે આ વિદેશીય ઉચ્ચારણ તદ્દન વિદેશીય તો નથી જ, કેમકે-સોરઠ-કાઠિયાવાડમાં ગ્રામીણ પ્રજામાં જ-ઝનું ઉચ્ચારણ 'રિવિઝન'માંના ઝ'જ'

જેવુ જ છે તોપણ શિષ્ટવર્ગમા જ-ઝના શુદ્ધ ઉચ્ચારણો છે, તેથી ફરી તે વિદેશીય શબ્દોની શુદ્ધ જોડણી કરતા 'જ' ને વ્યક્ત કરવા હિંદીએ સ્વીકારેલ અધોબિંદુ કિંવા નુકતો એ ન્યૂમતું ચિહ્ન ગ્રહણ કરવુ આવશ્યક છ આપણા પારસી ભાઈઓ તેમ જ મુસ્લિમ ભાઈઓ પોતાના ધર્મગ્રથોમા ગુજરાતી લિપિ પ્રસંગે આવી નુકતાની પદ્ધતિ સ્વીકારે છે એ વાત સર્વને વિદિત જ છે કે અરબી-ફારસી-ઉર્દૂ વર્ણમાળામા ચિહ્નો થોડા હોવા છતા આ નુકતાને લીધે એકના એક ચિહ્નના જુદા જુદા ઉચ્ચારણો વ્યક્ત થઈ શકે છે આપણા એ ભાઈઓ પણ જેનાથી અતિપરિચિત છે તેવી આ નુકતાની પદ્ધતિ આપણને જ્યા જરૂરની છે ત્યા સ્વીકારવામા કશી અડચણ ન જ હોય નવુ જ ચિહ્ન યોજવા કરતા જ્યા જરૂરનું છે ત્યા આ નુકતાને સ્વીકારતા ઘણી સગવડતા મળે તેમ છે

આવા જ બે ઉચ્ચારણો ડ-ઢ'ના છે આપણી ભાષા પર મહાન ઉપકાર કરનાર સ્વ કવિ નર્મદાશંકરે આમાથી 'ડ'ના બે ઉચ્ચારણ આજ છ દાયકા પૂર્વે બતાવેના જુઓ (નર્મકોષ-ભૂમિકા પૃ ૩)—

'(ડ) ડનુ ઉચ્ચારણ એક તો સસ્કૃત શબ્દોમા જ છે તેવુ જ છે ને બીજુ પૂર્વવર્ણના સમ્બન્ધમા લગારેક પોડુ લીધુ એવુ છે. શબ્દને આરભે ડનું જે ઉચ્ચારણ છે, તે શુદ્ધ સસ્કૃત છે ને શબ્દની વચમા તથા અતે જે છે તે શુદ્ધ પ્રાકૃત છે એ પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ અડવ, ચડવુ, વડકણુ, ઝાડ, કડી, ચડી, વડુ, હરડે, પડો ઇ૦ મા છે

સ્થાન માનતા હોવાથી અને તે હકાર 'ડ'ની પૂર્વે ઉચ્ચારાતો લાગતો હોવાથી તેવા પ્રયોગમાં આગલા વર્ણમાં 'ઢ' ન મેળવતા આગલા વર્ણ નીચે નુકતો સ્વીકારે છે.

ગ. નરસિંહરાવ ભાઇએ પોતાના The Gujarati Language and Literature Vol. 1 નામક ગ્રન્થમાં આ મૂર્ધન્યતર ડ-ઢનો સ્વીકાર કર્યો છે

"(7)मूर्धन्यतर ड and ढ are the ड and ढ which are sounded with a deeper and fuller cerebral effort of the tongue

e g. कड्डु, पाडो, गाडी, ल्डे, पडे, कटी, etc.

(Whereas डगलु, डाळी, डोसो, ढग, ढगलो, ढाल, &c are simply मूर्धन्य) (Sanskrit also appears to possess this मूर्धन्यतर sound, though not so named, hense it is that ईडे is ईळे, and गूढं is गूळ्ह in Vedic Sanskrit.

રગીવદાસ માકડની પ્રો બળવતરાય ભાઇએ તા ૨૪-૧૦-'૨૮ ને દિને શ્રીગોવર્ધનજયતી-પ્રસગે નડિયાદમા પ્રમુખસ્થાનેથી ભાષણ આપતા નિયમાવલી આપેલી અને તેની પૂર્તિ તા ૧૮-૧૧-'૨૮ ના ગુજરાતી પત્રને ૧૭૮૬ મે પાને પ્રસિદ્ધ કરેલી ન ડોલરરાયનો લેખ તો કૌમુદી ત્રૈમાસિક પુસ્તક ૫ અ ૪ પૃ ૭૦૧-૭૧૧ સુધીમા છપાયેલો છે આ બન્નેએ થઈ મૂર્ધન્યતર ડકાર સંબંધમા લગભગ નિયમો પૂર્ણ કર્યા છે એમ કહિયે તો તે વિશેષ પડતુ નહિ જ લાગે

આ વિષય આપણી ગુજરાતી ભાષાને લગતો જ છે એમ કાંઈ નથી ર ા નરસિહરાવભાઇએ અંગ્રેજી ગ્રથમાના જે ફકરો ઉપર આવી ગયો છે તેમાં સ્પષ્ટ સૂચન કર્યું છે કે આ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર કાંઈ નવો નથી વૈદિક સસ્કૃતમા એ મળી આવે છે ' પ્રાતિશાખ્યોમા અનાદિ ડ-ઢ ના આ બીજા ઉચ્ચારણોનું વિધાન છે જ પરતુ વૈદિક સાહિત્યમા એ સ્થળે ળ-ળ્હ એવા સકેત મળી આવે છે તે જ સ્વ. નર્મદાશંકરે આપેલુ પહોળુ લીસુ ઉચ્ચારણ છે વૈદિક કાળમાના ળ-ળ્હ એ આપણા મૂર્ધન્યતર ડ - ઢ છે કે અત્યારે જે ળ ઉચ્ચાર થાય છે તેને મળતા છે એ ખાસ તપાસવા જેવુ છે મહર્ષિ શૌનકે આ વાત સ્વકીય ઋક્પ્રાતિશાખ્યમા ચર્ચી છે સામાન્ય રીતે ષકાર મૂર્ધસ્થાની છે એ વાત એમના 'मूर्धन्यौ षकारटवर्गौ (१-१-१९) ષકાર અને ટવર્ગ મૂર્ધસ્થાની છે' એ સૂત્રમા છે પરતુ તે પછી તરત જ ડકારના જુદા સ્વરૂપની વાત પછીના સૂત્રથી છેડે છે —'

जिह्वामूल तालु चाचार्य आह स्थान ऋकारस्य तु वेदमित्र ।
द्वयोश्चास्य स्वरयोमध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकार ।
ळ्हकारतामेति स एव चास्य ढकार सन्नूष्मणा सम्प्रयुक्त ॥
(१ १—२०,२१)

તળ ગુજરાતમા એ રસ લેનારા કાઠિયાવાડીઓ કરતા પ્રમાણમા વધારે છે. અત્યારે તો રા ડોલરરાય કાઠિયાવાડમા ભાષાશાસ્ત્રમા રસ લેતી એક જ વ્યક્તિ છે એમ કહીશું તો તે અતિશયોક્તિ નહિ જ ગણાય

વેદમિત્ર નામના આચાર્ય ડકારનું જિહ્વામૂલ અને તાલુસ્થાન કહે છે. એને મતે બે સ્વરના મધ્યમા આવી ડકાર ળકાર થઈ જાય છે, અને ઢકાર હોય તો (તેને સ્થળે) ઉષ્માક્ષર હ્‌થી સંયુક્ત થઈ ળકાર ળ્હકારપણાને પામે છે જો કે આવા સયોગોમા મહર્ષિ શૌનકને મતે તો તે મૂર્ધન્ય જ છે, છતા વેદમિત્ર નામના મહર્ષિ જિહ્વામૂલ અને તાલુ સ્થાન માને છે. આમ આપણી સામે ત્રણ સ્થાનો આવે છેઃ— ૧ મૂર્ધા, ૨ જિહ્વામૂલ અને ૩ તાલુ મૂર્ધસ્થાની ડકારને માટે કશી શંકા નથી, પરંતુ બે સ્વરના મધ્યમા આવતા ડકારનાં બે સ્થાન શંકા ઉપજાવે છે. એકના એક ડકારનાં આ ત્રણ સ્થાનમાથી ઉચ્ચારતાં ત્રણ રૂપો થાય છેઃ

1. જીભના ટેરવાને તાલુ અને ઉપલા દાંતોના મૂળના મધ્યભાગમા રહેલા કરકરિયાવાળા ભાગમાં અડાડી ઉચ્ચારતાં સ્પષ્ટ મૂર્ધન્ય ડકાર ઉત્પન્ન થાય છે;
2. જીભના ટેરવાને તદ્દન જીભના મૂળ તરફ લઈ જતા તાલુ અને કંઠ વચ્ચે અડાડી ઉચ્ચારતાં આપણા 'ળ' જેવું ઉચ્ચારણ ઉત્પન્ન થાય છે; જ્યારે

स्वमिळा शतहिमासि दक्षमे त्व वृत्रहा वसुपते सरस्वती । અહીં इला શબ્દ (ઋ વે ૨-૫-૨-૧-૧૧)

जोहूत्रो अग्नि प्रथनः पितेवेळस्पदे मनुषा यत्समिद्ध । અહીં ઈળ-स्पदेमां इल શબ્દ (ઋ વે ૨-૬-૨-૧-૧૦-૧)

લકારનો જ્યાં જ્યા ળકાર છે ત્યા ત્યા इल्[1] ધાતુ પરથી આવનારા શબ્દો જ હોય છે, કેમકે બીજે પ્રસગે લકારનો ળકાર નથી થતો

---

[1] રા ડોલરરાય માકડ પોતાના "ગુજરાતીમા મૂર્ધન્ય 'ડ' અને મૂર્ધન્યતર 'ડ'" એ શીર્ષક લેખમા (કૌમુદી વર્ષ ૫ મુ, પૃ ૭૦૮ મુ) "મૂર્ધન્યતર ડકારની સ્વર હોવો જ જોઈએ એ વાકયની ટીપણીમા આ બાબતમા કૈક જુદુ સમજ્યા હોય તેમ લાગે છે કાશી ચૌખમ્બા સિરીઝ તરફથી બહાર પડેલ ઋક્પ્રાતિશાખ્યમા द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकार એવો પાઠ છે આ ળકારથી ભરમાઇ આ પ્રમાણે લખે છે—"ળકારને દત્ય ગણાય છે, પણ ળકારનુ સ્થાન જિહ્વામૂલીય પણ છે મૂર્દ્ધન્યતર 'ડ' ઉચ્ચારી, તરત જ જીભના એ જ સયોગથી 'ળ' ઉચ્ચારશુ તોપણ 'ળ' બોલી શકાશે આ મૂર્દ્ધન્યતર ળકાર ળકાર કે ડકાર વચ્ચે ખાસ દેખીતો ફેર નથી; અને મૂર્દ્ધન્યતર ળકાર ળકાર કે ડકારમા ઘણી વખત ફેરવાઈ ગએલ દેખાય છે.

"(પૃ ૭૦૮)—આથી પ્રાતિશાખ્યમા ઉપર પ્રમાણે 'ડ નો 'ળ' થાય છે એમ કહ્યું ત્યા ળકાર મૂર્દ્ધન્યતર વિવક્ષિત છે" આ વગેરેથી ળકાર દત્ય નહિ પણ મૂર્દ્ધન્ય કે મૂર્દ્ધન્યતર હતો તેવુ તેમણે સિદ્ધ કરવા યત્ન કર્યો છે પરતુ લહિયાઓ હસ્તલિખિત ગ્રન્થોમા ળને સ્થાને ळ લખતા તેથી જ ચૌખમ્બા સિરીઝવાળી આવૃત્તિમા ळ-ळ्ह છે શુક્લયજુ પ્રાતિશાખ્યમા 'ढ्ढौ ळळ्हावेकेषाम्'-(અ ૪-૧૪૪) ત્યા સમાનપદમા બે સ્વરના મધ્યમા ડ-ઢ ના ळ-ळ्ह થાય' તેમ મળી આવે છે ઉભય સ્થળે ભાષ્યકાર ઉવ્વટ इला અને इळे એ इल् ધાતુ પરથી આવેલા શબ્દો ઉદાહત કરે છે ખરૂ જોતા ઉપર મૂળમા ઉદાહરણ લીધા છે તેમ ફક્ત इल ધાતુ પરથી આવતા રૂપો કે શબ્દો મા જ લકારનો ળકાર મળી આવે છે, બાકી સર્વત્ર ડકાર કાયમ જ રહ્યો છે પ્રાતિશાખ્યમા ક્યાય પણ ળકાર મૂર્ધસ્થાની મળતો નથી કદાચ માનો કે બે સ્વરના મધ્યમા આવતો ડકાર ળકાર જ છે, ળકારનુ જુદુ દત્ય ઉચ્ચારણ

तद्देवानां देवतमाय कर्त्वमश्रथ्नन्दृळ्हाव्रदन्त वीळिता ।
उद्गा आजदभिनद् ब्रह्मणा वलमगूहत्तमो व्यचक्षयत्स्वः ॥
(ऋ वे २-७-२-३-२४-३)

અહીં દૃઢા ને બદલે દૃળ્હા વીળિતા (વિ + ઇળિતા = વિશેષ આશુ-પૃથ્વીના સ્વરૂપ જેવી ઘન)નું વીળિતા, પરંતુ વલમ્ એનું વળમ્ નહિ. આ જોતાં કેવળ ઇલ્ ધાતુ ઉપરથી આવતા શબ્દોમાં ઉચ્ચારાતો ળ એ જ વેદમંત્રના ઉચ્ચાર-દ્વૈવિધ્યનો જન્મદાયક છે. ડ-ઢ ઉપરથી આવતા ળ-ળ્હનું તાલુ કિંવા અત્યારે જે મૂર્ધન્યતર મનાય છે તે, અને લ ઉપરથી આવતા ળનું જિહ્વામૂલ સ્થાન છે, પરંતુ આ બે ઉચ્ચારણોમાં ઝાઝો તફાવત ન હોવાથી સામાન્ય રીતે વિદ્વાનોએ એક જ ઉચ્ચાર માન્યો. અમે સોરઠમાં આ જાતનું ઉચ્ચારણ કરતાં ગોટો વાળી નાખિયે છિયે. ઘોડો=અશ્વ અને ઘોળો=ભેળવો એ બન્નેમાં 'ડ-ળ'ના ઉચ્ચારણમાં કશો તફાવત અચાનક વ્યક્ત કરી શકતા નથી. ચાપી ચાપીને બોલવા જતાં ભેદ કરી શકિયે. આથી એમ ન જ કહેવાય કે 'ડ' અને 'ળ' એવા બે ઉચ્ચારણો જુદા નથી.

પાલિમાં तडाग વગેરેમાંનો तळाक લખાતાં આવતો ळकार એ તાલુસ્થાની કિંવા મૂર્ધન્યતર છે.

પૈશાચીમાંનો ळનો ळ એ જિહ્વામૂલીય છે.

રા. નરસિંહરાવભાઈએ ळ વિશે લખ્યું છે કે-"The only distinction to be noted is this; while Pali, Vedic and Bhil language change the ड to ळ, the Pais'achi, Gujarati, Marvadi, Marathi and Dravidian languages change ल to ळ; the former keep the ल unchanged, the latter keep the ड generally unchanged; the *resulting ultracerebral sound, ळ, is the same in all* these languages."

(The Guj. Lang. & Lit. Vol. I, p. 308)

ધ્યાનમાં રાખવા જેવો ખાસ તફાવત આ છેઃ—જ્યારે પાલિ, વૈદિક અને ભીલી ભાષામાં ડનો ळ થાય છે ત્યારે પૈશાચી, ગુજરાતી મારવાડી, મરાઠી અને દ્રવિડ ભાષાઓમાં લનો ळ થાય છે આગલી ભાષાઓમાં લકારનો કશો ફેરફાર નથી, પાછલી ભાષાઓ પણું કરી ડનો ફેરફાર કરતી નથી. લ-ડ ઉપરથી આવતો મૂર્ધન્યતર ळ આ બધી ભાષાઓમાં એક સરખો જ છે.

પરંતુ મેં ઉપર બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે ड ઉપરથી આવતો ळ (ગુજરાતી–હિંદી–મરાઠીમાં ड) મૂર્ધન્યતર કિંવા તાલવ્ય છે, જ્યારે ल ઉપરથી આવતો ळ (ગુજરાતી–મરાઠી-દ્રાવિડ ભાષાઓમાં ळ) એ જિહ્વામૂલીય છે. આ વાતને ખરી પુષ્ટિ આપણી જીવતી ભાષાઓ ગુજરાતી–મરાઠી–મારવાડી આપે છે.

આમ મૂર્ધન્યતર ड–ड અને જિહ્વામૂલીય ळ નો ઇતિહાસ જોયા બાદ મૂર્ધન્યતર ડકાર સંબંધમાં આપણા વિદ્વાનોએ હરેલી મહેનત જોઈએ.

રા. બળવંતરાયભાઈનાં નિયમોઃ—

"ડનાં ઉચ્ચારણ. (ગુજરાતી પત્ર, પૃ. ૧૭૪૧, તા. ૧૧-૧૧-'૨૮).
ડનાં બે ઉચ્ચારણ છેઃ ચોકખું અને અડું.

૧. પ્રથમ સ્થાને ચોકખો ડ જ હોય.-ડબ્બો, ડાગ, ડોક, ડુંગર...

૨. અનાદ્ય સ્થાને ડ નું ઉચ્ચારણ અડ્ઃ-ઘોડો, ખીચડી, ગડબડ, ખડખચડું... (નિયમ ૨ જો)

૩. અનાદ્ય ડ આગળ ર જેવું પ્રવાહી ઉચ્ચારણ હોય ત્યાં ડનું ઉચ્ચારણ યથારુચિ (નિયમ ૩ જો).

ભમરડો જેવા શબ્દ ઉચ્ચારતા ર ને બરોબર ઉચ્ચારવાની ટેવવાળા ડ નો ચોકખો ઉચ્ચાર કરશે.

પણ ડ ને અડ્ ઉચ્ચારવાની ટેવવાળા ભમરડો, ઘરડી જેવા શબ્દ બોલશે તેમના ઉચ્ચારણમા ર નો વિકાર થઈ જતો સમજાશે.

૪. બે ડ સાથે સાથે આવે ત્યારે પ્હેલો ડ ચોકખો અને બીજો અડ્-ગાંડડ, રોડિયા (માણસનું નામ'; બેથી વધારે સાથે આવે ત્યારે બધા અડ્-અડડડ......ડુડુડુડુ......(નિયમ ૪ થો)."

આ ઉપરાંત એક વધુ નિયમ તેમણે તા. ૧૮-૧૧-'૨૮ના ગુજરાતી પત્ર પૃ ૧૭૮૬ ઉપર આપ્યો છેઃ—

"૨ અનાદ્ય ડ તે અડ્ એ મુખ્ય નિયમઃ પરતુ ડ પ્હેલાં ઙ, ઞ, ણ, ન, મ, કે બીજા કોઈ પ્રકારનં નાસિકોચ્ચારણ (nasal sound) આવતાં

લડવુ—લડવુ એવો ઉચ્ચારભેદ રા બળવતગમભાઈ પકડી શકયા છે. તે શાને લીધે તે વાત શોધી શકયા નથી રા૦ ડોલરરાય એ વાતને ખોળવા કાઇક અશે સમર્થ થાય છે. એમના નિયમો જોઇયે:—

"શબ્દારમ્ભે આવતો 'ડ' મૂર્દ્ધન્ય છે, તેમ જ જે 'ડ' ની પહેલાના સ્વર ઉપર સ્વરભાર પડે તે પણ મૂર્દ્ધન્ય છે. જે 'ડ' ની પહેલાના સ્વર ઉપર સ્વરભાર ન પડે અને જેની પહેલા કોઈ સ્વર અને પછી કોઈ સ્વર કે અર્દ્ધસ્વર હોય તે મૂર્દ્ધન્યતર 'ડ' છે અને જે 'ડ' ની પહેલાના સ્વર ઉપર સ્વરભાર વિકલ્પે પડે તે વિકલ્પે મૂર્દ્ધન્ય અને મૂર્દ્ધન્યતર છે."

આમા એમણે ચાર નિયમો સમાવી લીધા છે.—

૧. શબ્દારમ્ભે આવતો ડ મૂર્ધન્ય છે.

૨. અનાદિ દશામા ડ પહેલા આગલા સ્વર પર ભાર પડતાં મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારણ છે ડ પહેલા નાસિક્રોચ્ચારણ હોય તો સ્વાભાવિક ભાર જણાવાથી ડ મૂર્ધન્ય રહે છે. નાસિક્રોચ્ચારણ સબધી ચર્ચા તેમણે મુદ્દલે કરી નથી, છતાં સ્વરભારમા તે વાત આવી જતી હોવાથી આ બીજા નિયમમા તે સમાવિષ્ટ થઇ જાય છે

૩. સ્વરભાર ન હોય ત્યા મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ છે

આ ત્રીજા નિયમમા એક મોટો વિરોધ આવી પડે છે નીચેના ઉદાહરણોમા આ સ્વરભાર ન હોવાનું ધોરણ ટકી શકતુ નથી. સ્વરભાર ડ ની પહેલાના સ્વર પર પડવા છતા ઉચ્ચારણ મૂર્ધન્યતર જ છે. અકડ લમાડ કમાડ, અખાડ, અખોડ, અગડ, અનવાડ, ઓછાડ, પછાડ, અડખે, પડખુ, વગેરે

૪. સ્વરભાર વિકલ્પે પડે ત્યા મૂર્ધન્ય કે મૂર્ધન્યતર છે. આ ચોથા નિયમે જ એમને ગોટે ચડાવી દીધા છે. તેમણે વિકલ્પ ઉચ્ચારવાળા ઉદાહરણો આ આપ્યા છે —

"૩. મૂર્દ્ધન્ય 'ડ' અને મૂર્દ્ધન્યતર 'ડ' બન્ને ઉચ્ચારાય છે.
ગાડી–ડી, ઘડ-ડવુ, મોડુ–ડુ, દેડ–ડકો. લાડુ–ડુ, જાડો–ડો. પાડો–ડો
(અહિંઆ ઉચ્ચારમા ફેર થાય છે, તેમ અર્થમા પણ ફેર થાય છે.)"

આ શબ્દો મૂળ ડ્ર ઉપરથી ઊતરી આવેલા ડકારવાળા હોઈ જોડાક્ષર-પૂર્વના સ્વર પર ભાર હતો તે ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં રહેતાં ઉચ્ચારણ મૂર્ધન્ય રહ્યું, આટલી વાત સર્વથા સ્વીકાર્ય છે પરંતુ પછીથી સ્વરભાર જતો રહેતાં ગાડી વગેરેમાં મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ થાય ખરું જોતાં તેમણે જે દાખલા આપ્યા છે તેમાં ડ પછી પણ કોઈક સ્વર કે સ્વરવાળો વ્યંજન આવેલ હોય છે, તેથી સ્વરભાર પાછલા સ્વર પર પડતો લાગે છે પરંતુ અંત્ય ડકારમાં જ્યારે લઘુપ્રયત્ન અકાર હોય છે ત્યારે સ્વરભાર ક્યાં પડે?

આ ઉપરથી વિચાર કરતાં નીચેના નિયમો મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારના ખરા સ્વરૂપને વ્યક્ત કરતા લાગે છે —

૧. મૂર્ધન્ય ડ–ઢ

૧ આદિમાં આવતો ડ–ઢ મૂર્ધન્ય છે ડગવું, ડગલું ડોસી, ડોલ; ઢોલ, ઢાલ, ઢબ્બુ, ઢેખું ઢોંગ વગેરે (અડગ નીડર, અડોલ, અડોલી, અડોળ વગેરેમાં સમાસને અંગે 'અ' અને 'ની'ની પછી આવવા છતાં શબ્દને આરંભે હોવાથી મૂર્ધન્ય જ છે)

૨. કોઈ પણ નાસિકાસ્થાનીય ઉચ્ચારણ પછી આવતો 'ડ–ઢ' મૂર્ધન્ય છે અંડ, માંડવું, ખાંડવું ઊંડું, પેંડો, પાંઢો, વાંઢો, સાંઢ, મીંઢું વગેરે.

૨ મૂર્ધન્યતર ડ–ઢ

૧ પહેલાં સ્વર હોય અને પછી સ્વર કે ય આવે તો 'ડ–ઢ'નું ઉચ્ચારણ મૂર્ધન્યતર છે કડું, કોડ, ચડવું ચડયો, છોડવું, તાડ, દાડમ, પાડો (આકરો), મોડ, રડવું રાડ, રીડ, લડ્યું લડવું (યુદ્ધ કરવું), લડ્યો, વાડો (કાપો નહિ, ફળિયું) વાડી, આડો, સૂડો, અડ્ડી, ઓઢવું, ઓઢયું કઢી, કઢાઈ, કાઢવું કાઢયું કોઢ, ટાઢ, ટાઢા, ડાઢ–દાઢ, ડોઢિયું –દોઢિયું ડોઢું–દોઢું મઢવું, મઢયું મઢી, લોઢું, વઢવું, વઢયો, વાઢવું, વાઢયું, વેઢ, મઢ વગેરે

અપવાદ—૧ એવડા ડ્ર ઉપરથી ઊતરી આવેલો ડકાર મૂર્ધન્ય છે.

સં.	પ્રા	અપ	ગુજ.
अड्डति (અભિયોગ કરવો, અડકવું)		अड्डइ	અડે
...	अड्डअम् (देशी)	अड्डउ	આડું
...	इड्डरम् (,,=ગાડું)	...	ઈડર (પુરવિશેષ)
	उड्डो (हे दे १-८५)	ओड्ड	ઓડ (કૂવા ખોદનારી એક જાત) (જસમા ઓડણ)
उड्डयते	उड्डेइ	उड्डइ	ઊડે
कपर्दक	कवड्डओ	...	કોડો
कपर्दिका	कवड्डिआ	...	કોડી
	खड्डा (हे दे २-६२)	..	ખાડ
	गड्डरी (,, २-८४)		ગાડર (ઘેટી)
	गड्डिआ (,, २-८१)	...	ગાડી
	गिड्डिआ (देशी) गेड्डिआ (,)	...	ગેડી
	चड्डअम् (,,)	चड्डउ	ચાડું છાડું
	जड्डअ (,,)	...	જાડું
	पड्डओ (,,)	पड्डउ	પાડો (=મહિષ)
	पड्डिआ (,,)	..	પાડી
	फड्डअ (,,)	फड्डउ	ફાડું ફાડિયું
	बुड्डइ (हे व्या ८ ४ १०१)	...	બૂડે
लड्डुक	लड्डुओ	...	લાડુ
	वड्डअ (हे दे ७-२९)	वड्डउ	વડું (=મોટું)
	हड्ड कज्ज) (,, ८-५९)	हड्डकउ	હાડકું
	हुड्ड (८-७०) होड्ड (देशी)	..	હોડ (=શરત)

આ ઉપરાત અડવુ (=ખાલી), અડવાણું અડિયુ-અડાયુ અડો (=ધામો), આડિયુ (=કગવત) આકુ (=તાકડાનું), આડોપુ ધડીપીડી (ધડલી-પીડલી), ઉડાનશેઠ, ઓડામપુ કોડિયુ (=સર્પની જાત), ખાડુ (લૅમનું ટોળુ), ગડારો, ગૂડો (=ગોઠણુ) ગુડો (=કાણુ), ગૂડવુ (=મારી નાખવુ) ગોડવુ (=જમીન ખોદવી) છોડુ-છોડિયુ ટોડો (=ખામો), ટોડર, ડાડુ ડેડો (=ઠોકરીઓનો મોગાકત વ્રતનો દેવ), ડોડો-ડોડી, ડોડું ડોડકુ ડોડ (=રીમ), ડોડવો દેડકો (હે દે ડિકુરો), બાડુ, લાડ, લાડવુ લાડો-લાડી, લડવુ (=એક બાજૂ નમવુ), લોડવુ (જૂનવૂ), ચડ આડ, પેડુ મોડુ મેડો (મોગઠમા આયરનું એક કુળ), ડોડિયો (=સોગઠમા આયર અને કારડિયા રજપૂતનું એક કુળ), વડાગણુ, વેડૂર, રેડો (=નગમૃગ), હાડી (=દેઢની એક જાત) વગેરે વગેરે

[નોંધ—મૂર્ધન્યતર ડ-ઢ ના ઉચ્ચારણમા તળ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમા એક વિચિત્ર ભિન્નતા માલૂમ પડી આવે છે તળ ગુજરાતમા ઉપર કે ઉપરથી આવતા શુદ્ધ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારને સ્થળે પણ સામાન્ય રીતે ડ'નું મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ કરવામા આવે છે, જ્યારે કાઠિયાવાડમા મૂર્ધન્યતર ઢકારને બદલે સામાન્ય રીતે મૂર્ધન્ય ઢકાર જ ઉચ્ચારવામા આવે છે કઢાડવુ અને 'કાઢવુ' એ બે જોડણી આને જ આભારી છે કઢાડવુ' એ 'કાઢવુ છે જે તળ ગુજરાતને સમત છે, 'કાઢવુ' કાઠિયાવાડીઓનુ છે કાઠિયાવાડીઓએ જેમ મૂર્ધન્યતર 'ઢ નું ઉચ્ચારણ સમજવા જેવુ છે તેમ તળ ગુજરાતના વતનીઓએ 'ડ' ઉપરથી આવતા મૂર્ધન્ય 'ડ' ને સ્થળે કરાતા મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણનો ધ્યાન દેવા જેવો છે']

અપવાદ—૨ ડ-ઢ પછી એ' સિવાયના કોઈ સ્વરના વ્યવધાને ટ વર્ગ, લ કે ળ આવે તો મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર થતો નથી અડણ, અડાણી, આડણી, પડણ કડણ નડણ ઓઢણી અઢણ લઢણ, જોડણી, જોડાણ, ટાઢોડુ ટાઢોડિયુ, ડાડાડવુ ડાડડિયુ વડલો પૂડલો, ચૂડલો, કડના જોડલ, દડૂલી, મઢૂલી, અઢળક, પડાળ, પડળ વગેરે.

ઉપર દેખાડવામાં આવતા આ હેતુને લીધે જ લઘુતાવાચક 'લ' અત્યય લઘુતાવાચક અંતવાળા શબ્દને ડકાર પહેલાં આગમરૂપે આવે છે, જેથી મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર કાયમ રહી શકે છે. જેમકે–વાતડી–વાતલડી; રાતડી–રાતલડી; વાટડી–વાટલડી, આંખડી–આંખલડી; છાંવડી–છાંયલડી; મીંડડી–મીંડલડી; છાતડી–છાતલડી; ગાવડી–ગાવલડી; પાંખડી–પાંખલડી; ચૂંદડી–ચૂંદલડી; જાતડી–જાતલડી,[1] વગેરે, કેમકે

1. રા. ગોકુલદાસ રાયચૂરાના તંત્રિત્વે નીકળતા શારદા, માસિકના ઇ. સ. ૧૯૨૮ ના દીપોત્સવી અંકમા રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતાનો "ડ અને લ પ્રત્યય" એ શીર્ષક લેખ પ્રસિદ્ધ થયેલો. તેમાં 'લ' પ્રત્યયના સ્થાનમાં તેમણે ચર્ચા કરી છે. પરંતુ તે લેખ લખવામાં તેમણે કાંઇક ઉતાવળ કરી છે. એટલું તો એમાથી આલ જ કે "આ પ્રત્યયોમાં તિરસ્કારને અથવા લઘુતાનો કે સ્વાર્થનો અર્થ હોય છે, એમ સ્વ૦ કમળાશંકરભાઇ લખી ગયા છે. તેમા હુ એટલું ઉમેરીશ કે પ્રાચીન સાહિત્યમાં પ્રાસ મેળવવા ખાતર પણ મુખ્યત: 'ડ'કારનો ઉપયોગ થતો હતો."

પરંતુ ત્યારપછી નીચેની એમની સૂચના કાંઇક વધારે પડતી જણાય છે: "એવડા પ્રત્યય વાપરવા જતા લેખકે હમેશા એટલુ ધ્યાનમા રાખવું જોઇએ કે પ્રથમ 'ડ' પ્રત્યયને માન મળે છે, અને પછી જ 'લ' પ્રત્યયને માન મળે છે. અર્થાત્ બેવડો પ્રત્યય 'ડલ' જ ખરો છે, 'લડ' ખોટો છે."

જરા વિચાર કરતાં ઉપર્યુક્ત સર્વસાધારણ ભૂલનું કારણ જણાઇ આવે છે. તેમણે નિયમ આપ્યો છે કે:—

"'ળ'કારાંત કે 'લ'કારાંત શબ્દ હોય તેને હમેશાં 'ડ' જ લાગે અને 'ડ'કારાત પ્રત્યય હોય તેને હમેશા 'લ' જ લાગે. એ સર્વસાધારણ નિયમ સમજવો.

જો તેમ કરવામાં ન આવે તો લકાર પહેલા લઘુપ્રયત્ન અકારવાળો ક મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારી શકાતો નથી, અથવા ઉચ્ચારવા જઈયે છિરે તો 'કલ્લુ–માલ્લો' જેવો ઉચ્ચાર થઈ જાય છે મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર કરવામા જીભને તાળવે અડાડવી પડે છે અકાર લઘુપ્રયત્ન હોવાથી તરત જ તાળવે અડેલા જીભના ટેરવાને દંતસ્થાન તરફ ખેચવા જતા આગલો મૂર્ધન્યતર, 'લ' જેવો ઉચ્ચારાય છે પરિણામે મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર કરવાથી ઉપર જણાવેલી મુશ્કેલી ઊભી થતી નથી

શુદ્ધ જ્યા 'ડ પ્રત્યય તરીકે જ લાગ્યો હોય ત્યા 'લ' ક્યા લગાડવો એ જ વિચારવાનુ છે

એક વાત અહીં કહેવી આવશ્યક લાગે છે, અને તે એ જ કે —

વ્યાકરણ પરથી ભાષાની ઉત્પત્તિ નથી, કિંતુ પ્રચલિત ભાષા પરથી વ્યાકરણના નિયમો બધાય છે એટલે કદાચ એવી સ્થિતિ હોય કે–વ્યાકરણના નિયમો પ્રચલિત ભાષા સાથે વિરોધ આવે ત્યા ભાષાને અધીન થઈ અપવાદવાચક નિયમો વ્યાકરણકારે સ્વીકારવા પડે છે પરતુ એવીય વિચિત્ર સ્થિતિ અહી નથી જ.

૩ જિહ્વામૂલીય ળ

૧ પ્રાચીન તદ્‌ભવ શબ્દોમાનો 'ળ' જિહ્વામૂલીય છે, અળશી, આંગળુ આથળુ આળોટવુ, કેળ, કટાળો, છિનાળ ઝોળી નાળિયેરી, ડોળો, પીળુ, શીળુ, સાળો, હળદર વગેરે

૨ હિંદીની અસરને આગે કેટલાક તદ્‌ભવમા વિકલ્પે 'લ' રહે છે, ડોલ-ળ સોલ-ળ, વટલવુ-ળવુ, વગેરે

૩ કેટલાક સસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમા લ-ળ નો વિકલ્પ છે જલ-જળ ફલ-ફળ, માલા-માળા, શાલા-શાળા, બાલા-બાળા વગેરે.

ખોટા શબ્દ		ખરો શબ્દ
વાતલડી	'જે મોતે હરી લીધા તે	વાતડલી
રાવલડી	કો સમે વાતલડી કરવાનો	રાવડલી
વાટલડી	મારગ કહી જશે	વાટડલી
બાલવડી	વિધવાવિલાપ ગરબી કડી ૧	બાળડલી
આખવડી		આખડલી
માતવડી		માતડલી
છાયલડી		છાયડલી
મીટવડી		મીટડલી
છાતવડી		છાતડલી
વદૂપરાત ગાવલડી		ગાવડલી
પાખવડી		પાખડલી
ચૂદલડી		ચૂદડલી
જતલડી		જતડલી

રા ભરતરામ ઉપર જે ખરા શબ્દ તરીકે આપે છે તે ક્યાય પણ પ્રચારમા હોય તેમ મારુ માનવુ નથી, તેમ જ તેમનું માનવુ પણ હોય એમ નથી લાગતુ કારણ કે એક તો તેમણે ક્યાય એમના લેખમા કોઇ સાક્ષરના લેખના તેઓએ માનેલા ખરા શબ્દના ઉદાહરણો આપ્યા નથી, તેમ જ બીજુ એ કે તેમનુ માનવુ ' હવે આજકાલના કવિઓ આ બાબતમા જે થાપ ખાય છે, તે એ છે કે-'ડ અને લ' પ્રત્યય પૈકી પહેલો કયો અને ક્યારે લખવો એનુ તેમને ભાન રહેલુ નથી એમ બધા કવિઓએ આ બાબતમા થાપ ખાધી

૮

૪. ળ કાર પછી સ્વરના વ્યવધાને 'ણુ' આવતાં 'ળ' નો 'લ' થાય છે; વલણુ, મલાણું, (=મળાયું) વગેરે.[1]

છે એવું છે; એટલે એમણે કહેલો સિદ્ધાંત સ્વીકારવો કે કેમ તે એક વિચારવા જેવી વાત છે. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કેઃ—

(૧) સામાન્ય રીતે તિરસ્કાર, લઘુતા કે સ્વાર્થ તેમ જ કેવળ પ્રાસ વગેરે મેળવવા ખાતર શબ્દને 'ડું' પ્રત્યય લગાડવો. પરંતુ જો શબ્દ પ્રકૃતિથી જ ટ–ટ઼–ડું–ડ઼ું–કારાંત કે ઠ–ઠ઼–ઢ–ઢ઼ું–કારાન્ત હોય તો 'ડું' પ્રત્યયને બદલે 'લું' પ્રત્યય લગાડવો. તેવે સ્થળે મૂર્ધન્યતર ટ઼–ડ઼ નો ઉચ્ચાર મૂર્ધન્ય થઈ જાય છે.

ઉદા૦—વડલો, પૂડલો, ચૂડલો, કડલાં, જોટલું વગેરે.

(૨) ળ કારાંત શબ્દોમાં અંત્ય 'ળ'નો લ કરી 'ડું પ્રત્યય જ ઇષ્ટ છે. જેમકે-વાદલડી. વાદળલી ક્યાંય જોયો સાંભળ્યો નથી.

(નોંધ—લકાર પહેલાં મૂર્ધન્યતર કે જિહ્વામૂલીય ળ ઉચ્ચારી શકાતો નથી, તેથી જ નિયમ પહેલામાં 'ટ઼–ઢ઼' ના 'ડ–ઢ' અને આ બીજામાં 'ળ'નો 'લ' સ્વીકાર્યો છે.)

આટલું કર્યા છતાં કેટલીકવાર પ્રાસાદિકને ખાતર કે વધારે રસમય કરવા ખાતર ઉમેરો કરવો હોય ત્યાં નીચેનો નિયમ રાખવો જોઇયેઃ—

(૩) ડું પ્રત્યય પૂર્વે જ 'લ' આગમ ઉમેરવાનું સાર્વત્રિક સર્વમાન્ય વલણુ હોવાને લીધે તે જ રીત સ્વીકારવી. વાતલડી, ગાવલડી, પાંખલડી વગેરે.

(૪) 'ડું' કે 'લું' પ્રત્યય પૂર્વે આવતા કોઈપણુ સ્વરનો લઘુપ્રયત્ન અકાર થાય છે, પરંતુ 'ડ઼ું' પહેલાં 'લ' આગમ આવે ત્યારે પૂર્વનો અકાર લઘુપ્રયત્ન ન રહેતાં લકારમાનો અ લઘુપ્રયત્ન રહે છે. ગાવ્ડ઼ી. ફૂટ્લું અને ગાવલ્ડ઼ી. ❑

ઉપર પ્રમાણે મૂર્ધન્યતર 'ડ-ઢ' અને જિહ્વામૂલીય 'ળ'નું ગુજરાતી ભાષામા સ્થાન છે મૂર્ધન્યતર ડ-ઢ સંબધમા યથાબુદ્ધિ ખરૂ સ્વરૂપ વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે ભાષામાં સારી રીતે કામ કરતા મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણને ગુજરાતી જોડણીમા સ્થાન નથી ભવિષ્યની પ્રજાને એ વાતથી વકિફ રાખવી હોય તો ડ-ઢ નીચે નુકતાની પદ્ધતિ સ્વીકાર્યે જ છૂટકો પ્રાથમિક ધોરણોમા ભણાવનારને આ મુશ્કેલીનો ખરો અનુભવ થાય છે 'ડામો' અને 'ઘોડો' એ બને શબ્દમા સરખો મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર સાભળતા કયા શિક્ષકને લાગી નહિ આવતું હોય ? આપણી વર્ણમાળામા નુકતાવાળા 'ડ' ને દાખલ કરી ઉચ્ચારણનું પૃથક્કરણ પ્રથમથી જ બતાવવામા આવે તો આવી મુશ્કેલી કદી ઊભી થાય તેમ નથી

સ્વ કમળાશઙ્કરભાઈએ બૃહદ્વ્યાકરણમા આ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર 'ડ-ઢ'નાને સ્થાન નથી જ આપ્યુ, જિહ્વામૂલીય 'ળ' પણ ફક્ત શબ્દસિદ્ધિ પ્રકરણમા પ્રાચીન તદ્ભવ શબ્દોમા જ પ્રતીત થતો દેખાય છે આપણા અર્વાચીન વૈયાકરણો આ વિષયને જતો નહિ જ કરે એવી આશા સાથે આ લેખ પૂરો કરુ છુ

આંગરોલ-કાઠિયાવાડ, તા ૧૦-૮-'૩૦

[બુદ્ધિપ્રકાશ પુ ૭૭, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૦, પૃ ૨૭૬-૨૮૮]

---

૭. મૂર્ધન્યતર ડ઼-ઢ઼ અને અવળી માત્રા

માસ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૦-'બુદ્ધિપ્રકાશ''માના 'મૂર્ધન્યતર ડ-ઢ અને જિહ્વામૂલીય ળ' એ વિષયની ચર્ચાના લેખે ગુજરાતના અગ્રગણ્ય ભાષાશાસ્ત્રીઓનું ધ્યાન ખેચ્યુ છે, અને તદનુસાર તે ઉભય સાક્ષરવર્યોએ ઓક્ટોબર-નવેમ્બર ૧૯૩૦ ના બુદ્ધિપ્રકાશ મા યોગ્ય

આવે તો 'જલ'નું 'જળ' એ વગેરે ભલે તદ્ભવ રહે, બાકી તો નહિ જ.

(૬) 'પાયદલ–ળ' એ વિદેશી શબ્દ છે એવું ભાન મારા લેખમાં છે એ મારી ઉતાવળનું જ પરિણામ છે. એ બતાવી એઓશ્રીએ મને ઋણી કર્યો છે.

(૨) અવળી માત્રા

અવળી માત્રા સંબંધમાં સા. નરસિંહરાવભાઈ તેમ જ દી. બા. કેશવલાલભાઈનું નામ મેં આપ્યું છે ત્યાં મારો એવું કહેવાનો આશય નથી જ કે–'તે બે વ્યક્તિ જ અવળી માત્રાનો ઉપયોગ કરે છે." વિષયના સમર્થનમાં કનિષ્ઠિકાધિષ્ઠિત વ્યક્તિઓના નામ તરત યાદ આવે તે સ્વાભાવિક છે મા. બળવતરાયભાઈ તેમ જ અન્ય વિદ્વાનો પણ માત્રાનો ઉપયોગ એ રીતે કરતા જ હશે.

"લિપિમાં નવું ચિહ્ન બહુ ધીમે ધીમે જ સ્થાન મેળવી શકે" એ એઓશ્રીના મતને હું મળતો જ છું. પરંતુ गतानुगतिको लोकः એ સ્થિતિ જોતાં સાક્ષરવર્ગમાં શિષ્ટગ્રથરચનામાં યુક્ત ચિહ્નો દાખલ થાય તો પછી બીજાઓ અનુકરણ કરવાના જ.

આટલા ખુલાસાથી ઉભય સાક્ષરવર્યો સંતોષાશે જ, એમ પ્રચ્છી એકવાર ફરીથી, લીધેલી તસ્દી માટે આભારની લાગણી બતાવી અહીં વિરમું છું એ જ.

સમઝફેર પાડભેદને આભારી છે તે વાત બતાવેલી રા ડોલરરાય આ વાત સ્વીકારે છે એ હર્ષની વાત છે અને તે જ રીતે લકારના સંબધમા ડિસેમ્બરના અકમા પ્રાતિશાખ્યને મોખરે કરવામા ન આવ્યુ હત તો લકાર સબધમા અહીં લખવા કાંઈ પ્રયોજન ન જ રહેત તેઓ લખે છે કે (રજા ફકરામા) '××લકાર દત્ય છે પણ તેનું સ્વરૂપ કઇક મૂર્ધન્યતર જેવુ પણ, પ્રાતિશાખ્યના નિયમથી જ જણાય છે" તેમ જ (૪થા ફકરો) "શુદ્ધ દત્ય સયોગથી ઉચ્ચારાતા લકારને જિહ્વામૂલીય લકારમા ફેરવતા મૂર્ધન્યતર ડકારના સ્થાનમાથી પટેલા પસાર થવુ પડે છે એમ પ્રાતિશાખ્ય જણાવે છે' (પૃ ૩૮૧) અને શુ ખરે પ્રાતિશાખ્ય તેવુ જ જણાવે છે? એમ જણાવતું જ હોય તો પછી મારે કશુ લખવાપણુ ન જ હોય પરતુ મારી અલ્પબુદ્ધિ બાપડી એ વાત પ્રાતિશાખ્યમાથી શોધવા ભાગ્યશાલિની નથી થઈ, અને તેથી કરી અહીં લખવા પ્રેરણા કરે છે

ऋक्प्रातिशाख्यમા ऌ સબધમા આવી હકીકત મળે છે—

दन्तमूलीयस्तु तकारवर्ग (ચૌખમ્બા સિરીઝ પૃ ૩૬)

सकाररेफलकाराश्च (,, ,,)

रेफवर्त्स्यमेके (,, પૃ ૩૭)

એ પછી બીજા વિષયના ચાર સૂત્ર બાદ—

जिह्वामूल तालु चाचार्य आह स्थान ऌकारस्य तु वेदमित्र ।
द्वयोश्चास्य स्वरयामध्यमत्र सपद्यते स डकारो ल्कार ॥ १० ॥
ल्हकारतामेति स एव चास्य टकार सद्रूपगा सप्रयुक्त ।
ड्ला साल्हा चात्र निदर्शनानि वीडवर्ग इत्यतदवग्रहेण ॥ ११ ॥

ચૌ સિ પૃ ૩૮-૩૯

પ્રથમ આપેલા ત્રણ સૂત્રમા વચ્ચેનું લકાર દતમૂલીય છે એમ આપે છે, અને ત્રીજુ 'કેવળ ર વર્ત્સ્ય છે, એવો કેટલાકનો મત છે" તે વાત કહે છે ભાષ્યકાર ઉવ્વટ પણ રેફવર્ત્સ્ય એ સૂત્ર પર લખતાં કહે છે કે—

एके आचार्या रेफं वार्त्स्यमिच्छन्ति । वर्त्सं भवो वार्त्स्यः । वार्त्स्यशब्देन दन्तमूलादुपरिष्टादुच्छूनः प्रदेश उच्यते ।

આમાં મૂળ સૂત્રોમાં કે ભાષ્યમાં લકારનું સ્થાનાંતર લભ્ય નથી. હવે રહ્યું जिह्वामूल–વાળું સ્થાન. એ કારિકાની ઉત્થાનિકામાં ભાષ્યકાર લખે છે કે–ळकारस्य पूर्वोक्तस्थानापरिलोपात् स्थानान्तरं प्रतिपादयितुमाह–जिह्वामूल વગેરે. કારિકા પોતે કેવળ ळकार સંબંધી મતભેદ જ આપે છે. ચૌખમ્બાસિરીઝવાળી પ્રતમાં ळकारने બદલે लकार છે, પરંતુ ક્યાંય પણ लकारના સ્વરૂપમાં એનો ઉચ્ચાર કરતું કોઈ સાંભળી શકાતું નથી. હવે વાત રહી કેવળ ઉદાહરણની. મૂળ કારિકામાં इळा જે ખરું इळा અને साळ्हा જે ખરું साळ्हा છે, એણે જ રા. માંકડને મૂંઝી દીધેલા છે. મેં મારા ઉક્ત લેખમાં કેવળ इळ् ધાતુ પરથી ઊતરી આવેલા શબ્દોમાં જ ळ મળી આવે છે તે વાત સોદાહરણ બતાવી છે. એટલે મુદ્દે આ સર્વ ळकारનો વિષય જ ક્યાં છે? આમ પ્રાતિશાખ્ય लकारના સ્થાનાંતરત્વે કહેતું જણાતું નથી જ.

હવે અત્યારે જે બે ઉચ્ચાર લકારના મળે છે તે જોઈએ. એક તો દંતમૂલીય ઉચ્ચાર છે; બીજો રા. માંકડ કહે છે તેમ "દાંતના મૂળને જીભ અડાડ્યા વગર પણ એક જાતનો લકાર ઉચ્ચારવો શક્ય છે." આ જ લકાર તે તેમનો મૂર્ધન્યતર હોય તેમ તેઓ માને છે. નિશ્ચિત કાંઈ નથી કહેતા, કેમકે તેઓ લખે છે કે–(પૃ. ૩૮૧) "આ લકારમાં મૂર્ધન્યતર તત્ત્વ વધુ ભળે તે દેખીતું છે." ભળે છે એમ તેઓ નથી કહેતા. લકારના બે ઉચ્ચાર છે એ વાત મને સ્વીકાર્ય છે. પરંતુ મારું માનવું એવું છે કે મૂર્ધન્યતર–પ્રાતિશાખ્યને મતે તાલવ્ય ऋकारમાં જે આસ્યપ્રયત્ન છે તે લકારના ઉચ્ચારણમાં નથી. આ બીજો લકાર મૂર્ધા અને દંતમૂલના મધ્યભાગમાં જ આવી રહે છે; એથી ઉપર જઈ શકતો નથી. આ લ તાળવા સુધી પહોંચી જતો હોય તો પછી લકારનું મૂર્ધન્યતરત્વ = તાલવ્યત્વ સ્વીકારવામાં મને બાધ નથી. પરંતુ પ્રત્યક્ષને પરોક્ષ પુરાવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

લકારની પ્રક્રિયામાં જિહ્વામૂલીય ળ સુધી પહોંચતાં લકારનો મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર હોવો જ જોઇયે, આમ માનિયે, તો સાડલો વગેરેમાં લઘુપ્રયત્ન વાળો ડ મૂર્ધન્યતર કેમ નથી ઉચ્ચારી શકાતો ? મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ પછી તેમ જ જિહ્વામૂલીય ઉચ્ચારણ પછી વચ્ચે લઘુપ્રયત્ન અકાર હોવાથી લ ને ઘણું છેટું પડી જતું હોવાથી જ મૂર્ધન્ય ડ અને લ, ડ અને ળ ને બદલે મૂકવા પડે છે. જો 'લ'નું કોઈ પણ સમયે મૂર્ધન્યતરત્વ શક્ય હોય તો લલભેળા બોલાય, લડ ભેળા બોલાય, અને ડલ અને ળલ કેમ ભેળા નથી બોલી શકાતા ? આ કારણ શું વિચારવા જેવું નથી ?

મારા સહૃદય મિત્ર આ વાત ધ્યાનમાં લેશે જ, એવી આશા અસ્થાને ન જ ગણાય.

આ ઉપરાંત બીજું વિવાદાસ્પદ સ્થાન 'ડ' ના વિકલ્પ ઉચ્ચાર સંબંધનું છે. મેં મૂર્ધન્ય 'ડ' નાં જે ઉદાહરણ આપ્યાં છે તેમાંનાં કેટલાંકમાં તેઓ વિકલ્પ જુએ છે. આ વિકલ્પ તે સામ્યાભાસનું જ પરિણામ છે, તે મુદ્દાથી જ તળ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનો ડકારોચ્ચારણ સંબંધી ભેદ બતાવવા પ્રયત્ન કરેલો. એવી નોંધમાં શાસ્ત્રીય કે અશાસ્ત્રીય રીતિ કેમ થઇ જતી હશે તે કાંઈ સમજમાં આવતું નથી. એ ડકારનું ખાસ કરી સોરઠ અને હાલારમાં તો વિકલ્પોચ્ચારણ નથી એવું મારું માનવું ભૂલભરેલું મારા અનુભવ સુધી તો નથી જ.

હવે વાત રહી મૂર્ધન્યતર 'ડ' ના ઉચ્ચારણની. રા. માંકડ ડ પહેલાં સ્વરભારનો અભાવ જ માને છે, જ્યારે મેં એવાં કેટલાંક ઉદાહરણો આપેલાં કે જેમાં ડ પહેલાં સ્વરભાર પડે, છતાં ઉચ્ચારણ મૂર્ધન્યતર જ રહે એટલે મૂળે મૂર્ધન્યતર કે મૂર્ધન્ય ડકારાદિના ઉચ્ચારમાં સ્વરભાર-પ્રક્રિયા જ અનુપયુક્ત છે તે પરોક્ષ રીતે બતાવેલું મેં મૂર્ધન્યતર ડ પહેલાં સ્વરભાર છે તેવાં જે ઉદાહરણો આપ્યાં છે તે ઉદાહરણો હું જે સ્થળે સ્વરભાર માનું છું ત્યાં તેઓ માનતા નથી, એવું એમણે કેટલાંએક ઉદાહરણો આપી સમ-

ઝાવ્યુ છે સસ્કૃત શબ્દોમાં જ્યા સ્વરભાર હોય, ત્યા જ તે ઉપરથી ઊતરી આવેલા ગુજરાતી શબ્દોમા રહે એવુ બાધક નિયમન જીવતી ભાષાઓમા ટકી શકે કે નહિ એ એક આશ્ચર્યની વાત છે. જીવતી ભાષાઓમા શબ્દના ઉચ્ચારણ સાથે જ સ્વરભાર કયા હોય છે તે પકડાઇ જાય છે એ માટે વિશેષ ખણખોદ કરવા દૂર જવુ પડે તેમ નથી રા ડોલરરાય પણ આ વાતથી અજાણ્યા નથી જ જુઓ પૃ ૩૮૪, ફકરો ૩ જો —

" વળી બીજા યોગ્ય દાખલા લઇએ
કરોડમા દેખીતુ એમ લાગે કે સ્વરભાર 'રો ઉપર છે '

પણ તેઓ એ દેખીતી વાતને ખોટી માની કહે છે કે " પણ કોટિમાથી કોટિ થઇ કરોડ થતા સ્વરભાર 'ક' ને રો' વચ્ચે વહેચાઈ જાય છે " પરંતુ મને લાગે છે કે આ વાત સ્વમતના પ્રતિપાદન માટે જ સ્વીકારાઈ છે જીવતી ભાષામાના પ્રત્યક્ષ નિયમો જૂઠા માની એમની પરપરા શોધવા જતા ભાષાનુ જીવતાપણુ જ નષ્ટ થઇ જવાનુ

લઘુપ્રયત્ન અકારવાળા વ્યજન પૂર્વે સ્વરભાર હોય છે જ ડૉ. ભાડારકર આ વાત સ્વીકારતા હતા સ્વ કમળાશકરભાઈએ ડૉ ભાડારકરનો આ મત બૃહદ્ વ્યાકરણના પૃ ૩૮૮ ઉપર બતાવ્યો છે જુઓ " ડૉ ભાડારકર કહે છે કે મગધીમા सुतक्, नुतन्, पित्तळ, जिवन्त् જેવા શબ્દોમા ઉપાન્ત્ય સ્વર પર ભાર પડે છે, તેથી તે अ નો ઉચ્ચાર अअ જેવો લાબો થાય છે " જો કે રા કમળાશકરભાઈ આ મતમા શૈથિલ્ય બતાવે છે અર્વાચીન તદ્ભવ જેવા કે ઘમ-ધરમ कर्म-કરમ, તેમ જ અરબી શબ્દો ઉપરથી ઊતરી આવતા અસખ્ય શબ્દોમા સ્વ ભાર સ્થાનભ્રષ્ટ થતા જોડાક્ષર ના મધ્યભાગમા સ્વરિત अ ઉમેરાય છે અર્જ-અરજ, અક્કલ-અકલ ફિક્ર-ફિકર વગેરે અનેક છે આમ એમનું સ્વરભાર તત્ત્વ હાથ તાળી દઈને છટકી જવાનુ

મીંડુનો ઉચ્ચાર મીડુ થાય ત્યારે અનુસ્વાર લગભગ કોમળતર

આવા સંયોગોમા આપણા કામચલાઉ નિયમોને રજા આપ્યા વિના ચાલતું નથી. પરિણામે જનતામા અરાજકતા પથરાતી જાય છે.

જોડણીના નિયમો નક્કી કરતાં એવી જાતનો પણ એક ઊહ કરવામા આવે છે કે ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપમાં પ્રાંતીય ઉચ્ચારણો અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરે છે, માટે સર્વસામાન્ય નિયમો ઘડાવા જોઇયે, અને એવા સર્વસામાન્ય નિયમો ન ઘડાય ત્યાંસુધી અરાજકતા જ રહેવાની

પણ આ અરાજકતા નથી ટળી શકતી એવું કોઇ પણ સિદ્ધ કરી આપવા તૈયાર થઇ શકે ખરુ ? પ્રાતિશાખ્યોથી માંડી અત્યાર સુધીના વ્યાકરણો જોવાથી આ વસ્તુ ધ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે. મહાન વૈયાકરણો આવી અરાજકતા દૂર કરવા સમર્થ થઇ શક્યા છે. તેઓએ વિભાષા કે વિકલ્પ નામનું તત્ત્વ સ્વીકાર્યું છે. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ જ્યારે એક કરતા વધારે જાતનાં રૂપો આપણી સામે આવી પડે છે ત્યારે વિભાષા–વિકલ્પ એક આબાદ ઔષધ થઇ પડે છે. ગમે તેવા જોડણીના અસાધ્ય રોગોને હટાડવાને આ વિભાષારૂપી ઔષધ સમર્થ થઇ શકે છે. પંડિતપ્રકાંડ હેમાચાર્યનું સિદ્ધહૈમ નામક વ્યાકરણ અને તેમાય તે અષ્ટમો આઠમો અધ્યાય તેમ જ બીજાં પ્રાકૃતભાષાવિષયક વ્યકરણો જોવાથી આ વાતનો પત્તો મળી જાય છે.' ઉચ્ચારણભેદને લીધે પ્રાકૃત ભાષામાં એકની એક પ્રકૃતિનાં એક કરતાં વધારે રૂપો મળી આવે છે. વૈયાકરણો આવા રૂપોને સર્વત્ર વિભાષા-દ્વારા સ્વીકારી લે છે આવા નિયમોમાં ખૂબી તો એ છે કે તે વિકાર દુનિયાની ગમે તે ભાષા લો તેમાથી જડી આવવાના. વૈદિક ભાષા-માંથી અવેસ્તાની ભાષામાં કયા કયા ફેરફાર થઇ રૂપો સ્વીકાર્યાં છે તેનો આપણે વિચાર કરિયે છિયે ત્યારે જ આનો ખરો ખ્યાલ આવે છે.

અત્યારે ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપમાં પણ આ રીતે વિચારક-દૃષ્ટિએ તેનો તોડ આવી શકે તેમ છે.

જોડણીના તત્ત્વનો વિચાર કરતા આપણે નીચેની વસ્તુઓ પર ધ્યાન આપિયે તો મારુ માનવુ છે કે આપણે જોડણીની ગમે તેવી અરાજકતા હોય તેને દૂર કરી શકિયે એ તત્ત્વો આ છે —

૧ ઉચ્ચારણ, ૨ શાસ્ત્રીય મર્યાદા અને ૩ સારલ્ય કિંવા લેખનની અનુકૂળતા

આ ત્રણે તત્ત્વોના સમન્વયપૂર્વક કરવામા આવેલા રૂપો કે નિયમો માનવા લાયક જ થઈ પડે જ્યા જ્યા ઉચ્ચારણોમા ભેદ આવી પડે ત્યા સારલ્ય એ તત્ત્વનો સ્વીકાર કરી એ બેમાથી સ્વીકારવા લાયક કે વિભાષાદ્વારા સ્વીકારવા લાયક રૂપ શોધી કાઢિયે

આમા એક વાત ખાસ ધ્યાન રાખવા જેવી છે તે એ છે કે-જ્યા ઉચ્ચારણમા મતભે હોય ત્યા વિભાષા સ્વીકારી શકાય, પરંતુ જયા ત્રણે તત્ત્વો એક જ વાત કહેતાં હોય ત્યા વિભાષા સ્વીકારવા કશુયે પ્રયોજન ન હોય. આના બે એક પ્રસંગ હુ અહીં ઉદ્ધૃ છુ —

૧. જે પ્રમાણે સાનુનાસિક અન ત્ય ઈ-ઊ તત્સમેતર શબ્દોમાં દીર્ઘ જ છે, તે પ્રમાણે શબ્દોમા સાનુનાસિક અ ત્ય ઈ-ઊ પણ દીર્ઘ જ છે

૨ જયા સ્વરભાર ઉપાત્ય સ્વર ઉપર છે તેવા અસયુક્ત ઇ-ઉ સિવાયના બીજા બધા પ્રસ ગોમા તત્સમેતર શબ્દોમા અ ત્ય ઈ-ઊ દીર્ઘ જ છે

૧ સાનુનાસિક અ ત્ય ઈ-ઊ

સામાન્ય રીતે જોડણીના આજ સુધીના નિયમોમાં આપણે એવું જ વલણ જોયુ છે કે-અત્ય ન હોય તેવા સાનુનાસિક ઈ-ઊ દીર્ઘ છે અંત્ય સાનુનાસિક ઇ દીર્ઘ ખરો પરતુ સાનુનાસિક અંત્ય 'ઉ' તો હ્રસ્વ જ આમ એકલા સ નુનાસિક અત્ય ઉને જ હ્રસ્વ શા માટે ગણવો એવો કોઈના મનમા કદી સવાલ ઊઠ્યો હોય એમ આપણે ભાગ્યે જ જોઈયે છિયે દી બ કેશવલાલ હ ધ્રુવ જેવા એવે પ્રસંગે

સાનુનાસિક દીર્ઘ 'ઊ'નો પ્રયોગ કરે તેની આપણે ઉપેક્ષા જ કરિયે. કારણ શું ? આપણે તો એમ જ કહીશું કે આજ સિત્તેર સિત્તેર વર્ષો થયાં એ હ્રસ્વ જ છે, તો પછી દીર્ઘતાની શંકા જ ક્યાંથી આવે ? આવાં તત્ત્વોના વિચારમાં ઉપર આપેલાં ત્રણે તત્ત્વોનો સમન્વય કરી જુઓ. ખરું રૂપ શું છે તે તરત જ મળી આવશે રૂઢિ તો તેવા સંયોગોમાં આપણને હ્રસ્વ 'ઉ' રાખો એમ કહેશે. પરંતુ ઉચ્ચારણ અને શાસ્ત્રીય મર્યાદા આપણને કયું રૂપ આપશે ? હું કહીશ કે દીર્ઘ જ. શા માટે ? એ જ કે સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર રહેલો છે. આને લીધે ત્યાં ઉચ્ચારણ દીર્ઘ છે, એ દૂર શોધવા જવું નહિ પડે. જુઓ:—

સં.	પ્રા.	અપ.	ગુજ.
पर्णकम्	पण्णआ	पण्णउं	પાનૂં

અઉં માં રહેલું સ્વરયુગ્મ એકરૂપ થતાં સંયુક્ત સ્વર ઉપર ભાર આવતાં પાનૂં થવાનું. હવે જો 'પાનુ' એમ હ્રસ્વાંત બોલિયે તો ભાર પા ઉપર રહે. શાસ્ત્રીય રીતે પા ઉપર ભાર રાખવા જતાં અંત્ય ઉકાર આવી જ ન શકે.

पर्णम्	पण्ण	पन्नु	પાન

નાન્યતર જાતના રૂપમાં આ સ્થિતિ છે, એ નરજાતિના શબ્દની તપાસ કરતાં માલૂમ પડી આવશે:

घोटकः	घोडओ	घोडउ	ઘોડો

આમાં સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર રહેવાથી સંયુક્ત અઉ ઓ-રૂપે બની પોતા ઉપર સ્વરભાર લે છે. ઘો ઉપર માનિયે તો—

घोटः	घोडो	घोडु	ઘોડ

પણ જો છેવટના સ્વર પર હોય તો—

हस्तकः	हत्यओ	हत्थउ	હાથો

એ જ રીતે—

पर्णम्	पण्णं	पण्णु	પાન
પરંતુ पर्णकम्	पण्णअं	पण्णउं	પાનૂં

આ ઉપરથી એક વસ્તુ ધ્યાનમાં આવશે કે-અપભ્રંશમાં આદિ સ્વર ઉપર ભાર હોય તો સંસ્કૃતમાંની પં. હેમાચાર્યે માનેલ સ્વાર્થે कः એ પ્રકૃતિ ઉપરથી નિષ્પન્ન નરજાતિમાં उ ઊપરથી દીર્ઘ ઓકાર અને उं ઊપરથી દીર્ઘ ઊંકાર સ્વાભાવિક રીતે આવી રહે છે. 'હૂં' નું સ્વરૂપ જુઓ—

अहम्	हअं	हउं	हूं

તે જ રીતે યાવત્સંયોગોમાં उं દીર્ઘ ઊતરી આવે છે.

[1] કદાચ પ્રશ્ન થશે કે—અપભ્રંશમાં ઉં વગેરે હ્રસ્વ[1] રૂપે દેખા દે છે તો પછી ગુજરાતીમાં દીર્ઘ શા માટે? નિરાકરણ દૂર શોધવા જવું પડે તેમ નથી. તે ભાષામાં अउ-अउं એમ સ્વરોની વિભક્તતાને અંગે સ્વરભાર એ સ્વરોમાં વહેંચાઈ જાય છે. તે જ ગુજરાતીમાં એકરૂપે થઈ જતાં દીર્ઘ સ્વરૂપે આવી રહે છે. જૂની ગુજરાતીના આરંભકાળથી શિષ્ટ લખાણોમાં દીર્ઘ રૂપે દેખા દે છે. છેવટ ભક્ત કવિ દયારામભાઈએ પોતાને હાથે રસિકવલ્લભની નકલ કરી છે તેમાં બધાય પ્રયોગોમાં અંત્ય સાનુનાસિક उं દીર્ઘ સ્વીકાર્યો છે. અત્યારે પણ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી

બહાર પડતા જૂની ગુજરાતીના પુસ્તકો, કાન્હડદે પ્રબંધ, ભાલણની કાદમ્બરી એ વગેરે ગ્રંથોમા ક્રૂ દીર્ઘ સ્વીકારવામા આવેલો છે

આ રીતે શાસ્ત્રીય મર્યાદા અને ઉચ્ચારણ દીર્ઘતા આપે છે સારસ્ય કેમા છે એ દૂર શોધવા જવુ પડે તેમ નથી ઉપર એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે–રૂઢિએ હ્રસ્વતા સ્વીકારી છે, પરન્તુ એ ફક્ત ૬૦–૭૦ વર્ષ અથવા તો મુદ્રણકળાનો પ્રચાર થયો ત્યા થી, પરન્તુ સદીઓ પાસે આટલો ટૂંકો કાળ કાંઈ પણ ગણતરીમા ન જ હોય[1]

૨ નિરનુનાસિક અંત્ય ઈ–ઉ

આ જ રીતે અંત્ય અસંયુક્ત ઇ–ઉ પહેલા જ્યા સ્વરભાર પડે છે તેવા સ્થળોનો ત્યાગ કરી બાકી બધા પ્રયોગોમા તત્સમેતર શબ્દોમા અંત્ય ઈ–ઊ દીર્ઘ છે ભાઈ, કેઈ મોઈ, જનોઈ, જમાઈ તેમ જ લડાઈ ચડાઈ ભાઈ રાઈ, સોઈ, બોઈ વગેર અનેક શબ્દો અને કામચલાઉ ચડાઉ, ખટાઉ ગાઉ, બાઉ વગેરે શબ્દોમા અસંયુક્ત ઇ–ઉ પૂર્વે સ્વરભાર હોવાથી એ ઇ–ઉ હ્રસ્વ છે પરન્તુ જ્યા અંત્ય સ્વર પર ભાર પડતો હોય ત્યા હ્રસ્વત્વ કેવી રીતે હોઈ શકે? એ દીર્ઘ શા માટે એ અહીં જોઈએ

અ ઉત્સર્ગ ૧ લો

શ્રી નરસિંહરાવભાઈએ The Gujarati Language and Literature Vol I ના ૪૧૪ મા પૃષ્ઠ ઉપર આ ઉત્સર્ગ આપ્યો છે –

When in a Prakrit, Apabhransa or transitional form, there is a स्वरयुग्म (vocalic group) at

---

૧ મારા આ વિચારો પ્રત્યેક શબ્દના અલગ ઉચ્ચારણ ઉપર બંધાયેલા હતા ભાષા સમગ્રતયા બોલાતા ગુજરાતીઓમા ઉચ્ચારણની જે ઝડપ છે તેમા દીર્ઘસ્વરોને હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાનું સ્વાભાવિક બને છે વસ્તુસ્થિતિએ લેખનમા ગમે તે સ્થિતિ હોય અંત્ય હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ગમે તે સ્વરો, પછી તેના ઉપર સ્વરભાર હોય કે નહિ, હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત થાય છે એ કારણે જીવતી ભાષા વ્યક્ત કરતા અંત્ય ઇ–ઉ એક સરખી રીતે હ્રસ્વ જોઈયે છે એ જ પ્રમાણે અંત્ય એ–ઓ હ્રસ્વ વિવૃત છે તા ૧૨–૮–'૪૪

the end of a word, the second member there of (whether short or long) is dropped and the first if short is lengthened.

આ રીતેઃ—

घृतम्	घिअं	घिउ	ઘી
मौक्तिकम्	मोत्तिअं	मोत्तिउ	મોતી
आरात्रिकम्	आरत्तिअं	आरत्तिउ	આરતી
धनिकः	धणिओ	धणिउ	ધણી

विज्ञप्तिका	विण्णत्तिआ	વીનતી કે વિનન્તી
कपर्दिका	कउड्डिआ	કોડી

આમાં इअ-इआ-इउ નો દીર્ઘ ई થાય છે. આમાં દીર્ઘ ई માટે કશી શંકા નથી. સંબંધક ભૂતકૃદંતનો પ્રત્યય એ જ રીતે દીર્ઘ છે.

कृत्वा	करिउ	કરી

[પં. હેમાચાર્યે त्व इ-इउ-इवि-अवयः ૮-૪-૪૩૯ આમ ચાર પ્રત્યય આપ્યા છે. એમાંનો इउ એ આ ई નો ઉત્પાદક છે. મેં આગળ કહ્યું છે કે અસંયુક્ત इ પૂર્વે સ્વરભાર હોય તો इ હ્રસ્વ જ છે. અને એ રીતે જો-જોઇ, સૂ-સૂઇ, લે-લેઇ, દે-દેઇ, કમા-કમાઈ વગેરે, એમાંની પહેલી પ્રકૃતિમાં લાગેલો 'ઇ' એ ઉપર આપેલા ચાર પ્રત્યય કિંવા આદેશમાંના પહેલા इ ઉપરથી य થઈ इ રૂપે પરિણામ પામી ઊતરી આવેલો શકય છે.]

,,	वरुअ	वरुउ	બરૂ
,,	कोल्हुओ	कोल्हुउ	કોલ્હૂ–કોલૂ
कामरूप	कामरुओ	कामरुउ	કામરૂ

આમાના છેવટના સ્વરયુગ્મ उउ (= उअ) ઉપરથી દીર્ઘ 'ઊ' ઊતરી આવ્યો છે એમા બે મત નથી જ उउ મૂળ उअ પ્રકૃતિ ઉપરથી આવ્યો છે

અરબીમાથી ઊતરી આવેલા मज्मुअ–મજમૂ, मश्रुअ–મશરૂ, रुज्जुअ રજૂ शुरुअ–શરૂ એ આ જ નિયમને આભારી છે

(તે જ રીતે અત્ય ન–ર લુપ્ત થઇ मज्नून–મજનૂ, साबून–સાબૂ जाबूर–જાજરૂ અરબીમાથી ઊતરી આવે છે)

[નોંધ –ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી બહાર પડેલા **જોડણી કોશમાં** રજૂ–શરૂ–મશરૂ–મજનૂ–જાજરૂ એ દીર્ઘાંત છે, જ્યારે મજમૂ–મામૂ–ને બદલે મજમુ–સાબુ છે આરજૂ, આલૂ આમરૂ. તમ્મૂ દારૂ એ ફારસી શબ્દો, ઉર્દૂ–કામૂ એ તુર્કી શબ્દો અને લુજૂ એ અરબી શબ્દ પરથી વજૂ આ બધાય બરોબર દીર્ઘ આપ્યા છે, અને તે યોગ્ય જ છે પરતુ જોડણીકોશકાર જાદૂ બાજૂ બાનૂ એ ફારસી તત્સમ શબ્દોમા વિકલ્પ શા આધારે આપે છે તે કાઈ સમઝમા નથી આવતુ તમ્માકૂ, કદ્દૂ હિન્દૂ આ ત્રણ ફારસી શબ્દો હ્રસ્વાત જ આપે છે આ કયા ધોરણે ?]

लड्डुक	लड्डुओ	लड्डुउ	લાડુ
अव्यापृतक	अवावरुओ	अवावरुउ	અવાનરૂ
(દેશ્ય)	अवालुओ	अवालुउ	અવાળૂ
अलुकम्	अलुअं	अलुउ	અળૂ
अर्बुद	अब्बुओ	अब्बुउ	આબુ
आश्विन	आसुओ	आसुउ	આસુ
अश्रुकम्	असुअं	असुउ	આસૂ
कटुकम्	कडुअ	कडुउ	કડૂ
कुङ्कुमम्		कङ्कुउ	કંકૂ
जम्बुकम्	जम्बुअं	जम्बुउ	જાંબૂ
निम्बुकम्	लिम्बुअ	लिम्बुउ	લીંબૂ
वधूका	वहुआ		વહૂ
वालुका	वालुआ		વાળૂ (=રેતી)
सक्तुक	सत्तुओ	सत्तुउ	સાથૂ-સાતૂ
श्वश्रूका	सस्सुआ		સાસૂ

ઉપર ત્રીજા ખાનામા उ આપ્યો છે તે અપભ્રંશ પ્રથમા એકવચનનો છે એટલે પ્રકૃતિમા તે સ્થળે સ્વરભારના નિયામક क ઉપરથી આવેલો ल છે આમ આમા क ન ઉમેરવામા આવે તો આદિ સ્વર ઉપર જ સ્વરભાર રહે અને

लड्डु लड्डू लड्डु લાડ,

એ રીતે અવાવર અવાળ અળ આબ, આસ, આસ એ વગેરે લઘુપ્રયત્ન અકારાત રૂપો આવી પડે, કારણ કે અપભ્રંશમાંનો क પ્રકૃતિ પરથી ઊતરી આવે છે અથવા તો છેવટ સ્વરભાર સૂચવના કોઈ બીજા વર્ણના અવશેષ રૂપે ઊતરી આવે છે તે સિવાયનો ज લુપ્ત થ છે, તે આપણે દીર્ઘ ઊંકારાન્ત વિશેના ઉત્સર્ગમા ઉપર જોયુ છે. સર્ગિક ઉચ્ચારણ પણ ગુજરાતીમા તેવા ગયે ગોમા દીર્ઘ જણાય છે, એ કાઈથી પણ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે તેમ નથી જે ઊકારને દીર્ઘ ન

સ્વીકારે, તે તેવા જ સંયોગોમાં ઊતરી આવેલા દીર્ઘ ઈ ને તેવો સ્વીકારી શકે !

ઉપર આ જે ઉત્સર્ગ મેં આપ્યો છે તે શ્રી. નરસિંહરાવભાઇના ઉત્સર્ગની અનુપૂર્તિરૂપે છે. હવે એક એવો બીજો ઉત્સર્ગ છે, જે આપણને અંત્ય દીર્ઘ ઊકાર આપે છે. શ્રી. નરસિંહરાવભાઇ જેવાની નજરમાંથી પણ આ ઉત્સર્ગ છટકી ગયો છે, એ જોઈ આશ્ચર્ય થયા વિના નથી રહેતું. પરંતુ હું તેમાં ખાસ દોષ નથી જ જોતોઃ આપણા જોડણીકારોનું એક જ મંતવ્ય દૃઢ થઈ ગયેલું કે—

'શબ્દના છેડાનો ઇકાર દીર્ઘ અને ઉકાર હ્રસ્વ લખવો.'

શુક-કમિટીએ આ નિયમ પ્રચારમાં આણ્યો. એનું જ આજ-દિવસ સુધીમાં બધાએ અનુકરણ કર્યું. વસ્તુસ્થિતિ તપાસવાનું કોઇને ન સૂઝ્યું એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નહિ જ થાય. એકાક્ષરી શબ્દોમાં દીર્ઘ ઊકાર રાખ્યો એ જ આશ્ચર્ય. મારું પણ એવું જ માનવું હતું, પરંતુ ગઈ સાલ ગુજરાતીના દીપોત્સવી અંક માટે **શિષ્ટ ગુજરાતી જોડણીની** રૂપરેખા નામનો લેખ લખતી વખતે વસંતની જૂની

દીર્ઘ ઊકાર જણાયો ઉચ્ચારણે તેને ટેકો આપો કેમકે સ્વરભાર અતે પડતો હોવાથી ઉચ્ચારણ દીર્ઘ જણાય છે હવે જો ઉચ્ચારણ દીર્ઘ હોય તો હ્રસ્વ શા માટે લખવા? દીર્ઘ લખવા એમાં સરળતામા તો ભગ નથી જ ઉપના ઉત્સર્ગ ઉપરાત બીજો ઉત્સર્ગ આ છે —

ચ ઉત્સર્ગ ૨ જો

જ્યારે क પ્રકૃતિ ઉપરથી ઊતરી આવેલો उ કાર પૂર્વના અકાર-મા મળી ओ રૂપે કે ઉંમર પૂર્વના अ મા મળી દીર્ઘ ऊँ રૂપે પરિણમ-તો નથી ત્યારે તે દીર્ઘ ઊકારરૂપે પરિણમે છે —

रामक	रामओ	रामउ	રામૂ
देवक	दवओ	देवउ	દેવૂ
श्लक्ष्णका	णग्हओ	णण्हउ	ન્હાનૂ-
आद्रवम्	अद्दअ	अद्दउ	આદ
कृत्यकम्			કરતૂ
खण्डकम्	खण्डअ	खण्डउ	ખાંડૂ
गोक्षुरक	गोक्खुरओ	गोक्खरउ	ગોખ઼ૂ
प्रियक	पिअओ	पिअउ	પિયૂ
(દેશ્ય)	ब पओ	बप्पउ	બાપૂ
वगक	वग्गओ	वग्गउ	વગૂ
वरकम्	वरअ	वरउ	વારૂ
विचालकम्	विआलअ	विआलउ	વિયાળૂ-વ્યાળૂ-વાળૂ,
सारकम्	सारअ	सारउ	સારૂ

આમા સ્વરભાગ અંત્ય અઉ ઉપર અપભ્રંશમા છે, તે જ સ્થળ-મા કાયમ ત્યારે જ રહે કે જ્યારે ગુજરાતીમા તે સ્થળે દીર્ઘ સ્વર હોય હવે જો ત્યા સ્વરભાગ ન માનતા આદિ સ્વર ઉપર લઇયે તો क પ્રકૃતિની જ જરૂર ન રહે એટલે

राम	रामो	रामु	રામ
श्लक्ष्ण	णण्हो	णण्हु	ન્હાન-નાન

विस्रम्   विश्रान्त   विआलु   વિયાળ–વ્યાળ–વાળ.

શ્રી નરસિંહરા   । મા આબતમા જરા મત જોઇયે —

(*b*) A   the same *sutra* (VIII-iv-331) Sanskr t   ng in अ, without the क termination turn the final ह nto उ, and thus we have शब्द (Skr) सद्दो (Pr) सद्दु (Apabhr) This final उ is changed into अ in Gujarati under the operation of a widely applicable utsarga to be noticed later on (e g मधु–मध, विना–विणु–विण etc)

શ્રી નરસિંહરાવભાઇ આ ઉકારનો અકાર થવાની વાત કહે છે, તે રીતે રામ, ન્હાન–નાન, વિયાળ–વ્યાળ–વાળ એમ અકારાત રૂપ આવે એ અમરાત્ રૂપ ન જોતા હોય તો क પ્રકૃતિ સ્વીકારવી પડે. તે क પ્રકૃતિ સ્વરભારને અવલમેલી હોવાથી કા ઓ ઊતરી આવે, કાં ક ઊતરી આવે

આવો જ કૃત્ તેમ જ તદ્ધિતનો ઊ પ્રત્યય છે

કૃત્પ્રત્યય ઊ–ઉતારૂ, ખડ વદૂ, ખીસાકાતરૂ ગભરૂ, ગળેપડુ, ઘરઓળૂ ઘરફાડૂ, ઘરભેદૂ, ઘોરખોદૂ, ચરખૂ, ચાલૂ ચારૂ, ટગૂમગૂ, ડગૂમગૂ, ડરૂ, ડરકૂ, ડોંગમારૂ, ધાડપાડૂ, પારખૂ, પેટભરૂ, બેસડૂ, બેસારૂ, ભજૂ, ભાગૂ, ભાગેડૂ, ભારખમૂ, રખડૂ, લગૂ, લાગૂ, સેભાગૂ, વેધૂ, સમઝૂ, વગેરે

તદ્ધિત પ્રત્યય ઊ–ઉનાળૂ ખેતગડૂ, ગરજૂ, ગાગડૂ, ગોરાડૂ, ચોમાસૂ, પતાળૂ, બજારૂ, બેગરજૂ, લાલચૂ લેપડૂ વટેમાર્ગૂ વનેરૂ, સતરૂ, હલ્યૂ, હિતૂ, વિશ્વાસૂ, વેગૂ, વ્યાજૂ, શિકારૂ, શિયાળૂ વગેરે

ઉપર બતાવેલા બ ઉત્સર્ગ અને તેમા રહેલી સ્થિતિ ઉપરથી એ વાત બધાના ધ્યાનમા આવશે જ કે, શબ્દને અતે વ્યજનમાં રહેલા ઇ–ઉ ઉપર સ્વાભાવિક સ્વરભાર આવતો હોવાથી ઈ–ઊ દીર્ઘરૂપે દેખા દે છે સ્વાભાવિકતા પાસે કૃત્રિમતા કાઇપણ કામ કરી શકતી

નથી. એ સ્વાભાવિકતા જ આપણને જેની પૂર્વે સ્વર પર ભાર પડે છે તેવા કોઈ પણ વ્યંજનમાં ન જોડાયેલા એકલા ઇ-ઉનું હ્રસ્વ જ ઉચ્ચારણ આપે છે. એ હ્રસ્વ इ-उ પણ અપભ્રંશમાંથી સીધા ઊતરી આવ્યા નથી, પણ વચ્ચે य् व् રૂપે પરિણામ પામી, ગુજરાતીમાં ફરી इ-उ રૂપે આવે છે. અદ્યાપિ પણ એ હ્રસ્વ इ-उ નાં ઉચ્ચારણ इ-उ અને य व् ના મધ્યમાં છે.

એ તો સર્વ કબૂલ કરે છે કે, હજી જોડણીના અંતિમ નિયમો તો નક્કી નથી જ થયા, એટલે **જોડણી કોશમાં** આપેલી કેટલીક જોડણી નિયમબદ્ધ નથી, એમાં કશો શક નથી. આ રીતે નીચેના દૃષ્ટાંત દેખાય છે તે દીર્ઘાંત રહેવા જોઇયે, તે પણ ખ્યાલમાં આવી જશે:—

અર્જૂ, અગ્યાર, અલેલટપ્પૂ, આયડૂ, ઉલ્લૂ, એરૂ, કરૂવરૂ, કમ્પૂ, કાજૂ, કાલૂ, કાંગારૂ, ખર્ડૂ, ખરચૂ, . ખેલૂ, ગડાકૂ, ગડુડૂડૂ, ગેરૂ, ગેસૂ, ગોખરૂ, ઘેરૂ, ચકલિલ્લૂ, ચગૂ, ચપ્પૂ, ચહૂ, ચમ્બૂ, ચીકૂ, ચીચૂ, છોરૂ, જકૂ-ગૂ, જલા(-ળા)ખૂ, જાયૂ, જારૂ, જાસૂ, જેહૂ, ઝાડૂ, ટટ્ટૂ, ટાપૂ, ડાઘૂ, ઢબૂ-ઢબ્બૂ, તમાકૂ, તસૂ, દાદૂ, ધરૂ, નારૂ, નારૂકારૂ, લટૂપટૂ, પટ્ટૂ, પરગણૂ, પરાજૂ, પરૂ, પાટૂ, પેડુ-ડૂ, ફાલૂ, ફાંસૂ, બજરબટ્ટૂ-ટૂ, બટૂ, બાબૂ, બાંબૂ, બોરટૂ, ભાભૂ, ભાલૂ, ભાંડૂ, ભિલ્લૂ, ભૂલૂ, ભેરૂ, મીંચૂ, મેરૂ, રતાળૂ, રાઘૂ, પાડરૂ, લટ્ટૂ, લુટારૂ, લૂંટારૂ, લેહૂ, વધૂ (=વધારે), વગડૂ, વલ્લૂ, વહુવારૂ, વહેવારૂ, વાછરૂ, સાળૂ, હજૂ, હડુડૂડૂ, હરેડૂ, હિંસારૂ, સરજૂ, સાગૂ, સાદૂ, સાટૂ વગેરે અનેક. ઉપર જોડણી નક્કી કરવાનાં જે ત્રણ તત્ત્વો આપવામાં આવ્યાં છે, તેમાંના ઉચ્ચારણ અને શાસ્ત્રીય મર્યાદાથી ઉપલાં સ્વરૂપો આવી રહે છે. ત્રીજું તત્ત્વ, રહ્યું સારલ્ય.

૧. બધા જ સંયોગોમાં અનુસ્વારના પોચા કિંવા અનુનાસિક ઉચ્ચારણવાળા ઈ-ઊ દીર્ઘ છે.

૨ જ્યાં સ્વરભાર ઉપાંત્ય સ્વર ઉપર છે તેવા અસયુક્ત ઇ-ઉ હ્રસ્વ છે બાકી બધા જ સંયોગોમા તત્સમેતર શબ્દોમા અત્ય ઈ-ઊ દીર્ઘ છે

આ બે નિયમોમા મગજતા એટલી છે તે દૂર ગોપવા જવુ પડે તેમ નથી હજી સમય ચાલ્યો ગયો નથી જોડણીના નિયમોમાં ફેરફાર કરી લેવા શુ આવશ્યક નથી ? કદાચ એવી રામ કરવામા આવે કે આજ દિવસ સુધી કયાય હ્રસ્વ અને કયાય દીર્ઘ ઇ-ઉ કર્યા છે તેનું કેમ ? એનો આ જ ખુલાસો છે આર્ષ ગુજરાતીમા તે સ્થિતિ હતી શિષ્ટ ગુજરાતીમા આ શુદ્ધ સ્થિતિ છે આ રીતે સ્વીકારવાથી જૂની રીતિનુ માન પણ સચવાઈ રહે અને ઇષ્ટ અને સત્ય માર્ગનો નાશ યતો અટકે ?

આ વિષયમાં વિભાષા પણ ચાલી શકે તેમ જણાતી નથી. વ્યુત્પત્તિ-ઉચ્ચારણમા જ જ્યા મતભેદ ત્યા વિભાષા સ્વીકારાય, એ સિદ્ધાત ભૂલી જવાવો ન જોઈએ इति शम् ।

આંગરોલ-કાઠિયાવાડ, તા ૭-૮-'૩૧

[વસત વર્ષ ૩૦, અક ૮ પૌષ ૧૯૮૮ (સને ૧૯૩૨) પૃ ૨૯૦-૨૯૮]

તા ક નામદાર ગોપડતનરેશ શ્રીભગવત્ગોમણ્ડલની તૈયારીમા ઉપરની હકીકત ધ્યાનમાં લેશે એવી આશા અસ્થાને ન ગણાય.

તા ૨૧-૧-૩૨   લેખક

૯. અનુસ્વાર અને અનુનાસિક

(૧)

સામાન્ય રીતે ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણોમા અનુસ્વારના બે ઉચ્ચારણો આપવામા આવેના હોય છે (૧) તીવ્ર કિંવા પૂર્ણ અને (૨) કોમલ કિંવા ભાગેલું આ બને જાતના ઉચ્ચારણો કાંઈ નવા નથી, વેદના વારાથી તે ચાલ્યા આવે છે તીવ્ર ઉચ્ચારણની પ્રાચીનતાના વિષયમા તો કશી ચકા નથી જ, કેમકે અદ્યાપિપર્યંત અતિ વ્યાપકદશામાં તે જળવાઇ રહેલું છે કોમળ ઉચ્ચારણ પ્રાચીન નથી, કિંતુ અપભ્રંશના કાળથી પ્રચારમા આવેલું છે એવુ સામાન્ય માનવુ છે, આ લેખમા અનુસ્વારના તીવ્ર ઉચ્ચારણની માફક તેનું કહેવાતુ કોમળ ઉચ્ચારણ પણ પ્રાચીન–અતિ પ્રાચીન છે, તે બતાવવા માગુ છુ આ કહેવાતુ કોમળ ઉચ્ચારણ તે જ પ્રાચીન વૈયાકરણોને મતે અનુનાસિક ઉચ્ચારણ છે તે નીચે સ્પષ્ટ થશે

શિષ્ટ ગુજરાતી જોડણીના વિષયમા આ બને ઉચ્ચારણ ઘણા જ ઉપયોગી છે એ વાત આપણને અજાણી નથી આજ સિત્તેર સિત્તેર વર્ષ થયા જોડણી નક્કી કરવાના પ્રયત્નો થતા આવે છે તેમા આ બને ઉચ્ચારણ પણ એક વિષય થઈ પડયા છે

૧ અનુસ્વાર (તીવ્ર ઉચ્ચારણ)

અહીં આરંભમા તીવ્ર ઉચ્ચારણનો ઇતિહાસ આવશ્યક હોવાથી તે પ્રથમ આપુ છુ —

આ તીવ્ર ઉચ્ચારણના સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ બે ભેદ આપેલા છેઃ (૧) ર્, શ્, ષ્, સ્, અને હ્ પૂર્વે મકારના ઉચ્ચારણને મળતું અને (૨) વર્ગીય વ્યજનો તેમ જ રકારવર્જ્ય અન્તસ્થ પૂર્વે મકાર જેવું અથવા વર્ગીય વ્યજન પૂર્વે તે તે વર્ગના અનુનાસિક વ્યંજન જેવુ, અને ય્, વ્, લ પૂર્વે અનુનાસિક ય્, વ્, લ્, એટલે ઁય્, ઁવ્ ઁલ્ જેવુ પરતુ (૨) જા ભેદમા આપેલું મકાર જેવુ ઉચ્ચારણ અપવાદાત

સ્થિતિમાં નથી તેવું પ્રાચીન વૈયાકરણોનું સામાન્ય રીતે માનવું છે. સામાન્ય રીતે એ [illegible] ારણુ એ છે કે-અપદાંત કે પદાંત ગમે તે સ્થિતિ [illegible] , સ્, હ્, સિવાયના વ્યંજન પૂર્વે પછીના વ્યંજનના વર્ગના અનુનાસિક વ્યંજન જેવું ઉચ્ચારણ છે તેવો કેટલાક આચાર્યોએ નિર્દેશ કર્યો છે. શુક્લયજુઃપ્રાતિશાખ્યમાં મહર્ષિ કાત્યાયન કહે છે કે—"अनुस्वारं रोष्मसु मकारः (અ. ૪–૧) अन्तस्थामन्तस्थास्वनुनासिकां परसंस्थानाम् (અ. ૪–૧૦) स्पर्शे परपञ्चमम् (અ. ૪–૧૨)–ર્ અને ઉષ્માક્ષર પૂર્વે મકારનો અનુસ્વાર થાય છે. ર્ વર્જ્ય અંતસ્થ વ્યંજનોની પૂર્વે પછીના અંતસ્થના સમાન સ્થાનવાળો અનુનાસિક અંતસ્થ, એટલે ય્ પૂર્વે ય઼્, વ્ પૂર્વે વ઼્, લ્ પૂર્વે લ઼્ થાય છે. સ્પર્શ-વ્યંજન પૂર્વે પછીના વ્યંજનના વર્ગનો પાંચમો થાય છે." સંસ્કૃત ભાષામાં અનુસ્વાર એ મકાર અને નકારનો વિષય છે, એટલે આમાં અનુસ્વારનો ઉપરનો વિધિ થવો જોઈએ, તેમ છતાં મકારનો થાય છે તેવું શા માટે ? આવો પ્રશ્ન અસ્થાને છે. अनुस्वारं रोष्मसु मकारः એ પછીનું સૂત્ર नुश्चान्तः पदेऽरेफे (અ. ૪–૨) એ તે મકાર ઉપરાંત અપદાંત સ્થિતિમાં રેફવર્જ્ય ઉષ્માક્ષરોની પૂર્વે નકારનો અનુસ્વાર થવાનું વિધાન કરે છે. મહર્ષિ પાણિનિએ પણ તે બાબત અષ્ટાધ્યાયીમાં બતાવી છેઃ–" मोऽनुस्वारः

સ્વાર પછી અંતસ્થ અને સ્પર્શ વ્યંજનો આવે તો પરસવર્ણ થાય, આ અનુસ્વાર જો પદ-વિભક્તિ તેમ જ કાળના પ્રત્યયો લાગી તૈયાર થયેલા રૂપ અને અવ્યયને છેડે આવતો હોય અને તેના પછી અંતસ્થ અને સ્પર્શ વ્યંજન આવે તો પરસવર્ણ વિકલ્પે થાય, પરસવર્ણ ન થાય ત્યારે અનુસ્વાર કાયમ રહે' મ પાણિનિના સમયમા લૌકિક-ભાષામા માત્ર પદાંત સ્થિતિમા, આ પ્રમાણે (પાણિનિના મતે અસિદ્ધ દશામા) વિભાષા પ્રવર્તતી હતી, અપદાંતમા નહિ પરતુ વૈદિક સાહિત્યમા તેવા સયોગોમા કાત્યાયન મુનિ, જો કે તેઓ પાણિનિથી પછીના સમયમા થયેલા છતા વિભાષા સ્વીકારતા ન હતા

પ્રસિદ્ધ પડિતપ્રકાંડ હેમાચાર્યે સિદ્ધહેમ નામક સ્વકીય વ્યાકરણમા સસ્કૃતવિભાગમા વિભાષા સ્વીકારી નથી જુઓ– 'म्नां धुड्वर्गे-ऽन्त्योऽपदान्ते (અ ૧-૩-૩૯) અને શિડ્ઢેઽનુસ્વાર (અ ૧-૩-૪૦) –મકાર અને નકાર જ્યારે પદને અતે ન હોય ત્યાર તેના પછી જો અનુનાસિક કે ઉષ્માક્ષર આવે તો અનુસ્વાર થાય જો કે પાણિનિ તેમ જ હેમાચાર્યે र् ને અલગ પાડી તેની પૂર્વે અનુસ્વારનુ વિધાન કર્યું નથી તથાપિ પ્રાતિશાખ્યમાના નિયમને અનુસરી કોઈ પણ વિદ્વાન र् પૂર્વે પરસવર્ણ ઘટાવ્યો નથી પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણ ભટ્ટોજી દીક્ષિતે સિદ્ધાંતકૌમુદીમા નહ્ના-પ્રકરણમા–" यणुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा–અનુનાસિક અને અનનુનાસિકના ભેદથી य्, व्, ल्ના બે પ્રકાર છે" ત્યા र् નો નિર્દેશ નથી

હેમાચાર્યે આમ વિભાષા સ્વીકારી નથી છતા પ્રાકૃતવિભાગમા– 'वर्गेऽन्त्यो वा' (અ ૮-૧-૩૦) એ સૂત્રની વૃત્તિમા –' अनुस्वारस्य वर्गे परे प्रत्यासत्तस्तस्यैव वर्गस्यान्त्यो वा भवति । पङ्को पंको । ××××× । वर्ग इति किम्? संसओ । संहरइ । નિત્યમિચ્છન્ત્યન્ય–અનુસ્વાર પછી વર્ગીય વ્યજન આવે અને અતિ નિકટ સયોગ હોય તો તે જ વર્ગનો અત્ય વ્યજન વિકલ્પે થાય છે, જેમ કે–पङ्को पंको વગેરે વર્ગીય વ્યજન આવે એમ શા માટે? એ માટે કે संसओ, संहरइ ત્યા અનુસ્વાર

પછી ચ્ અને હ્ વર્ગીય વ્યંજન ન હોવાથી અનુસ્વાર કાયમ જ રહે છે, પરંતુ બીજા કેટલાક વૈયાકરણો પરસવર્ણને નિત્ય માને છે," એમ વિભાષા સ્વીકારી છે

૨ શિલાલેખાદિમાં અનુસ્વારની સ્થિતિ

એ રીતે પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સામાન્ય રીતે જોડણીના વિષયમાં અનુસ્વાર રહેતો પરસવર્ણ કરવો હોય તો વર્ગીય અને અંતસ્થ પૂર્વે થતો પ્રાચીન શિલાલેખાદિમાં પણ આ વિભાષા ચાલુ હતી. જુઓ भारतीय प्राचीन लिपिमालानुं લિપિપત્ર ૮મું ગિરિનારના અશોકના લેખની બાજુમાં કોતરેલા ક્ષત્રપવંશી રાજા રુદ્રદામાના બ્રાહ્મી લિપિના લેખની લીટીઓ છે પંડિત ઓઝાએ ઉતારેલી લીટીઓમાં પહેલી લીટીમાં कान्त અને ત્રીજી લીટીમાં धम्म એ બે સ્થળે–સામાન્ય રીતે અશોકના લેખોમાં અનુસ્વાર લખાતો ત્યાં પરસવર્ણ છે અતિ પ્રાચીન એવી આ બ્રાહ્મી લિપિમાં આમ પરસવર્ણ મળે છે એ પછી ગુપ્તકાળની ગુપ્તલિપિમાં લખાયેલા લેખોમાં પરસવર્ણનું પ્રાધાન્ય છે ગુપ્તસમ્રાટ રાજા સમુદ્રગુપ્તના પ્રયાગના એક સ્તંભ ઉપરના લેખમાં અપવાદ સ્થિતિમાં પરસવર્ણ જ મળી આવે છે જુઓ તે જ ગ્રંથમાં લિપિપત્ર ૧૬મું લીટી બીજી–चन्द्रगुप्तपुत्रस्य, છઠ્ઠીમાં स्तम्भ, સાતમીમાં सा–श्रयोच्छितः અને છેવટે पशुपतेःजगन्तगुहा એ ઉપરાંત લિપિપત્ર ૧૭ માની ત્રીજી લીટીમાં कुम्बिन એમ પરસવર્ણ મળે છે આ પછીની કુટિલ લિપિના કાળમાં પરસવર્ણનું પ્રાધાન્ય જ છે અરે, એક બે સ્થળે તો શુક્લયજુર્વેદમાં પ્રસિદ્ધ એવું અનુસ્વારનું ગ્વમ્ કે ગું ઉચ્ચારણ પણ મળે છે મન્મોરથી મળેલા રાજા વિષ્ણુવર્ધનના લેખમાં वङ्शो આમ અનુસ્વારને બદલે ङ મળી આવે છે (લિપિપત્ર ૧૮માની પાંચમી લીટી) આ ઉચ્ચારણ આપણે ત્યાં તો ઘણા જૂના સમયથી જ લુપ્ત થઈ ગયું છે, પરંતુ બંગાળમાં ક્યાંક ક્યાંક ચાલુ છે પંડિત ઓઝા એ જ ગ્રંથના પૃ ૪૫ની ટીપમાં લખે છે કે–"अनुस्वार नकार (અનુનાસિક) का स्वरमय उच्चारण दिखता है वेदों में जब अनुस्वार 'र'

'श' 'ष' 'स' और 'ह' के पहिले आता है तब उसका उच्चारण 'न' से मिश्रित 'गं' या 'ग्वं' सा होता है जिसके लिये वेदों में चिन्ह है, यह यजुर्वेद में ही मिलता है ×××××प्राचीन शिलालेखादि में कभी कभी 'वंश' की जगह 'वङ्श' और 'सिंह' के स्थानमें 'सिङ्ह' खुदा मिलता है। अनुस्वारका 'श' के पहिले ऐसा उच्चारण आर्यकंठो में अब भी कुछ कुछ पाया जाता है और कई बंगाली अपने नामों के हिमांशु, सुधांशु, आदिको अंगरेजी में Himangshu, Sudhangshu (हिमांग्शु, सुधांग्शु) आदि लिखकर गं के उच्चारणकी स्मृति को जीवित रखते हैं।"

આમ કુટિલલિપિના સમયમાં પ્રાતિશાખ્યમાંના નિયમોને અનુસરીને અનુસ્વારની જોડણી કરવામાં આવતી. મધ્યકાળમાં એટલે અશોકલિપિ કિંવા બ્રાહ્મી લિપિના કાળમાં સામાન્ય રીતે અનુસ્વાર જ લખવાનો પ્રચાર હતો તે સુધરી ખરી જોડણી તરફનું ગુપ્ત અને કુટિલ લિપિના કાળનું વલણ માલુમ પડી આવે છે.

કુટિલ લિપિ પછી નાગરી કિંવા બાલબોધ લિપિમાં સર્વત્ર વિભાષા જોવામાં આવે છેઃ એકની એક લીટીમાં એક સ્થળે પરસવર્ણ કરે અને બીજે સ્થળે ન કરે. જુઓ લિપિપત્ર ૨૬માની પાંચમી લીટી—क्रियदिति ब्रह्मांडमन्तःक्षितिः ॥४॥ अष्टादशास्त्ररिपुकुंभिवि०—વગેરે. અને ક્રમે કરી નાગરી લિપિમાં બ્રાહ્મી લિપિ માફક પરસવર્ણનો ચાલ બંધ જેવો થઇ ગયો. હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં પણ વિદ્વાન—અવિદ્વાન દરેક સામાન્ય રીતે અનુસ્વાર જ લખતા અને તેને અનુસરીને આપણા શિષ્ટ વર્ગમાં પણ અનુસ્વાર તરફનું વલણ વધી ગયું. આનું મુખ્ય કારણ લેખનની સરળતા છે એ આપણે સૌ જાણિયે છિયે.

૩. ગુજરાતી જોડણીમાં અનુસ્વારની સ્થિતિ

જ્યારે સન ૧૮૫૮ પછી વાચનમાળા તૈયાર કરનારી બુકકમિટીએ જોડણીના નિયમો નક્કી કર્યા, ત્યારે તેમાં આ એક નિયમ ઘડવામાં આવેલો કે—"૩. શુદ્ધ સંસ્કૃત કે ફારસી શબ્દ આવે તો તેને અસલ પ્રમાણે લખવા." આમ તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ.

પ્રમાણે કાયમ રાખવી તેવુ ધોરણ બધાયુ. સસ્કૃત વૈયાકરણોમા સ્વીકારેલું પરસવર્ણનું ધોરણ ધ્યાનમા લેવુ રહી ગયુ ગમે તે સ્થિતિ થઈ પરતુ એટલું તો ચોક્કસ કે–ક્યાંય પણ વાચનમાળામા પરસવર્ણ મળતો નથી બુકમ્મિગીના નિયમો ઉપર ચર્ચા કરતા સ્વ નવલરામભાઈએ પણ આ સબધમા કશી ટકોર ન જ કરી, તેમ તેમના લેખોમા પણ ક્યાય પરસવર્ણ નથી મળતો, પરતુ પહેલ કરી સ્વ. નર્મદાશકર કવિએ તેમણે સસ્કૃત વ્યાકરણના સિદ્ધાતોને અનુસરી નર્મકોશમા પરસવર્ણ કરવાનુ ધોરણ સ્વીકાર્યું— લોકને વાચતા અઘરુ પડશે માટે અનુસ્વારને વ્યજનરૂપે ન લખવુ એના કરતા તેને તેના બીજા ઉચ્ચારણથી જુદુ પાડી દેખાડવાને વ્યજનરૂપે જ લખવુ ને અભ્યાસથી અઘરાને સહુ કરી નાખવુ એ જ ઉત્તમ પક્ષ છે (નર્મકોશ ભૂમિકા પૃ. ૯) સ્વ કવિના આ મત તરફ આપણુ વલણ ન વધ્યુ એનું મુખ્ય કારણ વાચનમાળા જ છે એ પછી વાચનમાળા રિવિઝન કમિટીએ તો કોઈ પણ સ્થિતિમા પરસવર્ણ ન જ કરવો એવો નિયમ બાધ્યો જુઓ '૬ જોડાક્ષરનો પહેલો અક્ષર અનુનાસિક હોય ત્યા બધા શબ્દોમા તેને બદલે અનુસ્વાર લખવો' સ્વ કમળાશકરભાઈએ મધ્યવ્યાકરણમા વિભાષા સ્વીકારી, છતા ત્રણે વ્યાકરણ ગ્રથોમા અનુસ્વાર જ રાખ્યો

"(ख) The *anuswara* after a long vowel in *tatsama* words is तीव्र (hard); eg. कांत, पर्यंत, एकांत, नरेंद्र etc.

(These are generally written कान्त, नरेन्द्र etc; the form of a conjunct of a class nasal and the following consonant, and so this is no case of *anuswara.*)

(The Guj. Lang. & Lit. Vol. I, p. 325)

છતાં પૃ. ૩૧૭-૩૧૯ ઉપર બેય જાતની જોડણી સંસ્કૃત શબ્દો માટે કરી છે.

આ બધુંય ધ્યાનમાં રાખી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળે વિકલ્પ સ્વીકાર્યો:—

"૧૩. તત્સમ શબ્દોમાં અનુસ્વારનો અને અનુનાસિકનો વિકલ્પ રાખવો. (જેમ કે 'ગન્ધ' 'ગંધ', 'બન્ધુ' 'બંધુ', 'આનન્દ', 'આનંદ') પરંતુ અસ્પૃષ્ટ નાસિક્ય હોય ત્યાં તથા તદ્ભવ શબ્દોમાં કેવળ અનુસ્વારનો ઉપયોગ કરવો. (જેમ કે, 'સંયમ', 'વંશ', 'માંસ'; 'કાંઈ'; 'કાંતવું', 'આંખ,' 'બાંધવું.')

જોડણી કોશમાં—"૮. અનુસ્વારના ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવાં નહિ", આવો નિયમ છે, છતાં સૂચનામાં લખ્યું છે કે—"છાપવાની સગવડ ખાતર અને શબ્દોની સંખ્યા ન વધારવાના ઉદ્દેશથી અનુસ્વારના વિકલ્પમાં અનુનાસિક વપરાય છે, તે વાપરીને જુદા શબ્દો આપેલા નથી. પણ જ્યાં જ્યાં અનુસ્વારને ઠેકાણે અનુનાસિક વાપરી શકાય ત્યાં ત્યાં તે વાપરવાની છૂટ છે; ઉદા. અંત-અન્ત, દંડ-દણ્ડ."

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાચા ખરડામાં:—"૪ અનુસ્વારના ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવાં નહિ." આ સ્થિતિ છે.

. અનુસ્વારનાં તીવ્ર અને કોમળ એ બે ઉચ્ચારણ છે એમ માનવામાં આવે છે. આ બંનેને દર્શાવવા જુદા જુદા સંકેતો જોઈએ તેની પહેલ કરનારા તે સ્વ. માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ. તેમણે સને ૧૮૯૮ના 'શાળાપત્ર (પૃ. ૬–૧૨)મા અનુસ્વારનો કોમળ ઉચ્ચાર દર્શાવવા (॰) પોલા મીંડાંની હિમાયત કરેલી. પરંતુ તેના તરફ કોઈની નજર ન જ ખેંચાઈ. દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે તે પછી ૨૫–૩૦ વર્ષે ગુ. વ. સો. તરફથી પંદરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો છપાવ્યાં, તેમાં (ᐩ) આવું ચિહ્ન અનુસ્વારના તીવ્ર ઉચ્ચાર માટે પ્રયોજ્યું; અત્યારે રા.

૪. નિયમ ૧-૨ માં બતાવેલા સંયોગોમાં પરસવર્ણ કરવા મરજી ન હોય તો અનુસ્વાર બતાવવા પોલું મીંડું યોજવું: કંકણ, વ્યંજન, સંયોગ વગેરે.

૫. અનુસ્વારનો કહેવાતો કોમળ ઉચ્ચાર દર્શાવવા (ˑ) બિંદુ જ પ્રયોજવું.

અતિ સરળતા સ્વીકારવી હોય તો એ જ ઉપાય છે—**તીવ્ર ઉચ્ચાર બતાવવા સર્વત્ર પોલું મીંડું અને કોમળ ઉચ્ચાર બતાવવા બિંદુ જ વાપરવું.**

શબ્દ તત્સમ હોય કે તત્સમેતર હોય, તેવા બધા શબ્દોમાં આમ ભેદ બતાવવો આવશ્યક છે.

આ નિયમને અનુસરી અરબી, ફારસી, અંગ્રેજી વગેરે તત્સમ શબ્દોની તેના ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણી કરવી એવી આપણે ત્યાં પ્રથા છે, તેથી તેવા શબ્દોમાં મગ્જૂર, તર્ફી, તમ્બૂ વગેરેમાં પણ પરસવર્ણ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારી શકાય તેમ છે. અંગ્રેજી શબ્દોનો વિચાર કરતાં અનુસ્વારસંબંધી નિયમો વાંધાભરેલા લાગશે. અંગ્રેજી શબ્દોમાં ટ ડ પૂર્વે જ્યારે નકાર આવે છે ત્યારે સામાન્ય રીતે ત્યાં ન જ ઉચ્ચારાય છે: સુપરિન્ટેન્ડન્ટ. તેવે સ્થળે ઉચ્ચારાનુસારી જોડણીના નિયમે 'ન' લખવો. સમન્સ જેવા શબ્દોમાં આપણે સમંસ નથી જ લખતા, તે જ રીતે

કે દીર્ઘ ગમે તે સ્વર પછી આવતા તે અલગ જુદુ તરી આવે છે. એથી ઊલટુ કહેવાતુ કોમળ ઉચ્ચારણ સ્વરમા અતર્ગત જ છે, એટલે કે સ્વર હ્રસ્વ જ હોય તો નાકમાથી ઉચ્ચારાતા હ્રસ્વ જ રહે છે; દીર્ઘ હોય તો દીર્ઘ જ. તીવ્ર ઉચ્ચારણ પછીના થડકારો છે, જ્યારે સાનુનાસિક સ્વરમા થડકારાનો લેશ પણ અનુભવ નથી થતો. પ્રાચીન વૈયા-ણોએ નાકમા ગુલાટ ખાતા ઉચ્ચારણને જ 'અનુસ્વાર' એવી સજ્ઞા આપી છે, જ્યારે અતર્ગત ઉચ્ચારણવાળા સ્વરને સાનુનાસિક કહ્યો છે. શુક્લયજુ પ્રાતિશાખ્યમા અનુસ્વારના હ્રસ્વ દીર્ઘ અને પ્લુત એવા ત્રણ ભેદ છે, પરન્તુ તેમા આ સાનુનાસિક ઉચ્ચારણના ભેદ આપ્યા નથી, તેને સ્વતત્ર જ આપવામા આવેલ છે વેદોમાં આ ઉચ્ચારણ મહોળા પ્રમાણમાં છે, તેને અનુસ્વાર સાથે કશો પણ સબધ નથી

૫ અનુનાસિકની વ્યાખ્યા

શુક્લયજુ પ્રાતિશાખ્યના પ્રથમ અધ્યાયમા વર્ણસ્થાનો બતાવ્યા છે તે સ્થળે અનુસ્વાર અને અનુનાસિક (કોમળ ઉચ્ચારણ) બતાવવામાં આવેલ છે "यमानुस्वारनासिक्यानां नासिके (શ ૧-૭૪) कुं खुं, गुं, घुं એ ચાર યમ, અનુસ્વાર અને हुँ એ નાસિક્ય નાસિકાસ્થાનમાથી બોલાય છે જ્યારે "मुखनासिकाकरणोऽनुनासिकः। (શ ૧-૭૬) તે ઉપર ઉવ્વટની વૃત્તિ-मुखसहितया नासिकया क्रियत इति मुखनासिका करण । मुखनासिकाकरणो वर्णोऽनुनासिकसञ्ज्ञो भवति । जातावेकवचनम् । स्वराणामय वैकल्पिको धर्म । अन्तस्थाना रेफवर्जितानां च वाचनिकश्चाय धर्म । મુખસહિત નાક વડે જે કરાય તે મુખનાસિકાકરણ. મુખનાસિકાકરણ પછી ગમે તે હોય તે વર્ણ અનુનાસિક સજ્ઞા પામે છે અહીં જે જે વર્ણ મુખસહિત નાકમાથી બોલાય તે તે અનુનાસિક છે એવો ભાવ છે, તો પછી વર્ણ ઘણા હોવાથી સૂત્રમા બહુવચન કેમ ન યોજ્યુ ? ત્યા કહે છે કે-જાતિવાચક એટલે કે આખા સમૂહનું કહેતો હોવાથી એકવચનનો પ્રયોગ છે સ્વરોનો આ વૈકલ્પિક ધર્મ છે, એટલે કે એકનો એક સ્વર જ્યારે મુખમાથી જ ઉચ્ચારાય ત્યારે

તે અનનુનાસિક અને મુખસહિત નાસિકાથી બોલાય ત્યારે અનુનાસિક ર સિવાયના અંતસ્થ વર્ણોને આ કહેવા પૂરતો ધર્મ છે, એટલે કે વસ્તુસ્થિતિએ તેવા સંયોગોમાં યઁ, વઁ લઁ, થાય તેમ કહેવાય છે” તેનું પ્રયોજન કાત્યાયન ત્યાં જ કહે છે—“अनुनासिकमुपधा प्रागन्तस्थायाः (અ ૨-૧૩૧)-અંતસ્થ જ્યારે સાનુનાસિક કરવાના હોય છે ત્યારે અંતસ્થની ઉપધા એટલે કે પૂર્વનો સ્વર અનુનાસિક થાય છે

તાન્+લોકાન્ એ સ્થળે નકારનો પરસવર્ણ થતાં સાનુનાસિક લ્ઁ થાય છે ત્યાં પૂર્વનો સ્વર અનુનાસિક થતાં ઉપરના વિધાન-અનુસાર તાँल्लोकान् બને છે તેવા સ્થળે આ સાનુનાસિક છે, સાનુસ્વાર નથી. જો સાનુસ્વાર કરિયે તો લ્ઁ એવડો લખવાની જરૂર જ ન રહે. વસ્તુસ્થિતિ જ એવી છે કે ત્યાં અનુસ્વાર ઉચ્ચરિત જ નથી, તેવા સંયોગોમાં યઁ યૢ વઁ વૢ લઁ લૢ આના જ ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ-અતિસ્પષ્ટ છે.

મ પાણિનિ અનુનાસિકની વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે કે-मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः (અ ૧-૧-૮) એ ઉપરના ભાષ્યમાં મ પતંજલિએ मुखनासिकावचन એ વાત સારી રીતે સમઝાવી છે—

“मुखं च नासिका च मुखनासिकम्। मुखनासिकं वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः। ×××अथवा मुखनासिकमावचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः। अथ किमिदमावचनमिति? ईषद्वचनमावचनमिति। किञ्चिन्मुखवचनं किञ्चिन्नासिकावचनम्। मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः। मुखोपसहिता वा नासिका वचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः। ××××प्रासादवासिन्यायेन। तद्यथा केचित्प्रासादवासिनः। केचिद् भूमिवासिनः। केचिदुभयवासिनः। ये प्रासादवासिनो, गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन। ये भूमिवासिनो, गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन। ये तूभयवासिनो, गृह्यन्त एव ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च॥ एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः। केचिन्नासिकावचनाः। केचिदुभयवचनाः। तत्र, ये मुखवचनाः, गृह्यन्ते ते मुखग्रहणेन। ये नासिकावचनाः, गृह्यन्ते ते नासिकाग्रहणेन। ये उभयवचनाः गृह्यन्त एव ते मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च॥”

"મુખ અને નાસિકામાથી જે બોલાય છે તે અનુનાસિક," એ સૂત્રાર્થ. ભાષ્યાર્થ—

"૧ મુખ અને નાસિકા તે मुखनासिकम्=મુખનાસિક (પ્રાણીના અંગ હોવાથી સમાહારદ્વંદ્વ) આ અનુનાસિકનુ મુખનાસિક વચન = ઉચ્ચારણ છે, (તેથી) તે આ मुखनासिकावचन, છે અથવા

૨ આ અનુનાસિકનુ મુખનાસિક કાઈક વચન = ઉચ્ચારણ છે, (તેથી) તે આ मुखनासिकावचन છે आवचनम् = કાઈક વચન = ઉચ્ચારણ એ શા માટે? કાઈક વચન = ઉચ્ચારણ તે आवचनम्। કાઈક મુખમા ઉચ્ચારણ કાઈક નાસિકામા ઉચ્ચારણ

અથવા

૩ મુખ જેમા મદદગાર છે તેવી નાસિકા ઉચ્ચારણ(—સ્થાન) છે, તેથી આ मुखनासिकावचन છે

આનું સમાધાન પ્રાસાદવાસિન્યાયથી છે જેમકે—કેટલાક પ્રાસાદ=મહેલમા વસનારા હોય છે કેટલાક ભૂમિ ઉપર વસનારા હોય છે, કેટલાક બને સ્થળે વસનારા હોય છે જેઓ મહેલમા વસનારા છે તેઓ **પ્રાસાદવાસીથી** સૂચિત થાય છે જેઓ ભૂમિમા વસનારા છે તેઓ **ભૂમિવાસીથી** સૂચિત છે જે બને સ્થળે વસનારા છે તે **પ્રાસાદવાસી** તેમ જ **ભૂમિવાસીથી** સૂચિત છે એમ અહીં પણ કેટલાક મુખમાથી ઉચ્ચારાય છે, કેટલાક નાસિકામાથી ઉચ્ચારાય છે અને કેટલાક બને સ્થાનમાથી ઉચ્ચારાય છે તેમા જે મુખમાથી ઉચ્ચારાય તે **મુખથી** સૂચિત જે નાસિકામાથી ઉચ્ચારાય તે નાસિકાથી સૂચિત, અને જે બને સ્થાનમાથી ઉચ્ચારાતા હોય તે **મુખ** અને નાસિકા એમ બનેથી સૂચિત થાય છે."

આમ મુખ અને નાસિકામા સાથે ઉચ્ચારાતા વર્ણ અનુનાસિક છે. વસ્તુસ્થિતિએ સ્વરો જ એવા વર્ણો છે કે જે આમ ઉભય સ્થાનમાથી સાથે બોલી શકાય છે (ङ, ञ, ण, न, म એ પાંચ વર્ગીય અનુનાસિક વ્યજનો છે તેની સ્થિતિ પણ એવી છે કે તે

પૂર્વે આવેલા સ્વરો જ સાનુનાસિક ઉચ્ચારાય છે આપણી પાસે ङ् ञ्, ण्, न्, म्, એવા સંકેતો હોવાથી આગલા સ્વર ઉપર અનુનાસિકતા બતાવનાર ˇ ની જરૂર નથી રહેતી) આ વાત ઉન્નટના શબ્દોમાં ઉપર બતાવવામાં આવી છે અહીં પાતજ્જલ ભાષ્ય ઉપરની **પ્રદીપ** નામક ટીકાના લખનાર કૈયટના આ જ પ્રસંગના આ વચનો ઉપયોગી થશે તે લખે છે કે—"अनुनासिकस्य पूर्वं वर्णो वा भागो मुखेनोच्चार्यते भागो नासिकया, तत्र नासिक्यवचनभागानुरागवशाद् मुखवचनोऽपि भागो नासिक्यवचन इव लक्ष्यते। यथा सँय्य तें यन्त्रानुनासिक्यरूपानुरागाद् अकारोऽनुनासिक इव प्रतिभाति—અનુનાસિકનો આગનો અથવા પાછનો ભાગ મુખ વડે ઉચ્ચારાય છે અને તે બેમાંથી એક ભાગ નાસિકામાંથી ઉચ્ચારાય છે અને તે બેમાંથી એક ભાગ નાસિકાન્ચારણમાં આવતા ભાગને લીધે મુખમાંથી ઉચ્ચારાતો ભાગ નાસિકામાંથી ઉચ્ચારાતો હોય તેમ જોઈ શકાય છે, કેમકે सँय्यन्त એ સ્થળે અનુનાસિક યકારને લીધે આગલો અકાર અનુનાસિક જેવો લાગે છે" ઉવટ અને આ બન્નેના વચનથી એ સ્ફુટ થાય છે કે ગમે તે રીતે આગનો સ્વર અનુનાસિક ઉચ્ચરિત છે કાત્યાયન તો સ્પષ્ટ જ કહે છે કે—ઉપધા સાનુનાસિક થાય છે

૬ અનુનાસિકનું પરીપરિચ્છેદન

સ્વરોના અનુનાસિક ને અનનુનાસિક એવા બે બે પ્રાચીન વૈયાકરણોએ આપ્યા છે જો અનુનાસિકતો પાછળથી ઘેર થતો અવાજ નીકળતો હોય તો હ્રસ્વ સ્વરની અનુનાસિકતા કેવી રીતે થઈ શકે ? થાય તો બે માત્રા જેટલો વખત જતા સ્વરનું લઘુત્વ કેમ કહી શકાય ? જુઓ સિદ્ધાન્તકૌમુદીનું સંજ્ઞા પ્રકરણ—तस्य दिवि० (૧–૨–૩૨)ની વૃત્તિમાં—"स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा—એક જ સ્વરના હ્રસ્વ દીર્ઘ અને પ્લુત, એ દરેકના ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત મળી એક સ્વરના નવ ભેદ, તે નવ બે ના ફરીથી અનુનાસિક અને અનનુનાસિક એ રીતે દરેકના બે થતા અઢાર ભેદ છે" આનાથી

સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે કે અનુનાસિક હ્રસ્વ સ્વર હોય તો માત્રા એક જ રોકે, અને તેથી એ અતિ સ્ફુટ થાય છે કે અનુનાસિક પરોપજીવી છે, અનુસ્વારની જેમ સ્વતંત્ર નથી

૭ અનુનાસિકનો ઈતિહાસ

પ્રાચીન વૈદિક સાહિત્યમા એનો પુષ્કળ પ્રચાર હતો મ પાણિનિ કહે છે કે–आङोऽनुनासिकश्छन्दसि (अ ६–१–१२६)–વેદમા आङ् ઉપસર્ગ પછી કોઈ સ્વર આવે તો તે અનુનાસિક થાય –ઉદા૦ अभ्र आँ अपः । गभीर आँ उग्रपुत्रे ।" વળી પણ– 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः (अ ८–४–५७)–અપ્રગૃહ્ય अ इ उ જેને છેડે હોય તે શબ્દને અનુનાસિક વિકલ્પે થાય એટલે કે અંત્ય સ્વર વિકલ્પે સાનુનાસિક થાય. ઉદા૦ एत भरत तद्वशायँ (ऋ २–२–१४–२) પછિ હેમાચાર્ય પણ સિદ્ધહેમમા આ વાતનું સમર્થન કરે છે–" अइउवर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीदादे (सि है १–२–४१)–દ્વિવચનને છેડે આવેલા દીર્ઘ ई, ऊ સિવાયના અ, ઇ, ઉને અને અનનુનાસિક થાય] પાણિનિ અન્યત્ર પણ કહે છે કે–आतोऽटि नित्यम् (अ ८–३–३) વેદમા आ પછી (નકારના આદેશ રૂપે રહેલ) रु ને સ્થાને અવશ્ય અનુનાસિક થાય. आ सुद्मानो न इडयो देवाँ आ वक्षि यज्ञिया (ऋ १–२४–१८८–३), स विद्वाँ आ च पिप्रय (ऋ १–१–६–८) વગેરે

સંસ્કૃત ભાષામા नूનો અનુનાસિક અને વિસર્ગ થાય છે–सँस्कर्ता, पुँस्कोकिल, चक्रिँस्त्रायस्व, कँास्कान् વગેરે આ સ્થળે મહર્ષિ પાણિનિના સમયમા ગમે તે કારણે વિભાષા પ્રવર્તતી હતી, તેથી 'अनुनासिकात्परोऽनुस्वार (अ ८–३–४) થી અનુનાસિકને બદલે અનુસ્વાર વિકલ્પે થાય,' તેવુ મળી આવે છે અનુનાસિક પછી આવતા અર્ધ વ્યંજનને લીધે પૂર્વના સાનુનાસિક સ્વરને જે ધડકારો મળે છે તેને લીધે ઉભય ઉચ્ચારણોને ધ્યાનમાં રાખી પાણિનિએ માત્ર પદાંત સ્થિતિમા જ વિભાષા સ્વીકારી હોય તેમ લાગે છે

[નોંધ —અષ્ટાધ્યાયીના આઠમા અધ્યાયના ૨–૩–૪ પાદનાં સૂત્રો=ત્રિપાદી સૂત્રો પાણિનિએ જ અસિદ્ધ ગણ્યાં છે, એટલે તેવા વિધાન તરફની પાણિનિની અરુચિ સ્પષ્ટ છે તેમા વિવેક એવો છે કે પહેલુ સૂત્ર જે વાત કહે તે વાતનો અપવાદ તે પછીનું સૂત્ર આપતુ હોય તો અપવાદ આપનારુ સૂત્ર અસિદ્ધ ગણાય. એ રીતે પૂર્વે મતાવેલુ વા પદાન્તસ્ય (અ ૮–૪–૫૯) (=૫૯) ની કીમત તેની પૂર્વેના અનુસ્વારસ્ય યયિ પરસવર્ણ (અ. ૮–૪–૫૮ અઠ્ઠાવન) પાસે કાંઈ પણ નથી]

પ્રાકૃતમા આ કોમળ ઉચ્ચારણની વિભાષા પ્રવર્તતી હતી મિસો હિ હિँ હિં (સિ હે ૮–૩–૭)–અકાર પછી આવતા તૃતીયા બહુવચનના મિસ્ પ્રત્યયને સ્થાને કેવળ હિ સાનુનાસિક હિँ, સાનુસ્વાર હિં થાય છે વળી–જસ્–શસ ઇँ–ઇ–ણયઃ સપ્રાગ્દીર્ઘાઃ. (સિ હે ૮–૩–૨૬)–નપું-સકલિંગના નામ પછી પ્રથમા બહુવચનના જસ્ અને દ્વિતીયા બહુ-વચનના શસ્‌ને સ્થળે સાનુનાસિક ઇँ, સાનુસ્વાર ઇ અને ણિ આદેશ થાય છે. જાઇँ વયણાઇ અમ્હે ' ઉદા૦

તાલા જાઅન્તિ ગુણા જાલા દે સહિઅએહિँ ઘેપ્પન્તિ ।
રઇકિરણાણુગ્ગહીઆ–ઇँ હોન્તિ કમલાઇँ કમલાઇ ॥

[હિँ, ઇँ, હ્રસ્વ જ ઉચ્ચરિત છે, જ્યારે છેલ્લો ઇ–ઇમ્ ઉચ્ચારવાનો]

"ક્લીવે સ્વરાન્મ્ સે (સિ હે ૮–૩–૨૫)–નપુંસકલિંગના સ્વર-ના નામને પ્રથમાના એકવચનના સિ ને બદલે મ્ થાય છે વણ પેમ્મ દહિં મહુ આચાર્ય અહીં કહે છે કે-કેચિદનુનાસિકમપીચ્છન્તિ । દહિँ મહુँ વગેરે.

માગધીમા પણ આ અનુનાસિક પ્રચારમા હતો–"આમો ડાહँ વા (સિ. હે ૮–૪–૩૦૦) માગધીમા અવર્ણ પછી આવતા ષષ્ઠી બહુવચન-ના આમ્ ને સ્થળે અનુનાસિક અતવાળો ડાહँ (=આહँ) થાય શય્યણાહँ સુહ । વ્યત્યયાત્પ્રાકૃતેઽપિ-તાહँ, તુમ્હાહँ, અમ્હાહँ, સરિઆહँ, કમ્માહँ વગેરે "

અપભ્રંશકાળથી તો તે અતિ પ્રચારમાં છે, તે વાત ગ નરસિંહરાવે The Guj Lang & Lit Vol I એ ગ્રંથમાં પૃષ્ઠ ૩૧૬-૩૨૩ માં અતિ વિસ્તારથી આપી છે, એટલે તેનું અહીં પિષ્ટપેષણ અનાવશ્યક છે

(૩)

૮ અનુનાસિકની પ્રાચીનતાનું ઋણ

આ અનુનાસિક ઉચ્ચારણ માત્ર અપભ્રંશકાળથી જ પ્રચારમાં આવ્યું છે તેવું માનવું પ્રથમ ગ નરસિંહરાવનું હતું, એટલે ઉક્ત અંગ્રેજી પુસ્તકમાં ભાષણમાં તેઓ તેની પ્રાચીનતા ન આપી શકેલા. તેમના ત્યાંના શબ્દો આ રહ્યા—"This *anuswara* was unknown to Sanskrit; even the nasalized ऌ as in सम्राट् was attached to a strong nasal sound. Prakrit also did not possess the soft *anuswara*. Only with the rise of *Apabhrams'a* commenced this soft *anuswara*, inside a word as well as at the end" (The Guj Lang & Lit Vol 1, pp. 316-17)

અત્યંત આનંદની વાત છે કે આ ભાષણો મુદ્રિત થયા પછી આ અનુનાસિક ઉચ્ચારણની પ્રાચીનતા—અતિ પ્રાચીનતા—આ ચતુર વિદ્વાનની નજરમાં આવી એ જ પુસ્તકના Adenda માં (પૃ ૪૭૦-૭૧ ઉપર, તેમણે પાણિનીય શિક્ષાનું શ્લોક અને એ ઉપરની ટીકા આપી છે, ત્યાં) આ અનુનાસિક ઉચ્ચારણ (તેમને મતે કોમળ ઉચ્ચારણ)ની પ્રાચીનતા વૈદિક કાળ સુધીની સ્વીકારી છે—"Thus this weak nasal .. .has its distant source in Vedic phonology "

આની પ્રાચીનતા–વિષયક શોધનું માન આમ રા. નરસિંહરાવ પ્રાપ્ત કરે છે. એ વિદ્વાનનું ગુજરાતી પ્રજાને ગુજરાતી ભાષાના તત્ત્વદર્શનના વિષયમાં ઓછું ઋણ નથી જ, એમ મુક્ત કંઠે સ્વીકારવું જ જોઇયે.

૯. અનુનાસિકનો ગુજરાતીમાં અવતાર ને સ્થિતિ

આ અનુનાસિક કિંવા અનુસ્વારનો કહેવાતો કોમળ ઉચ્ચાર આપણને નીચેની રીતે મળ્યો છેઃ—

......	छड्डइ	...	છાંડે
......	भुक्कइ	.. ...	ભૂંકે
पिच्छकम्	पिन्छअ	पिच्छउ	પીંછું (પીંછુ પણ)
उच्चकम्	उच्चअ	उच्चउ	ઊંચું

(આ) અધિક અનુનાસિક —

अधुना	. ..	हउणा	હમણાં
द्वारिका	... ..	.. ...	દ્વારકાં
मथुरा	... .	... .	મથુરાં
यमुना	.... .	. .	જમનાં વગેરે.

[આટલા ઉત્સર્ગો રા૰ નરસિંહરાવે નોંધ્યા જ છે. તે ઉપરાંત નીચેને સ્થળે અપભ્રંશ અને મધ્યકાલીન ગુજરાતીદ્વારા અનુનાસિક ઊતરી આવ્યો છે.]

[ટીપ—અનુનાસિક અપભ્રંશ તેમ જ મધ્યકાલીન ગુજરાતી, તેમ જ છેક અર્વાચીન ગુજરાતીવાળા હસ્તલિખિત કાવ્યગ્રંથોમાં બહોળા પ્રમાણમાં મળે છે. આનું આડકતરું વિધાન રા. નરસિંહરાવે મનોમુકુરમાં આપ્યું છે—" 'સુણિયે' ઇત્યાદિમાં પૂર્વે અનુસ્વાર (? અનુનાસિક) લખાતો હતો તે શ્રવણીયમ્‌ના અન્ત્ય અનુનાસિકનો શેષ છે એમ સમર્થન નહિ થઈ સકે, કેમકે 'અને,' 'કરે,' ઇત્યાદિ બહુ પ્રસંગે પ્રાચીન જૈન ગ્રન્થાદિકમાં અનુસ્વારનો (? અનુનાસિકનો) પ્રક્ષેપ કરવાની પદ્ધતિ હતી, ત્હેની જ અસર 'સુણિયે' ઇત્યાદિના અન્ત્ય અનુસ્વારમાં (? અનુનાસિકમાં) રહેલી એમ ખરું દર્શન જણાય છે." રા. નરસિંહરાવ એને પ્રક્ષેપ માને છે. આવા ભાષાશાસ્ત્રીને હાથે પ્રક્ષેપ એવી મળેલી સંજ્ઞા જ આ અનુનાસિકના વિધાન માટે બસ છે. આ સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ માત્ર તળ ગુજરાતમાં જ નથી, બાકી દેશના ઘણા ખરા ભાગમાં છે. આ ઉપરાંતઃ

૪. નેં, અનેં, જ્યારેં, અત્યારેં, માટેં વગેરે શબ્દોમાં અપભ્રંશકાલીન ઇઁ દ્વારા ઊતરી આવેલો.

અત્યારે સ્વીકારાયેલી જોડણીમાં આ અનુનાસિકને સ્થાન નથી, પરંતુ હસ્તલિખિત શિષ્ટ ગુજરાતી ગ્રંથોમાં તે બહોળા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. ગુજરાતી પદબંધ મહાભારતના સંપાદનને અંગે અનેક હસ્તલિખિત પ્રતિઓનાં દર્શન કરવામાં સદ્‌ભાગ્ય આ લેખકને પ્રાપ્ત થયેલાં છે. અમે કાઠિયાવાડમાં આ જાતનાં ઉચ્ચારણો કરિયે જ છિયે. આમ એ કદાપિ પ્રક્ષેપ ઠરી શકવાનાં નથી. આને લેખનમાં ન દર્શાવી સદાને માટે બાતલ કરી નાખવાથી ભવિષ્યમાં ઉપર બીજા ઉત્સર્ગમાં જે રીતે અનુનાસિક ઉમેરાય છે તેને સજ્જડ કરતી આ અનુપૂર્તિ સદાને માટે નષ્ટ જ થઈ જશે.

ત્રીજી વિભક્તિના 'એ'માનો અનુનાસિક પ્રાણનો ઘુસાડેલો નથી, આટ્ટો णानुस्वारौ (सि हे ८-४-३४२)-અપભ્રંશમાં અકારાંત નામને તૃતીયાના પ્રત્યયના થયેલા ए આદેશમા ण અને અનુસ્વાર ઉમેરાય છે." "एँ चेदुतः (सि हे. ८-४-३४३)-ઉપરની સ્થિતિમા ઇકારાંત અને ઉકારાંત નામને एँ एम् અને एण પ્રત્યય લાગે છે -કે मह दिण्णा दिअहडा दइएँ पवसन्तेग । अग्गिएँ उण्हउ होइ जगु वाएँ सीअलु तेवँ ॥" જૂની ગુજરાતીમા સાતમીમા इँ પ્રત્યય મળી આવે છે. "દીસિ અગામિ તાવડિ દાઝઈ, ગતિ વાઈ ટાઢિ." (કાન્હ પ્ર. ૧-૧૫૨), "ગોપાલિઈ ગાએ દોહતીએ ચેત્તુ આવિઉ" (મુગ્ધા૦ ઔ૦), તેમ જ ૫ હેમાચાર્યે પણ ઘણા ઉદાહરણો પ્રાકૃત વ્યાકરણમા આપ્યા છે. આ જ આપણો સાતમીનો 'એ' છે નઇં પ્રત્યય પણ મુગ્ધ૦ ઔ૦ વગેરે ગ્રંથોમાં મળે છે જ "જેહ વસ્તુનઇ પરિત્યાગ સૂચીઇ" વગેરે

C. સસ્કૃત, પ્રાકૃત કે અપભ્રંશમાં શબ્દોમાં રહેલા ण्, न् અને म् ને સ્થળે અનુક્રમે ँड्, ँद् અને ँव् (ક્વચિત ँव्, ક્વચિત ँप् પણ)

(અ) ण् નો ँड् – भणति ...... ભાડે (ગાળો ભાડવી)

(આ) न् નો ँद् –पानकम् पानडउ પાદડ (પાનડ પણ)

वानरक वानरउ વાંદરો (વાનરો પણ)

(ઇ) म् નો ँव् —ग्रामकम् (पु) गामडउ (नपु) ગાંવડુ (ગામડ ,,)

चर्मकम् चम्मडउ ચાબડું (ચામડું ,,)

म નો ँव् :—शाल्मलिक सिम्बलउ શેવળો (શેમળો ,,)

म् નો ँप् —पक्ष्मिणी ...... પાંપણ, વગેરે.

[આ ઉત્સર્ગ પણ રા નરસિંહરાવે નોંધ્યો છે જ.]

ઉપર ઉત્સર્ગ Aમા અનુસ્વાર બાપડો પડી જતા અનુનાસિકરૂપે પરિણમે છે અને પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ થાય છે એવું સૂચન છે ગુજરાતી ભાષાની સ્થિતિ એવી છે કે-આ અનુનાસિક ઉચ્ચારણ દીર્ઘ સ્વર ઉપર આવી રહ્યું છે. અપભ્રંશમા અંત્ય

હ્રસ્વ સ્વરમાં ઉચ્ચારણ હતું તેવું આપણને સિદ્ધહેમ કહે છે. તે જ રીતે ઉક મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ચોથી ભૂમિકા સુધીમાં અંત્ય હ્રસ્વ સ્વરમાં ઉચ્ચારણ પ્રાપ્ત થાય છે. અંત્ય હ્રસ્વ ઉકારમાંનું આ ઉચ્ચારણ મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં પ્રથમ ભૂમિકા સુધી હતું, દ્વિતીય ભૂમિકાથી બંધ થયું, જ્યારે હ્રસ્વ ઇકારમાં ચોથી ભૂમિકા સુધી હતું એમ હસ્તલિખિત ગ્રંથો જોતાં આપણે સમજી શકિયે છિયે. અનંત્ય સાનુનાસિક ઈ–ઉ તો પ્રથમ ભૂમિકાથી જ દીર્ઘ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ સ્થિતિ હોવા છતાં રા. નરસિંહરાવે આ કોમળ ઉચ્ચારણના ભેદ આપતાં કોમલતમ ઉચ્ચારો હ્રસ્વ સ્વરમાં છે એવું વિધાન કર્યું છે. આ સંબંધી તત્ત્વની ચર્ચા અહીં અસ્થાને નહિ જ ગણાય.

તેમણે બતાવેલા ભેદો નીચે મુજબ છેઃ—

(ग) The *anuswara* after a long vowel in *tadbhava*, is कोमल (soft); e. g. रांक, रांकडो, कांटो, आंधळो, पींतुं, रींछ, वींछी, पुंछडुं, रुंधवुं, सेंचवुं; सोंपवुं, etc.

Exception:-उपरांत.[1] The *anuswara* here is तीव्र the result of some false analogy; as of एकान्त and the like.

(घ) The *anuswara*, on the vowel at the end of a *tadbhava* word is कोमलतर; e. g. दहिं; अहिं; नहिं; पछुं; etc.

1 આ ઉપરાંત અને પૃ. ૩૧૮ ઉપર યાન્ધત્ર ઉપરથી ઊતરતો મારુ શબ્દ તીવ્ર અનુસ્વારવાળા છે, એમ રા. નરસિંહરાવભાઇને લાગ્યું છે. સ્વ. કમળાશંકરભાઈએ પણ ઉપરાંતમાં તીવ્ર ઉચ્ચાર જોયો છે, પરંતુ કાઠિયાવાડમાં ત્યાં કોમળ જ ઉચ્ચારણ છે. લોકો एकान्त प्रान्त मांग જેવા શબ્દોમાં પણ કોમલ ઉચ્ચારણ કરે છે. છેલ્લા ત્રણ શબ્દો એ આભાસસામ્યનાં ઊલટાં ઉદાહરણ છે. આમ ઉપરાંત અને માંડુ અપવાદમાં રહી શકતા નથી, એમ મને લાગે છે.—લેખક

(ह) The *anuswara*, after a short vowel inside *tadbhava* words of the following type is कोमलतर; e. g. હૅંવારો, હૅંપળ, મૅંવાળો, etc

(च) The *anuswara* after the vowel उ at the end of *tadbhava* words (Indicating the neuter gender, or the first person singular, present tense of verbs, or words like हु) is कोमलतम, e. g. सु, माठ, वालु, पाडु, आडु, आपुर्लु, हु, etc.

(The Guj. Lang. & Lit. Vol. I, p. 527)

અનુસ્વારનો કોમળ ઉચ્ચાર જે ગ. નરસિંહરાવ કહે છે તેજ અનુનાસિક છે તે ઉપર સૂચવાઈ ગયુ છે, એટલે અહીં .આ કોમલ, કોમલતર, કોમલતમ એ ત્રણ અનુનાસિકનાજ ભેદ છે સૌરાષ્ટ્ર વૈદિક કાળ અથવા તો કહો કે પાણિનિના સમયથી પોતાના અનુનાસિક ઉચ્ચારણ માટે પકાતો આવ્યો છે. પાણિનીય શિક્ષામાં-यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रँ इत्यभिभाषते। तथा रङ्गा प्रयोक्तव्या खे अराँ इव खेदया॥ એમાં કાંસ્યધ્વનિસમ અનુનાસિક સોરઠની સ્ત્રીઓ બોલે છે. અત્યારે પણ આહીર લોકોમાં સામાન્ય રીતે બધા જ સ્વરો કાસ્યધ્વનિસમ અનુનાસિકવાળા બોલવામા આવે છે, એટલે સૌરાષ્ટ્રમા ઉપરના ભેદો કોમલ, કોમલતર, કોમલતમનુ પૃથક્કરણ પ્રાપ્ત નથી, માત્ર કોમલ જ ઉચ્ચારણ પ્રાપ્ત છે. ગુજરાતમા પણ ખાસ કરી ચરોતરમાં અનુનાસિક બહુ જ ઓછા પ્રમાણમા, બલ્કે કેટલેક સ્થળે ઉચ્ચારાતો જ નથી. ગ. દોલતરામ કૃપારામ પડયાએ પોતાના કાવ્યોમાં 'કરું છું' વગેરેને સ્થળે 'કરુ છુ,' 'લાવવુ, ફરવુ' 'હુ' આમ નિરનુનાસિક સ્વરો વાપર્યા છે. આ વસ્તુ ગ. ન.સિંહરાવના જાતિઅનુભવની હોવાથી તેવે સ્થળે કોમલતમ પણ ઉચ્ચારણ.છે, તે બતાવવા ઉપરના ભેદો તેમણે બતાવ્યા છે. આમ એ ભેદો પ્રાંતીય હોવા

છતા પણ અસ્વીકાર્ય ન જ ગણાય માત્ર અહીં પ્રશ્ન એ રહે છે કે ય, દ, ચમા સૂચવ્યા મુજબ ત ઉચ્ચારણો છે તે સ્વર હ્રસ્વ છે કે દીર્ઘ ?

'It is strongish in Surat and Broach Districts and in Kathiawad, almost resembling a powerful कोमल anuswara,

It is *middling strong or weak in the* Ahmedabad Districts and it represents the true कोमलतम sound, and—

It is weakest, almost to a vanishing point in Charotar, (the tract between the Vatraka and the Mahi rivers ")

અપભ્રંશમા અનુનાસિક અને અનનુનાસિક હ્રસ્વ–સ્વરાંત શબ્દો મળી આવે છે, જેવા કે પ્રથમાના उ પ્રત્યય જેને છેડે છે તેવા શબ્દો અને સાતમીનો इ પ્રત્યય જેને છેડે છે તેવા શબ્દો આવા શબ્દોમા સ્વરભાર પ્રાય બે વિભક્ત સ્વરોમા વહેચાઈ જાય છે ઘોડउ, पण्णउ વગેરે આ સ્થળે એની જે ચાર માત્રાઓ છે તે જ નવા વિમાસમા કાયમ રહ્યા આપણને ઘોડો,' 'પાનૂ' આવા રૂપો મળે છે આમા તે સ્પષ્ટ થશે કે उ उ પૂર્વ સ્વરમાં કોઈપણ રીતે એકીભાવ પામી નરજાતિમા ओ અને નાન્યતર જાતિમા દીર્ઘ ऊ તરીકે ઊતરી આવે છે રા નરસિંહરાવે જે 'હંહિ અહિં નહિં, ઘઈં' એ ઉદાહરણ આપ્યા છે, તે અપભ્રંશના નિયમે પૃથક્ સ્વરવાળા રહે અર્વાચીન ગુજરાતીને નિયમે તો તે 'હૂં હૈ ન્હૈં, ઘૈં' આવા સ્વરૂપમા ઉચ્ચરિત થાય છે ગુજરાતી જોડણીમા હવે કે ઈ પણ હઈ એવી જોડણી સ્વીકારાતું નથી, તે સ્થળે ઐ તેમ જ અઉ પૃથક્ ન લખતા ઔ એવી જોડણી સર્વમાન્ય થઇ ચૂકી છે બે જ ,માત્રા જો કાયમ રાખવી હોય તો ઊપર સૂચવ્યા મુજબ જોડણી થાય. જો સ્વરોનો વિભક્ત ઉચ્ચાર કરવો હોય તો સ્વાભાવિક ત્રણ માત્રાઓ રોકાય, એટલે

"દહીં, નહીં, અહીં, ધણ, એવી જોડણી આવી રહે ગુજરાતી જોડ-ણીમા પદને અતે આવતો ઇકાર (જેમા પૂર્વે ભાર છે, તેવા શબ્દો સિવાયના શબ્દોમા) દીર્ઘ સ્વીકારાઈ ચૂકયો છે ઉચ્ચારણ સ્વરભાર-ના ધોરણે દીર્ઘ છે તેવી જ સ્થિતિ પદાત ઉકારની છે [આ વિષયમા એક વિસ્તૃત ચર્ચા પદાત ઇ-ઈ ઉ-ઊ એ નામના લેખમા કરી ચૂકયો છુ, જુઓ વસંત મ ૧૯૮૭-પોષનો અક, પૃ ૨૯૦-૨૯૮.)] તેમા કયુ ધોરણ નિયામક છે, તેની ચર્ચા ટૂકમા અહીં આપુ છુ —

રા નરસિંહરાવ જણાવે છે:—

"નાન્યતર જાતિમા 'ઓ'ને ઠેકાણે 'ઉ' અને ત્યહા પણ એક પક્ષે 'આગણુ' જેવા શબ્દો છે, તો બીજે પક્ષે 'દૂધ,' 'ઘર' જેવા અકારાન્ત શબ્દો છે અને 'ઓ' નો ખુલાસો છે તે જ 'ઉ' નો ખુલાસો છે—આમ રા બ. રમણભાઈ કહે છે હુ પણ તેમ જ કહુ છુ પણ હેમને મતે સ્વરભારનો ખુલાસો છે, તો મ્હારે મતે क પ્રત્યય લાગવા ન લાગવાનો ખુલાસો છે; સ્વરભાર પણ ઉપરના તોડ પ્રમાણે સ્વીકારવાને બાધ નથી"

(મનોમુકુર-પૃ ૫૬૬)

ઉપરના રા. નરસિંહરાવના શબ્દોથી આપણે એટલુ તો જાણી જ શકિયે છિયે કે નરજાતિમા સ્વરભારને અગે બે રૂપો જોવામા આવે છે. અર્થભેદને અગે સ્વરભાર બદને છે, એવો સામાન્ય મત છે આદ્યુદાત્ત શબ્દોમા અતે અકાર રહે છે (તે પણ લઘુપ્રયત્ન, એટલુ સ્વરભારનુ જોર છે) જ્યારે અંતોદાત્ત શબ્દોને નરજાતિમા ઓ અને નાન્યતર જાતિમા ઉ ગુજરાતીમા આવી રહે છે. મિ બીમ્સ, અને ઉપરના ફકરામા રા. નરસિંહરાવ લખે છે તેમ રા બ રમણભાઈ, આ વધારો કેવળ સ્વરભારને અંગે છે એમ માને છે, જ્યારે રા. નરસિંહરાવ क પ્રત્યયને અગે આ વધારો માને છે. પ હેમાચાર્યના "अन्तस्यात उ स्यमो (सिं हे ८-४-३५४)—અકારાન્તના અકાર પછી પ્રથમા દ્વિતીયાના એકવચનમાં सि-अम्નો उ થાય છે," એ

સત્રનો એમને ટેકો છે. નરનાન્યતર બંનેમાં તેઓ क ને લીધે જ ઓ–ઉં આવવાની વાત કહે છે, સ્વરભારની વાતને તેઓ ઢીલી કરી નાખે છે. તે વિશે તેઓ કહે છે કે—

"કેવળ સ્વરભારનું તત્ત્વ અહિં પ્રવતતું જોતું વ્યર્થ છે; એ જ अंगन શબ્દનો 'આંગણુ' થાય છે; તેમ જ 'આંગણું' પણ થાય છે; તો ત્યહાં સ્વરભારનો પ્રસંગ ક્યાં આવશે! અર્થભેદ પણ એમાં નથી. अंगनं–आंगणु–આંગણુ, એમ જ ક્રમ જણાશે," (મનોમુકુર–પૃ. ૫૬૬) "વળી 'પથ્થર'–'પથરો' એ પ્રકારના ઉદાહરણમાં અર્થભેદ છે જ નહિ. ત્યહાં એ સમાધાન શી રીતે કામ આવશે?" (મનોમુકુર–પૃ. ૫૫૧)

આમ સ્વરભારના કરતાં क ને જ સ્વીકારી અપભ્રંશમાં અઉ–અઉં થતાં ગુજરાતીમાં ઓ–ઉં આવે એમ તેઓનું માનવું છે. હું એ ककારને જ અંતોદાત્ત ઉચ્ચારણનો નિયામક માનું છું. પથ્થર–પથરોમાં માત્રાઓ ચાર જ રહે છે, પરંતુ 'આંગણ–આંગણું'માં તે ખરું? 'આંગણ' અને 'આંગણું'ની ચાર જ માત્રા હોય તો પછી क પ્રકૃતિની આવશ્યકતા જ શી? अङ्गनम्–आंगणु–આંગણ પણ अङ्गनकम्–आंगणउं–આંગણું તેમાં आंगणु અને आंगणउंमां માત્રાભેદ સ્પષ્ટ છે જઃ आंगणुની ચાર માત્રા તે જ 'આંગણ'ની, પરન્તુ आंगणउं'ની પાંચ તો ગુજરાતીમા ઊતરતાં ચાર રહે ખરી? ચાર રહે તો 'આંગણું'ની શી જરૂર? 'આંગણ' બસ છે. પરંતુ 'આંગણું' વિના ચાલતું જ નથી અને તે જ પાંચ માત્રાનું નિયામક છે. એ રીતે પાંચ માત્રાનું 'આંગણું' આપણી પાસે આવી રહે છે. સ્વરભાર અંતે સાચવવા જ क ઉમેરાય છે, તે સ્વરભાર જ 'આંગણું' આવો પાંચ માત્રાનો શબ્દ આપણને અર્પે છે. પાછળથી રા. નરસિંહરાવ આ સ્વરભારના ધોરણને કાંઈક આવકારતા હોય તેમ લાગે છેઃ

"क પ્રત્યયના પક્ષને અને સ્વરભારના પક્ષને એક બીજાના વિરોધી ગણવાને કાંઈ પણ કારણ છે? બીમ્સ क પ્રત્યય સ્વીકારે છે, માત્ર સ્વરભારની કલ્પના વિરોધરૂપે ઉમેરે છે, અને એમ માને છે કે ઓકારાંત થવાનું કારણ

અન્ત્ય સ્વરભાર છે આ બને પક્ષનુ સમાધાન થઇને સંયોગ કરી શકાય એમ મ્હને લાગે છે' (મનોમુકુર-૧ ૫૫૮)

આમ ઓકારને તો તેઓ સ્વરભારનો નિયામક સ્વીકારતા લાગે છે તેમના જ શબ્દોમા કહિયે–તો

'જ્યા સુધી હોય ત્યા સુધી તો અન્ત્ય ઓકાર ટકી રહે પરંતુ સ્વરભાર તો અપભ્રંશમથી લુપ્ત થયા એટલે અનુદાત્ત हरत –हर्यो–એમ થયેલાના અન્ત્ય ઓને અપ્રધાનતા મળી, અને અપભ્રંશમા हृयु થઇ ગયુ તે પરિણામ અન્તોદાત્તને પ્રસંગે થતુ રોકવાને માટે સ્વરને વ્યંજન કરતા ઘસાતા બ્હેરો રહ્યો તેથી, સ્વરભારના સ્થળે રક્ષણાર્થે ભીંત તરીકે क પ્રત્યય મૂકવો (જેથી અર્થમા કશો ફેર પડે નહિ, स्वार्थे क (ફૂટનોટ-'આમ ઇત્યાદિમા અર્થભેદ છે તે ઝીણવટને સ્પર્શ ના કરીને જ આ સ્થૂલ વચન છે) અને કાર્ય થાય], પછી સ્વરભાર ખરી જઈને क પ્રત્યયે કામ બજાવ્યુ' (મનોમુકુર-૧ ૫૫૮)

આ કામ બજાવનારા ककारे જ જેમ अउ દ્વારા અર્ધવિવૃત ઓ આપ્યો અને સ્વરભાર અન્ત્ય સ્વર ઉપર કાયમ રાખ્યો એ જ રીતે નાન્યતર જાતિના अउ સ્વરભાર જાળવવા उ આપે કે ऊ? આ સ્વરભાર જ આપણને દીર્ઘ ઊકાર આપે છે [1]

---

[1] અન્ત્ય इ–उ પૂર્વે સ્વરભાર હોય તો તેવા સંયોગોમા અન્ત્ય इ–उ હ્રસ્વ રહે છે તે વાત મે પકર ઉલ્લેખાયેલા વસંતના 'પદાંત ઇ–ઈ ઉ ઊ'-વાળા લેખમા આપી છે સાનુનાસિક ઉ વાળા આવા શબ્દો ગુજરાતીમા મળશે, જઉં, દઉં, વગેરે સ્થળે કૈંની માફક જૌં લૌં, દૌં એવી જોડણી કરવી જોઇયે અથવા સ્વરો પૃથક્ રહેતા જઊં, લઊં, દઊં એની જૂના કાળથી ચાલી આવેલી જોડણી નાખવી આકારાંત ધાતુઓ પછી આ ઊ હસ્તલિખિત પુસ્તકોમા દીર્ઘ છે, તેમા ઉચ્ચારાનુસારી જોડણી સ્વીકારતા નિયમે પૂર્વે આ ઊપર ભાર પડતા ઉ હ્રસ્વ લખવો હોય, તો જેમ કાઇમા પૂર્વ આમાર ઉપર અનુનાસિક કરિયે છિયે, તેવી રીતે 'થાઉં, જાઉં, ગાઉં' એમ જ કરવી જોઇયે, હેમચંદ્રે અપભ્રંશમા थाहूँ એમ જોડણી આપેલી, પરંતુ અર્વાચીન ગુજરાતીમા આપણે थांह સ્વીકારેલ છે રા નરસિંહરાવ थाह એમ લખે છે તેમ લખવું હોય તો થાઉ, જાઉ, ગાઉ, કમાઉ, એમ લખવુ ઉચ્ચારાનુસારી સ્વીકાર્ય ગણાય.

આ તો અત્ય ऊकारની વાત થઈ અનત્ય ऊकारની સ્થિતિ પણ વિચારણીય છે. રા નરસિંહરાવ ઉપર ૯મા કુંવારો કૂંપળ સુંવાળો એ શબ્દો ઉદાહૃત કરે છે તે સ્થળે ઉ હ્રસ્વ ખરો કે નહિ? આ શબ્દોમા મૂળમાં એક કરતા વધારે સ્વર ઉપર ભાર છે —

कुमार । कुमारक ॥ कुड्मलम् । कुड्मल्कम् ॥ सुकुमार ।

सुकुमारक ॥ ઉપરાંત कुम्भकार । અવતાર – कुमार – कुँअर, कुमारकः – कुँव्वारउ, कुडमलम्-कुम्पलु, कुड्मलकम्-कुम्पलउ, सुकुमारक -सुम्मालउ; कुम्भकार – कुम्भारु । તેમાં બને સ્વરો ઉપર ભાર કાયમ રહેતા 'કૂવર, કૂવારો, કૂપળ, કૂપણુ સૂવાળો, કૂભાર,' વગેરે જૂની ગુજરાતીમા આ શબ્દો બહોળા પ્રમાણમા વપરાયા છે

पचु चउ माहि कसार मारकूअर उपा परणइ (ઉપાહરણ–૨૮) એ જ આ વાતનું સમર્થન કરે છે અહીં અનુનાસિક હ્રસ્વ રાખના ટૂકૂ, ઊંચૂ ઊંધૂ વગેરેમા આદિ સ્વર હ્રસ્વ જ માનવો પડે, જે શક્ય લાગતુ નથી આવા વિષયમા એટલે ઉચ્ચારની અસંદિગ્ધતાના વિષયમા વ્યુત્પત્તિ જ નિયામક છે

લખવુ વગેરેમાનો વુકાર કાંઇક લાબો થાય છે તે વાત સ્વ. કવિ નર્મદાશંકરે નર્મકોશમા નોંધી છે જ.—

'××××× કેટલાએક ઉકારાન્ત નપુંસક નામ-વિશેષણના પ્રત્યય રૂપે છે, તે અને કેટલાક ધાતુના મુખ્ય પ્રત્યય ઉ રૂપે છે તે એક સરખી જ રીતે બોલાય છે, પણ ઉ છે તેનુ ઉચ્ચાર । કઇક વિશેષ સ્પષ્ટ ને ચિન્હ લખાઈ જણાશે એમ મને લાગતુ વળાઉ અને હુ શુ નુ ઉચ્ચારના જેવા ને શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જેતા જણાય છે (નર્મકોશ–ભૂમિકા પૃ ૯)

અહીં કવિ કેવળ વુને જ લખાતા ઉચ્ચારણવાળુ માને છે વ્યુત્પત્તિ સબધી શોધ તેમ જ પ્રાચીન–અતિ પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રથો પ્રાપ્ત થયા ન હતા તેવા સમયમા પણ વુંમા ખરુ લખાતુ ઉચ્ચારણ તેઓ શોધી શક્યા એમની પાસે અત્યારે છે તેવા સાધનો મોજૂદ હોત

તો જરૂર સર્વન તે જાતનું ઉચ્ચારણ લખાતુ છે તે જોઈ હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ અશાસ્ત્રીય છે તેમ કહેવાની તે સ્વતન્ત્ર કવિ જરૂર પહેન કરત.

આ સાનુનાસિક ઉ હ્રસ્વ બુકકમિટીના નિયમોમા પ્રથમ દેખાયો. બુકકમિટીના બે એક નિયમો ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપને કાંઈ અંશે કચડનારા છે તે વાત ગ બળવતરાયે બતાવી છે તે સાચી જ છે, ને તેમણે આપેલી નીચેની હકીકતથી જણાશે તેઓ હુમ મનધર્માં લખતા કહે છે કે —

'હોપવાચનમાળાની જો ભીનુ અને શિક્ષણમા તેને વળ ાને ખોટા શિક્ષણનુ પરિણામ જ છે વ્યુત્પત્તિ કે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કેવન અજ્ઞ હઠ કહેવાને જ પાત્ર છ (વસંત વર્ષ ૨૮ સુ પૃ ૩૨૭)

હોપવાચનમાળા પહેલાં શિષ્ટ હસ્તલિખિત ગ્રથોમા અત્ય ઈ, ઊ દીઘ મળી આવે છે ઉપર બતાવવામા આવ્યુ તે પ્રમાણે દીર્ઘતા શાસ્ત્રીય છે, એટલે માત્ર ૧૮મી સદીમા હ્રસ્વતા દર્શાવનારી પદ્ધતિ વાણિયાસાઈ લખાણોમા હતી તેવી પદ્ધતિવાળા ગ્રથો જ શરૂઆતમા બહોળા પ્રમાણમા મળ્યા હોવાથી શરૂઆતના નિયમોમા સાનુનાસિક ઉકાર હ્રસ્વ રાખેલો તેનું જ ગડુરિકાન્યાયે અત્યાર સુધી અનુકરણ થતું આવ્યુ છે હવે તો સાધનબાહુલ્ય છે તેવી સ્થિતિમા આપણે ખરા માર્ગ ઉપર ન આવિયે તો પછી આપણુ દુર્ભાગ્ય જ લેખાય.

સાનુનાસિક અનત્ય ઇ–ઊ દીર્ઘ છે એમા આપણને કાંઈને કશો વાંધો નથી જોડણીકોશમા તે જ નિયમ નિયામક છે આપેલા અપવાદોનો ખુલાસો ઉપર આપવામા આવ્યો જ છે આ તો મૂળ શબ્દોની વાત થઈ. સાધિત શબ્દોમા સાનુનાસિક ઇ ઊ ની સ્થિતિ શી છે તે તપાસી લઈયે

અત્ય સાનુનાસિક ઈ–ઊ વાળા ધાતુઓ ઉપરથી સાધિત દશામા આવતા રૂપોમાં પણ સાનુનાસિક સ્વર દીર્ઘ રહે કર્મણિ ભાવેના આય અને પ્રેરકના અવ–આવ–આડ વગેરે પ્રત્યયો લાગતા ધાતુમા જે એ. સ્થળે સ્વરભાર છે તે પ્રત્યય લાગતા ધાતુમા અને પ્રત્યયમા એમ ઉભય સ્થળે હોતા ઉપાત્ય સ્વર હ્રસ્વ કરવો પડે તેમ

નથી. 'લૂંટાય છે', 'લૂંટાવે' વગેરે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની જોડણીની નિયમાવલીનો આ વાતને ટેકો છે. રા. નરસિંહરાવ વગેરે વિદ્વાનો પણ આ વાત સ્વીકારે છે. તેમનો મતઃ—

"(૪) વસ્તુતઃ પોચા અનુસ્વાર યુક્ત આ-કારનો હ્રાસે પ્રસંગે અકાર થતાં અનુસ્વાર જોરદાર થઇ જાય છે, તેમ ઈકાર–ઊકારને પ્રસંગે ઉચ્ચારપરિણામ નથી થતું: વાંચવું–વ ચાવવું(=વઞ્ચાવવું), રાંધવું–રંધાવવું(=રન્ધાવવું); ઇત્યાદિ; પણ નીંદવુ–લૂંટવુ–નું નિન્દાવવું લુણ્ટાવવું જેવું ઉચ્ચારપરિણામ નથી થતું. નીંદાવવું–લૂંટાવવું એમ થવા માટે આ બહુ સૂચક સ્થિતિ છે." (બુદ્ધિપ્રકાશ સને ૧૯૩૦ પૃ. ૧૧. રા. નરસિંહરાવના જોડણીનો એક નિયમ એ નામના ચર્ચાપત્રમાંથી)

આમાં જે હેતુ છે તે સમઝવા જેવો છે. હ્રસ્વ ઇ ઉના દીર્ઘસ્વર દીર્ઘ ઈ ઊ છે, જ્યારે અ નો આ એ વૃદ્ધિસ્વર છે. ઇ-ઉ- નો ગુણ એ–ઓ છે હિંદીભાષામાં ગુણવૃદ્ધિસ્વરવાળા ધાતુઓનાં સાધિત રૂપોમાં મૂળસ્વર થાય છે. મારનાં ઉપરથી મરાનાં, દેખનાં ઉપરથી દિખાનાં. બોલના ઉપરથી બુલાનાં ગુજરાતીમાં માત્ર આ નો ફેરફાર સ્વીકારાયો છે; એ–ઓનો નહિ. આમ આનો સવાલ દીર્ઘ ઈ ઊ સાથે કાંઇ પણ સંબંધ ધરાવતો નથી. (વસ્તુસ્થિતિએ ગળાની બારીના વિકાસથી અનો આ, ઇ–ઉના એ–ઓ થાય છે.)

૧૦. પદાંત સાનુનાસિક દીર્ઘ ઊં

કેટલીક વાર કોઈ અણધાર્યાં કારણોએ સત્ય પર ઢાંકપીછોડો થયે અસત્યો પ્રચારમાં આવી જાય છે અને પછી તેના નિત્યના સહવાસથી આપણને સ્વપ્ને પણ એવો ખ્યાલ નથી આવતો કે એ સત્યો નથી પણ અસત્યો છે. એનું એક સારામાં સારું ઉદાહરણ *પદને અંતે આવતો સાનુનાસિક ઉકાર છે. ઈ. સ. ૧૮૬૮માં બુકકમિટીના* નિયમો પ્રસિદ્ધ થયા તેમા એક નિયમ એવા પ્રકારનો હતો કે "૮. કાંસું રાતું વાચવું વગેરે શબ્દોમાં નાન્યતર જાતિ જણાવનારો જે સ્વર તે અનુસ્વારવાળો હ્રસ્વ ઉકાર છે, અને અંત્યાક્ષરી ઉ હ્રસ્વ લખવો." 'અંત્યાક્ષરી ઉ હ્રસ્વ લખવો, એનો અર્થ એ કે ગુજરાતી ભાષામા જ્યાં જ્યાં પદને અંતે નાકમાંથી બોલાતો કે નાકમાંથી ન બોલાતો એવો ઉકાર આવે તે હ્રસ્વ છે; એટલે જ ક્રિયાપદોમાં વર્તમાન-ભવિષ્ય એ બંને કાળમાં આવતો તેવો નાકમાંથી બોલાતો ઉકાર પણ હ્રસ્વ છે; જેમકે *બોલું છું, કરીશું* વગેરે. સ્વ. નવલરામભાઈએ ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં તે વસ્તુનો ખુલાસો નિયમોના અર્થ-ગ્રહણમાં નીચે પ્રમાણે કર્યોઃ—

"૭. નાન્યતર જાતિના પ્રત્યયમાં ઉકાર હ્રસ્વ છેઃ

(ઉં પ્રત્યયમાં ઉકાર ઘણે ઠેકાણે દૂરસ જ છે.)

(સ્વ. ન. ભો. દ્વિવેદીયાનું-જોડણી, પરિશિષ્ટ ૧' લું)

તેનો પણ સમન્વય સધાય એ દૃષ્ટિએ તૈયાર થયેલા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાચા ખરડા સુધી થયું. વચ્ચે માત્ર આપણા **સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રી દી. બ. કે. હ. ધ્રુવને એ વસ્તુનું સત્ય દર્શન થયું, અને તેમણે આવો નાકમાંથી બોલાતો પદાંત ઉં દીર્ઘ લખવાનું જ સ્વીકાર્યું.**

આ વસ્તુની આ પૂર્વે કાંઈક અસ્પષ્ટ ગંધ સ્વ. કવિ નર્મદાશંકરને થયેલ, તે તેમણે નર્મકોશની પ્રસ્તાવનામાં નીચે મુજબ નોંધીઃ—

"× × × × કેટલાંએક ઉંકારાન્ત નપુંસક નામ-વિશેષણના પ્રત્યયરૂપે છે, તે અને કેટલાંક ધાતુના મુખ્ય પ્રત્યય હુ છે, તે એક સરખી જ રીતે બોલાય છે, પણ હું છે તેનું ઉચ્ચારણ કંઇક વિશેષ સ્પષ્ટ ને કિંચિત્ લંબાઈ જણાશે એમ મને ભાષાનું વલણ અને હુ શું નું ઉચ્ચારણ જોતાં ને શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જોતાં જણાય છે," (નર્મકોશ–ભૂમિકા, પૃષ્ઠ ૬.)

અને એમને આ વસ્તુની પ્રતીતિ કાંઈક થઈ પણ ખરી અને અને માત્ર હું જ નહિ, પણ બીજા બધા પ્રસંગોમાં એમણે સંપાદિત કરેલા દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ અને એમની નર્મકવિતામાં છંદ જ્યાં જ્યાં દીર્ઘ માગતો હતો ત્યાં ત્યાં નિઃસંકોચ રીતે આવો નાકમાંથી ઉચ્ચારાતો ઉકાર દીર્ઘ પ્રયોજ્યો. પણ આ દિશા તરફ કોઈનું લક્ષ ગયું હોય તેવું જાણવામાં નથી આવ્યું, એ હર્ષનો વિષય છે કે. પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરે પોતાની કવિતામાં આ વસ્તુ સ્વીકાર્ય ગણી છે, અને છંદ માગે ત્યાં દીર્ઘતા અર્પી છે.

આ ઉચ્ચારણમાં રહેલું નાસિકાસ્થાનીય ઉચ્ચારણ **અનુસ્વાર** છે (એટલે સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ જેને અનુસ્વારનો કોમલ, કોમલતર, અને કોમલતમ ઉચ્ચાર કહે છે, તે છે), એવું એક સરખું સામાન્ય માનવું છે. એ ઉચ્ચારણ **અનુસ્વાર** જ છે એ વસ્તુએ ભારે મૂંઝવણ ઉત્પન્ન કરી છે, અને તેથી संयुक्ताद्यं दीर्घं सानुस्वारं विसर्गसंमिश्रम् विज्ञेयमक्षरं गुरु એ શ્રુતબોધીય પરિભાષાના મોહમાં તણાઈ જઈ પ્રયોજતા કોઈપણ વિદ્વાનને એ સ્વરમાં એ **અનુસ્વાર** નથી કે તેવો

અનુસ્વાર ન હોવાને કારણે સ્વર હ્રસ્વ ગણો નથી એવુ મત્ત દર્શન નથી થયુ ખુદ ગ્ર નરસિહરાવ જેવા સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રીને પણ એ ઉચ્ચારણ અનુસ્વારનું કોમલ (અને તેઓના ચરોતરના સંપર્કથી અને ત્યા પ્રાય એ ઉચ્ચારણ લુપ્ત દશામા હોવાથી આગળ વધી અનુસ્વારનું કોમલતમ) સમજાયુ છે વસ્તુસ્થિતિએ આ ઉચ્ચારણ અનુસ્વાર નથી, પણ વૈદિક કાળથી સ્વતત્ર રીતે ચાલ્યું આવતુ અનુનાસિક ઉચ્ચારણ છે આ ઉચ્ચારણ જૂનું છે, તે વસ્તુ થી. નરસિંહરાવને પાછળથી સમજાયેલી તો ખરી જ. જુઓ તેમના The Guj Lang & Lit Vol 1 ના Adenda માં—"Thus this weak nasal . has its distant source in Vedic phonology." (પૃ. ૪૭૦–૪૭૧).

આ બને ઉચ્ચારણોનો મોટો ભેદ તો એક જ છે કે અનુસ્વાર હરકોઈ સ્વરની પછી વર્ગીય અક્ષરો પૂર્વે તે તે વર્ગના અનુનાસિક વ્યજન જેવુ, ય-લ-વ પૂર્વે સાનુનાસિક ય-લ-વ જેવુ (એટલે કે પૂર્વનો સ્વર નાકમાથી બોલાય અને ય-લ-વ બેવડા ઉચ્ચરિત થાય તેવા પ્રકારનુ)[1] અને શ-ષ-સ-હ પૂર્વે ઁવ્ ને મળતુ ઉચ્ચારણ ધરાવે છે, તેની એ જ વિશેષતા કે એ સ્વરની બહાર છે અનુનાસિક સ્વરનો ધર્મ છે અને હ્રસ્વ હોય કે દીર્ઘ હોય કે પ્લુત હોય, ગમે તેવો સ્વર હોય, તે નાકમાથી માત્ર ઉચ્ચરિત થાય, એટલે સાનુનાસિક બને છે

આ ભિન્ન ઉચ્ચારણોની પ્રતીતિ ડૉ ટેસિટોરીને મધ્યકાલીન ગુજરાતીમા થયેલી છે જુઓ—

§ "૨૦. જૂ. ૫ રા ની હાથપ્રતિઓમા અનુનાસિક અને અનુસ્વારની વચ્ચે કશો ભેદ બતાવવામા આવ્યો નથી હોતો, બને ઉચ્ચારણો

૧. આ ઉચ્ચારણના વિષયમા વિસ્તૃત ચર્ચા મારા તરફથી અનુસ્વાર અને અનુનાસિક એ નામના એક સ્વતત્ર લેખમા અપાઇ છે. જુઓ 'વસંત' વર્ષ ૩૦ મુ પૃષ્ઠો ૧૩૯–૧૪૯ અને ૧૮૦–૧૮૮).

એક સરખી રીતે ( ) બિંદુથી બતાવવામા આવ્યા હોય છે તેથી કરીને આપણે નક્કી કરી શકતા નથી કે ज कउणइ વગેરે શબ્દો जम् कउणइम् એમ અપભ્રંશમાના અનુસ્વારની જેમ અનુસ્વાર સાથે વાચવા કે जँ कउणइँ એમ અનુનાસિક તરીકે વાચવા પરતુ મોટે ભાગે એ સભવિત છે કે તત્સમ શબ્દો કે જેમા બિંદુ અનુસ્વાર માટે અથવા તો વર્ગીય અનુનાસિક વ્યજનોને બદલે વપરાયો હોય છે, તેઓને બાદ કરતા બિંદુ સર્વત્ર અનુનાસિકનુ જ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતુ હોય છે અનુસ્વારમાથી અનુનાસિક થઇ જવાની પ્રક્રિયાનો આરભ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશની ભૂમિકામા થઈ ચૂક્યો હતો જ. પ્રાકૃતભાષાના વૈયાકરણો એવુ સૂચવે છે કે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાના કાવ્યોમા इ हिं उ વગેરે પ્રત્યયોમાના સ્વરને ગુરુ પણ ગણી શકાય અને લઘુ પણ ગણી શકાય અર્થાત્ અત્ય સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ વિકલ્પે,' અનુસ્વાર તરીકે અથવા તો અનુનાસિક તરીકે ગણી શકાય (જુઓ પિશલ, § १८०) सि हे ८-४-४११ એ સૂત્રમા એવુ વિધાન કરવામા આવ્યુ છે કે- અપભ્રંશમા उ, हु हिं, हं વગેરે પ્રત્યયો પ્રાય હ્રસ્વ સ્વર તરીકે ઉચ્ચરિત થાય છે' અને તે વ્યાકરણમા જે ઉદાહરણો આપવામા આવ્યા છે. તે ઉપરથી આપણે જોઈ શકિયે છિયે કે अं इं एं એ પ્રત્યયોની પણ ઉપર જેવી જ સ્થિતિ છે તેથી કરીને એમ લાગશે જ કે અત્ય અનુસ્વાર અપભ્રંશમા અનુનાસિક-સ્વરૂપમા પરિણત થઇ ચૂક્યો જ હતો હેમચદ્રે આપેલા પદ્યાત્મક અવતરણો કે જેમા લગભગ બધે જ અત્ય સાનુનાસિક ઉચ્ચારણો અનુનાસિક સ્વરૂપે આવી ચૂક્યા છે અને થોડા જ દાખલાઓમા અનુસ્વાર જળવાઈ રહ્યો છે એ અવતરણો જે પુરાવો રજૂ કરે છે તે ઉપરથી આપણે નિર્ણય બાધિત તો આપણે માનતા થઈ જ જઇયે કે અપભ્રંશમા અત્ય અનુસ્વાર સામાન્ય લોકભાષામા ખરા સ્વરૂપમા અનુનાસિક-સ્વરૂપે થઇ ચૂક્યો હતો અને માત્ર કાવ્યમા જ્યારે જ્યારે દીર્ઘ શ્રુતિની આવશ્યકતા રહેતી હતી ત્યારે ત્યારે માત્ર પ્રયોજાતો ચાલૂ રહ્યો હતો' १

વસ્તુસ્થિતિ જ આવી હોવાથી આ સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ સ્વતત્ર સ્વરધર્મ છે ગુજરાતીમા તે અનુસ્વાર ઉપરથી ઊતરી આવેલુ છે. તેનો સામાન્ય નિયમ પણ એ છે કે " હ્રસ્વ સ્વર પછીનો અનુ-

१ જુઓ Ind Ant 1914, પૃ ६२-६३ -તેનો અનુવાદ—

સ્વાર લાંપડા પડતાં સ્વર દીર્ઘ બને છે અને અનુસ્વાર અનુ-નાસિક–સ્વરૂપમાં આવી રહે છે.” અત્યારે ગુજરાતી ભાષામાં ઊતરી આવેલું આ અનુનાસિક ઉચ્ચારણ બહુ જ થોડા અપવાદ સિવાય દીર્ઘ સ્વરમાં છે. જ્યાં એ હ્રસ્વ સ્વરમાં છે ત્યાં એ જેમાં છે તેવા સ્વરવાળી શ્રુતિ (syllable) પછીની શ્રુતિ (syllable)માં સ્વરભાર આવેલો છે; જેમકે સાંભળવું પણ સૅંભળાવું. આવી સ્થિતિ થવામાં વચ્ચેની શ્રુતિ અસ્વરિત એટલે કે લઘુપ્રયત્ન અકાર-વાળી છે, તે ખાસ નોંધવા જેવું છે, જેથી સૅંભ "એવી બે શ્રુતિ એક શ્રુતિ રૂપે જણાય છે અને પછીની શ્રુતિ પર ભાર જાય છે. એનો વૈકલ્પિક અપવાદ મંડવું નાં રૂપોમાં છે; જેમકે મૅંડ્યો, મૅંડેલો, મૅંડે વગેરે. એવો કાઠિયાવાડની એક પ્રાંતીય બોલીમાં [1]હસવું ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં છે; જેમકે હૅંસું, હૅંસિયે, હૅંસે, હૅંસતો વગેરે. ઇ–ઉ-ના વિષયમાં તેવા ઉચ્ચારણ ટાણે જ્યારે એ પછીની શ્રુતિમાં સ્વર-ભાર હોય છે ત્યારે ઉચ્ચારણમાં પ્રાયઃ વિભાષા જણાય છે. તેવે સ્થળે જોડણીકોશમાં (મૂળ શબ્દો તેમ જ સાધિત શબ્દોમાં) ઈ–ઊ-ને દીર્ઘ રાખવાનું સર્વમાન્ય વલણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે; માત્ર અપવાદમાં કુંવારી, કુંપળ, સુંવાળો, કુંઆર વગેરે થોડા શબ્દ ત્યાં સ્વીકાર્યા છે, જે મૂંઝારો, લૂંટારો વગેરે સાધિત શબ્દોમાં અવિકૃતિ માફક સર્વથા અવિકૃતિ એટલે કે વ્યુત્પત્તિથી સિદ્ધ દીર્ઘતા તરફ ખેંચે છે.

આમ અનાદિ દશામાં અપવાદો અકારના વિષયમાં ઉપર બતાવેલા ત્રણ જ છે; ઇ–ઉ–ના વિષયમાં ખરું જોતાં એક પણ નથી. આ આખી પ્રક્રિયા "વસંત"માંના અનુસ્વાર અને અનુનાસિક એ લેખમાં આ પૂર્વે મારા તરફથી અપાઈ છે.

પદને અંતે આવેલા સાનુનાસિક ઈની દીર્ઘતા તરફ પણ અત્યારે હવે મતભેદ કયાંય પણ રહ્યો નથી. સ્વ. શ્રી નરસિંહરાવ ભાઈએ

1. હિંદીમાં હૅંસના છે જ.

અહિ, તહિ, જહિ, કહિ, મહિ, દહિ માં હ્રસ્વતા પ્રચલેલી; પણ હવે એક સરખી રીતે અહીં, તહીં, જહીં, કહીં, મહીં, દહીં અને નહિ—નહીં સ્વીકારાયા છે એટલે ઇ નો ઝઘડો પણ પૂર્ણ થયો છે. રહ્યો માત્ર પદાંત સાનુનાસિક ઉ આ ઉ દીર્ઘ છે કે હ્રસ્વ ?

નાન્યતર જાતિના સમગ્ર વિકારક શબ્દોમા આ સાનુનાસિક ઉં રહેલો છે એ વસ્તુ સૌ જાણે છે. એવા શબ્દોમા ગુજરાતીએ એવો ઉં મેળવ્યો છે તે પ્રક્રિયાનો વિચાર કરવામા આવે તો એના સ્વરૂપના વિષયમા નિશ્ચય કરી શકાય

નીચે માત્ર બે પ્રકારના શબ્દો આપુ છુ.

સં.	પ્રા.	અપ.	ગુજ.
हस्तः	हत्थो	हत्थु	हाथ
हस्तक.	हत्थओ	हत्थउ	हाथो
पर्णम्	पण्ण	पण्णु	पान
पर्णकम्[1]	पण्णअ	पण्णउ	पानूं

આ શબ્દોમા એક બાજૂ हस्त અને पर्णम् શબ્દ છે, ત્યારે બીજી બાજૂ हस्तक અને पर्णकम् શબ્દ છે. આનો તફાવત વિચારતાં આપણને क પ્રત્યય કાંઈક વિશેષના અર્પતો લાગે છે પ્રા. हत्थओ અને पण्णअ તેમ જ અપ हत्थउ અને पण्णउ એ રૂપો સાહિત્યમાં પ્રયોજાયેલા છે. અને શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યે નાન્યતરજાતિના उ ની તો ચર્ચા પણ કરી છે. જુઓ "कान्तस्यात उ स्यमो. (सि है ८–४–३५४)—' મૂળ પ્રકૃતિમાં क જેના અતમા છે તેવા શબ્દના (क માના) अ પછી सि (પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય) અને अम् (દ્વિતીયા એકવચનનો

१. અર્વાચીન ભાષામા આવેલા ભતકૃદંતોમા अउ બદલે इउમાથી उ આવ્યુ છે ત્યા क પ્રત્યય કરતા इत એ સેટ્ ધાતુના ભૂ. કૃ પ્રત્યયનું પરિણામ છે.

પ્રત્યય), એ પૂર્વે અંત્ય અનો उं આદેશ થાય છે," એવું એમનું વિધાન. વસ્તુસ્થિતિએ નરજાતિનો, શબ્દના અંગમાં ન પેસનો उ અને નાન્યતરજાતિનો, તેવો જ, શબ્દના અંગમાં ન પેસતો उ એ સ્વાર્થે પ્રયોજાયેલા क પ્રત્યયનો અવશેષ હોય તેમ માનવામાં કોઇને વાંધો નથી; (કેટલાક શબ્દમા क પ્રત્યય આવતાં અર્થભેદ થાય છે, તે વસ્તુ અહીં મહત્ત્વની નથી.)

પાશ્ચાત્ય ભાષાશાસ્ત્રીઓમાંના ડૉ. હોર્નલે[1] આ क પ્રત્યની પ્રક્રિયાને સ્વીકારી છે, મિ. બીમ્સે[2] મુખ્યત્વે સ્વરભારનું તત્ત્વ જ સ્વીકાર્યું છે. મદ્દગત રમણભાઈ તીલકંઠે પણ આમાં માત્ર સ્વરભારનું તત્ત્વ જ જોયુ છે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ कપ્રકૃતિના સમર્થક છે, છતા સ્વરભારની પ્રક્રિયાને ઉવેખી શક્યા નથી તે તેમના નીચેના વિધાનથી માલૂમ પડશેઃ—

"નાન્યતરજાતિમા "ઓ"ને ઠેકાણે "ઉ" અને ટૂંકા પણ એક પક્ષે 'આંગણું' જેવા શબ્દો છે, તો બીજે પક્ષે 'દૂધ,' 'ઘર' જેવા અકારાત શબ્દો છે; અને 'ઓ'નો ખુલાસો છે તે જ 'ઉ' નો ખુલાસો છેઃ—આમ રા. બ. રમણભાઇ કહે છે. હુ પણ તેમ જ કહું છું; પણ હેમને મતે સ્વરભારનો ખુલાસો છે, તો મ્હારે મતે क પ્રત્યય લાગવા ન લાગવાનો ખુલાસો છે; સ્વરભાર પણ ઉપરના તોડ પ્રમાણે સ્વીકારવાનો બાધ નથી."(મનોમુકુર પૃ.૫૬૬)

સ્વ. નરસિંહરાવભાઇએ ડૉ. હોર્નલ અને મિ. બીમ્સના મતની સમીક્ષા આપી બંનેના મતનો સમન્વય સાધની વેળાએ મૂળ સંસ્કૃત શબ્દોના આદ્યોદાત્ત અને અત્યોદાત્ત વિશેની ચર્ચા તેમના The Guj. Lang & Lit. Vol. 1 ના પૃ ૧૯૬–૨૦૩માં આપી છે. ચર્ચા અહીં ઉતારવી નિરર્થક છે; પણ એ ઉપરથી એમણે કાઢેલી એ આખી તારવણીમાં તેમનો ઝોક ઉપર 'મનોમુકુર'માં આપેલા વિધાનનું જ પોષણ કરતો સ્પષ્ટ જણાય છેઃ—

---

૧. The Guj. Lang. & Lit. Vol. 1, પૃ. ૧૯૯
૨. એજન પૃ. ૧૯૬–૯૭

"Thus, the accent is not the direct cause of the ending, while the क suffix is: the क suffix is, in a way, the उपादान i e. समवायिकारण of the ओ ending and उ ending, while the accent is their निमित्तकारण, being an indirect influence The accent, to put it differently, is a co-ordinate factor which brings into, play the क suffix for a special purpose. This purpose is the protection of the final vowel against the corrosion of decay"

(એજન પૃ ૨૦૩)

કોઈ પણ રીતે સ્વરભાર અંત્ય સ્વર પર સચવાઈ રહે છે અને તેથી જ क પ્રત્યય અને પ્રાકૃત અપભ્રંશમા અનુક્રમે અંત્ય અકારની બાજુમા ओ-अ અને उ-उ આવી શોભા છે સ્વરભાર આ ओ-अ કે उ-उની પૂર્વના અકારમા છે એવો સ્વ. નરસિંહરાવનો આશય નીચેના વાક્યથી સ્ફુટ થાય છે —

"It may be suggested that after all the क suffix is but an etymological fiction For all we actually see in *Apabhraṁśa* and subsequent stages is the अउ In this अउ the अ is accented, the उ stands apart What could this उ stand for? Hence the क suffix was fictioned This is only a possible hypothesis"

(એજન પૃ ૨૦૫)

જે अउનુ છે તે જ अउનુ છે, તે પુનરુક્ત કરવાની કાંઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી આ પ્રમાણે સ્વરભારવાળા અંત્ય અકાર પછી क પ્રકૃતિના (ભૂતકૃદંતોના સબંધમા इत પ્રકૃતિની સર્વત્ર ગણતરી કરવી, તેના પણ) અવશિષ્ટ નરજાતિના અપ उ અને નાન્યતરજાતિના

અપ. उ સુધી તો સ્વરભારનું તત્ત્વ નિયામક છે, એમ સ્વ. નરસિંહરાવ-ભાઇને પણ, ભલે ગૌણ રીતે, સ્વીકાર્ય છે એ સ્વરભાર અંત્ય અકાર પર ન રહે ત્યારે જ क પ્રત્યય લાગતો નથી ને તેથી हस्त–हत्थो–हत्थु–હાથ અને पर्णम्–पण्ण–पण्णु–પાન એવા લઘુપ્રયત્ન અકાર જેના છેડામાં છે તેવાં શબ્દસ્વરૂપો આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે

પણ क નામ–વિશેષણ–સર્વનામ સિવાયના તદ્દશ રૂપોમાં નથી એ જોઇયે જુઓ कृ શબ્દ.—

સં	અપ.	મધ્ય ગુ
करोमि	करउ	कर
कुर्म	करहु	करू

(એવાજ કરીશૂ–करयशू વગેરે અર્વા. ગુજ ના રૂપો પણ)

આમાં કોઈ क (કે ભૂ કૃ. क्त) પ્રત્યયની સંભાવના નથી, પણ સ્વરભાર र ઉપર આવતો હોવાથી મધ્ય ગુજરાતીની રજ્જુ ભૂમિકાથી અલગ રહેલા સ્વરો એકરૂપ થઈ જવાથી એક દીર્ઘ સ્વરૂપે આવી રહ્યા છે ડૉ ટેસિટોરીએ ઉભય પ્રકારના રૂપોની પ્રક્રિયા Notes on Old Western Rajasthani માં સમઝાવેલી છે ૮
તેનો અનુવાદ માત્ર અહીં આપું છું, (અંગ્રેજીમાં transliterationની મુશ્કેલીને અંગે તેમનો અંગ્રેજી ફકરો છાપવામાં કાઠિન્ય છે, તે માટે):–

"(૪) अउ ऊकारના સ્વરૂપમાં આવી રહે છે. આ પ્રમાણે ऊकार થવામાં (अइ > इइ > ई ના આભાસસામ્યની જેમ) अउउ उउ થતું કારણરૂપે રહેલું છે કે સ્વરભારવાળો उकार કારણરૂપે રહેલો છે તે નિશ્ચયપૂર્વક હું કહેવા શક્તિમાન નથી સ્થિતિ એવી છે કે કેટલાક ઉદાહરણોમાં પ્રથમનું કારણ નિયામક હોય છે આ પ્રમાણે मू (वि. ७७) (જુઓ § ૮૩) < અપ. मज्झु < સં. मह्यम् (પિશલ § ૪૧૮) એ ઉદાહરણમાં अउनું ऊकार સ્વરૂપે આવી રહેલું [1]उउ દ્વારા માની શકાય અને લગભગ એમ જ, કેમકે તે પૂર્વે

---

[1] हुहु પરથી हू થાય છે તેમાં उउની શક્યતા છે, ત્યાં ડૉ. ટેસિટોરીની ઓષ્ઠ્ય વર્ણની માન્યતા નકામી બને છે.

ઓષ્ઠ્ય વર્ણ આવેલો છે, જ્યારે हू (જુઓ § ૮૩) < અપ हउ <સં. अहकम् (પિશલ § ૪૧૭), એ ઉદાહરણમા અउનુ ऊकार સ્વરૂપે આવી રહેલુ उकार પર સ્વરભાર આવ્યાને કારણે જણાય છે બીજા ઉદાહરણો આ છે—

आपणपू (दश १–२) < आपणवउ (જુઓ § ૯૨),

कूण (आदि ३) < कउण (જુઓ § ૯૧) < कवण (પિશલ § ૪૨૮),

बोलू (प ७१५–१–३) < बोल्उ (જુઓ § ૧૧૭),

सू < सउ (જુઓ § ૭૫ (૫) < અપ सहु < સં साकम्'.
(Indian Aatiquary વર્ષ ૧૯૧૪, પૃ ૬૧)

આમાના कूणની આપણને જરૂર નથી બાકીનામા सू સિવાયનાં अउमाथी નિષ્પન્ન છે ડૉ ટેસ્મિટોરી અન્ત्य उ ઉપર ભાર માને છે, જે ખરુ જોતા उ પૂર્વના अमा છે આટલો જ માત્ર મતભેદ બાકી તત્ત્વ તો એક જ છે અને તે अउनु અનન્ય હોવાપણુ જે પાછળથી મધ્ય-ગુજ ની ૨જી ભૂમિકાથી (ડૉ ટેસ્સિટોરીના મતે Old Western Rajasthani) એક દીર્ઘ ऊकार રૂપે ઊતરી આવ્યુ છે.

સ્વભાવ આપણને આ દીર્ઘ ऊ મધ્યકાલીન ગુજરાતીમા આપે છે, અને હાથપ્રતોમા ઘણુ પ્રાય દીર્ઘ ऊकार પ્રયોજાયેલો મળે છે, શુદ્ધ પ્રતોમા તો ચોક્કસ જ, છતા લેખનમા ક્વચિત્ હ્રસ્વ પણ લખાયેલો છે નરજાતિમા આવતો ओ દીર્ઘ છે એ વિષયમા કોઈને મતભેદ નથી જે પ્રક્રિયાથી ओ થયો છે તે જ પ્રક્રિયાથી ऊ થયેલો છે એટલે તેની દીર્ઘતાને માટે શકા ભાગે જ રહે છે, અને કવિ દયારામ સુધી એ શુદ્ધ લેખનમા દીર્ઘ તરીકે સ્વીકારાયેલો છે. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ તપાસના અરોતરીય પ્રાતીયતાને બાજૂએ રાખતા ऊनुं દીર્ઘોચ્ચારણ શબ્દના સ્વાભાવિક ઉચ્ચારમા રહેલું છે, પરતુ શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષામાં એ હ્રસ્વ સ્વરૂપે અજાણ્યે સ્વીકારાઈ જતા

આલ્ફ્રેડ માસ્ટરના શબ્દોમા કહું તો [1]"A steady influence proceeds from the learned to make the accent depend wholly upon the quality as shown in the spelt word"

આ ટીકા આ ઉચ્ચારણમા બરોબર લાગુ પડે છે, અને એ ઊ ઉપર જાણે કે સ્વરભાર નથી જ તેવી જ રીતે આજે મો માની રહ્યુ છે–ઉચ્ચારણમા પ્રત્યેક વ્યક્તિ તેના ઉપર ભાર આપતી હોવા છતા આ ઊકારની પૂર્વે જ્યારે સ્વરભાર હોય છે ત્યારે મધ્ય ગુજ માથી ઊતરી આવેલો એ દીર્ઘ ઊ હ્રસ્વ ઉ બની જાય છે એટલુ જ નહિ, પણ પોતાની સાનુનાસિકતા પોતા ઉપગત પૂર્વના સ્વરને પણ અર્પે છે, જેમકે જાંઉ, થાઉ કમાઉ, મૂઝાઉ વગેરે. અદલોઅદલ એવુ જ ફ્રનુ ઉદાહરણ સ્વ નરસિહરાવે વાદમા સ્વીકાર્યુ છે બાકી મરત્ન સ્વરભાર અત્ય સ્વર પર આવતો હોવાથી અને તેના પછી લઘુપ્રયત્ન અકારવાળી કોઈ શ્રુતિ નહિ હોવાથી તે સ્વાભાવિક રીતે દીર્ઘ આવી રહે છે

આલ્ફ્રેડ માસ્ટરે Stress Accent in Modern Gujaratiમા આવા સાનુનાસિક પ્રચલિત ઉની મીમાંસા પણ બીજા શબ્દોની સાથોસાથ આપી છે પ્રચલિત જોડણીને અનુસરી તેમને આવા બધા શબ્દોમા um આપવો પડ્યો છે, પણ તેમણે તેવા um ને સર્વત્ર long by position ગણ્યો છે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એમણે આવો long by position ઉ ચરોતરની બોલીમાથી મુખ્યત્વે સાભળ્યો છે [2] જોકે મારુ તો સ્પષ્ટ માનવુ છે કે ચરોતરમા સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ નષ્ટપ્રાય છે અને તેથી stress તેવા ઉ મા નથી અને હોય તો સ્વલ્પ જ એનુ સારામા સારુ ઉદાહરણ અમદાવાદની મોટરબસવાળાઓનો આવુ છિ શબ્દ છે, આમા ચુ તો હ્રસ્વ થઈ ગયો છે પણ આ પગના સખ્ત સ્વરભારને કારણે છે પણ છિ રૂપે

1 Stress Accent in Modern Gujarati નામક નિબધ, પૃ ૯૮

૨. જુઓ એજન. પૃ. ૯૨

આવી રહ્યો છે બિચારા વર્ગના લઘુપ્રયત્ન-અકારનું તો નામોનિશાન પણ પ્રાપ્ત નથી

આલ્ફ્રેડ માસ્ટરે દ્વિશ્રુતિ ત્રિશ્રુતિ, ચતુશ્રુતિ, એમ ત્રણ જાતના શબ્દો નોંધ્યા છે લઘુપ્રયત્ન અકારવાળા શબ્દોમા એમને અકાર શાંત= mute જ લાગ્યો છે એટલે ક્યાય પણ તેની જુદી શ્રુતિ (syllable) ગણી નથી, એટલે નીચેના ઉદાહરણોમા આપણી દૃષ્ટિએ कसकसतु જેવામા પાચ શ્રુતિ (syllable) દેખાતી હોય છતા તેમને મતે ત્રણ શ્રુતિ જ છે તેમણ સ્વરભારવાળા શબ્દોની ટીપ આપી છે તેમા સ્વરોના સ્વરૂપ સમજવા નીચેની નિશાનીઓ પ્રયોજી છે

— Long by nature સ્વાભાવિક દીર્ઘ,

V Long by position સ્થિતિને કારણે દીર્ઘ,

‿ Short હ્રસ્વ

જોકે નીચે આપેના ૩૮ થી તો તેવા હ્રસ્વ ઉંને પણ દીર્ઘ જ માની-ગણેલ છે

તેમણે શબ્દોની ટીપ transliterationથી આપી છે હું અહીં તેને નાગરીલિપિમા આપુ છુ જેથી સમઝવામાં સૌકર્ય થાય —

દ્વિશ્રુતિ શબ્દોમા

२ — V ओलु

४. V V घरडु हिण्डतु चन्तु*

८ ‿ V पडु

ત્રિશ્રુતિ શબ્દોમા

११ — — V माथेलु नाखेलु देवाडवु

१४ — V V मार्पयुं[१] मेळवतु

१७ V ‿ V अगरखु, धुन्धळतु

* આ અને આવા જ શબ્દોમાના લઘુપ્રયત્ન અવાળી શ્રુતિ તેમને અસ્વીકાર્ય છે એટલે જ શબ્દો દ્વિશ્રુતિ ગણ્યા છે,

૧ જે જે શબ્દ ઉપર અહીં અંકનો આંક કર્યો છે, તેમા લઘુપ્રયત્ન અ કાર હોવા છતા લેખકને સમઝાયા નથી, એટલે ત્યા તેવા અ કારવાળી શ્રુતિને સ્વતંત્ર શ્રુતિ ગણી છે

૨૩ V ‿ V भोलिड चेगडु,[१] मानितु आयत्तु[१] (के आयेलु)
२५ V ‿ V शिगडु[१]
२६ ‿ — V फलेतु फरेलु,
३१ ‿ V V वढक्णु, परण्णु[२] रमक्कु,
३५ ‿ ‿ V वमणु[१] अघड[१]

ચતુશ્રુતિ શબ્દોમા

३८ — — ‿ — [१]कालिङ्गडु[३]
४२ — ‿ ‿ — [१]फेरवतु[३]
४६ ‿ — V — [१]फरावतु[३]
५० ‿ ‿ ‿ — पगथिउ

(પૃ ૮૩ થી ૯૦)

આવ્હડ માસ્ટરે આપેલા નિરપવાદ આટલા શબ્દો જ પર્યાપ્ત છે એમણે શામાટે અંત્ય સાનુનાસિક હ્રસ્વ उ long by position ગણ્યો છે ?

મને એનું કારણ ૨૨ નરસિંહરાવભાઈના નીચેના શબ્દોમા જણાય છે —

'As regards the કોમળતર *anuswara* after a final उ in *tadbhava* words we observed that it is strongish in Surat and Broach districts and Kathiawad,[૪] it is middling strong or weak, in

---

૨ परण्णु શબ્દમા र ને long by Position ગણ્યો છે એ લેખકનો પ્રમાદ છે र અહીં પણ લઘુપ્રયત્ન અક્ષરવાળો છે, અને તેથી આ શબ્દ તેમના મતે પણ દ્વિશ્રુતિ ગણાય એની જ સ્થિતિ ચાપર્શુ ની છે

૩ અહીંથી નીચેના ઉદાહરણોમા અંત્ય સ્વર, ઉપરના ઉદાહરણમા long by position હતો, તેને લેખકે long by nature સગવડ ખાતર ગણ્યો છે, લાઘવ ખાતર

૪ કાઠિયાવાડમાના અનુનાસિક ઉચ્ચારણની પ્રાચીનતા કહો, વિશિષ્ટતા કહો એક પાણિનિના સમયની છે

Ahmedabad district and round about, and weakest almost to a vanishing point, in Charotara"

(The Guj. Lang & Lit Vol II, પૃ ૩૨૯)

આલ્ફ્રેડ માસ્ટરે ચરોતરમાના કોમલતમ ઉચ્ચારણવાળા ऊ ની પ્રાતીયતા સ્વીકારી તેમના વિશાળ અનુભવમા આવેના સ્વાભાવિક (શ્રી નર્મદાશંકરના અનુસ્વારના કોમળ) ઉચ્ચારણને ખ્યાલમા રાખી long by position ગણ્યુ છે, જેથી તેના સાનુનાસિક સ્વરમા દીર્ઘતા સ્વાભાવિક રીતે અર્પી છે

અને એક મતે क પ્રકૃતિ અને અન્યમતે સ્વરભાગના તત્ત્વનો આપણે સ્વીકાર કરતા હોઇયે તો તેનો સ્વરભારવાળો સાનુનાસિક ऊ દીર્ઘ આવી રહે છેલ્લા ૭૫ વર્ષથી જાણ્યે અજાણ્યે આપણે એની હ્રસ્વતા માની અને માન્યા પછી તે સત્ય જ છે એમ આપણને થયુ અને છેક એટલે સુધી કે નિશાળોમા શ્રુતલેખન વખતે શિક્ષકો પણ તેના સાનુનાસિક ऊને મઝાની કૃત્રિમતાથી હ્રસ્વ ઉચ્ચારે (કે જે કોઈપણ વિજ્ઞ વ્યક્તિ સાભળે-ભલેને તે ખુદ ચરોતરનો હોય-તેને પણ કર્ણકટુ લાગે)

વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ આ વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચા વસત વર્ષ ૩૦-પૃ ૨૯૦-૩૦૧ મા પદાંત ઇ-ઈ ઉ-ઊ એ મથાળાના એક લેખમાં મારા તરફથી કરવામાં આવી છે, એટલે એની પુનરુક્તિ અહીં કરી નથી બાકી એ તો સત્ય છે કે પ્રાતીયતાનો ત્યાગ કરવામા આવે તો વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચારણ એ ઉભય દૃષ્ટિએ આ ઉચ્ચારણ દીર્ઘ છે અને તેના પુરાવા ગુજરાતી ભાષાના ગ્રથોની શિષ્ટ હાથપ્રતો છે. જેઓ હાથપ્રતોના બહોળા પરિચયમાં આવ્યા છે તેઓ આ વસ્તુ મારી રીતે સમજી શકે, બીજાઓને માત્ર કુતૂહલ લાગે

यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रँ इत्यभिभाषते ।
तथा रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया ॥
(પાણિનીય શિક્ષા)

વીરસિંહકૃત ઉષાહરણની સં. ૧૫૬૯ ની હાથપ્રત ઉપરથી શ્રી. ભોગીલાલ જયચંદ સાંડેસરાએ તૈયાર કરેલું એ કાવ્ય શ્રીફાર્બસ ગુજરાતી સભાના ત્રૈમાસિકમાં હાલ છપાય છે તે તરફ હું તજ્જ્ઞોનું ધ્યાન ખેંચવા માગું છું શ્રી સાંડેસરાએ પ્રાય શબ્દશઃ એ નકલ તૈયાર કરી છે આવી તો અનેક શિષ્ટ હાથપ્રતો [1]મધ્યકાલીન ગુજરાતીની બીજી ભૂમિકાથી માંડી છેક કવિ દયારામે પોતાને હાથે લખેલા પોતાના રસિકવલ્લભ કાવ્ય સુધીની છે કે જેમાં દીર્ઘ ઊ સ્વીકારાયેલો છે ખરું જોતાં માત્ર બુકકમિટીની ઇ સ ૧૮૬૮ મા આવેલી કૃત્રિમ જોડણીમાં જ એ વીસરાયો તે વીસરાયો જ, જેમાં હું તો માત્ર પ્રાતીયતા જોડણી નક્કી કરનારાઓની–નો જ દોષ માનું છું હું સપૂર્ણ વિભાષાવાદી છુ છતાં પણ આ એક ઉચ્ચારણના સબધમાં શિષ્ટ લિખિત ભાષા (Standard Gujarati) મા પણ સ્વરભારને કારણે વિભાષા અનુસરી શકતો નથી [2]

શિષ્ટ લિખિત ભાષા (Standard Gujarati)મા એના તરફ અનાદિ દશામાં તો સપૂર્ણ સદ્ભાવ કેળવાઈ ગયો છે, હવે માત્ર અત્ય દશામાં જ તેના સદ્ભાવની અપેક્ષા છે ઇતિ શમ્

તા ૨૧ : ૨ : '૩૮ મીઠાખળી–અમદાવાદ

[વસત વર્ષ ૩૬, અક ૪, કાર્તિક-પોષ, સ. ૧૯૯૪ (સને ૧૯૩૭), પૃ ૨૬૬-૨૭૪]

---

૧. ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ ગ્રથમાળામાં મારા મિત્ર શ્રી મધુસૂદન મોદી શ્રી બળવતરાય ઠાકોર સાથે ગુર્જરરાસાવલિ સપાદિત કરી રહ્યા છે, એની શાસ્ત્રીય આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થયે મારા ઉપરના સમગ્ર વિધાનોની સત્યતાનો તજ્જ્ઞોને પરિચય થશે ગુજરાતી ભાષાની ઉચ્ચારણશુદ્ધ જોડણી નક્કી કરવામાં ગુજરાતી ભાષાના શિષ્ટ હસ્તલિખિત ગ્રથોના પરિચયની જેટલી જરૂર છે તેટલી જ દેશભરમાં પ્રચલિત વર્તમાન ઉચ્ચારણોના પરિચયની પણ જરૂર છે આ બન્ને વસ્તુઓમાં જેટલી શિથિલતા એટલા આપણા જોડણીકારો ગુજરાતી ભાષાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપથી વેગળા સમજવા

૨ ઉમેરણ—આ પ્રશ્ન જ ખૂબ જટિલ છે એને સમજવા સ્વરભારના તત્ત્વનો જીવત ભાષામાં કેવો અમલ છે તેની બારીક દૃષ્ટિએ તપાસ કરવી જરૂરની જ છે

તા ૧૦-૯-'૪૪

વ્યાકરણોનું
ગંધાયેલાં

૧૧. વ્યાકરણનું શિક્ષણ

ગુજરાતી વ્યાકરણ કેવી રીતે શીખવવું એ તરફ ઘણા થોડા વિદ્વાનોનું ધ્યાન ગયું છે. જે વિદ્વાનોનું ધ્યાન ગયું છે તેઓ, જ્યાંસુધી મારી માહિતી છે ત્યાંસુધી, ગુજરાતી ભાષાને પ્રધાન રાખી કાંઇ કરી ગયા હોય તેવું જણાતું નથી. આ વસ્તુ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કામ કરનારા કેળવણીકારોએ અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતી વ્યાકરણનો અભ્યાસક્રમ

एं-ओनां ચતુર્વિધ ઉચ્ચારણોના વિષયમાં આપણે ત્યાં વ્યાકરણોનું મૌન છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં एं-ओनां દ્વિવિધ ઉચ્ચારણો નોંધાયેલાં હતાં તેના તરફ પણ આપણે આંખ આડા કાન કર્યા છે. આનાં વધુ બે ઉચ્ચારણો છે તે તરફ સ્વ. નરસિંહરાવ દિવેટિયા, સર જ્યોર્જ એ. ગ્રિયર્સન, પ્રો. ટર્નર વગેરેએ ધ્યાન દોર્યું, પણ તે વ્યાકરણના વિષયમાં તો તદ્દન ઉપેક્ષિત થયું છે. આ ઉચ્ચારણ તે ए-ओનું પહોળું ઉચ્ચારણ. અંગ્રેજી ભાષામાં આ ઉચ્ચારણ છે. તેનો અહીં પ્રવેશ થયો તે પૂર્વેનાં આ બેઉ ઉચ્ચારણ વ્યાપક છે અને ઉચ્ચારણભેદે જુદા જ અર્થના શબ્દો હોય છે. घेर घॅर , मोर मॉर, गोळ गॉळ, कोयलो कॉयलो આ શબ્દયુગ્મોને તપાસવાથી તે વાત સમઝાશે. અંગ્રેજીમાં જોડણી જુદી હોવાથી બંનેના ઉચ્ચારણ વચ્ચે ભેદ જાણવામાં આવે છે. ગુજરાતીમાં લેખનમાં જુદાં ચિહ્નો વ્યાકરણકારોએ અપનાવ્યાં નહિ હોવાથી એનાં જીવંત સ્વરૂપ લેખનમાં બતાવી શકાતાં નથી. આપણી નિશાળુ ભાષા અને જીવંત ભાષા વચ્ચેનો આ ભેદ તેથી જ તરી આવે છે અને એનું દુષ્ટ પરિણામ તો એ છે કે એનાં ખરા શબ્દોમાંનાં એ ઉચ્ચારણો નવી પ્રજામાં વિલીન થતાં જાય છે.

અનુસ્વાર એ નાસિકાસ્થાનીય એક જ ઉચ્ચારણ વ્યાકરણમાં નોંધાયેલું છે. બીજું ઉચ્ચારણ હોઈ શકે તેવો આજનું એક પણ ગુજરાતી વ્યાકરણ જોવાથી આપણે ખ્યાલ મેળવી શકિયે નહિ. છેક વૈદિક સમયથી અનુનાસિક કિંવા નાસિક્ય નામનું ઉચ્ચારણ જાણીતું છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં–ખાસ કરી અપભ્રંશમાં અત્યંત વ્યક્ત થતા આ ઉચ્ચારણને વિશે આપણે ત્યાં વ્યાકરણોમાં કશો ભેદ નથી. સં. कांत અને ગુ. कांतवुं-માં લેખનમાં કાંઇ પણ ભેદ નથી. આ વિશે સ્વ. નરસિંહરાવ દિવેટિયા, પ્રે. રા. ટ્રે. કૉલેજના એક વખતના પ્રિન્સિપાલ સ્વ. માધવલાલ વગેરેએ અનેકશઃ ધ્યાન દોરવા છતાં કેળવણીખાતાની તે વિશે ઉપેક્ષાવૃત્તિ રહી છે. આ બંને ઉચ્ચારણનો ભેદ સ્પષ્ટ છે. એકમાં સ્વર પછી નાસિકાસ્થાનીય ઉચ્ચારણ છે જે વધી પડે છે.

આ અનુસ્વાર બીજુ ઉચ્ચારણ એવુ છે કે સ્વર પોતે જ નાકમાથી બોલાય છે, અને તેના સ્વરૂપમા કશો વધારો નથી થતો, એટલે કે સ્વર હ્રસ્વ હોય તો લઘુ જ રહે છે

વિસર્ગનો આપણે ત્યા સ. તત્સમ શબ્દો પૂરતો સ્વીકાર છે. એ પૂર્ણપ્રયત્ન મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ બીજી રીતે આપણે ગુમાવ્યુ છે, પણ ગુજરાતી થઈ ચૂકેલા શબ્દોમા હ'નુ લઘુપ્રયત્ન કિંવા સ્વરમય ઉચ્ચારણ છે લેખનમા આજે એને 'હ'થી જ બતાવવામા આવે છે. વ્યાકરણમા જૂની રૂઢિએ 'હ'રૂપે જ આવે છે સ્વ નર્મદાશંકરે કવિથી માડી સ્વ દિવેટિયા સુધીમા આ 'હ'ને કેવી રીતે બતાવવો તેને વિશે પ્રમાણો નિરૂપાયા છે તેનું આખરી સમાધાન હજી થયુ નથી એ સ્પષ્ટ હકાર તો નથી પણ શબ્દમા કોઈ એક સ્વર જ મહાપ્રાણિત થતો હોય છે દા ત બહેન, વહાણ શબ્દો લેવામાં આવે તો ઉચ્ચારણમાત્રા ત્રણથી વધતી નથી લેખનમા 'હ' જુદો બતાવવાથી ચાર માત્રા જેટલું શબ્દમાપ બને છે બે'ન વા ણ કે બ્હેન વ્હાણ' લખવાથી માત્રામાપ ત્રણનું બને છે પણ તેમા એ–આ સ્વર મહા પ્રાણિત છે એનો ખ્યાલ નથી આવતો આ સ્થાને સંસ્કૃતનું પેલું 'વિસર્ગ–ચિહ્ન અપનાવી લેવામા આવે તો માત્રામાપની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટતા, અને વ્યજન હકાર અને મહાપ્રાણિત સ્વર વચ્ચેનું તારતમ્ય મેળવી શકાય જેમકે બેઃ ન, વાઃ ણ' જીવતભાષાને તેના સાચા સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરવાને આવુ કાઈક જરૂરી છે.

વ્યંજનોમા પણ આવી મુશ્કેલી અનુભવાય છે સંસ્કૃત ભાષામાનો મૂર્ધન્ય ષ આપણે ત્યા ખાસ નથી વેદમાળથી ચાલ્યા આવતાં ડ–ઢ ના અનાદિ દશામા આવતા મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ ઉપરાંત ય–વ–ના લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારણ વિશે આપણે ત્યાં વ્યાકરણોમા મૌન છે

ચ–છ–જ–ઝ–શ–સ ના પ્રાંતીય ઉચ્ચારણોને જતા કરિયે, પણ ઉપરના વ્યાપક ઉચ્ચારણોને જતા કરાય નહિ એને માટે જુદા સંકેતો પણ આવશ્યક છે અંગ્રેજી–ફારસી તત્સમ શબ્દોમાં કેટલાક

વ્યંજન-ઉચ્ચારણો ગુજરાતીને જે પરિચિત છે તે અપનાવવાં પડે છે. એ જુદા સંકેતથી સ્વીકારવાથી જીવંત ભાષાનો પરિચય વધુ સરળ બને છે.

સ્વર-વ્યંજનોનાં જુદાંજુદાં ઉચ્ચારણસ્થાનોની મીમાંસા વ્યાકરણનું પ્રધાન અંગ છે. તેની તો અત્યારસુધીના એક પણ ગ્રંથમાં મીમાંસા નથી મળતી. આની જરૂરિયાત ગુજરાતી ભાષાના સ્વાંગ ૭૫ ટકા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સાધવામાં છે. ક્રમિક વ્યુત્પત્તિનો ખ્યાલ નહિ હોવાને કારણે કોઈ ભાષાના વિકાસના જ્ઞાનમાં અત્યંત આવશ્યક એવું આ પ્રધાન અંગ તદ્દન ઉપેક્ષિત થયું છે. એમ તો વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નો સ્વ. વ્રજલાલ શાસ્ત્રી, સ્વ. નવલરામ પંડ્યાથી માંડી સ્વ. નરસિંહરાવ અને સ્વ. કેશવલાલ ધ્રુવ સુધી થયા છે, પણ પહેલા એક અને છેલ્લા બેને બાદ કરતાં વ્યુત્પત્તિની સાચી પ્રણાલીનાં દર્શન પણ નથી થતાં. સ્વ. વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ દિશાસૂચન કરી માર્ગ બતાવ્યો હતો.

વ્યાકરણના ગ્રંથોમાં એમ તો વ્યુત્પત્તિને વિશે પાનાંનાં પાનાં ભરાયેલાં જણાય છે, પણ તેમાં ક્યાંય પણ વૈદિક ભાષા(Indo-Aryan) પછી અનેક ભૂમિકાઓ વટાવી આજની ગુજરાતી ભાષા પોતાનું સ્વરૂપ પામી શકી છે તેની ઝાંખી દૃષ્ટિ પણ મળતી નથી. સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતી ભાષા સીધી ઊતરી આવી છે એવી ભ્રામક માન્યતાએ આપવામાં આવેલી વ્યુત્પત્તિ સ્વરવ્યંજનપ્રક્રિયાની સ્વાભાવિકતાને લક્ષ્યમાં જ આવવા દેતી નથી.

આમ અક્ષરવિચારમાં અક્ષરોનાં ઉચ્ચારણની ટેના સાચા સ્વરૂપમાં વ્યક્તિ અને સ્વર-વ્યંજનોના ઉચ્ચારણશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે વિકારોનો સાચો વિકાસ એ કોઈપણ વ્યાકરણ-ગ્રંથમાં તે તે કક્ષાની દૃષ્ટિએ આવશ્યક છે. આ વિના કોઈપણ વ્યાકરણ પૂર્ણ ન ગણી શકાય.

શબ્દવિચાર

વ્યુત્પત્તિ એ શબ્દવિચારનુ અગ નથી, કેમકે તેમા શબ્દનો સમષ્ટિરૂપે ખ્યાલ નથી, પણ તેમાના પ્રત્યેક ઉચ્ચારણનો વિકાસ બતાવાય છે શબ્દવિચાર એ વાક્યવિચારના પગથિયારૂપ છે.

અગ્રેજીમા જેને parts of speech કહેવામા આવે છે તે આ શબ્દવિચાર છે એમા પ્રત્યેક શબ્દનું વૈભાગિક પૃથક્કરણ છે નામ, સર્વનામ, વિશેષણ ક્રિયાપદ, ક્રિયાવિશેષણ, નામયોગી, ઉભયાન્વયી અને કેળવણીપ્રયોગી એ રીતે મુખ્ય આઠ પ્રકાર પાડવામા આવ્યા છે આમા ક્રિયાપદના અગમા કૃદત લેવામા આવ્યા છે. કૃદંતની સ્વતત્ર કીમત ગુજરાતીમા એટલા પૂરતી છે કે તેમાના કેટલાકથી કાળના રૂપાખ્યાનોની ગરજ સરે છે, જ્યારે તે વિધેય તરીકે આવે છે બાકી કૃદતનો ઉપયોગ પ્રાયઃ વિશેષણસ્વરૂપે છે સામાન્ય સ્વરૂપમા ક્રિયાપદના મૂળ ધાતુને પ્રત્યય લાગી તૈયાર થયેના રૂપો તે કૃદંત છે, તે પછી નામ પણ હોઈ શકે, વિશેષણ પણ હોઈ શકે અને અવ્યય પણ હોઈ શકે આ કૃદત તે પછી સંસ્કૃત ભાષામાથી પ્રાકૃતોદ્વારા મળેલાં વ્યુત્પન્ન કૃદતો તેમ જ નવા કૃદતો, અને નામ, સર્વનામ, વિશેષણો, ક્રિયાવિશેષણો વગેરેને નવા અનુગો લાગી નવા નામ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ વગેરે બને છે સસ્કૃતમા આને તદ્ધિત કહેવામા આવે છે. એ રીતે કૃત્પ્રત્યય અને તદ્ધિત પ્રત્યયો, વધુ પ્રામાણિકપણે કહિયે તો કૃત્-અનુગો અને તદ્ધિત અનુગો એ શબ્દવિચારના મહત્ત્વના અગ છે, જેની parts of speech કરતાયે વધુ મહત્તા છે. વ્યાકરણોમા સ્વતત્ર રીતે આ પ્રકરણો વધુ ધ્યાન ખેચે એવી રીતે અપાવા જોઇયે આવી જ પૂર્વગોની વિશિષ્ટતા છે, અને તે પણ તે જ રીતે ચર્ચાવા જોઇયે.

ક્રિયાપદોના કાળ અને અર્થના રૂપો કર્તરિ-કર્મણિ-ભાવે-પ્રેરકની દૃષ્ટિએ આપણે ત્યા ઠીક પ્રમાણમા ચર્ચાયેલા મળે છે. પણ સાથોસાથ અગ્રેજી વ્યાકરણને અનુસરી મિશ્રકાળોનો ખડકલો પણ

આપવામાં આવ્યો હોય છે.–ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપમાં મિશ્રકાળોનું વિશિષ્ટ સ્થાન નથી. સંયુક્ત ક્રિયાપદોનો વિશિષ્ટ પ્રયોગ ગુજરાતી મિશ્રકાળોમાંના ઘણાની ગરજ સારી આપે છે. એ રીતે મિશ્રકાળ બતાવવાને તારવવામાં આવેલાં 'છે–હો'નાં સાહાય્યકારક ક્રિયાપદોનું સ્થાન સંયુક્તક્રિયાપદોના અંગમાં જ અંતર્ભૂત થાય છે. કર્યું છે, કરી રહ્યો, કરી લીધું, કરી મૂકયો, આ પ્રયોગો સરખાવી જવાથી મિશ્રકાળોની જરૂરિયાત છે કે નહિ તે સમજાશે. અંગ્રેજી વ્યાકરણને અનુસરી દાખલ કરવામાં આવેલી મિશ્રકાળપદ્ધતિને જતી કરી સાદા કાળ અને અર્થનાં રૂપાખ્યાનો ગુજરાતી વ્યાકરણને માટે પૂરતાં છે.

શબ્દવિચારનાં આ બધાં અંગો વધુ સ્પષ્ટ મીમાંસા માગી લે છે.

વાક્યવિચાર

વ્યાકરણનું ૩ જું પ્રધાન અંગ વાક્યવિચાર છે, જેમાં મુખ્ય તો કારક છે. કારકથી વાક્યમાં એક શબ્દ સાથે બીજા શબ્દનો કયા પ્રકારનો સંબંધ છે એ નક્કી કરવામાં આવે છે. વ્યાકરણોમાં સામાન્ય રીતે "વિભક્તિના અર્થો" એ મથાળે કારકની ચર્ચા આપવામાં આવી હોય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં કારક વિશે ઘણી ચોકસાઈ છે. એને અનુસરી ગુજરાતી ભાષામાં પણ એ પ્રકારની મીમાંસા દાખલ કરવામાં આવી છે. પણ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી વચ્ચેની ભાષાભૂમિકાઓમાં વાક્યમાં શબ્દોના પરસ્પર સંબંધમાં જે કાંઈ ફેર થયા હોય તેનો ક્રમિક ખ્યાલ આપવાનો હજી સુધી પ્રયત્ન થયેલો ખાસ જોવામાં નથી આવતો. એક જ ઉદાહરણ આપું: 'હું ગામ જાઉં છું' એમાં "ગામ"ની સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે બીજી વિભક્તિ ગણી લેવામાં આવી છે. સંસ્કૃત ભાષામાં ગત્યર્થક ક્રિયાપદો સાથે સ્થાનવાચક શબ્દ બીજીમાં આવે છે એ ખરું, પણ અપભ્રંશમાં આવતાં ત્યાં સાતમી વિભક્તિ આવે છે. અને *ગામિદ્દારા* જીવતી ગુજરાતી ભાષામાં "હું ગામ્ય જાઉં છું" એમ આવે છે, જેમાં પેલો લઘુપ્રયત્ન ય સાતમીનો જીવંત પ્રત્યય છે. લેખનમાં તે ન બતાવાય એટલે કાંઈ વિભક્તિ બદલી ન-

જાય એ સાતમી વિભક્તિના અર્થનો જ છે અકારાન્ત નામમાં આમ ચ મળે છે, ને બીજા સ્વર અંતે હોય તેવામાં 'એ' છે, 'હું નદીએ જાઉં છું" વગેરે

આવો પ્રશ્ન 'ને' અનુગ માટે છે ત્રીજી કે સાતમી વિભક્તિના નામ પૂર્વે વિશેષણાત્મક છઠ્ઠી વિભક્તિનો મનાતો 'નુ' અનુગ 'ને'ના રૂપમા આવે છે-જેમાં ત્રીજી સાતમીનો 'એ' પ્રત્યય લાગીને, જેમકે "રાજાને ઘોડે નાત મારી", 'હું રાજાને ઘોડે ચડ્યો" આમા પહેલા વાક્યમા ત્રીજીના અર્થનો 'એ' પ્રત્યય અને બીજા વાક્યમા સાતમીના અર્થનો 'એ' પ્રત્યય છે પણ કેટલાક અવ્યયો પહેલાં આવી સ્થિતિમાં માત્ર વિશેષણતાનો ખ્યાલ આપે તેવી સ્થિતિ દેખાતી હોય છે, જેમકે

'હરિની ઉપર ગુસ્સે થયો'

'મારી જોડે તમે આવજો'

'તેની સાથે શું કામ છે ?' વગેરે

પ્રત્યયની દૃષ્ટિએ વિચારતાં આમા 'હરિનું+ઇ, મારુ+ઇ, તેનું+ઇ' એવી સ્થિતિ છે ઉપર' એ 'ઉપરય' છે એમા સાતમીના પ્રત્યયનો અર્થ છે પછીના બને દાખલા સ્પષ્ટ છે આવા બીજા ઉદાહરણ ભાષામા ઘણા છે એ શોધી સ્પષ્ટ કરી આપવા જોઇયે

હવે અહીં બીજી-ચોથી વિભક્તિના ગણાતા 'ને' અનુગ વિશે જોઇયે આપણે ત્યા સંપ્રદાનના અર્થમા હોય ત્યારે 'ને' ચોથી વિભક્તિના પ્રત્યય (વધુ સાચો શબ્દ 'અનુગ') તરીકે ગણવામા આવ્યો છે, અને દ્વિકર્મક ક્રિયાપદોની પણ ચોથી વિભક્તિ ગણવામા આવી છે એટલે તેટલા પૂરતું સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. પ્રશ્ન માત્ર વાક્યમાં એક જ કર્મ દેખાતું હોય અને તેને 'ને' લાગ્યો હોય ત્યારે ગૂંચવણ ઊભી કરે છે પિતા દીકરાને બોલાવે છે કર્તરિમા આ સ્થિતિ. કર્મણિમા 'પિતાએ દીકરાને બોલાવ્યો' બેઉમા દીકરાને અબાધિત છે કર્મણિ-પ્રયોગમા કર્મ પહેલી વિભક્તિમા જવુ જોઇયે છતા અહીં તેમ નથી થતું, ક્રિયાપદ તેના પ્રમાણે ફરે છે છતા આનો ચમત્કાર "મારવું"

ક્રિયાપદના ઉપયોગમાં છે, એવો પ્રયોગ ગુજરાતીનો માત્ર આગવો છે.

સિપાઈ ચોરને મારે છે.
સિપાઈએ ચોરને માર્યો.
સિપાઈએ ચોરને માર્યું.
સિપાઈએ ચોરને લાકડી મારી
સિપાઈએ ચોરને લાકડીએ માર્યો

આ પાચ વાકયોમાનું પહેલુ કર્તરિપ્રયોગમાં છે. પછીનાં કર્મણિ-પ્રયોગમા છે. બીજા અને પાચમા વાકયમાં ચોરને પ્રમાણે ક્રિયાપદ ફરે છે, છતા વિભક્તિ પહેલી નથી. આવી વિચિત્ર સ્થિતિમા 'ને'વાળા પદનો નિર્ણય કરવો વિકટ થઇ પડે છે. જેમાં ગમે તે રીતે કાઇક દેવાનું છે તેમાં જેને દેવાનુ છે તે ચોથી વિભક્તિનો અર્થ ધારણ કરે. વિભક્તિઓ નક્કી કરવામાં છેક સંસ્કૃત વ્યાકરણથી એના પ્રત્યયો લક્ષ્ય કરવામા આવ્યા છે અને પછી કયા કયા અર્થમા એ વિભક્તિઓ વપરાય છે તે નક્કી કરવામા આવ્યુ હોય છે. આ રીતે વિભક્તિ-પ્રત્યય પ્રમાણે નીચે મુજબ નક્કી કરી લેવુ જોઇયે, જેથી બાળકોને પડતી મુશ્કેલી ટળી જાય.

૧લી–૨જી વિભક્તિનો પ્રત્યય નથી ૩જી–૭મીનો એ.

બાકીની શુદ્ધ વિભક્તિઓ ગુજરાતીએ ગુમાવી છે. અંગને તે તે અર્થ બતાવનારા અનુગો લગાડી કામ ચલાવી લેવામાં આવે છે.

આ રીતે 'ને' ચોથીના અર્થનો અનુગ સિદ્ધ ગણાશે, અને પ્રેરકમા એમાં 'સંપ્રદાન' જેવો જ અર્થ સ્ફુટ થશે. છઠ્ઠીના અનુગમાં ત્રીજી–સાતમીનો 'નું+એ' એ રીતે મળી થયેલો 'ને' એ જુદી વસ્તુ છે તે ઉપર બતાવાયુ છે, જેવી 'નું+ઇ'થી 'ની'ની સ્થિતિ છે

કારક પછી વાકયવિચારના અંગમા સમાવિષ્ટ થાય તે સમાસ છે. સંસ્કૃત ભાષાના તત્સમ શબ્દો પૂરતો તો આ વિષય તદ્દન નક્કી છે અને તેજ વિભાગે આપણે ત્યા ગુજરાતી શબ્દોના સમાસનો નિર્ણય છે. શુદ્ધ ગુજરાતી શબ્દોને માટે આ વિષય જરા પણ અઘરો નથી.

• આ વાક્યવિચારની અંતર્ગત વાતો પછી અંગ્રેજી વ્યાકરણમાં જેનું મહત્ત્વ છે તે વાક્યપૃથક્કરણ અને પદચ્છેદ આવે છે. વાક્યનાં પ્રધાન બે અંગો અંગ્રેજી પ્રમાણે Subject અને Predicate. અદલોઅદલ એ પ્રમાણે વાક્યપૃથક્કરણ કરવા જતા આપણે ત્યાં મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. Subjectથી આપણી પરિભાષામાં કર્તા લક્ષ્ય થાય છે, જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ તેનાથી જુદી છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણના વાદગ્રંથોમાં આ વિશે જૂના સમયમાં વિચાર થયેલો છે. સ્વ. કમળાશંકરભાઈએ આ વિષય ખૂબ નિર્ણીત કરી આપ્યો છે. કર્તા અને ક્રિયાને સ્થાને સં. વ્યાકરણના વાદગ્રંથોની 'ઉદ્દેશ' અને 'વિધેય' સંજ્ઞાઓથી ગુજરાતી વાક્યપૃથક્કરણ બહુ સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે. આમ છતાં હજી ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદ રહિત વાક્યોના પૃથક્કરણનો વિષય અસ્પૃષ્ટ જ રહ્યો છે, જેનો નિશ્ચય કરવો જ પડશે.

ગુજરાતી ભાષાની એક આગવી વિશિષ્ટતા તેના બેવડા કર્મણિ-પ્રયોગમાં છે આ પ્રકારનાં જોડિયાં વાક્યો જોવાથી તે સ્પષ્ટ થશેઃ

છોકરે દાખલો કર્યો.   છોકરાથી દાખલો કરાયો.

અંગ્રેજીમાં એ બેઉની નીચે મુજબ સ્થિતિ છેઃ

The boy worked out a sum.

A sum was worked out by the boy.

આનું અંગ્રેજીમાં વાક્યપૃથક્કરણ થતાં પહેલા વાક્યમાં The boy એ Subjectના ખાનામાં અને બીજા વાક્યમાં A sum એ Subjectના ખાનામાં આવશે. ગુજરાતીમાં આ સ્થિતિ નથી. ગુજરાતીમાં તો બન્ને વાક્ય કર્મણિપ્રયોગે છે અને ક્રિયાનાથ દાખલો છે, અને તેના પ્રમાણે વિધેયમાનું ક્રિયાપદ (કૃદંત) ફરે છે; એટલે કે ઉદ્દેશ અહીં બેઉ કિસ્સામાં દાખલો છે અને કર્તા છોકરે-છોકરાથી એક વિધેયવર્ધકના ખાનામાં સ્થાન પામે છે.

એનાથીયે વિકટ સ્થિતિ તો નીચેનાં કર્મણિવાક્યોની છે, જેમાં

પ્રેરકના (કે અગ્રેજી વ્યાકરણ પ્રમાણે કર્મકપ્રયોગનાં) ક્રિયાપદોના કર્મને, વાક્યપૃથક્કરણમા ક્યા મૂકવા એ નક્કી કરવુ વિકટ છે

શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને બોલાવ્યો તનગરે કેદીને છોડાવ્યો
છોકરે કૂતરાને માર્યો એક મલ્લે બીજા મલ્લને પાડયો, પછાડયો.

આ વાક્યોમા સર્વત્ર ક્રિયાનાથ પેના 'ને' અનુગવાળા શબ્દો છે આપણે સામાન્ય એ નિયમ કર્યો છે કે પહેલી વિભક્તિમા જે હોય તે ઉદ્દેશ્ય, અને એ રીતે કર્તરિપ્રયોગમા કર્તા અને કર્મણિપ્રયોગમા કર્મ 'ઉદ્દેશ્ય' હોય છે જે ક્રિયાનાથ હોય છે આ સ્થિતિ ઉપરના વાક્યોમા નથી, કેમકે ક્રિયાનાથ પહેલી વિભક્તિમા નથી આવા સંયોગોમા શુ કરવુ એનો નિર્ણય વિકટ છે ગુજરાતી ભાષાની લાક્ષણિકતાને લક્ષ્યમા લઇયે તો 'ને' અનુગવાળા આ શબ્દો ઉદ્દેશ્ય હોઈ વાક્યપૃથક્કરણમા 'ઉદ્દેશ્ય'ના ખાનામા આવવા જોઇયે

વ્યાકરણમા જે ભાષાનું વ્યાકરણ હોય તેની લાક્ષણિકતાને પ્રથમ સ્થાન હોવુ જોઇયે અને એ સિદ્ધાંત ઉપર નિર્ણયો હોવા જોઇયે

પદચ્છેદનો વિષય વ્યાકરણના સ્વતંત્ર સ્થાન એટના પૂરતુ જ પામી શકે કે તેમા વાક્યોમા તે તે શબ્દનુ શુ સ્થાન છે તે તેના સ્વરૂપજ્ઞાન સાથે નિશ્ચિત કરી શકાય ખરુ જોતા તો એ, વિદ્યાર્થીને પ્રત્યેક શબ્દની ઓળખ છે કે નહિ, તે જાણવાની કસોટીરૂપ છે આવી ઓળખ અગ્રેજી ખોખાના અનુવાદરૂપ હોવાને બદલે ગુજરાતીની સ્વતંત્ર હોવી જોઇયે વ્યાકરણમા વિરામચિહ્નોનુ સ્થાન વિવેક પૂરતુ છે વિરામચિહ્નો એ અર્થને અધીન છે બોલવામા કાંઈ વિરામચિહ્નોની આપણને જરૂર નથી, આપોઆપ એ વસ્તુ અર્થથી નિશ્ચિત થઈ જાય છે. લેખનમા તેની જરૂર અયસંદેહ ટાળવાને છે, અને તે રીતે એનો ઉપયોગ છે અને એનો ખરો પ્રયોગ તેથી જ સમઝવો આવશ્યક છે. આ તરફ પુષ્કળ બેદરકારી આપણે ત્યા છે સ્વ કમળાશંકરભાઇએ આ વિશે જે વિચાર કર્યો છે તે એકંદરે પ્રમાણ છે આવશ્યક સ્થળે જ માત્ર વિરામચિહ્નો પ્રયોજવા જોઇયે

જોડણી

ગુજરાતી વ્યાકરણોમા આ પણ એક પ્રકરણ ઉમેરવામા આવ્યુ હોય છે. વ્યાકરણમા આવુ સ્વતત્ર પ્રકરણ હોઈ શકે એ જ આશ્ચર્યનો વિષય છે આજે કેટલાક સયોગોમાં ઉચ્ચારણને અનુકૂળ જોડણી ન હોવાને કારણે આ ધાંવલ વહોરવી પડે છે. વસ્તુસ્થિતિએ એ આખો પ્રશ્ન વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો છે ઉચ્ચારણોને અનુકૂળ રહી આપણને જૂની ભાષામાથી શબ્દો કેવી રીતે આવી મળ્યા છે તેનો નિશ્ચય થયા પછી એ મૂળ શબ્દો ઉપરથી ફરી સાધિત શબ્દો, મૂળ ધાતુઓ ઉપરથી ક્રિયાપદના રૂપાખ્યાનો, કૃદતો, નામ–વિશેષણ–સર્વનામના રૂપાખ્યાનો અને તદ્ધિત અનુગો લાગતા સ્વરભાર પ્રમાણે સ્વરોના સ્થાન કેવી રીતે બદલાય છે તે વગેરે વ્યાકરણમા તે તેના સ્થાને નક્કી થઈ જવુ જોઇયે એ નથી થયુ હોતું, એટલે કે સાચા ઉચ્ચારણોના પરિચયને અભાવે એનો નિર્ણય નથી થયો હોતો એને કારણે 'જોડણી'નુ સ્વતત્ર પ્રકરણ રચવામા આવ્યુ હોય છે એની કાંઈ પણ જરૂર તેથી રહેતી નથી આજે લેખન પૂરતી કાંઈ પણ આવશ્યકતા હોય તો શબ્દો લેખનમા કેવી રીતે છૂટા પાડવા, તેમ શબ્દો કેવી રીતે તોડવા એ પણ નક્કી કરવુ આવશ્યક હોય છે. આનુ સ્વતંત્ર પ્રકરણ આવશ્યક બને છે

[બુદ્ધિપ્રકાશ પુ ૯૧મુ, સને ૧૯૪૪, અક ૩, પૃ ૯૨-૯૭]

૧૨. ગુજરાતી લિપિની પરપરા બતાવનાર કોઠો

[ગુજરાતી લિપિનો આજનો મરોડ કેવી રીતે ઊતરી આવ્યો છે તે બતાવનારો કોઠો આ સામેના બ્લોકમા બતાવવામા આવ્યો છે એ ઉપરથી જણાશે કે જૂની બ્રાહ્મી લિપિમાથી કયા ક્રમે આજની ગુજરાતી લિપિ વિકસી છે –લેખક]

['ગુજરાતી'–દિવાળી–અક, સને ૧૯૩૩, પૃ ૪૧]

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
અ-	[illegible]	•	[illegible]	अ आ	[illegible]	અ	ય-	[illegible]	•	[illegible]	य	ય	ય
ઇ-	∴	[illegible]		इ ई	[illegible]	ઇ	ર-	[illegible]	•	[illegible]	र	ર	ર
ઉ-	[illegible]	•	[illegible]	उ	[illegible]	ઉ	લ-	[illegible]	•	[illegible]	ल	લ	લ
ઊ-	[illegible]	[illegible]	•	ऊ ऋ	[illegible]	ઊ	વ-	[illegible]	•	[illegible]	व व	વ	વ
ક-	•	•	[illegible]	ऋ	•	ક	શ-	[illegible]	•	[illegible]	श	શ	શ
[illegible]	[illegible]	•	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ષ-	[illegible]	•	[illegible]	[illegible]	ષ	ષ
[illegible]	[illegible]	-	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	સ-	[illegible]	[illegible]	[illegible]	स	સ	સ
[illegible]	[illegible]	-	[illegible]	ग	[illegible]	[illegible]	હ-	[illegible]	•	[illegible]	ह ह	હ	હ
[illegible]	[illegible]	•	[illegible]	घ घ	[illegible]	[illegible]	ળ-	[illegible]	•	[illegible]	•	•	[illegible]
ડ-	[illegible]	•	[illegible]	ङ ङ	[illegible]	[illegible]	ક્ષ-	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ક્ષ
[illegible]	[illegible]	•	•	च च	[illegible]	[illegible]	જ્ઞ-	[illegible]	•	•	[illegible]		જ્ઞ
[illegible]	[illegible]	•	•	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	•	•	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	•	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	-	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	-	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	•	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	•	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	•	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	•	ट	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	•	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	O	•	•	ठ ठ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	•	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ड	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	ढ	[illegible]	[illegible]	[illegible]	•	•	[illegible]	•	•	•
[illegible]	[illegible]	-	[illegible]	ण	[illegible]	[illegible]	[illegible]	•	[illegible]	•	•	•	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	त	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	:	[illegible]	[illegible]
[illegible]	O	•	[illegible]	थ	[illegible]	[illegible]	૧-	-	[illegible]	[illegible]	१	૧	૧
[illegible]	[illegible]	-	[illegible]	द	[illegible]	[illegible]	૨-	=	=	[illegible]	२	૨	૨
[illegible]	[illegible]	•	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	૩-	≡	≡	[illegible]	३	૩	૩
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	न	[illegible]	[illegible]	૪-	[illegible]	[illegible]	•	४	૪	૪
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	प	[illegible]	[illegible]	૫-	[illegible]	•	(ਪ)	५	૫	૫
[illegible]	[illegible]	-	[illegible]	फ	[illegible]	[illegible]	૬-	[illegible]	•	•	६	૬	૬
[illegible]	□	-	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	૭-	[illegible]	•		७	૭	૭
[illegible]	[illegible]	[illegible]	•	[illegible]	[illegible]	[illegible]	૮-	[illegible]	[illegible]	•	८	૮	૮
[illegible]	[illegible]	•	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	૯-	[illegible]	•	[illegible]	[illegible]	[illegible]	૯

૧૩. રાષ્ટ્રલિપિ અંગે લિપિ–સુધારણા

૧. ગયા ઈસ્ટરના તહેવારો (વિ સં ૧૯૭૫)માં ઇંદોર મુકામે ૨૪મું હિંદી સાહિત્ય સમેલન થયું હતું ભાઈ કિશનસિંહ ચાવડાએ **માનસીના** પ્રથમ અંકમાં તે સમેલનનું વિહંગાવલોકન આપ્યું છે તે વાંચવામાં આવ્યું આખા સમેલનમાં ઉપયોગી અને ધ્યાન ખેંચાય તેવું કાર્ય થયું હોય તો તે કાકા કાલેલકરનો લિપિની નવેસરથી વિચારણા કરવા માટે સમિતિ નીમવાનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો તે વર્તમાનપત્રોમાં વાંચવામાં આવ્યું કે–લિપિસુધારણા માટે નિમાયેલી સમિતિની એક બેઠક ગયા જૂનમાં થઈ અને તેમાં સોળ ઉપયોગી ઠરાવો પસાર થયા પ્રસિદ્ધ થયેલા આ ઠરાવોમાંના ૧૪ ઠરાવ નાગરી લિપિમાં કરવા જોઈતા સુધારાઓનું સ્વરૂપ બતાવે છે સૂચવવામાં આવેલા આ સુધારાઓ નાગરી લિપિને સાર્વદેશિક તેમ જ સરળ જરૂર બનાવી શકે તેવા છે ઉક્ત ઠરાવો અંતિમ નિર્ણય આપનારા નથી, તેમ છતાં અંતિમ નિર્ણયના સ્વરૂપને ઘણા જ નજીક છે એમ નિષ્ણાતોને જરૂર લાગ્યા વિના નહિ રહે

૨ વિજ્ઞાનના જમાનામાં સર્વ કાંઈ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ શુદ્ધ હોવું જોઈએ એમ સૌ કોઈ ઇચ્છે એ સ્વાભાવિક છે આજે વિદ્વત્તા કૃત્રિમ અલંકારોથી ભરચક જડબાંતોડ સામાસિક શબ્દોથી ખદબદતી માત્ર વિદ્વદ્ભોગ્ય ભાષામાં નથી સમાયેલી, કિંતુ સરળમાં સરળ સર્વ ગ્રાહ્ય વળગણ છતાં ભાષાશાસ્ત્રના સ્વાભાવિક નિયમોનો સમાદર કરવામાં પછાત ન રહેતી તેવી ભાષા અર્પવાની કુશળતામાં સમાયેલી છે લો મા ગાંધીજીએ નવજીવન–દ્વારા આ અભિનવ છતાં સમાદરને સર્વથા યોગ્ય તેવી ભાષાશૈલી પ્રચારમાં આણી છે માત્ર ગુજરાતી ભાષા નહિ પણ હિંદી ભાષા પણ આ નવીન શૈલીનો સમાદર કરતી અત્યારે પ્રામ થાય છે તેનો સારામાં સારો પુરાવો ગોરખપુરથી પ્રસિદ્ધ થતું "કલ્યાણ" માસિક છે ભાષાના સારલ્ય સાથે લિપિ કિંવા અક્ષર

વિન્યાસ પણ શુદ્ધ અને સ્વાભાવિક હોવો જોઈએ તે તરફ દેશના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે, એટલું જ નહિ પણ તે તરફ સર્વસાધારણ જનતાનું પણ ધ્યાન ખેંચાય તે માટે હિંદી સાહિત્ય સંમેલન દ્વારા તે વિષયમાં શાંત પ્રચારમાર્ગનો આરંભ થઈ ગયેલો વર્તમાનપત્રોમાં વાંચવામાં આવે છે લો. મા. ગાંધીજીએ સુધારેલી લિપિ સર્વગ્રાહ્ય થઈ શકે કે કેમ તેનો અખતરો કરવાનું પણ માથે લીધું છે તેવું પણ વાંચવામાં આવ્યું છે ઉક્ત સમિતિએ પસાર કરેલા ઠરાવોની દિશાએ કામ કરવા માત્રથી પણ જરૂર એ અખતરો પાર ઊતરશે એવું નિષ્ણાતોને જણાયા વિના નહિ રહે

૩ લેખનમાં લિપિની સરળતાની આવશ્યકતા છે તેના કરતાં મુદ્રણમાં તેવા પ્રકારની સરળતાની વધુ આવશ્યકતા છે તે માત્ર મુદ્રણ-ખાતાના નિષ્ણાતો જ જાણે છે મુદ્રણકાર્યમાં સરળતા ત્યારે જ ગણી શકાય કે જ્યારે લિપિમાં વપરાતા સંકેતો માનના સ્વતંત્ર બીબાંથી કાર્ય ચલાવી શકાય રોમન લિપિમાં આ ખૂબી રહેલી છે તે તેનાં ઓછામાં ઓછા વર્ણમાળાના અક્ષરો અને વિરામાદિ ચિહ્નોના બીબાંથી સમજી શકાય છે આર્યલિપિઓમાં વર્ણો સ્વરયુક્ત અને સ્વરવિહીન એમ બે પ્રકારના છે, એટલે જેટલા વર્ણો છે તેટલાના તેનાથી બમણાં બીબાંઓ તૈયાર કરવા માત્રથી જો મુદ્રણકાર્ય સચવાઈ જતું હોય તો તે સરળતા ભરેલું છે એમ કહેવામાં કાંઈ પણ વાંધો નથી છાપ-ખાનામાં અખંડ ખોડી ટાઈપ ઓછામાં ઓછા હોવા જોઈએ છતાં કાર્ય સમયનો પૂરો બચાવ કરી પાર પડતું હોવું જોઈએ અત્યારે નાગરી લિપિના ટાઈપ લો કે આપણી ગુજરાતી લિપિના ટાઈપ લો, આથી જુદી જ જાતની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે ' એકનો એક વર્ણ અર્ધો, અગારથી મિશ્રિત, હ્રસ્વ અજ્જુવાળો દીર્ઘ અજ્જુવાળો, હ્રસ્વ વરડુવાળો, દીર્ઘ વરડુવાળો ઋકારવાળો, એકારવાળો, આટલાં તો સાદાં અને સર્વમાન્ય બીબાં ધરાવે છે, તે ઉપરાંત જુદા જુદા વર્ણો સાથે સંયુક્ત બનતા તે જ વર્ણના અનેકાનેક બીબાંઓ હોય તે તો

જુદાં જ. આમ એક જ વર્ણનાં આઠ તો ઓછામાં ઓછાં અને પ, ત, દ એ વગેરે વર્ણોનાં અનેક બીબાંઓ છાપખાનાવાળાએ વસાવવાં પડે છે. અક્ષર ગોઠવવાવાળાઓને એકી સાથે કેટલાં ભિન્ન ભિન્ન બીબાંઓ સાથે કામ લેવું પડે છે તે આથી સમઝાશે. ઉપર સામાન્ય આઠ પ્રકારનાં બીબાં ઉપરાંત ઉપર-નીચેની ડિગ્રીવાળા (૧) ઉપરની ડિગ્રીવાળો ટાઇપ, (૨) નીચેની ડિગ્રીવાળો ટાઇપ અને (૩) બંને ડિગ્રીવાળા ટાઇપ, ઉપરાંત હ્રસ્વ અને દીર્ઘ વરડુનાં અનુનાસિક (કિંવા કહેવાતા અનુસ્વાર)વાળાં બીબાં તો જુદા જ. ડિગ્રીવાળા ટાઇપો એ માટે કે કદી કોઈ વરડુવાળું બીબું અથવા સંયુક્તાક્ષરમાં ઉપર નીચે મૂકવાનું હોય કે સૌ સૌની માત્રા માથે અનુસ્વારનું ટપકું વગેરે મૂકવાનું હોય ત્યારે ડિગ્રીવાળા ટાઇપ ન હોય તો ઇષ્ટ વર્ણ ઉપજાવવો કેવી રીતે? કેટલીકવાર તેવો ડિગ્રીવાળો ટાઇપ ન મળવાથી ટાઇપ કાપવાના સંચાથી ઉપર-નીચે ડિગ્રી માટે ચાલતે કમ્પોઝિંગે ઊઠી ટાઇપ કાપી વરડીઓ બેસાડવી પડે છે. આ મુશ્કેલીનો અનુભવ છાપખાનાના અનુભવીઓને જ સમઝાય તેવો છે.

તેમાં જો ખાંચો રહી જાય તો તેને માટે આવતી ચોરસ કે લંબચોરસ માપની ડિગ્રી-સળીઓ ભરવી પડે છે. નાગરી ટાઇપના ि ी માં પણ આ સ્થિતિ છે. આવી વિકટતામાં સમિતિનો નીચેનો નિર્ણય આવકારવા લાયક છે:

[२] बाराखड़ी में स्वरों की सब मात्राएं अक्षरों के आगे रखी जायं। सिर पर या पाई के नीचे नहीं। ह्रस्व 'ि' के सम्बन्ध में यह निर्णय हुआ कि उच्चारण के क्रम से वह भी आगे ही लिखी जाय, किन्तु उसके स्वरूप को निश्चित करने के लिए विशेषज्ञों से सूचनाएं मगवायी जाय। तब तक वर्तमान पद्धति से ह्रस्व 'ि' भले ही लिखी जाय।

સમિતિ વિશેષજ્ઞોને હ્રસ્વ અજ્જુના સ્વરૂપના વિષયમાં સૂચના કરવા માટે નિમંત્રણ આપે છે. પ્રાચીન બ્રાહ્મી લિપિમાં વર્ણની જમણી બાજૂએ ઉપરના ભાગમાં હ્રસ્વ દીર્ઘ અજ્જુ ⌐, ⌐⌐ આવા સ્વરૂપમાં ક્રમે લખવામાં આવતી. ધીમે ધીમે હ્રસ્વ અજ્જુ ઉપરથી વળતી વળતી ડાબી બાજૂ લઈ ગયેલી થતાં થતાં અર્વાચીન 'ि' અને 'ी' આ સ્વરૂપમાં આવી ગઈ છે. વર્તમાન નાગરી, શારદા, ટાકરી, ગુરુમુખી, કૈથી, ગુજરાતી, બંગલા અને મૈથિલ લિપિમાં આ પ્રમાણે ડાબી બાજૂએ આવી રહી છે, તેમ છતાં ઉડિયા, મોડી, ગ્રંથ, મળાયેળમ, તુળુ અને તામિળ લિપિમાં તે જમણી જ બાજૂએ રહેવા પામી છે. તેલુગુ અને કન્નડમાં તે ઉપર જ રહી ગઇ છે. સમિતિની સૂચના જમણી બાજૂએ હ્રસ્વ-અજ્જુ લખવાના નિર્ણય તરફ છે. હ્રસ્વ અજ્જુ અને દીર્ઘ અજ્જુમાં થોડો ભેદ રાખવાથી લેખન તેમ જ મુદ્રણ એ ઉભયમાં અનુકૂળ થાય તેવું સ્વરૂપ આપણે મેળવી શકીશું.

१.

अ आ अि अी अु अू अृ अॄ ऌ अे अै अो

अौ आे आै आो आौ अं अँ अः

क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ड़ ढ ढ़ ण

त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स

ह ळ त्त ज्ञ – क्ष क्ष्म श्र ग्र च्च छ्र ज्ञ फ्र स्न – श्र

ॐ श्री १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ०

२.

अ क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ड़ ढ ढ़

ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स

ह ळ त्त ज्ञ – क्ष ग्र घ्र च्च छ्र ज्ञ फ्र स्न – अ ॐ श्री

3.

અ ક ખ ગ ઘ ઙ ચ છ જ ઝ ઞ ટ ઠ ડ ડ઼ ઢ ઢ઼ ણ

ત થ દ ધ ન પ ફ બ ભ મ ય ર લ વ શ ષ સ

હ ળ ત્ત જ્ઞ – ક્ષ ગ્ર ઘ્ર ચ્ચ છ્ર જ્ઞ ફ્ર સ્ન – અ શ્રી

૪.

અ આ અિ આી અુ અૂ અૃ અૄ અે અૈ અો અૌ

અં અઃ – ક ખ ગ ઘ ઙ ચ છ જ ઝ ઞ ટ ઠ ડ

ડ઼ ઢ ઢ઼ ણ ત થ દ ધ ન પ ફ બ ભ મ ય ર લ વ શ

ષ સ હ ળ ક્ષ જ્ઞ – ક્ષ ફ્ર જ્મ ૐ શ્રી – ૧૨૩૪૫૬૭૮૯૦

અ આ અી અી અ્ અ૽ અ' અˢ
અ" આ' આˢ આ" અ˙ અ° અ૾

[સૂચના —સુધારેલી દેવનાગરીની બારાખડી આ સામે છપાયેલા બ્લૉકમા જોવા વિનતી છે]

અકારની બારાખડી માફક જ સર્વ વ્યજનોની બારાખડી બનાવવાની એકાર અને ઓકારના બે* સ્વરૂપ છે તે ચાલુ એ-ઓ અને વિવૃત ઍ-ઑ બતાવવા માટે છે હ્રસ્વ વરડુ અને દીર્ઘ વરડુ અત્યારે ચાલુ ુ અને ૂ આ ચિહ્નોથી લેખન-મુદ્રણમા છે, આમાના હ્રસ્વ વરડુના બીબાને વર્ણની નીચે ન મૂકતા જમણી બાજૂએ અક્ષરના નીચેના અર્ધ ભાગમા સમાઈ જાય તેમ ઊભુ મૂકવુ દીર્ઘ વરડુના બીબાને તેજ સ્વરૂપમા ઉપરના જ સ્થળે મૂકવુ અનુનાસિક અને અનુસ્વારના ઉચ્ચારણોનો ભે. બનાવવો અત્યાવશ્યક છે સદ્ગત પ્રિન્સિપલાલ માધવલાલભાઈએ વર્ષો પૂર્વે તેની હિમાયત કરી છે. લિપિસુધારણા-સમિતિએ એક ઠરાવમા આની સ્પષ્ટતા કહી છેઃ

[६] पूर्ण अनुस्वार के स्थान पर [°] लगाया जाय और चन्द्रबिन्दु की जगह केवल [˙] लगाया जाय। उक्त अनुस्वार के लिये वैज्ञानिक रूप से स्वरहीन ङ्, ञ्, ण्, न्, म् भी लिखे जा सकते हैं।

---

* દક્ષિણ દેશની ભાષામા એક હ્રસ્વ એકાર-ઓકાર પણ છે ઉક્ત સમિતિ તેનો નિર્દેશ કરતા લખે છે કે—

[४] दक्षिण की लिपियों के स्वरों में ह्रस्व ए और ह्रस्व ओ के रूप आते हैं उनके लिये मात्रा [ऽ] इस प्रकार लगायी जाय।

ગુજરાતી લિપિમા આની હાલ ખાસ જરૂર નથી પ્રચલિત દેવનાગરીમા આ ઉક્ત નિર્ણય પ્રમાણે સર્વથા આદરણીય છે આ સામે છાપેલા બ્લૉકમા ત્રણે એકાર તેમ જ ત્રણે ઓકારના સ્વરૂપ બતાવ્યા છે જ.

—આને ગુજરાતી લિપિમાં શા માટે ન અપનાવી લઇયે? વિસર્ગ અને કોલનનો ભેદ બતાવવા વિસર્ગને પોલા બે મીંડાથી બતાવવો આવશ્યક છે. માત્ર ગુજરાતી લિપિમા જ નહિ, પણ નક્કી કરવા ધારેલી સુધારેલી દેવનગરી લિપિમા પણ વિસર્ગ બે પોલાં મીંડાંથી બતાવવામાં સૌકર્ય સ્પષ્ટ છે.[1]

આવા પ્રકારની બારાખડી બનાવવાથી લેખન અને મુદ્રણમાં ધારેલું સાફલ્ય મેળવી શકાશે.

[નોંધઃ—હ્રસ્વ વરડુ અને દીર્ઘ વરડુ જૂની નાગરી લિપિમાં વર્ણની જમણી બાજૂએ લખાતાં, જેનો અવશેષ ઠ તેમ જ ૬માં રહેવા પામેલ છે; એટલે આ આપણને નવીન નથી. માત્ર ૬માં છે, તે બધા વર્ણોમાં અપનાવવું રહ્યું]

આવા પ્રકારે મુદ્રણમાં માત્રાઓનાં બીબાંઓ જમણી બાજૂએ ગોઠવવાથી એક એક વર્ણનાં આઠ આઠ ઓછામાં ઓછાં બીબાં બનાવવાં પડે છે ત્યાં માત્ર અર્ધો વર્ણ અને આખો વર્ણ આવાં બે જ પ્રકારનાં બીબાં બનાવવાં પડશે.

એક વર્ણના બે જ બીજા બનાવવા પડશે જેને કે અક્ષરોને પછીના વ્યંજન સાથે જોડતાં વચ્ચે-આડી ભલામણ ઉક્ત સમિતિએ કરી છે જુઓ:

[१४] संयुक्ताक्षर बनाने में जिन अक्षरों में पाई है, उनकी पाई हटा दी जाय और बिना पाईवाले अक्षरों के आगे – ऐसा संयोजक चिह्न लगाने से वे अक्षर हलन्त समझे जायं। शब्द के अन्त या स्व-

હવાનું જ. આ જ રકાર સંયુક્તાક્ષરના અંત્ય વર્ણ તરીકે હોય છે ત્યારે / કે ˏ આ સ્વરૂપમાં આવે છે; તેવા ચિહ્નની હવે જરૂર નહિ રહે, કેમકે પૂર્વ વર્ણ ઉપર સૂચવ્યા મુજબ આવવાનો જ; તેની બાજૂમાં આ રકાર ગોઠવાઇ રહેશે (શાસ્ત્રી=શાસ્તરી) અને સ્વરોની માત્રાઓ તેના પછી ગોઠવાઇ રહેશે.

૭. પ્રચલિત લોકભાષામાં 'ડ ઢ' નાં બે ઉચ્ચારણો સ્પષ્ટ છે. વસ્તુસ્થિતિએ વૈદિક કાળથી આ ઉચ્ચારણો પૃથક્ ચાલ્યાં આવે છે. પ્રાચીન બ્રાહ્મીમાં 'ડ'ના આ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ માટે સંકેત અલગ હતો. પ્રાચીન તામિળમાં 'ઢ' ના મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ માટે સંકેત હતો. અત્યારે આપણે નવા સંકેતો ઉપજાવવા કાંઇ પણ જરૂર નથી. હિંદી લિપિમાં સ્વીકારાયેલ નુકતાવાળા ડ઼-ઢ઼ ગુજરાતી લિપિમાં સ્વીકારી લેવાથી કાર્ય સરી જાય છે. આ નુકતાનું સ્થાન વર્ણની ડાબી બાજૂએ નીચેના ભાગમાં રાખવાની લિપિસુધારણા સમિતિએ હિમાયત કરી છે. ઉર્દૂ-ફારસીના કેટલાક શબ્દો તેમ જ અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોનાં સાચાં ઉચ્ચારણો આપણી ભાષાઓમાં બતાવવા લેખનમાં આ નુકતાનો ઉપયોગ આવશ્યક છે. સુધારેલી દેવનાગરી લિપિમાં તે સમિતિની સૂચના મુજબ યોજાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. ગુજરાતી ગ્રામીણ પાત્રોનાં ઉચ્ચારણોમાં અંગ્રેજી Z જેવું એક ઉચ્ચારણ છે, જે શુદ્ધ 'જ-ઝ' ને સ્થળે ગ્રામીણો પ્રયોજે છે. આ ઉચ્ચારણ જ-જકાર નીચે ડાબી બાજૂએ નુકતાથી બતાવવું. વળી 'શ-ષ-સ'ને સ્થળે ગ્રામીણો એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું કંઠ્ય ઉચ્ચારણ કરે છે તે બતાવવા હકાર શક્તિમાન નથી. આ માટે નુકતાવાળો સકાર પ્રયોજાય એ જ ઇષ્ટ છે. સુધારેલી નાગરી લિપિમાં સમિતિના [૭] મા નિયમનું પાલન આવકારવા લાયક છે.

ગુજરાતી ખ અચ્છા હૈ—જુઓ નિયમ ૧૦ મો] કૈથીમા પણ આવો પ્રકાર છે. [ખ બ્લૉકમા જુઓ];

૯ अ, झ, ण, श આ સ્વરૂપ સમિતિએ માન્ય ગણ્યા છે લકારનું હિંદી સ્વરૂપ સમિતિ સૂચવે છે પરતુ મને લાગે છે કે હિંદી લિપિના આ ल માથેથી શિરોરેખા ચાની જતા ચાનુ ગુજરાતી 'લ' જેવો જ તે થઇ રહે છે તે માટે તેનુ જૈન કિંવા ગુજરાતી સ્વરૂપ અપનાવવુ વધારે યોગ્ય છે (તેનું સ્વરૂપ જુઓ પૂર્વે છપાયેલા બ્લૉકમાં) વધ આ માચો જોડાક્ષર ચાલુ લખાણમા સ્વત સ્વીકૃત છે જ ભૂમિતિ વગેરેમા क्ष કે ज्ञ ભને સ્વીકારાય ज्ञ અત્યારે ज्ञ આ સ્વરૂપમા ઉચ્ચારાતો નથી, માટે સ્વતત્ર મંકેતે રહે તે વધારે સરળ થશે

૧૦ સ્વરોમા ऋ ॠ ऌ માનો ઋમાર મસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમા દેશભાષાઓમા સ્વીકારવામા આવે છે તે બ્લૉકમાના સ્વરૂપમા રહે દીર્ઘ ॠ ની મસ્કૃત શ્લોકો સુધારેલી નાગરીમા લખતા જરૂર પડે, ત્યા બ્લૉકમાના સ્વરૂપે વર્ણની જમણી બાજૂએ લખવો ऌકાર માત્ર क्लृप् ધાતુ પરથી આવેલા क्लृप्ति જેવા બેક શબ્દમા જ છે ત્યા તે ऌ-ॡ સ્વરૂપમા ભલે પડયો તે માટે અલગ બીજુ, ન કરવુ હોય તો લ-લની જમણી બાજૂએ ઋકારના ચિહ્ન સાથે લખવાથી સરળતા થશે

૧૧ घ અને ધનો સુધારેલી નાગરીમા ભેદ ગખવો જરૂરનો છે આ માટે ધના ઉપરના અર્ધ વતુલનો ઉપરનો છેડો ઘ માફક વાળવો, જ્યારે घ જૂની નાગરીમા છે તેવો ગખવો આમ કરવાથી તેનો તફાવત તરત પકડી શકાય

૧૨ મકાર માથેથી શિરોરેખા ચાલી જતા મ અને મમા કાઈ પણ ભેદ નથી રહેતો તે માટે મકારનું જુદુ સ્વરૂપ સ્વીકારવુ (તે માટે જુઓ બ્લૉકમાં આપેલો તે વર્ણ)

૧૩. ઈંદોરની લિપિસમિતિને જે જાતની લિપિની આવશ્યકતા છે તેવી વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ શુદ્ધ લિપિ કેવા પ્રકારની હોઇ શકે તે બતાવવાનો આ મારો પ્રયત્ન છે તેમા 'સાપ ભેળા વીંછીના" એ ન્યાયે ગુજરાતી લિપિમા પણ કરવા જોઈતા તદનુકૂળ સુધારાઓ આ લેખમા સૂચવ્યા છે છાપખાનાવાળાઓને ઓછામા ઓછાં બીબાથી સપૂર્ણ કાર્ય સાધી શકાય તેવો પૂરો ખ્યાલ ગણી અને સૂચનાઓ રજૂ કરવામા આવી છે ઉપર સૂચવ્યા મુજબના બીબાં ઉપરાત જુદા જુદા વિરામચિહ્નો, કૌંસો નાની મોટી-ડેરો, ટપકાઓ વગેરે અત્યારે છે તેના તે જ ઉપયોગમા ચાલી શકશે, તેમા કશો ફેરફાર કરવાની જરૂર નહિ રહે જોડાક્ષરના અનેકગણા બીબાઓ, સ્વરની માત્રાવાળા અખડ ખોડી ટાઇપો વગેરેની જરૂર રહેશે જ નહિ. મારા સામાન્ય અનુભવથી મને જે મઝયુ છે તે અહીં સૂચવવાની ધૃષ્ટતા કરવામા આવી છે આ વિષયના નિષ્ણાતો જરૂર આ વિષયમા સારામા સારો તેમ છતા સહેલામા સહેલો રસ્તો શોધી ગઢી આધુનિક વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિથી સરળમા સરળ ઉચ્ચારણના ક્રમને જાળવી રાખનારી વર્ણમાળા જનતા સમક્ષ મૂકશે જ, ત્યાસુધી મારી અલ્પ સૂચનાઓ પણ જનતાને માર્ગદર્શક નીવડશે તો મારા યત્નની હુ સાર્થકતા સમઝીશ

(સા ૧૯૯૧ જન્માષ્ટમી—માંગરોળ-કાઠિયાવાડ ૨૧ ૮ '૩૫)

-તા ક આ નિબધ લખાયા પછી નવેમ્બરમા મુમ્બઈમા મળેલી સમિતિએ નિર્ણય બહાર પાડ્યો છે, તે જોઈ સતોષ થયો છ સાથેનો કોઠો બનાવતી વેળાએ તે સૂચનાઓમાંની છૂટને અમલમા મૂકવામાં આવી છે તેની અહીં સહર્ષ સાભાર નોધ લઉં છુ તા ૧૭ ૩ ૩૬ **મીઠાખળી**–(અમદાવાદ)

[માનસી સ ૧૯૯૨ (સને ૧૯૩૬), પૃ. ૧૯૫-૨૦૫]

૧૪. લિપિસુધારણા–(૧)

થોડા સમય થયાં રાષ્ટ્રિય એક જ લિપિ કરવાને માટે આગેવાન હિંદીઓ તરફથી પ્રયત્ન શરૂ થયા છે. એ પ્રયત્નોને કેટલાકો વધાવી લે છે, જ્યારે કેટલાકોને તે તરફ સ્વાભાવિક ઘૃણા જ હોય તેમ લાગે છે. બંને પક્ષે નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી હાલને માટે ઉપસ્થિત થયેલા આ વિષય તરફ જોવાનું છે.

શ્રી. કાકા કાલેલકર વગેરેને આ દિશામાં પ્રયત્ન કરવાનું જે સૂઝયું છે તે રાષ્ટ્રિય એકતાને માટે જ. બંગાળી લિપિ એક ગુજરાતી ભાગ્યે જ વાંચી શકવાનો (બંગાળી લિપિનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો હોય તેવા આમાંથી બાદ.) તે પ્રમાણે કન્નડને હિંદુસ્તાનના ઇતર પ્રાંતનો કોઇ પણ વતની ભાગ્યે જ વાંચી શકવાનો. કેટલીક વાર એવું બને છે કે બોલનારના વિચારો ભાંગી તૂટી એક ભાષામાં હોય તે અન્ય પ્રાંતનો માણસ સમજી શકવા સમર્થ થાય છે. પરંતુ તે તો જ્યારે તેવા બંને માણસો એકત્ર થાય ત્યારે. પરંતુ જો દૂર રહેલે દૂરની ભાષા સમજવી હોય અને તેનો અભ્યાસ કરવો હોય તો અપરિચિત લિપિ કરતાં પરિચિત લિપિમાં દૂરની ભાષાનો અભ્યાસ-પરિચય જરૂર ઝડપથી સાધી શકાય. અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરનારને પણ પ્રથમ તો માતૃભાષામાં ઉચ્ચારણો લખેલાં વાંચ્યા–શીખ્યા પછી જ તે લિપિમાં લખાયેલી ભાષા ઉપર કાબૂ સાધી શકાય છે. આ જ હેતુથી એક લિપિની અનિવાર્યતા ઊભી થાય છે.

બધા પ્રાંતોની અનુકૂળતાનો વિચાર કરી હિંદી, મહારાષ્ટ્રિય, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદોના પ્રતિનિધિઓએ સર્વમાન્ય એક લિપિનો અનુરોધ કર્યો છે, એટલે તે જરૂર આવકારવા લાયક છે.

લિપિનું લેખનમાં સાસ્ય જોઇયે તેના કરતાં મુદ્રણમાં સારલ્ય વધુ આવશ્યક છે, કેમકે જેમ ઓછાં બીબાં તેમ ખર્ચ થોડો આવે. અત્યારે નાગરી લિપિ કે ગુજરાતી લિપિના એક ફેઇસની (દાખલા-

તરીકે લો પેકા,) ૪૫૦ થી ૬૦૦ જેટલી મેત્રિસ જોઇયે. આ શાને આભારી છે ? અંગ્રેજી કેપિટલ, સ્મોલ કેપિટલ અને ચાલુ ટાઇપોયે થતા (બધા ચિહ્નો વગેરે થઈ) ૧૫૦ મેત્રિસ નથી જોઈતી તેનું કારણ તો સ્પષ્ટ જ છે કે સ્વરોના આદા, અનુસ્વારવાળા અને ખુદ સ્વરના જુદા આવા બીના, તે રેફની પાછી આગળખડી, તે ઉપગત જોડાક્ષરોની અયુક્ત રચના, આ વગેરેના અખડ બીનાઓ (કે જે મુદ્રણને સરળ બનાવવા યોજના વિના ચાલે તેમ નહતું) માટે આટલી બધી મેત્રિસ જોઇતી હતી, અને દરેક ફાઉન્ડ્રીવાળાએ તેટલી રાખવી પડે છે જ લિપિસુધારણાના પ્રશ્નની ચર્ચામા પડેલાઓએ પોતાની ચર્ચામા લેખન કરતાય મુદ્રણને સોઘુ અને સરળ બનાવવા તરફ ખાસ ધ્યાન આપવાનું રહે છે લિપિસુધારણા–સમિતિના પ્રયત્નમા તેવુ મુદ્રણપ્રાધાન્ય છે જ તે વાત તે વિષયના અનુભવીઓ જ સમજી શકે લિપિસમિતિ જે ફેરફાર સૂચવે છે તે ધરાર ઠોકી બેસાડવા નહિ જ. અને તેથી જ તે વિષયમા રસ લેનારા પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાને હકદાર છે તેઓના મતને લિપિસમિતિ અવગણવાની નથી જ અને સૂચનામા આવેલા યોગ્ય ફેરફારોને લિપિસમિતિએ વધાવ્યા છે તે સ્વાનુભવ છે

લિપિસમિતિએ ચાલુ ગુજરાતી લિપિમા ક ખ ચ જ ઝ ણ ધ ફ ભ લ ળ એ અગિયાર અક્ષરોના સ્વરૂપમા ફેરફાર કર્યો છે એ વાત કેટલાકોને નથી ગમતી જેઓને નથી ગમતી તેઓને હુ પૂછવા માગુ છુ કે પ્રચલિત ગુજરાતી લિપિમા મુદ્રણની દૃષ્ટિએ કાંઈ ફેરફાર કર્યો છે ખરા કે ? અને તે જ રીતે માથાવાળી નાગરી લિપિના માથા કાયમ રાખીને પણ તે લિપિને સાર્વદેશિક બનાવવામા સમર્થ થઈ શકાય તેવી કોઈ યોજના કરી છે ખરી કે ?

નાગરી લિપિના બીબા ગોઠવવાની મુશ્કેલી બીબાં ગોઠવનારા સમજે છે. અખડ ઓછી ટાઇપો હોવા છતા પણ તે બીબા ગોઠવવાની મુશ્કેલી ખાસ ઓછી નથી થઇ, કારણ કે ભાષામા જેટજેટલા સ્વરૂપો

-છે તેટતેટલાં બીબાં બનાવી ટાઈપની કેપ્રસોમાં તેટલાં ખાનાં બનાવે (આ માટે અત્યાર સુધી જે બે. કેઈસ છે તે પૂરતી નહિ થાય, ત્રણ કેઈસ ઓછામાં ઓછી જોઈશે) ત્યારે સારલ્ય થાય. તે ઘણું ઓછું સંભવિત છે આ જ માટે લેખનમાં ફેરફાર ઇષ્ટ છે. તે ફેરફાર થતાંની સાથે જ લિપિ સાર્વત્રિક બની શકે તે માટે નાગરીના પાંચેક વ્યંજનો જેવા કે ख ण घ भ ल એ, અને સ્વરોનાં સ્વતંત્ર રૂપોમાં ફેરફાર થાય, તે સાથે જોડાક્ષરોમાં લેખનસૌંદર્ય થાય એટલે લિપિ-મુદ્રણ સુકર તેમ જ સાર્વજનિક બની શકશે. નાગરી લિપિનાં માથાં જેમને ઇષ્ટ છે તેવાઓ આટલા ફેરફાર સ્વીકારે એટલે બીબાં ગોઠવનારાની તકલીફ ઘણી જ હટી જવાની.

પ્રાંતીય સ્વરૂપોને ખ્યાલમાં લેતાં એક ઉચ્ચારણ એક દેશમાં હોય તે જ ઉચ્ચારણ અન્ય દેશમાં હોતું જ નથી. આ પ્રાંતીય ઉચ્ચારણો સાંચવવા માટે નજીકના ઉચ્ચારણવાળા વર્ણ નીચે નુકતા સ્વીકારવાથી જોઈતી સગવડ મળી જવાની. આમ કરતા છતાંયે ૨૦૦ મેત્રિસથી વધુ મેત્રિસ નહિ જોઈશે. જુઓ, કયાં ૨૦૦ મેત્રિસ અને કયાં ૪૫૦ થી ૬૦૦ મેત્રિસ ?

સ્વરોના પૃથક્ અંકો અત્યારે નાગરિલિપિમાં इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ए ऐ છે. ओ औ માટે તો अनुज સ્વરૂપ જોઈયે. કોઇ કહે કે સ્વરો વિજાતીય છે, તેઓમાં સ્થાનભેદ છે અને अ ની બારાખડી થવાથી સંધિના નિયમોમાં અડચણ પડશે ! ભલા શો ओ औ માં આ વાંધો નથી ? તેમાં अ શા માટે રાખવામાં આવે છે ? તેમાં જેમ अ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે તેવી રીતે બધા સ્વરો માટે अ સ્વીકારી જુદાં જુદાં સ્થાનનાં ઉચ્ચારણો માત્રાઓથી બતાવવામાં આવે તો સૌકર્ય વધવાનું કે ઘટવાનું ?

આ માટે જ તે દિશામાં જે પ્રયત્ન થયો છે તે આવકારવા લાયક છે, લિપિને સાર્વદેશિક બનાવવા તેમ જ મુદ્રણસૌકર્ય મેળવવા.

અત્યારે માથાં કાઢવાં ન રુચે એ સ્વાભાવિક છે, અને તે માટે માથાવાળી જ—પૂરાં માથાંવાળી નાગરી લિપિ ભલે રહી

સ્વરના સંકેતો લિપિસમિતિના વરવા લાગતા હોય તો (અને તે એ-ઐ-ઓ-ઔ માં ખાસ, તેમ જ ઉ ઊ માં કાંઈક;) તેને સરળ[1] બનાવવાનો પ્રયત્ન ઇષ્ટ. એટલું તો સચવાવું જોઈયે કે સ્વરનાં ચિહ્ન ન માથે, ન નીચે કે ન ડાબી બાજૂએ આવે. તેજ રીતે જોડાક્ષરોના પૂર્વ વર્ણો કાનાવાળા હોય તેનો કાનો તૂટી જાય, ને કાનો નથી તેવા વર્ણો ખોડા લખાય; અથવા તો વર્ણના જમણી બાજૂએ નીચેના ભાગ તરફ હલ્-ચિહ્ન જેવું, નીચે ઢળતી સંયોગરેખા જેવું ચિહ્ન યોજાય.—અને ક્ષ ण ध भ ल માં .લિપિસમિતિને ઇષ્ટ ફેરફાર યોજાય. (આવા સંયોગમાં ल ગુજરાતી ભ-થી ગોટાળો ન પામે તે માટે જૈની ल લખાય તો તેથી ઓછું સૌકર્ય પ્રાપ્ત નહિ થાય.)

તે જ રીતે ગુજરાતી લિપિ પણ ઉપરની પદ્ધતિએ યોજાય, એટલે નવી લિપિ શ્રી. કાકા કાલેલકર તરફથી સૂચવાયેલી છે તેનાથી ભડકનારાઓ એક પગલું આગળ વધ્યા તો લાગશે, અને લાઠી ભાંગશે નહિ ને સાપ મરશે નહિ. મીઠાખળી, અમદાવાદ, તા. ૨૯ : ૨ : '૩૬

તા. ક.—રની સ્થિતિ પણ અન્ય વર્ણ જેવી; એટલે રેફ કે ઘોડીની કડાકૂટથી બચી જવાશે. આ વિષયમાં મારો સ્વતંત્ર નિબંધ અન્યત્ર થોડા સમયમાં જ પ્રસિદ્ધ થશે તે જોઈ વિચારવા પ્રાર્થના છે.

[ગુજરાતઃ નવું પુ. ૨, અંક ૨, એપ્રિલ ૧૯૩૬, પૃ. ૧૪૪–૧૪૫]

---

૧. દીર્ઘ અન્તનુની નિશાની ચાલુ જ; હ્રસ્વ અન્તનુને માટે જમણી બાજૂએ ઊભા રેફ જેવી નિશાની ; હ્રસ્વ વરડુ અત્યારનું છે તે, પરંતુ જમણી બાજૂએ નીચલા ભાગ તરફ ઊભું; તેજ રીતે દીર્ઘ વરડુ; ઋકાર માટે ઋકારમાંથી 'ત્ર'. નો ભાગ કાઢી જમણી બાજુનું અર્ધા વર્ણની જમણી બાજૂએ આવી રહે; અને માત્રાઓ અંગ્રેજી 'Stroke' ના સ્વરૂપની અ' અ" આ' આ".

૧૫. લિપિસુધારણા–(૨)

પરમ ભાગ્યની વાત છે કે સારાયે હિંદુસ્તાન માટે એક જ રાષ્ટ્રલિપિ હોવી જોઇયે તેવુ મતવ્ય ધરાવનાર આજે હિંદુસ્તાનના અનેક પ્રાંતોના આગેવાન વિદ્વાનો થયા છે જેવી રીતે રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સારાયે હિંદુસ્તાનની પ્રજા આપણી સર્વમાન્ય હિંદી ભાષાને કોઇ પણ જાતના મતભેદ વિના સ્વીકારવા તૈયાર છે તેવી જ રીતે સમગ્ર પ્રાંતીય ભાષાઓ એક જ લિપિમા લખાય તો તેથી ગમે તે પ્રાંતના વિચારો અન્ય ગમે તે પ્રાંતનો વતની વાચી તો શકે જ જો લખાણ વાચતો થશે તો થોડા પ્રયત્ન પછી સમજવાને પણ શક્તિમાન થશે

આવી રાષ્ટ્રલિપિ તરીકે પ્રથમ પદ ધારણ કરતી કોઇ પણ લિપિ હોય તો તે દેવનાગરી કિંવા બાળબોધ લિપિ છે ૨૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે હિંદની એક લિપિ તરીકે અશોકકાલીન બ્રાહ્મી લિપિ જ હતી તે વાત નિષ્ણાતોથી અણજાણી નથી તેમાથી ઊતરી આવેલી તેમ જ રાષ્ટ્રભાષા હિંદીની એક માત્ર લિપિ તરીકે સ્વીકાર પેલી અને તેમ છતા રાષ્ટ્રલિપિ તરીકે સવને સમાન્ય રહે તેવાં પ્રકારની લિપિ તે આ દેવનાગરી કિંવા બાળબોધ લિપિ છે લેખન અને મુદ્રણમા આ લિપિ કઠિન છે એવી સામાન્ય ફરિયાદ છે આવી ફરિયાદને સ્થાન જ ન રહે તેમ છતા હિંદુસ્તાનની સમગ્ર પ્રાંતીયતાને પોતામા સમાવી લે તેવા પ્રકારના ફેરફાર આ લિપિમા થાય તેવા પ્રયત્ન હિંદી સાહિત્ય સંમેલન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ અને મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પરિષદ્ જેવી દેશની અગ્રગણ્ય સસ્થાઓ સેવી રહી છે તેનું સત્પરિણામ લાવવાને પણ આ પરિષત્–ત્રયી ભાગ્યશાળી થઈ છે ૧૯૩૫ ના નવેમ્બરમા ૧૨ મી તારીખે મુંબઈ મુકામે વિદ્વદ્વર્ય કાકા કાલેલકરના અધ્યક્ષત્વે નાગરી લિપિ–સમિતિની એક બેઠક મળેલી, જેમા કેટલાક ઉપયુક્ત સુધારાઓ સૂચિત થયા હતા જે તા ૨૪મી નવેમ્બર ૧૯૩૫ ના

'મુમ્બઇસમાચાર-સાપ્તાહિક'મા પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલા. તેમાં સ્વીકારાયેલા સ્વરૂપનો બ્લોક તે જ વર્ષના તા ૧૧ મી ડિસેમ્બરના 'જયભારત'મા તેમ જ તા ૧૨ મી ડિસેમ્બરના મુમ્બઇસમાચાર-દૈનિક'માં છપાઇ ગયેલો તે ઉપરથી આપણે નાગરી લિપિમા થયેલા અથવા કરવા ધારેલા *સુધારાઓનો ખ્યાલ મેળવવા શક્તિમાન થયા છિયે*

આપણી લિપિઓ લેખનમા સરળ હોય તેટલી જ મુદ્રણમાં સરળ હોવી જોઇયે રોમન લિપિ અત્યારે ઇતર ખડોમા ગમાન્ય થઈ છે તેનું એક કારણ આ જ છે: તેમા એક બીબાની બાજૂમાં બીજું અખડ બીબુ મુકાયે જ જાય છે, જેથી બીબા ગોઠવનારાઓ વિનાશ્રમે ખોટીપા વિના કામ ઝડપથી સાધ્યે જાય છે તેવી જ જાતની સરળતા આપણી રાષ્ટ્રલિપિમા હોવી જોઇયે આપણે ત્યા સ્વરોની જે માત્રાઓ —વરડીઓ લગાવવામા આવે છે તે બીબા ગોઠવનારાઓ માટે જ જબર ખોટીપાનો પ્રસંગ છે આ ખોટીપો ત્યારે જ ટળે કે જ્યારે સ્વતત્ર આખા વર્ણની જમણી બાજૂએ—કેમકે ઝાઝી માત્રાઓ જમણી બાજૂએ જ આવી રહે–ગોઠનાય તો ધાર્યું કામ ઝડપભેર મેળવી શકાય તે રીતે બધી જ માત્રાઓ—વરડીઓ જમણી બાજૂ ગોઠનાય તેવુ ધોરણ ઉક્ત સમિતિએ સ્વીકાર્યું છે, જે સર્વથા આદરણીય અને અનુકરણીય છે નાગરી લિપિ ઉપરના માથાબંધનથી સુશોભિત છે, પરતુ માથાબધન લેખન-આરમ્ભમા જરા વિઘ્નકારક છે આને કાઢી નાખવાથી અક્ષરો વરવા દેખાય તેવી દહેશતથી માથાનો અશ માત્ર રાખવાને સમિતિ યોગ્ય ભલામણ કરે છે આવા પ્રકારની માથાબધનના અશવાળી બારાખડી તૈયાર થતા સારલ્ય છે એ વાત નિર્વિવાદ છે જૂઓ સામેનો બ્લોક (૨) આ વિષયમા કેટલીક સૂચનાઓ એક સ્વતત્ર નિબધમા મેં અન્યત્ર કરી છે તે નિબધ આ નવી બેઠક પહેલા પ્રસિદ્ધ થવા સભવ નથી તેનો કાંઈક અશે ઉપયોગ ઉક્ત સમિતિની બેઠકમા થયો હોય તેમ લાગે છે એટલે માત્ર અહીં વધારે

१

अ आ अि अी अु अू अृ अॄ ऌ अे अै अो

अौ अं अः

क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ड ढ ढ ण

त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स

ह ळ क्ष ज्ञ – क ख ग घ च छ ज फ स – अ

ॐ श्री १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ०

२.

अ क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ड ढ ढ

ण त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स

ह ळ क्ष ज्ञ – क ख ग घ च छ ज फ स – अ ॐ श्री

३

અ ક ખ ગ ઘ ઙ ચ છ જ ઝ ઞ ટ ઠ ડ ડ ઢ ઢ ણ

ત થ દ ધ ન પ ફ બ ભ મ ય ર લ વ શ ષ સ

હ ળ ક્ષ જ્ઞ – ક ખ ગ ઘ ચ છ જ ફ સ – અ શ્રી

૪.

અ આ અિ આી અુ અૂ અૃ અે અૈ અો અૌ અૉ

અં અઃ – ક ખ ગ ઘ ઙ ચ છ જ ઝ ઞ ટ ઠ ડ

ડ ઢ ઢ ણ ત થ દ ધ ન પ ફ બ ભ મ ય ર લ વ શ

ષ સ હ ળ ક્ષ જ્ઞ – ચ છ જ સ ૐ શ્રી – ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૦

સ્વરો અને બારાખડી

ઉક્ત સમિતિએ છપાવેલા બ્લૉકમાં નાગરી અકારની બારાખડી ઘણી જ સુંદર તેમ જ ધાટીલી થઈ તે નિર્વિવાદ છે. મૂળ અકારનું એક બીજું અને તેની જમણી બાજુ સૂચિત માત્રાઓ–વરડીઓનું એક બીજું આવતાં જ આપણું સમગ્ર કાર્ય સફળ થઈ જાય છે. એક ધ્યાન ખેંચવા હું ખાસ માગું છું કે ટાઇપરાઈટિંગ મશીનોમાં લેવાની અનુકૂળતા થાય તે માટે આ માત્રાઓ વર્ણના સ્વરૂપ જેવડું જ બીબુ રોકનારી થાય તો જ કામ સુશોભિત થાય. નાગરી લિપિનાં ટાઈપરાઇટિંગ મશીનોમાં આનાથી સારી અનુકૂળતા મેળવી શકાય તેમ છે.

આમાં હ્રસ્વ ઇકાર અને દીર્ઘ ઈકારનું સ્વરૂપ તેના હ્રસ્વત્વ–દીર્ઘત્વનો ખ્યાલ આપવા સંપૂર્ણ રીતે સમર્થ થાય તેવું નક્કી થવું જોઇયે. એઓના બ્લૉકમાં આપેલી બાંધેલા ચાબૂક જેવા આકારની જમણી બાજુએ આવતા હ્રસ્વ અનજુ તેના હ્રસ્વત્વનો ખ્યાલ આપવા શક્તિમાન નથી લાગતી. તેનું સ્વરૂપ ઊંધા રેફ જેવું થાય તો સારલ્ય વધે. તે રેફ અત્યારે છે તેના કરતા ઉલટાવતાં નીચેની બાજુએ જરા લંબાય તેવો થવો જોઇયે, જ્યારે દીર્ઘ અનજુ અત્યારે છે તેવા સ્વરૂપની પરંતુ વર્ણથી જરા ઊંચેરી છે તે વર્ણની ઉપરની બાજૂની સમાન લીટીમાં સમાઇ જાય તેવી થવી જોઇયે. હ્રસ્વ ઉકાર, હ્રસ્વ ઋકાર, દીર્ઘ ઋકાર, એકાર–ઐકારનાં સ્વરૂપો સુંદર છે. ઋકારનાં બંને ચિહ્નો અકારની બાજૂમાં અલગ જોડાઈ જાય તેવાં પૃથક્ બીબાં હોવાં જોઇયે, જે બીબાં અન્ય કોઈ પણ વર્ણની આગળ ધ ઈ ઉ ઊ વગેરેનાં અલગ બીબાંની માફક આવી રહે.

અનુનાસિક અને અર્ધનુસ્વારના સૂચવેલાં રૂપો મધ્યમાં રહ્યા તે જરા ઉપર લઈ વર્ણની ઉપરની બાજૂની સમાન લીટીમાં સમાઈ જાય તેથી વધારે યુક્ત દેખાશે અનુનાસિકનું ચિહ્ન પોલું મીંડું જે નીચે ખોડાના ચિહ્ન જેવું છે તેને સ્થળે સાદું બિંદુ આવે અને તેની નીચે ભલે ખોડાનું ચિહ્ન રાખવામાં આવે આ માટે બ્લોકમાં બતાવ્યા સ્વરૂપવાળી બારાખડી સ્વીકારવાથી ધાર્યું કામ જરૂર સાધી શકાશે એવું મારું નમ્ર મતવ્ય છે

સસ્કૃત ભાષામા લૃકારનો ખપ क्लृप्धातु ઉપરથી ઊતરી આવેલા બે શબ્દોમા છે ત્યા ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે ઋકારના ચિહ્નવાળો લૃકાર પ્રયોજાય એટલે બસ કોલનથી ભેદ બતાવવા વિસર્ગના પોલા મીંડાં સૂચવાયા તે યુક્ત જ છે

વ્યંજનો

નાગરી લિપિ મારફતે હિદુસ્તાનની દરેક દરેક પ્રાતીય બોલીના વિશિષ્ટ ઉચ્ચારણોને સમાવી લે તે માટે બધા સકેતો સાચવનારી હોવી જોઇયે જે વર્ણ નાગરી લિપિમા ન હોય તેને નુક્તા જેવા ચિહ્નથી ભિન્નતા વર્ણથી પૃથક્ બતાવવામા આવે તો તે શ્રેયસ્કર થઈ પડે આ રીતે આપણે ત્યા નાગરીમા નથી તેવા વિશિષ્ટ अ क ख ग घ च छ ज ड फ स ને માટે તે અક્ષરોમા નિમ્ન ભાગમા નુક્તાઓ દાખલ કરી નવા બીજા હાજર રાખવા જ જોઈયે

નાગરી લિપિ સાર્વદેશિક બની શકે, માટે ગ્લાએક વર્ણોમા જે કાઈ ફેરફારો ઉક્ત સમિતિએ સૂચવ્યા છે તે સમાદરણીય છે ખ ણ ધ ભ શ આ પાચ અક્ષરોમા ઉપરના ભાગમા પોલા વળાંવાળા (ગુજરાતી ણનું આછેરું સ્વરૂપ સાચવી રાખતો) સ્વીકારવામા આવેલ છે ખ ગુજરાતી જ સ્વીકારેલો પડયો છે કૈથીમા તે જ આકારનો ખકાર છે આ ઉપરાત લકારનું સ્વરૂપ ફેરવવા સૂચવું છું. પ્રચલિત હિંદી સ્વરૂપવાળો લકાર ગુજરાતી ભકારનો ખ્યાલ આપે છે, તે સ્થળે ગુજરાતી સ્વરૂપને મળતા સ્વરૂપવાળો લકાર — જેનું સ્વરૂપ

ઉક્ત સમિતિએ છપાવેલા ગુજરાતી લિપિના બ્લૉકમા સ્વીકાર્યું છે તેનુ સ્વીકારવાથી આ જાતની મૂઝવણ ટળી જશે આ રીતે આપણી સમક્ષ ઉપર બ્લૉક (૧) મા બતાવ્યા મુજબના વ્યજનસ્વરૂપો હાજર થાય છે

તેટલા ઉપરાંત શ્રી મળી ૪૬ સ્વરૂપો સ્વરોમા સ્વતંત્ર ૐકાર માટેનું રૂપ ૐરૂપ ઉક્ત સમિતિએ સ્વીકાર્ય ગણ્યુ છે. આ રીતે—

૧. અકાર ૨, અને વરડીઓ ૧૪ (ઓની ત્રણ અને ઔની એક એ ન લેવાની, કારણ કે કાનાની જમણી બાજૂએ એ ની ત્રણ અને ઐની એક માત્રા ગોઠવવાથી વ્યવહાર ચાલી શકશે જ.),

૨. વ્યંજનના ૪૬ સ્વરૂપો (શ્રી સાથે), અને

૩. ૐનું એક. આ ઉપરાત બીજગણિત વગેરેમા क्ष ज्ञ ના એક એક રૂપ મળી ૬૫ સ્વતંત્ર બીબાથી સમગ્ર સ્વર–વ્યંજન–સમામ્નાય સાધી શકાશે

જોડાક્ષરો

નવી રીતે જોડાક્ષરો ઉપર–નીચે લખવાના નથી, પરંતુ ઉચ્ચારણના ક્રમે ગોઠવવાના છે આ રીતે કાનાવાળા વ્યજનો પૂર્વ વર્ણ તરીકે આવે ત્યારે કાનો લુપ્ત થઈ જાય આવાં क फ ळ ના જમણી બાજૂના છેડાને અને વર્તુલને કાપી કાઢેલા, વર્ણો સાથે ૩૪ બીબા જોઈયે

જે વર્ણોમા કાનો નથી તેમાં क फ ळ સિવાયના વર્ણો જોડાક્ષરમા પૂર્વ વર્ણ તરીકે આવે ત્યારે ખોડા લખાય તે ઇષ્ટ છે આ ङ छ ट ठ ड ढ द ह र ळ એ ૧૨ વર્ણો ખોડા જોઈયે સંસ્કૃત ભાષામા સમગ્ર વ્યજનો ખોડા જોઈયે છે, માટે આ ૧૨ સહિત બધા મળી ૪૬ બીબા ખોડા–સ્વરૂપવાળા જોઈયે રકારના રેફમય સ્વરૂપને ઉક્ત સમિતિએ કાઢી નાખેલ છે, અને તે જ ઇષ્ટ છે તે પૂર્વ વર્ણ તરીકે આવે ત્યારે ખોડો લખવાથી સારળ છે તે જ રીતે તેના લીટી

ઘોડી વગેરે સ્વરૂપ પણ ૧૬ કરવાં જોઈયે જોડાક્ષરના ઉત્તર વર્ણ તરીકે આવતા બધા જ સયોગોમા રકાર અન્ય વર્ણોની માફક આખો લખાય-છપાય એ રીતે ગ્રેમ કે દ્રવ લખવુ હોય તો ગ્ર મ દ્રવ લખાય

આ રીતે ૬૫+૩૪+૪૬=૧૪૫ બીબાથી સમગ્ર-વર્ણ-સમામ્નાય સાધી શકાશે

આ ઉપરાત ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯ અને ૦, અને ૧૬ વિરામચિહ્નો વગેરેનાં બીબા તૈયાર રાખતાં બધો જ વ્યવહાર સાધી શકાશે. ૧૪૫+૨૬=૧૭૧ બીબા આમ જોઈશે [1] અને આનાથી હિંદની બધીયે ભાષાનો વ્યવહાર સાચવી શકાશે

શિરોરેખા વિનાની આંતરરાષ્ટ્રિય લિપિ

આવા પ્રકારની લિપિના ઉપરના ભાગમાંથી નાની શિરોરેખા નાબૂદ કરવાથી આંતરરાષ્ટ્રિય લિપિ લેખનાનુકૂળ સાધી શકાશે તેનુ સ્વરૂપ એવુ છે કે જે અત્યારની ગુજરાતી લિપિને મળતું આવી જાય છે. આના નિવેડાથી અત્યારની આપણી ગુજરાતી લિપિને પણ સારા હિંદુસ્તાનની આતરરાષ્ટ્રિય લિપિ બનાવી શકાશે આનું સ્વરૂપ ઉક્ત સમિતિએ સૂચવ્યુ છે તેમાં સ્વરોની માત્રાઓ જૂના સ્વરૂપમા જ સ્વીકારી છે તે નાગરી લિપિના નવા સ્વરૂપમા સૂચવ્યા મુજબ સ્વીકારાય તો જ મુદ્રણ અને તેને લીધે ટાઈપરાઇટિંગ અને લીનો મશીનમાં સરળતા સાધી શકાય. આનુ સ્વરૂપ બ્લૉક (૩) મા બતાવ્યા મુજબનું રાખવાથી આનુ આ સ્વરૂપ લેખનમાં આતરરાષ્ટ્રિય બની જાય છે અને માથા વિનાની નાગરી લિપિને જ સાચવી લઈ શકાય છે. આની બારાખડી પણ તેના આતરરાષ્ટ્રિય સ્વરૂપને ત્યારે જ સાચવી શકે કે જ્યારે બ્લૉક (૧) માં સૂચવ્યા મુજબ નાગરી લિપિને સૂચવા-

---

૧. સ્વરની વરડીઓમા અનુનાસિક અને અનુસ્વારના ચિહ્નો અંદર સાથે રહે તેવા બીબા રાખવાની જરૂર જણાય તો ૨૮ બીબા વધારે જોઇયે આ રીતે બધા મળી ૧૯૯ બીબા જોઇયે.

ચેલી સ્વરોની માત્રાઓ–વરડીઓ લગાડાય આ વાતને જતી કરવી કોઇ પણ રીતે ન પાલવે.

આપણી ગુજરાતી લિપિના ગુજરાતી થઇ ચૂકેલા વર્ણોનું સ્વરૂપ ફેરવ્યું ન રુચતું હોય તેવાઓએ પણ સ્વરોની માત્રાઓ તો સુધરેલી નાગરી લિપિની જેવી જ રાખવી જોઇયે. તેથી જ બીબા ગોઠવવામાં, ટાઇપરાઇટિંગમાં અને લીનોટાઇપ મશીનોમા સગળતા મેળવી શકાશે.

આપણી આ પરિષદ સમુખ આ અલ્પ સૂચનાઓ મૂકું છુ. સાથેના બ્લોકમા તેનું સ્વરૂપ છાપ્યુ છે (પૃ ૨૧૧) તેને ધ્યાનપૂર્વક જોઇ વિચારી જવાની વિદ્વાનો તકલીફ ઉઠાવે, અને તેમાથી કાઇ પણ ઉપયોગી જણાય તો તેને સ્વીકારવાની કૃપા દર્શાવે એટલાથી હું મારી આ મહેનતની સાર્થકતા ગણીશ. इति शम् ।

માગરોળ, તા ૧૮–૧૨–'૩૫

[ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલન–અધિવેશન બારમુ, ૧૯૩૬–અહેવાલ તથા નિબંધ–સંગ્રહ, સાહિત્યવિભાગ, પૃ ૩૭–૪૧)

૧૬. ગુજરાતી અક્ષરોનાં બીબાં

આપની સમક્ષ મૂકવામા આવતો પ્રકૃત વિષય પ્રાથમિક નજરે કાઇ પણ મહત્ત્વ અર્પતો હોય તેમ લાગશે નહિ બીબાઓ એ માત્ર બાહ્ય વસ્તુ જ છે, તેના નક્કી કરેલાં સ્વરૂપો વ્યવહારને સંપૂર્ણ રીતે ચલાવી શકે એટલે આપણુ કાર્ય સર્યું, આમ જ સામાન્ય માન્યતા પ્રચલિત હોય એમ લાગે છે અને તેથી જ આમવર્ગ એ તરફ તદ્દન બેદરકાર દેખાય છે. જેઓ બાહ્ય સૌંદર્યને આતર સૌંદર્યની માફક જ થોડું પણ અલ્પત્વ આપ્યા વિના ચાહનારા છે તેઓ આ વાતને કદી પણ ચલાવી લેવા માગતા નથી બેશક આવા ચાહકો અલ્પસ્વલ્પ છે, તથાપિ તેના મહત્ત્વને તેનાથી લેશ પણ આચ આવે તેમ નથી આ ઓછા ચાહકો પ્રથમ નજરે જ દિલને હરી લે તેવા સુદર વળાકવાળા બીબાં ઇચ્છે છે, અને ખર્ચની પણ પરવા રાખ્યા વિના મનપસદ બીબાં

ફાઉન્ડ્રીઓમાં કઢાવી પોતાનાં વહાલાં પુસ્તકોમાં વાપરે છે. જ્યારે પણ કોઈ પણ ફાઉન્ડ્રીમાં મળતા ટાઈપોના નમૂનાની ચોપડીઓ આપણા હાથમાં લઈયે છિયે અને તેમાં પ્રાપ્ત થતા એકનાં એક જ સ્વરૂપના ટાઇપોના ભિન્ન ભિન્ન વળાંકો સારાં ફૂલો અને વેલોથી સુશોભિત થયેલા આપણી આંખ સમક્ષ રજૂ થાય છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે આપણાં દિલને હરી લે છે. મુંબઈ-નિર્ણયસાગર પ્રેસ આ વિષયમાં કદાચ પ્રથમ કક્ષામાં આવે તો તેમાં કાંઇ પણ આશ્ચર્ય નથી. તે પ્રેસની ઉચ્ચ કક્ષાની ફાઉન્ડ્રીમાં ઉત્તમ પ્રકારની ટકાઉ ધાતુમાંથી સુંદર દેખાવના ટાઇપોનાં સ્વરૂપો આપણે જોઇયે છિયે ત્યારે ખરે જ આપણને સંતોષ જાહેર કર્યા વિના ચાલતું નથી. તેના જ પૈકા ટાઈપોમાં છપાયેલું પુસ્તક હાથમાં લો; પછી બીજી કોઇ ફાઉન્ડ્રીમાંના તે જ પૈકા ટાઇપમાં છપાયેલું પુસ્તક હાથ લો; જોતાં જ ઉભય એક જ પ્રકારના ટાઇપનાં બાહ્ય સૌંદર્યમાં આપણે તારતમ્ય અનુભવી શકીશું. તે પછી ત્રીજી જ ટાઇપ-ફાઉન્ડ્રીના પૈકાનું પુસ્તક હાથમાં ધરો. કોઈ પણ એક ફાઉન્ડ્રીને અન્યથી હલકી ચીતરવા આ પ્રયત્ન નથી; પરંતુ જેમાં જે કાંઈ સૌંદર્ય-વિષયક વિશેષતા યા હીનતા પ્રત્યક્ષ થાય છે તે બતાવવા પૂરતો જ આ પ્રયત્ન છે. આ ગુજરાતી ટાઇપ કાઢનારી ત્રણે પ્રકારની ફાઉન્ડ્રીઓ ઉત્તરોત્તર પ્રથમ-દ્વિતીય-તૃતીય કક્ષામાં આપણને જણાય છે એ ખૂબી માત્ર કારીગરોની છે. એક ફાઉન્ડ્રી સૌંદર્યમાં ઓછા દીપતા ટાઇપો કાઢે છે તેમાં વાંક એકલા ફાઉન્ડ્રીવાળાઓનો પણ નથી. ગ્રાહકોને સોંઘા ટાઇપો જોઇયે છે, અને તેથી સહેલી રીતે અને સફાઇની દરકાર રાખ્યા વિના હલકી ધાતુમાંથી ટાઇપો કાઢવામાં આવે એ કાંઇ અસ્વાભાવિક નથી. આમ છતાં પણ સાદા ટાઇપો કાઢવામાં વધુ મુસ્કેલી તો ન જ ગણાય. ભલે ધાતુ હલકી વપરાય, પરંતુ ટાઇપોના 'ફેઇસ' સારા અને સુંદર કરવામાં આવે તો તેથી ફાઉન્ડ્રીવાળાઓને ખાસ નુકસાન જવા સંભવ નથી.

પરતુ આ બધાનું મુખ્ય કારણ મને તો એક જણાય છે-અને તે એ જ છે-આપણામા, ચલાવી લેવાની ખૂરી ખાસિયત છે આ ચલાવી લેવાની ખાસિયતને લીધે જ ગુજરાતીઓ અન્ય પ્રાતીયો કરતા કાઇક અશે પછાત છે

એક બીજુ કારણ પણ મને જણાય છે રોમન લિપિમાં ચાલુ મુદ્રણ-કામ માટે ૨૬ મૂળાક્ષરોના નાના મોટા (small, capital, and small capital) થઇ મુખ્ય ૭૮ બીબા જ હોય, એટલે ૭૮ મેત્રિસ બનાવી બધુ કાર્ય પાર પાડવામા આવે છે અને તેથી જ અનેક પ્રકારના અવનવા ફેઇસવાળા ટાઇપો મેળવવામા નિસંકોચ-વૃત્તિવાળા થઇ શકાય છે, જ્યારે પૂર્વની લિપિઓમાં સ્વરોની જુદી જુદી માત્રાઓ-જોડાક્ષરો વગેરેમા પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા સ્વરૂપોને લીધે એક જ અક્ષરના ૧૦-૧૨ અને છેક ૨૪ સુધીના બીબા કરવાં પડે છે કયા ૩ બીબા અને કયા ૨૪ બીબા ? નીચે એક ક ના અનેક બીબા કયા છે તે સરળતા થવા બતાવુ છુ —

૧ ક—ચાલુ ટાઈપ,
૧ ક—ઉપરની ડિગ્રીવાળો કે, કૈ કો, કૌ, ક વગેરે બનાવવા,
૧ ક—નીચેની ડિગ્રીવાળો કુ કૂ કૃ ના બીબા અખડ ખૂટી જત તે વરકુ વગેરે ગોઠવવા
૧ ક—ઉપર-નીચેની ડિગ્રીવાળો-જોડાક્ષરમા નીચેના વર્ણની ઉપર મૂકવા વગેરે માટે તેમ જ કુ કૂ વગેરે બનાવવા,
૧ કી—દીર્ઘ અર્ધુવાળુ બીબુ તૈયાર મળે છે,
૧ કુ—હ્રસ્વ વરડુવાળુ બીબુ તૈયાર મળે છે,
૧ કૂ—દીર્ઘ વરડુવાળુ બીબુ તૈયાર મળે છે,
૧ કૃ—ઋકારવાળુ બીબુ પણ તૈયાર મળે છે,
૧ ક—જોડાક્ષરમા પૂર્વ વર્ણ તરીકે મૂકવા ક' નો જમણી બાજૂની આડી રેખા અધૂરી રાખી,
૧ કે—એક માત્રાવાળુ અખડ બીબુ

૪ ક્ર—રકારથી સયુક્ત 'ક્ર' ના ચાલુ, ઉપરની ડિગ્રીવાળુ, નીચેની ડિગ્રીવાળુ, અને ઉપર–નીચેની ડિગ્રીવાળુ,
૧ કૃ—ખોડા 'કૃ' નું અખડ બીબુ,
૪ ક્ત—તકારથી યુક્ત 'ક્ત'ના ચાલુ ઉપરની ડિગ્રીવાળુ, નીચેની ડિગ્રીવાળુ, અને ઉપર—નીચેની ડિગ્રીવાળુ;
૧ કૂ—સાનુનાસિક દીર્ઘ ઊકારવાળુ અખડ બીબુ, અને
૪ ક્ક—'ક' થી સયુક્ત 'ક્ક'ના 'ક–ક્ત' મુજબ ચાર બીબા.

આમ માત્ર ક નાં મારા અનુભવમા ઓછામા ઓછા ૨૪ બીબા આવેલા છે. ફાઉન્ડ્રીવાળાઓને આ ખાતર ક ની ૨૪ મેટ્રિમ તૈયાર રાખવી પડે છે. આ રીતે અનેક વર્ણોની ભિન્ન ભિન્ન મેટ્રિસ તૈયાર કરવામા જ–વસાવવામા જ ફાઉન્ડ્રીવાળાઓ ખર્ચના ખાડામા ઊતરી જાય છે, અને તેથી પણ તેઓ ટાઇપોના બાહ્યાંગ સુધારવામા ઓછુ ધ્યાન આપનારા થાય તો તેમા હુ કશુ આશ્ચર્ય જોતો નથી

આપણે ત્યા જોડાક્ષરો બહોળા પ્રમાણમા છે લેખનમા કાના વિનાનો વ્યજન પૂર્વ વર્ણ તરીકે હોય ત્યારે અને સામાન્ય રીતે પકાર–તકાર વગેરેના સયોગ હોય ત્યારે જોડાક્ષરો ઉપર–નીચે લખાય છે બેશક તે શોભીતુ લાગે છે એથી જ કરીને એક જ વર્ણના અનેક બીબાઓ તૈયાર રાખવા પડે છે રોમન લિપિમાં આવી માથાકૂટ નથી, અને તેથી અગ્રેજી ટાઈપ કાઢનારી ફાઉન્ડ્રીઓ અનેક પ્રકારના સુશોભિત બાહ્યાગવાળા ટાઇપો બજારમા હાજર રાખી શકે છે અને ખરીદનારાઓ ઓછી કીમતે ખરીદી શકે છે રોમન લિપિના એક પ્રકારની ૧૦૦ જેટલી મેટ્રિસ હોય એટલે એક આખો પ્રકાર સિદ્ધ થાય છે, જ્યારે ગુજરાતીમા એક જ પ્રકાર માટે ૧૦૦૦ જેટલી મેટ્રિસ તૈયાર રાખવી પડે છે આમ રોમન લિપિના ટાઇપો તૈયાર કરવામા સારલ્ય જમરુ છે, સમયનો બચાવ છે અને કરકસર છે.

આપણે ત્યા નાગરી ટાઇપોનું કપોઝિંગ સામાન્ય રીતે અઘરુ ગણવામા આવે છે નિર્ણયસાગર પ્રેસ જેવા છાપખાનાઓ ઘરની જ

ફાઉન્ડ્રીની મદદથી અનેક પ્રકારનાં અખંડ બીબાં વસાવવા શક્તિમાન છે, જ્યારે બીજાં છાપખાનાંઓમાં તેટલું સાસ્ય નથી. સબબ, એ કામ સર્વત્ર અઘરું અને ખર્ચાળ મનાય છે. પ્રાયઃ ટાઇપો ઉપર–નીચેની ડિગ્રીવાળાઓ જ વસાવવામાં આવે છે; સ્વરોની માત્રાઓ લગાવતાં રહેતા ખાંચા ચોરસ અને લંબચોરસ ડિગ્રીઓથી ભરવા પડે છે; આમ બીબાંઓ ગોઠવવા–વસાવવામાં જ સમય અને નાણાંની બરબાદી થતી હોવાથી તે કંપોઝિંગ મોઘું પડે એ સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતી ટાઇપોનું કંપોઝિંગ સમૃદ્ધ છાપખાનામાં સરળ અને સસ્તું ખરું, પણ નાનાં છાપખાનાંઓમાં મુસ્કેલીભરેલું છે. આ નાગરી–ગુજરાતી ટાઈપોના કંપોઝિંગમાં સરળતા કેટલી જરૂરી છે ?

આની સાચી તકલીફ તો ટાઈપ–રાઇટરો અને લીનોટાઈપ મશીનોમાં છે. સ્વરોની માત્રાઓ લગાવવી, જોડાક્ષરો ઉપર–નીચે મૂકવા, તે કાર્ય તેમાં બહુ જ મુસ્કેલીભરેલું છે. વધારામાં ગુજરાતી વર્ણસ્વરૂપોને પહોંચી વળવા અનેક બીબાંઓ તૈયાર હોય તેવી ચાવીવાળાં જ મશીનો હોય તો કામ પૂરું અને સારું આપી શકે. કેટલાંક પારસી વર્તમાનપત્રો જેમ જોડાક્ષરોની દરકાર પણ કર્યા વિના અક્ષરો બધા જ આખા છાપે છે તેવું આ ટાઈપરાઇટરોનાં મશીનની મદદે કરે તો કામ ઝટ થાય અને મશીનો સોંઘાં મળે; પણ તેમ સર્વત્ર બની શકતું નથી. આ માટે તો એ જ 'ઉત્તમ માર્ગ કે જેમ બને તેમ ઓછામાં ઓછાં બીબાંથી વધુ કાર્ય થઇ શકે તેવાં મશીનો– તેવા ટાઇપો તૈયાર હોય તો જ સમય અને નાણાંનો બચાવ થાય; તે તરફ આપણે ધ્યાન આપવું જોઇયે.

આપણે ત્યાં પ્રથમ મુસ્કેલી સ્વરોની માત્રાઓ–વરડીઓ લગાવ-

જોઇયે, નહિતર ઉપર-નીચેની ડિઓવાળા ક જોઇયે હ્રસ્વ અર્ઝું અને દીર્ઘ અર્ઝુંના બીબા એવા છે કે ટાઇપની ડાબી—જમણી બાજૂએ મૂકવા માત્રથી ઇષ્ટ વર્ણ આપે છે. હ્રસ્વ અર્ઝું આવા પ્રયોગોમા પ્રાય તૂટી જાય છે, કારણ કે અર્ઝુંનું વર્તુ઼ન ટાઇપને માથે આવી રહે છે, જે કાનામા ચોટેલુ હોય છે અને છાપવાના મશીનમા અથડાતા ભાગી ખરી પડે છે 'ટૂ લાઇન્મ' વગેરે ટાઇપોમા હ્રસ્વ દીર્ઘ અર્ઝુંનુ વર્તુલ સર્વત્ર નાનુ હોવથી તૂટતું નથી એટવા સદ્ભાગ્ય આ કડવો અનુભવ દરેક દરેક પુસ્તકમુદ્રાપકને હોય છે તે સમાનધર્મીઓને અજ્ઞાત વાત નથી માટે પ્રથમ તો આ માત્રાઓ એવા સ્વરૂપવાળી હોવી જોઇયે કે જેને માટે અખડ એક જ બીજુ વર્ણના બીબાંની એક બાજૂ ગોઠવાઇ રહે, ઉપર નીચે ક્યાંક એ માત્રાઓ મૂકવી જ નં પડે કપોઝિંગ સરળ કરવા આવો કોઈ સર્વમાન્ય ઉપાય યોજવાની નિષ્ણાતોને ખાસ જરૂર હોવી જ જોઇયે તો જ કાર્યમા સમય અને નાણાનો બચાવ થાય

ઇંદોર-હિંદી સાહિત્ય સમેલનની બેઠકમા નાગરી લિપિને સર્વ-માન્ય અને સર્વસામાન્ય સાફલ્યવાળી બનાવવા યોજના કરવામા આવી છે લિપિ-સુધારક સમિતિએ તે વિષયમા કેટલાએક ઠરાવો ઘડયા છે તેમાનો સ્વરોની માત્રાવિષયક એક ઠરાવ ઘણો જ ઉપયોગી છે, જેના પ્રમાણે વર્તન કરવાથી સમય અને નાણાનો જબર બચાવ થવાનો પૂરતો સંભવ છે કેમકે તેમા એક જ વર્ણના અનેક અખંડ બીબાઓની જરૂર જ નથી રહેતી, એક જ બીબાની બાજૂમાં સ્વરોની માત્રાનાં સ્વતંત્ર બીબા મૂકવાથી સકળ કાર્ય સરી જાય છે તે ઠરાવ આ છે -

" (२) बाराखडी में स्वरोंकी सब मात्राए अक्षरा के
आगे रखी जाय । शिर पर या पाई के नीचे नहीं । x x"

આ સમિતિનો આશય એમ પણ છે કે માત્રાઓ વર્ણની જમણી બાજૂ જ આવી રહે હ્રસ્વ અત્યારે ડાની બાજૂએથી

માથે આવે છે તેના તરફ આ સમિતિ બહુ જ ઓછા માનથી જુએ છે અને ઇચ્છે છે કે નિષ્ણાતો કોઇ યોગ્ય સ્વરૂપ સૂચવે જે જમણી બાજૂએ જ દીર્ઘ અન્જુની માફક જ ગોઠવાઈ રહે. આ હ્રસ્વ અન્જુ હ્રસ્વ તો છે જ. દીર્ઘ અન્જુથી તેનો ભેદ બતાવવા દીર્ઘ આખી છે તેને બદલે આ અર્ધી પ્રયોજાવ તો તે મળતા જરૂર અર્પશે હું નિષ્ણાતોનું અત્રે ધ્યાન ખેંચું છું કે હિંદની ઉડિયા મોડી ગ્રંથ મળાયળમ તુળુ અને તામિળ લિપિઓમા હ્રસ્વ અન્જુ વર્ણની જમણી બાજૂએ જ આવે છે તેને આપણે અપનાવી લઈયે તેમા કોઇ પણ જાતની હાનિ હું જોતો નથી

બીનાઓમા પૈકા માપની વાત કરતા પ્રાયઃ સર્વ વર્ણો પહોળાઇમા અર્ધ એમના છે, અ ખ ણ એ ત્રણ કે ચાર વર્ણો પોણા એમના છે આ પોણા એમના વર્ણોનો ફ્રેઇમ જરા સાકડો કરી બધા જ વર્ણો ½ એમના માપમા લઈ લેવા તેની બાજૂમા-જમણી બાજ માત્ર ¼ એમના માપમા સમાઈ રહે તેવા સ્વરોની બધી જ માત્રાના બીબા તૈયાર કરવા એ ઐ ઓ ઔ એ ઓ, આ સ્વરોની માત્રાઓ વર્ણની ઉપર આવે છે, જ્યારે કાનો જમણી બાજૂએ આવે છે આનો નમૂનો ફ્રેમી ¼ એમનું જ એક બીબું બનાવી તેમા સ્વરોની માત્રાઓ સમાવિષ્ટ કરવી આ માટે હું જે ૧૫ માત્રાએ સૂચવુ છે તે સામે આપેલા બ્લોકમા જુઓ

આખા વર્ણની જમણી બાજૂએ એ પ્રમાણે બનાવેલા ¼ એમના બીબા આવી જવાથી સપૂર્ણ બારાખડી સાધી શકાશે (જુઓ બ્લોક-મા આપેલી બારાખડી)

સ્વરોની માત્રાઓ માટે એ પંદર બીબા મુખ્યતયા આવશ્યક છે તે ઉપરાત અનુનાસિક સુશોભિત થાય તેમ બતાવતા બ્લોકમા બતાવ્યા મુજબના બીબા વધારાનાં જોઇયે (ટાઇપરાઇટરોમા અને લીનો ટાઈપ મશીનોમા બ્લોકમા આપેલમાથી બધાની જરૂર નથી)

એટલા ૨૨ બીબા ¼ એમ અથવા ½ એમ જે પ્રમાણે

આપમાં સચવાઈ રહે તે મુજબનાં બનાવવાં. આટલાં ૩૭ બીબાં માત્રથી સમગ્ર વ્યવહાર ચાલી શકશે. કંપોઝિટરોને રોમન લિપિના કંપોઝિંગ જેટલી જ આનાથી સરળતા થશે. આમ એક જ આખા વર્ણનું બીબું બારાખડીના દરેક અક્ષરને માત્રાનાં સ્વતંત્ર બીબાંની મદદથી આપવા શક્તિમાન થશે. અનુસ્વારનાં જે બીબાં બ્લોકમાં આપ્યાં છે તે સિવાયનાં અનુનાસિક કિંવા અનુસ્વારનાં બિંદુવાળી માત્રાઓનાં સ્વતંત્ર બીબાં અત્યારે જે સ્વરૂપમાં છે તે સ્વરૂપવાળાં છાપખાનામાં રાખવાં તો પડે છે જ. માત્ર આ પોલાં મીંડાવાળો અનુસ્વાર ઇંદોરના હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની લિપિ-સુધારક સમિતિની સૂચનાએ વધુ ઉમેરેલ છે, જેનો આજ નહિ તો કાલે પણ ગુજરાતીઓએ સ્વીકાર કર્યા વિના છૂટકો જ નથી. અમો વર્ષો થયાં તે અનુસ્વારના પોલા મીંડાની ભલામણ કરિયે છિયે તેના તરફ આપણા જ ગુજરાતી વિદ્વાનો ભલે બેદરકાર રહે, પરંતુ સમગ્ર હિંદના એ હિંદી સાહિત્ય સંમેલને તો તેનો અનુરોધ કરી આડકતરી રીતે પણ અમોને પ્રોત્સાહન આપી ઉત્તેજિત કર્યા છે.

ઉપર મુજબ બારાખડી એક વર્ણનાં જ બીબાંની જમણી બાજૂ સ્વરોની ભિન્ન ભિન્ન માત્રાઓનાં સાનુનાસિક સાનુસ્વાર અને સાદાં મળી ૩૭ બીબાં આવતાં તૈયાર થઇ ચૂકે.

હવે બીજો જટિલ પ્રશ્ન સંયુક્તાક્ષરોના વિષયમાં છે. માતૃભાષાના ખરા પ્રેમી પત્રકારોને તે ચલાવી લેવું નથી. ગુજરાતી, પ્રજાબંધુ ગુજરાતી-પંચ વગેરે સાપ્તાહિકો તો સાવધાન જ છે અને છાપવામાં સંયુક્તાક્ષરોની શુદ્ધિ ઉપર બરોબર ધ્યાન રાખે છે. પારસી દૈનિકો આ વસ્તુમાં નિરુપાયે અસાવધ છે; પ્રાયઃ જોડાક્ષરોને તોડી નાખી આખા વર્ણો જ ગોઠવી દે છે. અને તેમ કર્યા વિના છૂટકો પણ નથી હોતો. અનેક બીબાંઓ જોઇયે ત્યાં સમયસર પત્ર છાપવું હોય ત્યારે કયા ખાનામાંથી કયું બીબું શોધવા થોભવું ? આ જોડાક્ષરની વ્યવસ્થા ગુજરાતી લિપિમાં એક સરખી નથી તે જ તેમાં અડચણ કરનારું છે. તેનું ધોરણ એક

સરખું બંધાય તે જ ઇષ્ટ છે; તેનાથી જ કંપોઝિંગ, ટાઇપરાઇટિંગ અને લીનો–ટાઇપિંગ સરળ થઇ પડશે.

આપણે ત્યાં કાનાવાળા જે વ્યંજનો છે તેને જોડાક્ષરમાં પૂર્વ વર્ણ તરીકે મૂકતાં કાનો દૂર કાઢી નાખિયે છિયે. આવાં કાના વિનાનાં તે તે અક્ષરનાં બીબાં દરેકે દરેક છાપખાનામાં હોય છે જ, તે જોડાક્ષરમાં પૂર્વ વર્ણ તરીકે રહે એટલે પત્યું. જે વ્યંજનો કાનાવાળા નથી તેને પ્રાયઃ પાછલા વર્ણની આગળ કે ઉપર ગોઠવવામાં આવે છે. આ માટે કાંતો તેવા જોડાક્ષરનું આખું અખંડ એક બીબું જ રાખવું પડે છે, નહિતર–ઉપર–નીચેની ડિગ્રીવાળા ટાઇપો લઇ ઉપર-નીચે ગોઠવવામાં આવે છે; પરંતુ ત્યારે અજાણુ કે વરકુ તેમ જ અકારાદિની માત્રાઓ લગાવતાં બહુ જ મૂંઝવણ પડે છે અને સમયનો સારો ભોગ લેવાઇ જાય છે. તે માટે કાંઇ પણ માર્ગ શોધી કાઢવો જોઇયે. ઇંદોર લિપિ–સુધારક સમિતિ તેવા સંયોગમાં પૂર્વ વર્ણ અને ઉત્તર વર્ણને અલગ રાખી વચ્ચે આડી રેખા કરવા સૂચવે છે, તે કરતાં તે તે વર્ણ ખોડો રખાય તે જ ઇષ્ટ છે. આમ એક વર્ણનાં માત્ર બે બીબાં તે એવી રીતે કે—

૧. કાનાવાળા વ્યંજનોનું કાનાવાળું ને કાના વિનાનું,

૧. કાના વિનાના વ્યંજનોનું સાદું અને નીચે ખોડાના ચિહ્નવાળું જોઇયે.

—આટલા ફેરફારથી આપણો સમગ્ર વ્યવહાર ચાલશે. રકારને માટે રેફ અને રેખા કે ધોડી કરવામાં આવે છે તેની આથી આવશ્યકતા જ નહિ રહે. કર્મ લખવું હોય તો કર્‌મ લખાશે–છપાશે; શાસ્ત્રી લખવું હોય તો શાસ્‌ત્રી લખાશે–છપાશે; અને હ્રસ્વ લખવું હોય તો હ્‌રસ્‌વ લખાશે—છપાશે. આ સુધારો ટાઇપરાઇટિંગ અને લીનો ટાઇપ મશીનોમાં કેટલી સરળતા લાવી મૂકશે તે માત્ર નિષ્ણાતો જ જાણી શકે.

સંસ્કૃત ભાષાનાં અવતરણો તેમ જ વિદેશી ભાષાના ફકરાઓ ગુજરાતી લિપિમાં ઉતારતાં ખોડા વ્યંજનોની ઘણીવાર જરૂર રહે છે.

કાના વિનાના વ્યંજનોનાં ખોડા રૂપવાળાં બીબાં ઉપર બતાવ્યા મુજબ તૈયાર રહેવાનાં જ. કાનાવાળા ખ ગ ઘ ચ જ ણ ત થ ધ ન પ બ ભ મ ય લ વ શ ષ સ ક્ષ જ્ઞ આટલા વર્ણોનાં નીચે હલ્-ચિહ્નવાળાં બીબાંઓ તૈયાર રહે એટલે સર્વ કાર્ય સરળ થઇ પડશે.

ગુજરાતી લિપિમાં ઘ અને ધની પાકી મૂંઝવણ છે. તે ટાળવા ધના ઉપરના વર્તુલમાં થને મળતું મીંડું કરવાથી સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થશે તેમ જ તે વર્ણ અત્યારે જે શોભા આપે છે તેના કરતાં ઘણી જ સારી શોભા આપશે. વધારામાં જ-સનાં વિદેશી અને ગ્રામીણ ઉચ્ચારણ માટે અનુક્રમે ૨ અને ૩ બીબાં જોઇયે. વધારામાં ૐ અને શ્રી. (જુઓ બ્લૉકમાં.)

આ રીતે આપણને માત્ર બ્લૉકમાં બતાવ્યા મુજબનાં ૧૪૪ મૂળ બીબાંઓ જ જોઇશે.

આ ૧૪૪ બીબાં ઉપરાંત વિરામચિહ્નો વગેરે ૧૬ (. , : ; ! ? - — ' ' [ ] (+ × /) મળી ૧૬૦ બીબાં અને અંકોનાં ૧૦ મળી ૧૭૦ બીબાં જોઇયે.

માત્ર આટલી મેટ્રિસ તૈયાર રાખવાથી ફાઉન્ડ્રીવાળાઓ તેમ જ ૫૪ જેટલી ચાવીઓથી ટાઇપરાઇટર બનાવનારાઓ અને લીનો ટાઇપ મશીનો તૈયાર કરનારાઓ પોતાનો સમગ્ર વ્યવહાર સાધી શકશે.

આ તો માત્ર ટાઇપોની જ વાત થઈ. હવે અહીં તેના સ્વરૂપના વિષયમાં થોડુંક કહેવા ઇચ્છું છું.

આરંભમાં સૂચવી જ ગયો છું કે ફાઉન્ડ્રીવાળાઓ જરા ખામચી રાખે તો મનોહર બીબાંઓ અવશ્ય ઉત્પન્ન કરી શકે. નિર્ણયસાગર ટાઇપ ફાઉન્ડ્રીએ આ દિશામાં ઘણી જ પ્રગતિ કરી છેઃ અંગ્રેજી ઇટેલિક્સ ટાઇપના ઘાટના ટેઢા વર્ણો તે ફાઉન્ડ્રીએ કાઢયા છે. સુંદર પુસ્તકોમાં યોગ્ય સ્થળે તે ટાઇપોના પ્રયોગથી ગ્રંથ શોભારપદ જરૂર બને છે. આ ડાબી બાજૂ ઢળતા હોય છે. તે જ રીતે જમણી બાજ ઢળતા

દેખાવવાળા વર્ણો પણ શોભાસ્પદ બને. ફૂલો અને વેલોથી સુશોભિત ટાઇપો, ખાસ કરી કેપિટલ પ્રયોજવા પડે ત્યાં આપણે ત્યાં વાપરવાનો પ્રચાર છે, તેમાં પણ નિષ્ણાતો નવી નવી ભાત પ્રયોજે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

અત્યારે પ્રાપ્ત થતા ટાઇપોના પ્રકારમાં સાદા અને બ્લેક એવા મુખ્ય બે જ ભેદો પ્રાયઃ પ્રાપ્ત થાય છે. મુંબઇની બેએક ફાઉન્ડ્રીમાં પૈકાંનો એક ત્રીજો પ્રકાર દાખલ થયો છે, જેનો ફેઇસ લગભગ સવાઇ પૈકાને મળતો છે. ચાલુ કંપોઝિંગમાં આ ત્રણ ભાત તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે જરૂર શોભાસ્પદ બને છે. બોમ્બે લેટર ફાઉન્ડ્રીએ સ્મૉલ પૈકામાં પણ આવા પ્રકારો કાઢેલા. આ જ પદ્ધતિ લૉંગ પ્રાઇમર, સવાઈ પૈકા અને ગ્રેટ પ્રાઇમરમાં યોજાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે આજ દિવસ સુધી ૧૦૦૦ જેટલી મેટ્રિસ તૈયાર રાખવી પડતી હતી તેનાથી ઘણી જ ઓછી મેટ્રિસ તે લગભગ ૧૭૦ જેટલી જ એક જાતને માટે રાખવાની છે. આમ ઘણો જ ખર્ચ બચી જાય તેમ છે; અને તેથી આ દિશામાં આરંભપૂર્વક ઘણી જ પ્રગતિ સાધી શકાય તેમ છે. વર્તમાનપત્રકારો અને ગ્રંથમુદ્રાપકો જો ઇચ્છે તો ધાર્યું કાર્ય મેળવી શકે તેમ છે; માત્ર વાંધો એટલો જ છે કે આ દિશા તરફ વ્યાપારી મગજના પત્રકારો જરા બેદરકાર રહે છે.

આ વિષયમાં મારી સમક્ષ ઉપસ્થિત થયા છો તે આપ સૌના કરતાં મારો ઓછામાં ઓછો અનુભવ હશે. આ વિષયના નિષ્ણાતો ઉપર સૂચવેલી મારી સૂચનાઓ સાવધાનતાપૂર્વક વિચારી તેનો કાંઇ પણ ઉપયોગ કરે તો તેટલાથી મારી કૃતકૃત્યતા છે એમ

૧૭. જોડણી વિશે કાંઇક

આજે લેખનના વિષયમાં અંતર્ભૂત એવા જોડણી એ વિષય ઉપર આપની સંમુખ કાંઇક જણાવવા માગું છું. આજ સુધીમાં આ વિષયમાં અનેક પ્રયત્નો થયા છે, પરન્તુ એવા એક પણ પ્રયત્નનું સર્વાંશે પાલન અદ્યાપિપર્યંત થઇ શક્યું નથી. તેથી હું એમ કહેવા નથી જ માગતો કે આ વિષયમાં કેવળ અરાજકતા ચાલે છે. કેટલેક અંશે સિદ્ધિ મળી છે, તથાપિ સર્વમાન્ય જોડણી સ્વીકારાઇ નથી, એટલું જ કહેવાનો મારો આશય છે. સામાન્ય રીતે આજ દિવસ સુધીમાં જે જે નિયમો ઘડાયા છે તે તે નિયમોમાં સરળતા કે અનુકૂળતા તરફ ઘણું કરી ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઇએ એક એવો નિયમ અગાઉ ઘડેલો કે-"પદને અંતે ઈ એટલા દીર્ઘ અને ઉ એટલા હ્રસ્વ." પરંતુ આ શા માટે? એનો એ જવાબ આપી શકાય કે લેખનની સરળતા. આમ લેખનની સરળતા જોવા જતાં કેટલીયેવાર ઉચ્ચારણ તેમ જ શાસ્ત્રીય મર્યાદાનો ભંગ કરી દેવામાં આવ્યો હોય છે. આ સંબંધમાં છેવટનો પ્રયત્ન આપણી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી થયેલો છે તેમાં પણ આ જાતની ખામી દેખા દે છે. આપણે ત્યાં જેમ જેમ ભાષાશાસ્ત્રવિષયક જ્ઞાનનો ફેલાવો થતો જાય છે તેમ તેમ ભાષાશાસ્ત્રને આધીન એવાં તત્ત્વ જડતાં આવે છે. તદનુસાર આપણે આપણું વલણ બદલતા જઇયે છિયે. આ મળી આવતાં તત્ત્વોમાંનાં કેટલાંક તો એવાં સર્વવ્યાપક હોય છે કે આપણે તેને માન આપ્યા વિના ન જ ચાલે. આવા સંયોગોમાં આપણા કૃત્રિમ કામચલાઉ નિયમોને તિલાંજલિ આપ્યા વિના ચાલતું નથી; એટલે આપણા ઉપર અરાજકતા ફેલાવ્યાનો આરોપ આવે છે.

જોડણીના નિયમો નક્કી કરતાં એક એવી જાતની પણ શંકા ઉઠાવવામાં આવે છે કે ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપમાં પ્રાંતીય ઉચ્ચારણો અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરે છે, માટે સર્વમાન્ય નિયમો ઘડાવા જોઇયે;

અને એવા સર્વમાન્ય નિયમો ન ઘડાય ત્યાંસુધી અરાજકતા રહેવાની.

પણ આ કહેવાતી અરાજકતા નથી ટળી શકતી એવું કોઇ પણ સિદ્ધ કરી આપવા તૈયાર થઈ શકે ખરું ? આજથી સિત્તેર–એંશી વર્ષ પૂર્વેનાં લખાણ જુઓ અને આજનાં લખાણ જુઓ. અમુક અમુક ચર્ચાસ્પદ સ્થળો સિવાય એક ધારીનું જ લખાણ લગભગ મળવાનું. આ ચર્ચાસ્પદ સ્થળોનો નિર્ણય પણ સુકર છે. પ્રાતિશાખ્યોથી માંડી અત્યાર સુધીનાં વ્યાકરણો જોવાથી આ વસ્તુ ધ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે. મહાન વૈયાકરણો આવી જાતની અરાજકતા દૂર કરવા સમર્થ થઇ શક્યા છે. તેઓએ વિભાષા કે વિકલ્પ નામનું તત્ત્વ સ્વીકાર્યું છે. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ જ્યારે એક કરતાં વધારે જાતનાં રૂપો આપણી સામે આવી પડે છે ત્યારે આ વિભાષા કે વિકલ્પ એક આબાદ ઔષધ થઈ પડે છે. ગમે તેવા જોડણીના અસાધ્ય રોગોને હટાડવા આ વિભાષારૂપી ઔષધ સમર્થ થઈ શકે છે. પંડિતપ્રકાંડ હેમાચાર્યનું સિદ્ધહેમનામક વ્યાકરણ અને તેમાંય તે ગ્રંથનો પ્રાકૃતભાષાવિષયક આઠમો અધ્યાય સાદ્યંત જોવાથી આ વાતનો પત્તો મળી જાય છે. ઉચ્ચારભેદને લીધે પ્રાકૃત ભાષામાં એકની એક પ્રકૃતિનાં એક કરતાં વધારે રૂપ મળી આવે છે. આવાં રૂપોને વૈયાકરણો સર્વત્ર વિભાષાદ્વારા સ્વીકારી લે છે. ઉચ્ચારણમાં થતા આ ભેદ પણ કાંઇ કૃત્રિમ હોતા જ નથી, અમુક નિયમોને જ અધીન હોય છે. આવા નિયમોમાં ખૂબી તો એ હોય છે કે–તે વિકાર દુનિયાની ગમે તે ભાષા લો, તેમાંથી જડી આવવાના. તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર આ વાત અત્યારે તદ્દન સિદ્ધ કરી બતાવી છે.

અત્યારે ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપમાં પણ આ રીતે વિચારક-દૃષ્ટિએ તેનો તોડ આવી શકે તેમ છે.

જોડણીનાં તત્ત્વનો વિચાર કરતાં આપણે નીચેની વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપિયે તો મારું માનવું છે કે–આપણે જોડણીની ગમે તેવી અરાજકતા હોય તોય તેનો નિકાલ લાવી શકિયે. એ તત્ત્વો આ છેઃ—

૧૭. જોડણી વિશે કાંઇક

આજે લેખનના વિષયમાં અંતર્ભૂત એવા જોડણી એ.વિ
આપની સંમુખ કાંઇક જણાવવા માગું છું. આજ સુધીમાં આ
અનેક પ્રયત્નો થયા છે, પરંતુ એવા એક પણ પ્રયત્નનું સર્વાં
અદ્યાપિપર્યંત થઇ શક્યું નથી. તેથી હું એમ કહેવા નથી જ
કે આ વિષયમાં કેવળ અરાજકતા ચાલે છે. કેટલેક અંશે નિ
છે, તથાપિ સર્વમાન્ય જોડણી સ્વીકારાઇ નથી, એટલું જ
મારો આશય છે. સામાન્ય રીતે આજ દિવસ સુધીમાં જે જે
ઘડાયા છે તે તે નિયમોમાં સરળતા કે અનુકૂળતા તરફ ઘણું ક
આપવામાં આવ્યું છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઇએ એક એવો
અગાઉ ઘડેલો કે—"પદને અંતે ઈ એટલા દીર્ઘ અને ઉ એટલા
પરંતુ આ શા માટે? એનો એ જવાબ આપી શકાય કે હે
સરળતા. આમ લેખનની સરળતા જોતાં જતાં કેટલીયેવાર (
તેમ જ શાસ્ત્રીય મર્યાદાનો ભંગ કરી દેવામાં આવ્યો હોય

તરત જ મળી આવે. રૂઢિ તો તેવા સંયોગોમાં આપણને હ્રસ્વ ઉ રાખવો એમ કહેશે, પરંતુ ઉપરનાં તત્ત્વો આપણને દીર્ઘ ઊ આપશે; અને સરળ કર્યું રૂપ હોય તે શોધવા દૂર જવું પડશે નહિ. ઉચ્ચારણ અને શાસ્ત્ર એ બંનેય એવા પ્રસંગે દીર્ઘ રૂપ આપે છે, અને સારલ્ય દીર્ઘતામાં સ્વાભાવિક છે, એટલે વિભાષા તરીકે સ્વીકારવાની આવશ્યકતા નથી રહેતી અને દીર્ઘ રૂપ આપોઆપ સ્વીકારાઇ જાય છે. વ્યુત્પત્તિથી એ વાત તપાસિયે. ઉચ્ચારણનિયમે સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર હોવાથી ઊ દીર્ઘ છે. તેની શાસ્ત્રીય પરંપરા આ છે:—

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત	અપભ્રંશ	ગુજરાતી
पर्णकम्	पण्णअ	पण्णउं	પાનૂં

અઉંમાં રહેલું સ્વરયુગ્મ એકરૂપ થતાં છેલ્લા સ્વર ઉપર ભાર આવી પડે છે. પરિણામે અકાર લુપ્ત થતાં ઉ દીર્ઘ બને છે, અને માપ બરોબર સચવાઈ રહે છે.

હવે પાનું એમ હ્રસ્વાંત બોલિયે તો ભાર પા ઉપર રહે. શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ પા ઉપર ભાર રાખતાં અંત્ય ઉકાર આવી ન શકે:

पर्णम्	पण्णं	पण्णु	પાન

નાન્યતર જાતિના રૂપમાં આ સ્થિતિ છે. સ્વરભારનું આ તત્ત્વ નર જાતિના શબ્દોમાં તપાસિયે:

घोटकः	घोड़ओ	घोड़उ	ઘોડો

આમાં સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર રહેતાં સંયુક્ત સ્વરયુગ્મ ઓરૂપે પરિણમે છે. ઓકારની દીર્ઘતામાં કોઇને શંકા છે ખરી?

હવે જો સ્વરભાર ઘો ઉપર માનિયે તો આ રૂપ થાય:—

घोटः	घोड़ो	घोड़ु	ઘોડ

हस्त શબ્દના સ્વરૂપ ઉપરથી આ વાત તરત જ સ્પષ્ટ થશે:

हस्तः	हत्थो	हत्थु	હાથ
हस्तकः	हत्थओ	हत्थउ	હાથો

આ ઉપરથી એક વસ્તુ ધ્યાનમા આવશે કે અપભ્રંશમાં ઉપાત્ય સ્વર ઉપર ભાર હોય ત્યારે અંત્ય ઉકારનો અ થાય છે પરંતુ જો સ્વરભાર અત્ય સ્વરયુગ્મમા હોય તો નરકૃતમાની પ હેમાચાર્યે માનેલી સ્વાર્થે ક: એ પ્રકૃતિ ઉપરથી નિષ્પન્ન उ (નર જાતિમા) અને उ (નાન્યતર જાતિમા)ગુજરાતીમા ઓ તેમ જ ऊ એમ દીર્ઘ સ્વરૂપે પરિણમે. 'હુ'નું સ્વરૂપ જુઓ :—

अहम् हगम् हउ हूं

અપભ્રશમાં अउ સ્વરયુગ્મમા સ્વરભાર अ અને उमा વિભક્ત હોવાથી उकार પ્રાય હ્રસ્વ માન્યો છે જુઓ–पदान्ते उ–हु–हिं–हकाराणाम् ૮–૪–૪૧૧ એ જ સ્વરભાર अकारના લોપ સાથે उ પર પડતા દીર્ઘ ઊંકારમા પરિણામ પામ્યો.

એક બીજી શકા મૂકુ કદાચ પ્રશ્ન થશે કે–અપભ્રશમા ગમસ્યત અવ્યયોમા हिं આવે છે તે ઉપર આપેલા સૂત્રમા જણાવ્યુ તે પ્રમાણે હ્રસ્વ છે, તો પછી અહીં, કહીં, જહીં, તહીંમા દીર્ઘત્વ શા માટે?

જુઓ, તળ ગુજરાતમા અત્યારે પણ લખુ છુ જેવા નિરનુનાસિક પ્રયોગને લીધે ઉતાવળથી બોલતા હ્રસ્વ ઉચ્ચાર થતો લાગે છે. જૂની ગુજરાતીમા પણ આ નિરનુનાસિકત્વ ઘણું જ સામાન્ય થઈ પડેલુ પ. હેમાચાર્યના વખતમાં हि અને हिं એવા બને પ્રયોગો મળી આવે છે केहि ૮–૪–૩૫૨ અને केहिं ૮–૪–૩૫૭ આ સબધી ખુલાસો હુ થોડા સમયમા જ નીચે કરવાનો છુ. ગુજરાતીના આવતા સ્વરભાર અંત્ય હીં ઉપર પડવાથી સ્વાભાવિક રીતે હીં દીર્ઘ આવી રહે છે.

આ જ રીતે અત્ય અસયુક્ત ઇ–ઉ પહેલા જ્યા સ્વરભાર છે તેવા સ્થળોનો ત્યાગ કરી, બાકી બધા સયોગોમા અત્ય ઈ–ઊ દીર્ઘ છે કોઇ, કાઇ, ભાઇ, મોઇ, બાઇ, ગાઇ, સાઇ તેમ જ લડાઇ, ચડાઇ અને કામચલાઉ, ચડાઉ, પટાઉ, કમાઉ વગેરે શબ્દોમાં અસયુક્ત ઇ–ઉ પૂર્વેના સ્વર પર ભાર છે એટલે ઉચ્ચારણ હ્રસ્વ છે પરંતુ જ્યાં અત્ય સ્વર પર ભાર હોય ત્યાં હ્રસ્વત્વ કેવી રીતે હોઇ શકે?

એ દીર્ઘ શા માટે એ અહીં જોઈએ:—

રા. નરસિંહરાવભાઇએ પોતાના The Guj. Lang. & Lit. Vol. I એ નામના ગ્રંથના ૪૧૪ મા પૃષ્ઠ ઉપર આ ઉત્સર્ગ આપ્યો છે—

"જ્યારે પ્રાકૃત, અપભ્રંશ કે ક્રમિક રૂપમાં શબ્દને છેડે સ્વરયુગ્મ હોય છે ત્યારે તેમાંનો હ્રસ્વ કે દીર્ઘ બીજો સ્વર લુપ્ત થાય છે અને પ્રથમનો સ્વર હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ થાય છે." (અનુવાદ)

આ રીતે—

સં.	પ્રા.	અપ.	ગુજ.
घृतं	घिअं	घिउ	ઘી
मौक्तिकं	मोत्तिअं	मोत्तिउ	મોતી
आरात्रिकं	आरत्तिअं	आरत्तिउ	આરતી

धनिकः	धणिओ	—	ધણી
कपर्दिका	कवड्डिआ	—	કોડી
विज्ञप्तिका	विण्णत्तिआ	—	વિનંતી કે વીનતી

આમાં इअ–इउ–इआ માં અંત્ય સ્વર લુપ્ત થતાં इ દીર્ઘ થાય છે. આમાં દીર્ઘ ઈ માટે શંકા નથી. સંબંધક ભૂતકૃદંતનો પ્રત્યય પણ તે જ રીતે ઊતરી આવ્યો છે. પં. હેમાચાર્ય અપભ્રંશમાં ચાર પ્રત્યય આપે છે: त्व इ–इउ–इवि–अवयः ૮–૪–૪૩૯. આમાંના इउ પરથી આપણો એ ઈ આવે છે:

कृत्वा	करिउ	કરી

મેં આગળ જણાવ્યું છે કે–અસંયુક્ત ઇ–ઉ પૂર્વે સ્વરભાર હોય તો इ–उ હ્રસ્વ છે. એ રીતે જોઇ, હોઇ, સુઇ, લેઇ, કમાઇ એ સંબંધક ભૂતકૃદંતોમાં ઇકારની હ્રસ્વતા આવી રહે છે.

હવે રહી વાત તત્સમેતર શબ્દોમાં દીર્ઘ ઊની.

રા. નરસિંહરાવભાઇ આ માટે આ ઉદાહરણો આપે છેઃ—

સં.	પ્રા.	અપ	ગુજ.
वृक	वरुओ	वरुउ	વરૂ
(દેશ્ય)	रुअ	रुउ	રૂ
,,	बरुअ	बरुउ	બરૂ
,,	कोल्हुओ	कोल्हुउ	કોલ્હૂ
कामरूप	कामरूवो } कामरुओ }	कामरुउ[1]	કામરૂ.

આમાં છેવટના સ્વરયુગ્મ उउ ઉપરથી દીર્ઘ ઊ આવે છે, અને આ રીતે જ લાડૂ વગેરે સિદ્ધ થાય છે.

लड्डुक   लड्डुओ   लड्डुउ   લાડૂ

હવે જો લાડુ સિદ્ધ કરવા જઈયે તો લાડ આવેઃ

लड्डुः   लड्डू   लड्डु   લાડ

કેમકે અપભ્રંશમાં ઉપાંત્ય વર્ણ પર ભાર આવે છે, અને તે ભાર તે સ્થળે કાયમ રહેતાં અંત્ય ઉ લુપ્ત થતાં લાડ રહે

આમ दंभ-दमा-दउ અને दम-दमा-दउ એ ઉપરથી દીર્ઘ ઈ-ઊ ઉતરી આવે છે તેમાં કશો શક નથી.

ઉપર જે સંયોગોમાં નરજાતિમાં ओ અને નાન્યતરમાં ऊ अउ અને अउ પરથી ઊતરી આવે છે તે જ સંયોગોમાં તેવે સ્થળે ओ અને ऊ ન થાય ત્યારે દીર્ઘ ઊકાર થાય છે. આમાં એ સ્વરભારનું ધોરણ નિયામક જણાય છે આપણે રામો-કાળો-દેવો એ વગેરેમાં ઓકાર નથી વાપરતા ત્યારે રામૂ-કાળૂ-દેવૂ એવું ઉચ્ચારણ કરિયે છિયે. સ્વરભાર આપણને એ અંત્ય દીર્ઘ ऊ આપે છે, કેમકે જો હ્રસ્વ ઉ તરફ જઈયે તો પ્રસિદ્ધ ક્રમમાં દોષ આવે અને સ્વરભાર પૂર્વના સ્વર પર રહેતાં રામ-કાળ-દેવ એવાં રૂપ જ સંભવે નાન્યતર જાતિનાં લીંબૂ-આદૂ એ વગેરે શબ્દોમાં એ જ રીતે अउ ન રહેતાં अउ પરથી ઊ આવે છે. (આદૂને સ્થળે આદું પણ પ્રચારમાં છે.) આ જ રીતે આલૂ, પેડૂ, વિયાળૂ વગેરે શબ્દો આવી રહે છે

विद्यालम्भम् विज्ञालअ विआलउ वियाळू.

(આ જ રીતે रज्जुअ, शुरुअ એ પૂર્વ ઉત્સર્ગને લીધે રેંજૂ, શરૂ એ રૂપે પરિણામ પામે છે તેમા उअ છે ફારસી–અરબી ઘણા શબ્દો એ રીતે આપણે ત્યા દીર્ઘ ઊકારાંત ઊતરી આવે છે. આ વાત उअनी થઈ. अउनी આ સ્થિતિ મેં આ પૂર્વે જ બતાવી છે.)

ચાલૂ, લાગૂ એ વગેરે પણ આમ દીર્ઘાંત આવે છે.

વિયાળુ વગેરેમા હ્રસ્વ ઉકાર કોઈ રીતે ન થઇ શકે:

विकालम् विआल विआलु વિયાળ

આ ઉપરથી અત્યારે પ્રચલિત જોડણી નક્કી કરવાનાં ત્રણ તત્ત્વોથી જ આની ઉપયુક્તતા સિદ્ધ થઇ જાય છે. આમા ઉચ્ચારણ દીર્ઘ છે શાસ્ત્રીય પરંપરા આપણને દીર્ઘતા અર્પે છે સારસ્ય એ કે—તત્સમેતર શબ્દોમાં સ્વરભાર અંતે હોય ત્યારે સાનુનાસિક તેમ જ નિરનુનાસિક ઈ–ઊ દીર્ઘ. પરંતુ નિરનુનાસિક અસંયુક્ત ઇ–ઉ પહેલા જ સ્વરભાર હોય ત્યા ઇ–ઉ હ્રસ્વ

આવો જ એક બીજો પ્રસંગ છે.

તૃતીયા તેમ જ સપ્તમીનો એ પ્રત્યય જ્યારે નામને લાગે છે ત્યારે સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ છે: રમાયેં, નદિયેં, રથેં, પરંતુ ઊ–ઓકારાંત નામને લાગતા અંત્ય ઊં–ઓ લુપ્ત થઈ એ અંતર્ગત થઈ જાય છે ત્યારે ત્યા નિરનુનાસિક એ છે: ગાડે, ઘોડે ત્યા અનુનાસિકતા નથી જ.

તે જ રીતે છઠ્ઠી સિવાયના ને પ્રત્યયમા અનુનાસિકતા છે.

વળી વર્તમાનકાળના પ્રથમપુરુષ બહુવચનમા આવી જ રીતે ઇયેં ઉચ્ચારણ મળી આવે છે.

આ ઉપરાત અનેં, માટેં, જ્યારેં, ત્યારેં, ક્યારેં, અત્યારેં એ વગેરેમા પણ અનુનાસિકતા મળી આવે છે

[1]કાઠિયાવાડમાં રહેનાર આ વાતથી ભાગ્યે જ અજાણ્યો છે.

---

૧. કાઠિયાવાડમાના ઉચ્ચારણોને લક્ષ્ય કરી કરવામા આવેલા આ નિર્ણયો માત્ર વ્યુત્પત્તિને અધીન છે. વ્યાપક ઉચ્ચારણોમા હ્રસ્વતા તરફ વલણ છે. આ વિશે આ પૂર્વે અનેક સ્થળે પાદટીપોમા સૂચન કરેલુ છે. તા. ૧૨–૧૧–'૪૪

આ જાતની અનુનાસિકતા પ્રાચીન પ્રયોગોમાં એટલે કે અપભ્રંશના કાળમાં વિભાષારૂપે છે, જૂની ગુજરાતીમાં પણ છે

"એક ઉઘાડા વસ્ત્રવિહીણ, ભૂખઇ કરી ગેક થાઇ ખીણ" કાન્હ. પ્ર.
"જીવ ધર્મિ ઇ સસાર તરઇ, શ્રાવકિઇ દેવ પૂજિઇ" મુગ્ધા ઔ.
"દીસિ અગાસિ તાવડિ દાઝઇ, રાતિ વાઇ ટાઢિ" કાન્હ પ્ર.
"વસ્તુનઇ પરિત્યાગ ત્રુચિઇ" મુગ્ધા ઔ.
"ઘણા પુરુ૨ છિં સ્વામી ઇહા, આપણ જઇઇ નવરૂ નિદા" વેતા પ.

તે જ રીતે અનઇ, જિવારઇ, તિવારઇ, કિવારઇ વગેરે પ્રયોગો મળી આવે છે

આવી વિભાષા શા માટે એ દૂર ગોધવા જવુ પડે તેમ નથી. અત્યારે પણ જેમ જેમ તળ ગુજરાત તરફ જઇયે તેમ તેમ નિરનુનાસિકતા શ્રવણગોચર થશે, જ્યારે કાઠિયાવાડમા તે જ સ્થળે સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ મળશે આ બને ઉચ્ચારણો અતિ પ્રાચીન કાળથી દેશભેદે ચાલ્યા આવે છે એને જ માન આપી પ હેમાચાર્યે વિભાષા દ્વારા વિકલ્પ સ્વીકાર્યો છે.

અમે-અમેંની સ્થિતિ તેમ જ તમે-તમેંની સ્થિતિ જુઓ:

जस्-शसोरम्हे अम्हइ ८-४-३७६

जस्-शसोस्तुम्हे तुम्हइ ८-४-३६९

अम्हे ઉપરથી અમે-હમે. अम्हइ ઉપરથી અમેં-હમેં
तुम्हे ,, તમે-તહ્મે तुम्हइ તમેં-તહ્મેં

मइं-तइं ઉપરથી મેં-તેંની સાનુનાસિકતા તે જ વખતની છે.

टा ङ्यमा मइं ८-४-३७७, टा ङ्यमा पइं तइं ८-४-३७०

આ રીતે લેખનમા વિભાષા નામનુ તત્ત્વ સ્વીકાર્યાથી કહેવાતી અરાજકતા દૂર કરી શકિયે

શ્રુતલેખનમાં વિદ્યાર્થીઓને કેટલી મુશ્કેલી નડે છે તે વાત કોઇથી અજાણી નથી આપણે ઉચ્ચારણ કરિયે કરિયે-કરિયે અને છોકરાને ઉપદેશ આપિયે કે લખ કરીએ જાણે પરભાષા શીખતો હોય તેવી દશા દેખાય!

(નોંધઃ—કરીએ એ રૂપ તદ્દન અસંભવિત છે. જ્યાં લઘુપ્રયત્ન યકાર નથી ધૂસ્યો ત્યાં પણ કરિએ એવું હ્રસ્વ ઇ-વાળું ઉચ્ચારણ છે. સ્વરભાર અન્ત્ય સ્વર ઉપર હોવાથી રિ અસ્વરિત દશામાં દીર્ઘ કોઇ પણ રીતે ઉચ્ચારી શકાતો નથી.)

આ રીતે જ વર્ણમાળામાંનાં આપણાં પ્રચલિત ઉચ્ચારણોમાં વિદ્યાર્થીઓ ભૂલ કરે છે. પ્રાથમિક શાળાઓમાં ડોસો, ઘોડો અને ગાડું એમાં સર્વત્ર ડ મૂર્ધન્ય જ ઉચ્ચારે છે. ડોસો, ઘોડો અને ગાડુંમાં ડ મૂર્ધન્ય છે. ઘોડોમાં ડ મૂર્ધન્ય નથી, કિંતુ પ્રાતિશાખ્યને મતે તાલવ્ય છે. રા.' નરસિંહરાવ એને મૂર્ધન્યતર કહે છે. છોકરો પોતાના વ્યવહારમાં બોલે ઘોડો-તાલવ્ય ઉચ્ચાર, પણ જ્યારે વાંચન કરતો હોય ત્યારે વાંચે ઘોડો-મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર. એ શાને આભારી? એ જ કે ડ મૂર્ધન્ય કે તાલવ્ય તેને માટે કશું જ નવું ચિહ્ન નહિ. હિંદીની માફક તાલવ્ય ઉચ્ચારણ વખતે નીચે બિંદુ કિંવા નુકતો સ્વીકારી લખવાની યા છાપવાની ટેવ હોય તો ખરાં ઉચ્ચારણ ભેળાં ભાગી ન જાય.

તેવી જ દશા અનુસ્વાર અને અનુનાસિકની છે. અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર અમ્ કે અવઁ માફક વધી પડતો છે, જ્યારે અનુનાસિક સ્વરમાં અંતર્ગત છે. સંશય ત્યાં અનુસ્વાર, સાંચો ત્યાં અનુનાસિક. કાંસ્ય અને કાંસું એ બેય સ્થળે આ ઉપર જુઓ. કાંસ્યમાં અનુસ્વાર, કાંસુંમાં અનુનાસિક ઉચ્ચારણ.આ માટે આપણે ત્યાં કાંઈ ઓળખ ખરી?

અનસ્વારના ઉચ્ચારણ માટે પોલું મોંઢું રાખો.

અનુનાસિક ચાલુ બિંદુથી જ વ્યક્ત કરો અને એ સંસ્કાર બચ્ચાંઓને પાડો.

આજના લેખન એ વિષયમાં કાંઇક ઉપયોગી થઇ પડે એવા ઉદ્દેશથી આ નાનેરો નિબંધ આપ સંમુખ મેં રજૂ કર્યો છે.

શુદ્ધ સંસ્કારોનો મૂળ પાયો પ્રાથમિક શાળાઓમાં જ નખાય

છે બચ્ચાઓને આરભથી જ આવા વિષયો સરળતાપૂર્વક સમઝાવવામાં આવે તો મોટાં થતા એ સંસ્કારો કેટલા સજ્જડ રહે એનો વિચાર કરો.

કૃત્રિમતા એ કાઈ કામની નથી કૃત્રિમ બધનો તરત તૂટી જાય છે એના સનાતન બધન હોવા જોઈએ કે જેમાં કૃત્રિમતાનો લેશ પણ ન હોય આપણી આ ભાષા જમાના પછી આ જ સ્વરૂપમા રહેવાની નથી તે વખત આ જની ભાષાનું ખરુ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતુ હોય તેવા જો અકૃત્રિમ નિયમો બાધ્યા હશે તો જ રહેશે. પ્રાચીન વૈયાકરણોએ વ્યાકરણ દ્વારા જૂની ભાષાઓને બાધી લીધી છે, જેથી તે તે ભાષાઓ અત્યારે પણ જીવતી જેવી લાગે છે. અત્યારે ઉચ્ચારણોમાના યોગ્ય તત્ત્વોને બતાવવાનું આપણી પાસે સાધન નહિ હોય તો તે તે સ્વરૂપ માટે ભવિષ્યમા પત્તો ન જ લાગવાનો

શબ્દકોશ એ એવુ એક સાધન છે કે દ્વારા ભાષાનું ખરુ સ્વરૂપ જાણી શકાય પરતુ આપણે ત્યા એવો એક પણ કોશ છે કે જેમા એ–ઓના વિવૃત્ત ઉચ્ચાર, અનુસ્વાર અને અનુનાસિકનો ભેદ, ચ–છ–જ–ઝ–ડ–ઢના બે બે ઉચ્ચારણો, લઘુપ્રયત્ન ય–વ–હ તેમ જ લઘુપ્રયત્ન અ, ઇ, ઉ, આ વસ્તુઓ જાણી શકાય ?

આપણે ત્યાં હાલ નામદાર ગોંડલનરેશ તરફથી રા રા ચદુલાલ પટેલ ગુજરાતી શબ્દકોશ તૈયાર કરે છે, તેઓ આ અતિ ઉપયોગી તત્ત્વોને શબ્દકોશમાં શબ્દે–શબ્દે બતાવશે તો ભવિષ્યમા પણ ભાષાનું ખરુ સ્વરૂપ પકડવા કલ્પનાઓના ઘોડા દોડાવવા નહિ પડે

પ્રભુ એ કામમા એમની જોડે ઊભા રહે એ અભ્યર્થના સાથે આ મારાં વચનો પૂર્ણ કરુ છુ અને આપનો અમૂલ્ય સમય રોકવા માટે આપ સર્વની ક્ષમા માગુ છુ

ગાંગરોળ, તા ૨–૫–'૩૧

[સને ૧૯૩૧મા ઉનાળાની રજામા રાજકોટ મુકામે કેળવણીકારોની પરિષદમા રજૂ થયેલો નિબધ—અમુદ્રિત]

સ્વીકારવા, અને તે પ્રમાણે જોડણી કરવી. [જેમ કે, 'રાશી,' 'રાસી;' 'ફલ,' 'ફળ;' (પ્રસંગાનુસાર); પણ 'સું' નહિ પણ 'શું'] પરન્તુ સરલતા વગેરે કારણથી આ નિયમનો અપવાદ કરવો પડે. (જેમ કે, યકારને લગતો નીચેનો ચૌદમો નિયમ જુઓ.)

અત્યારે પરસ્પર સાક્ષરોમાં જોડણીવિષયક વિરોધ છે તેનું નિરાકરણ આ વિભાષાદ્વારા થઇ જાય છે. બેશક કેટલાંએક સ્થળ એવાં હોય કે જ્યાં આવી જાતની વિભાષા કદાચ સ્વીકારવી ન જોઇયે. આનું સ્પષ્ટીકરણ હું નીચેના ૭મા નિયમમાં કરીશ. આ પાંચમા નિયમના ઉત્તરાર્ધમાં જે ચૌદમા નિયમનું અપવાદત્વે સૂચન છે તે ચૌદમા નિયમમાં આપ્યું છે. ગુ૦ વિદ્યાપીઠને.આ નિયમ સ્વીકાર્ય છે. (જુઓ તેનો ૧૬ મો નિયમ.)

ગુ૦ સા૦ ૭ (ક) બે સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં અંતે 'ઈ' દીર્ઘ લખવી. (જેમ કે, 'બીડી,' 'ખીલી,' 'સીડી') (ખ) ત્રણ સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં દીર્ઘ અક્ષર પહેલાંની 'ઇ' હ્રસ્વ લખવી અને હ્રસ્વ અક્ષર પહેલાંની 'ઈ' દીર્ઘ લખવી (જેમ કે, 'મિજાજ,' 'હિસાબ,' 'રિવાજ,' 'ભીતર,' 'પીઠડી') (ગ) અનુસ્વારવાળી અંત્ય 'ઈ' દીર્ઘ લખવી, પણ રૂકાર સિવાયના બધા પ્રસંગમાં અનુસ્વારવાળો અંત્ય 'ઉ' હ્રસ્વ લખવો. (જેમ કે 'તહીં' 'અહીં,' 'હતું' 'બધું' 'રૂં' 'કરૂં') (ઘ) અનેક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોની જોડણી કરવામાં શિષ્ટ ઉચ્ચાર ઉપર, અને જ્યાં વ્યુત્પત્તિનો આધાર મળી શકતો હોય ત્યાં વિશેષે કરીને વ્યુત્પત્તિ ઉપર, ધ્યાન રાખવું (જેમ કે 'હૂંફ,' 'શીખવવું' 'ઊડવું' 'જીવડવું') પરંતુ આઠમા નિયમને અનુસરીને આ નિયમ લાગુ પાડવો

આ બે નિયમમાં અંત્ય તેમજ અનંત્ય ઈ-ઊની વાત છે અનંત્ય ઇ-ઉની હકીકત ગુ૦ વિ૦ ના ૨૦ અને ૨૨-૨૩-૨૪ એ નિયમોમાં સમાવેલી છે

અનંત્ય ઇ-ઉ માટેના નિયમો બન્નેમાં સમાન છે. બેશક ગુ૦ વિ૦ ના કેટલાક અપવાદો ચિંત્ય છે, તેની ચર્ચા નીચેના આઠમા નિયમની ચર્ચા વખતે કરીશું અંત્ય ઇ-ઉ માટેના મત પણ બન્નેમાં સમાન છે ફક્ત સાનુનાસિક 'ઉ' ના વિશે બન્નેને મતભેદ છે[1]

આ ઉભય નિયમાવલીઓથી અંત્ય ઇ-ઉ સંબંધમાં નીચેની હકીકત મળી આવે છે —

૧ એક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં અંત્ય ઇ દીર્ઘ લખવો

૨ એક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં અંત્ય નિરનુનાસિક ઉ દીર્ઘ લખવો

૧. ગુ૦ વ૦ સો૦ ના કાચા ખરડામાં ઉ હ્રસ્વ રાખ્યો છે. જુઓ ત્યાંનો નિયમ ૧૦ મો, પૃ ૨૧૯

૩. અનેક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં અંત્ય ઈ દીર્ઘ લખવો.

૪. અનેક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં અંત્ય સાનુનાસિક કે નિરનુનાસિક ઉ હ્રસ્વ લખવો. (છતાં ગુ૦ સા૦ ૫૦ ને મતે સાનુનાસિક ઊં દીર્ઘ લખવો.)

આ વિષયમાં એક વિસ્તૃત ચર્ચા હું ' પદાંત ઇ-ઈ ઉ-ઊ ' એ નામના લેખમાં આજથી એક વર્ષ પૂર્વે કરી ચૂકયો છું. આ લેખ ' વસંત 'ના આ જ સાલના પૌષના અંકમાં છપાઈ ગયો છે, એટલે એનું પિષ્ટપેષણ અહીં નકામું છે. ત્યાં મેં ભાષામાં નીચેના નિયમો પ્રચારમાં છે તે સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે:—

પહેલાં દરેક શિષ્ટ લખાણમાં વિક્રમના ચૌદમા શતકથી શબ્દોને અંતે આવેલો સાનુનાસિક કિંવા અનુસ્વારના કહેવાતા પોચા ઉચ્ચારવાળો 'ઊ' દીર્ઘ છે. આપણે ત્યાંના હસ્તલિખિત પુસ્તકોસંગ્રહોમાંનાં પુસ્તકોની જે નામાવલીઓ પ્રસિદ્ધ થઇ છે તેમાં ગ્રંથના આદિ અને અંતના જે ઉતારાઓ આપવામાં આવેલા છે તે ઉપરથી આ વિષયની સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ શકે તેમ છે. નિરનુનાસિક અંત્ય 'ઈ' અને 'ઉ' પણ તે જ રીતે વ્યુત્પત્તિ ઉચ્ચાર અને સરળતાના સમન્વયે દીર્ઘ છે તે પણ એ આપણી પ્રાચીન લેખનશૈલી જ સ્પષ્ટ રીતે પુરવાર કરે છે.

"નહીં શૂં । કેહવૂ છિ ।। કૃષ્ણના શરીરનિ તવાવની શરષાઇ છિ ।"
"અનિ મુખ જે તે જાણુ કમલ । અનિ બેહૂ આવિ જાણે પજન"
"પક્ષી;" (પૃષ્ઠ ૪૫ મુ)

રામાયણમાંથી:—

"પ્રથમે વીનાએક વીનવૂ ચરીત્ર નીસમ અનુભવૂ ।।"
"ગુણુ સ્તવૂ સ્માભી સૂભ મતી પામવા રે ।। ૧ ।।"
"રામકથા જેમ વીસ્તરૂ તવ ચરણે"
"હૂ ચીત ધરૂ સ્તવન કરૂ ભવશાકટ જે ભાજવા રે ।। ૨ ।।"
(ફાર્બસ સભાની હસ્ત૦ નામા૦ ભાગ ૨ જો, પૃ. ૩૭૫)

તેમ જ

"શ્રીરામ તણે ચરણે નમૂ । ભાવ ધરીને પ્રણમૂ ।
"યેહ સમૂ નદી કો પાવન જાણીઇ રે ।। ૧ ।।
"તેહ નામ હૂ અનુભવૂ । ચરીત્ર નીરતર અભિનવૂં ।
"દ સ્તન રઘનદન અઘ ટાલવા રે ।। ૨ ।।".

'**જોડણીનો એક નિયમ**' એ મથાળા નીચે ગ ચતુરભાઈ પટેલના તે જ મથાળાના આગલી સાલના ડિસેમ્બરના "બુદ્ધિપ્રકાશ"માના લેખનો જવાબ આપેલો છે તેમા સ્પષ્ટ સૂચવ્યુ છે કે,

"(૪) વસ્તુત પોચા અનુસ્વારયુક્ત આ-કારનો હ્રાસે પ્રસગે અ-કાર થતા અનુસ્વાર તરદાર થઇ જાય છે, તેમ ઈકાર ઊકારને પ્રસંગે ઉચ્ચારપરિણામ નથી થતુ વાચવુ-વચાવવુ, રાધવુ-રધાવવું; ઇત્યાદિ, પણ નીદવુ-લૂટવુ-નુ નિન્દાવવુ, લુણ્ટાવવુ જેવુ ઉચ્ચાર-પરિણામ નથી થતુ નીદાવવુ-લૂટાવવુ એમ થવા માટે આ બહુ

વરમાં આવો અપવાદ સ્વીકાર્ય નથી કે કોઈ પણ સંયોગોમાં સાનુનાસિક એટલે કે અનુસ્વારના કહેવાતા કોમળ ઉચ્ચારવાળો **સ્વર** હ્રસ્વ હોય.

ગુ૦ સા૦ ૧૦. (ક) જે શબ્દોના અંતમાં હ્રસ્વ કે દીર્ઘ 'ઈ' કે 'ઉ' હોય તે શબ્દોને પ્રત્યય લગાડતી વેળાએ મૂળ શબ્દનું સ્વરૂપ કાયમ રાખવું. (જેમ કે, 'યતિ,' 'યતિઓ;' 'કવિ,' 'કવિઓ,' 'દડી,' 'દડીઓ'; નદી,' 'નદીઓ,' 'જૂ,' 'જૂઓ.') (ખ) જે શબ્દોના અંતમાં 'ઉ' ઉ,' અને 'ઓ,' હોય તે શબ્દોમાં ઉપાંત્ય 'ઈ' હ્રસ્વ કરીને 'યું,' અને 'યો' એમ લખવું. (જેમ કે, 'પિયુ,' 'દડિયો;' 'પૈડિયું;' 'દારયો.') (ગ) શબ્દના અંગમાં 'ઈ' પછી 'ય' શ્રુતિ થતી હોય ત્યાં 'ઈ' પછીનો સ્વર એકલો નહિ પણ 'ય' કાર સહિત લખવો. (જેમ કે 'ધડિયાળ'; 'કાઠિયાવાડ;' 'સહિયર.')

જોડણીકોશમાં આને ૨૭ મા નિયમમાં સમાવી લીધેલ છે. પરિષદના આ નિયમોમાં ઉચ્ચારણને (ક)માં જાળવવામાં નથી આવ્યું, જ્યારે (ખ)-(ગ)માં જાળવવામાં આવ્યું છે. વસ્તુસ્થિતિ તો એવી છે કે અહીં જે સંભળાય છે તે સ્પષ્ટ યકાર નથી, પરંતુ લઘુપ્રયત્ન યકાર છે. સંસ્કૃત કાળથી આજના કાળ સુધીમાં આ લઘુપ્રયત્ન યકાર સચવાઈ રહ્યો છે પ્રાચીન વૈયાકરણોએ વિભાષાદ્વારા આ યકાર સાચવ્યો છે. એ રીતે ઈ પછી બહુવચનમાં 'ઓ' સ્પષ્ટ બોલાય છે તેના કરતાં લઘુપ્રયત્ન યકાર વધારે ગોચર છે, એટલે આ ત્રણેય સ્થળોમાં વિકલ્પે અ'-અને ય' સ્વીકારવા. આમ કરવાથી જ્યાં જ્યાં અ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણો હશે ત્યાં ત્યાંના વિદ્વાનો 'અ' લખે અને જ્યાં જ્યાં લઘુપ્રયત્ન યકાર ઉચ્ચારાતો હોય ત્યાં ત્યાંના વિદ્વાનો 'ય' લખે. આ રીતે મહાગુજરાતના આ બંને રૂપો ભાષામાં સચવાઈ રહેશે. તે જ રીતે 'થયેલું-ગયેલું' માં પણ 'થએલું-ગએલું', સ્વીકારવામાં અને 'કરિયે છિયે' વગેરેને બદલે કરીએ છીએ' સ્વીકારવામાં કશો બાધ નથી. જોડણીકોશમાં કરીએ છીએ એવી પ્રચલિત જોડણી સ્વીકાર-

ખ્વા અનુરોધ કરવામા આવ્યો છે, પરતુ મારા ગુજરાતમા કોઈપણ સ્થળે હુ નથી ધારતો કે ઇ દીર્ઘ બોલાતો હોય જૂની ગુજરાતીમા કરીઇ એ રૂપ મળે છે તે સાથે જેમ જેમ અત્ય સ્વર ઉપર ભાર વળતો જાય છે તેમ તેમ તે ઈ હ્રસ્વ થઈ ગુજરાતીમા કરિયે કે કરિએ એ સ્વરૂપમા ઊતરી આવે છે આમ કરીએ એવી જોડણી સર્વથા ત્યાજ્ય છે

આ લઘુપ્રયત્ન ય આ જ રીતે તૃતીયા તેમ જ સપ્તમીનો એ-એ શબ્દમા અતર્ગત નથી થતો ત્યારે દેખા દે છે જેમકે ઘોડાએ-ઘોડાયે તેમ જ ઘોડાએ-ઘોડાયે તે સ્થળે પણ તેને વિભાષાદ્વારા અપનાવવાની જરૂર છે ભાષાના પ્રૂગ સ્વરૂપને જોનારો આનો વિરોધ ન જ કરે

ફક્ત 'સૌ' શબ્દને લાગતા તે સ્થળે લઘુપ્રયત્ન વ દેખા દે છે

સમસ્ત દશાના પ્રત્યયોમા આમ લઘુપ્રયત્ન ય તેમ જ વ સ્વાભાવિક છે તે આપણે નીચેના ૧૧ મા નિયમમા જોઇશુ

ગુ૦ સા૦ ૧૧ ક્રિયાપદનુ આજ્ઞાવાચક બહુવચન 'ઓકારવાળુ' નહિ, પણ 'ઓ' કારવાળુ રાખવુ અને તે જ પ્રમાણે બીજા રૂપોમા 'વે' કાર નહિ પણ એ કાર વાપરવો (જેમ કે, 'જુઓ,' 'ધુઓ,' 'જુએ, 'ધુએ)

જોડણીકોશમા ૩૨ મો નિયમ પણ આ જ મતલબનો છે ગુ૦ વ૦ સો૦ ના કાચા ખરડાનો ૨૩ મો તે જ વાતને ટેકો આપે છે પરતુ આ નિયમ ઉચ્ચારણથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે ૧૦ મા નિયમમા ઈકાર પછી સ્વર આવતા જેવી રીતે લઘુપ્રયત્ન ય સ્પષ્ટ છે તેવી જ રીતે આ સ્થળોમા લઘુપ્રયત્ન વ સ્પષ્ટ છે બેશક તેમા પ્રાતીયતા કદાચ હશે તોય પણ આને આપણે વિભાષાદ્વારા સ્વીકારી લઇયે. આ રૂપો તૈયાર થાય છે તેમાં ધાતુની મૂળ પ્રકૃતિ ઉકારાત બને છે, તે પછી પ્રત્યય આવતા દશા સમસ્ત સ્વાભાવિક રીતે બને છે, એટલે ઉપરના 'દરિયો' વગેરેના ઇકાર પછીના લઘુપ્રયત્ન 'ય' ની માફક

અહીં તેવો 'વ' શ્રુતિગોચર થાય છે. નરસિંહરાવે એમના જોડણી (સને ૧૯૦૫) એ નામના નિબંધના પૃ. ૯૧ ઉપર આ વાત સૂચવી છે.

આ ઉપરાંત આવી જ સ્થિતિ દિયે–દિએ, લિયે–લિએ, પિયે–પિએ, ખિહયે–ખિહએ તેમ જ દિયો–દિઓ, લિયો–લિઓ, પિયો–પિઓ, ખિહયો–ખિહઓ, એ વગેરેની છે. ત્યાં લ્યે–લ્યો, દ્યે–દ્યો એવાં પહેલાં બે ધાતુનાં રૂપાખ્યાનો છે તે દેખીતી રીતે લિયે–લિયો, દિયે–દિયોનાં સૂચક છે. આને આપણે સાવ જતાં જ કર્યાં છે. લે–લો, દે–દો એ આ જ રીતે મૂળ સ્થિતિમાંથી લ્યે–લ્યો વગેરેથી લઘુપ્રયત્ન યકારના નાશને પરિણામે લે–લો વગેરેમાં પરિણમે છે.

તેવી જ રીતે અકારાંત ધાતુઓ તેમ જ કર્મણિરૂપાખ્યાનમાં આજ્ઞાર્થ બીજાપુરુષ બહુવચનનો ઓ ભાગ્યે જ શ્રુતિગોચર છે ત્યાં સ્પષ્ટ રીતે કમાવ–જાવ–થાવ–રચાવ વગેરે રૂપો ઉચ્ચારાય છે. સરળતા ખાતર આ બધાં સ્વાભાવિક રૂપોનો ત્યાગ કરવા જતાં ભાષાસ્વરૂપનું શું ખૂન નથી થતું ? ન્યાય ખાતર આપણે તેને વિભાષાદ્વારા સ્વીકારી લઇયે.

આવકારવા યોગ્ય છે. એ ઉપરાંત દ્ન્ધ્ નો પ્રયોગ હું સૂચવું છુંઃ 'અદ્દર' વગેરે.

૧૬ મા નિયમમાં 'દળણુ'મા બે મૂર્ધન્યતર ભેળા થાય છે. આનું ઉચ્ચારણ શક્ય નથી તે જ ખાતર 'વળણુ' ન થતાં 'વલણુ' થાય છે હજી 'વળણુ'મા તો ઉચ્ચારસૌકર્ય છે, પરંતુ 'દળણુ'મા તો 'ળ' મા લઘુપ્રયત્ન અકાર હોવાથી ઉચ્ચારસૌકર્ય નથી. કાઠિયાવાડનું, ખાસ કરી સોરઠનું 'દરણુ' આવા સંયોગોમા ઉચ્ચારસૌકર્યે પ્રથમ પસદગી મેળવશે

૧૭ મા નિયમમા સંસ્કૃતેતર શબ્દોમા વિકલ્પ સ્વીકારવો આવશ્યક છે આ સ્થિતિ આધુનિક નથી. તેને તેની પુરોગામિની ભાષાઓનો સાથ છે

આવકારવા યોગ્ય છે એ ઉપરાંત દ્દ+ધ્ નો સંયોગ હું સૂચવું છું: 'અદ્દર' વગેરે

૧૬ મા નિયમમા 'દળણું'મા બે મૂર્ધન્યતર ભેળા થાય છે આનું ઉચ્ચારણ શક્ય નથી તે જ ખાતર 'વળણ' ન થતા 'વતણ' થાય છે હજી 'વળણ'મા તો ઉચ્ચારસૌકર્ય છે, પરંતુ 'દળણ'મા તો 'ળ' મા લઘુપ્રયત્ન અકાર હોવાથી ઉચ્ચારસૌકર્ય નથી કાઠિયાવાડનું, ખાસ કરી મોરબનું 'દરણું' આવા સંયોગોમા ઉચ્ચારસૌકર્યે પ્રથમ પસંદગી મેળવશે

૧૭ મા નિયમમા સંસ્કૃતેતર શબ્દોમા વિકલ્પ સ્વીકારવો આવશ્યક છે આ સ્થિતિ આધુનિક નથી તેને તેની પુરોગામિની ભાષાઓનો સાથ છે

હવે છેવટમા છેવટ રહેનો હકારનો નિયમ છે પહેલવહેલો એ વિષય છેડનાર કવિ નર્મદાશંકર અને નરનરામભાઇ છે એ વિષય જોડણીના વિષયમા ડોળાયો છે તેટલો ભાગ્યે જ બીજો ડોળાયો હશે રા નરસિંહરાવને એ વિષય અત્યંત પ્રિય છે

સુ૦ સા૦ ૧૮. (ક) 'અ' અને 'હ' જોડાક્ષર તરીકે લખવા નહિ' (જેમ કે, 'અ્હમે' નહિ, પણ 'અમે'. (ખ) સર્વનામમા અને ક્રિયાવિશેષણમા 'હ' કાર લખવો નહિ (જેમકે, 'તહમે' નહિ, પણ 'તમે,' 'જ્હારે' નહિ, પણ 'જ્યારે') પણ 'તું' એમ લખવું. (ગ) આ સિવાયના જે શબ્દોમા 'હ'કારનું શ્રવણ વિશેષ હોય તેમા 'હ' રાખવો, પણ તે બીજા વ્યંજનની સાથે ભેળવવો નહિ, અને 'અ'કારની પછી જુદો લખવો (જેમ કે, 'દહાડો,' 'બહેરો', 'કહેવુ', 'વહાલું' 'પહોચવું'; 'વહેચવું', 'પહોળું'.) પરંતુ 'ચહાવું', 'નહાવું', અને 'સહાવું', ન લખતા 'ચાહવું' 'નાહવું'. અને 'સાહવું' એમ લખવું (ઘ) 'કાઢવું', 'ચઢવું', 'લોઢું', 'મોઢું', વગેરે રૂપ જ લખવા—'કઢાડવું,' 'ચડવું', 'લ્હોડું', 'મ્હોડું' વગેરે રૂપો નહિ.

જો૦ કો અને ગુ૦ વ૦ સો૦ ના કાચા ખરડાને આ વાત સંમત છે

આ બધાય સ્થળોમા હકાર લઘુપ્રયત્ન છે તે માટે તો કશો શક નથી. રા નર્મદાશંકરે જોડણી વિશેના વિસ્તૃત નિબંધમાં પૃ. ૪૦-૪૪ મા આ ચર્ચા ઉઠાવી છે અને તે જુદો ન લખાવો જોઇયે, તેવો નિર્ણય આપ્યો છે ' કાઢવુ ', ' ચઢવુ ' સ્વીકારવામા તેમને બાધ નથી, પરંતુ ' લોઢુ ' ' મોઢુ ' ને બદલે લ્હોડુ, મ્હોડુ સ્વીકારે છે. આનું ખરું સ્વરૂપ એ શબ્દોમાંનું કાઠિયાવાડી ઉચ્ચારણ આપશે. કાઠિયાવાડમા લોઢુ-મોઢુમા ઢ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારણ છે તેને બદલે ગુજરાતમાં ગ. નર્મદાશંકર કહે છે તેવુ ઉચ્ચારણ છે, અને એ રીતે કાઢવું, ચઢવુ,[1] વઢવુ ની સ્થિતિમાં જ તે આવી રહે છે.

આ જ માટે મેં મૂર્ધન્યતર ડ-ઢ અને જિહ્વામૂલીય ળ એ લેખમા ("બુદ્ધિપ્રકાશ" અને ૧૯૩૦ ના પૃ. ૨૭૭-૨૮૮ મા) તેના સ્થળોએ નુકતાવાળા ' ની સૂચના કરી છે તેનાથી જ બધો ઝગડો પતી જાય છે.

' હ 'કાર સબંધમા શિષ્ટ ગુજરાતી જોડણી[2] એ નામના મારા એક અપ્રસિદ્ધ લેખમા હું તેનો નીચે મુજબ તોડ લાવી શકયો છુ —
નિયમ ૨૨. જ્યા જ્યા હકારનું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ છે તેવા તત્સમેતર

૧. આશ્ચર્ય છે કે 'કાઢવુ-વઢવુ'મા કાઠિયાવાડમા મૂર્ધન્ય શુદ્ધ 'ઢ' છે જ્યારે 'ચઢવુ'મા મૂર્ધન્યતર 'ઢ' છે જોડણીકારો વિકલ્પ સ્વીકાર્યો છે. હુ 'ચઢવુ' સ્વીકારવાના પક્ષનો છું, કાઠિયાવાડમા ત્યા 'ઢ' નથી માટે.
તા. ૧૨-૮-'૪૪

૨ આ નિયમાવલી શિષ્ટ ગુજરાતી જોડણીની નિયમાવલી એ મથાળે પછી "માનસી": વ. ૧, અંક ૧ મા છપાઇ છે એના ઉપર વિસ્તાર કરી 'કૌમુદી'મા પાછળથી જોડણીની એકવાકયતા એ નામનો નિબંધ છપાયો હતો, જેમા 'હ' વિશે મુખ્યત્વે ચર્ચા બાકી રહી હતી.
તા. ૧૨-૮-'૪૪

ન્હાશું, નહાશો—ન્હાશો, નહાને—ન્હાશે નહાત—ન્હાત, નહાતું—ન્હાતું, નહાનાર—ન્હાનાર નાહવાનું—ન્હાવાનું, નહા—ન્હા નહાજે—ન્હાજે, નાહવું—ન્હાવું કર્મણિ નવાવું—ન્હવાવું. પ્રેરક નવરા(ડા)વવું કે ન્હવરા(ડા)વવું

સાહુ—ચાહ પ્રમાણે

દોહુ—દોહું, દોહિયે, દુહે દુહો, દોહ્યું દોહેલું દોહીશ દોહીશું કે દોહશું દોહશે દોહશો, દુહત કે દોહત, દોહતું દોહનાર દોહવાનું દોહ દોહજે —દોહના કર્મણિ પ્રેરક રૂપો નથી દોહ અને લોહ એ બન્ને સ્થળે સર્વત્ર તેમ જ કર્મણિ–પ્રેરકમા પણ દો અને લો એવા ધાતુ પ્રચારમા છે રૂપ જો જેવા જ

લોહુ—દોહ મુજબ

નોંધ—ચહ અને નાહના ન્હા—ન્હા પ્રકૃતિરૂપે ઉપર રૂપો કેટલાંક આપ્યા છે તે ઉપરાંત આગન્ત ધાતુ ગણી જાના રૂપો જેવા સ્વીકારવામા હુ કશો બાધ જોતો નથી

૨૪ ગુજરાતના કેટલાક શબ્દોમા હકારનું ઉચ્ચારણ છે, જ્યારે કેટલાક ભાગમાં નથી આવા શબ્દોમા વિકલ્પ રાખવો ઉદા૦–ડહાપણ–ડાપણ, ડહોળવું–ડોળવું, નહાર–નાર પહાણો–પાણો વહેરો–વેરો, ઓહ–ઓ, ચાહ–ચા જેહ–જે, તેહ–તે, એહ–એ મેહ–મે, રહેંટ–રેંટ, વેહ–વે શાહ–શા ચેહ–ચે, કુહાડો–કુવાડો જુહાર–જુવાર દુહો–દુવો વગેરે

૨૫ ગુજરાતના કેટલાક ભાગમા વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ લઘુપ્રયત્ન હકારનું કેટલાક શબ્દોમાં અસ્તિત્વ છે, પરંતુ કેટલાક ભાગમાં એ લઘુપ્રયત્ન હકારનું શ્રવણ નથી થતું આવા શબ્દોમા વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ લઘુપ્રયત્ન હકાર જોડણીમા વિકલ્પે

૧૯. કવિ નર્મદાશંકર અને ગુજરાતી જોડણી

હિંદુસ્તાનના રાજતંત્રમા નવયુગના કિંવા નવીન રાજશાસન કાળ જે પ્રમાણે ઈ સ ૧૮૫૭ ના બળવા પછીથી શરૂ થાય છે તે જ પ્રમાણે, દેશી ભાષાઓના વિકાસનો યુગ પણ ત્યારથી જ શરૂ થાય છે અને ૧૮૫૮ મા ગુજરાતી નિશાળોમા ચલાવવાને માટે વાચનમાળા તૈયાર થતી હતી પ્રખ્યાત હોપમાહેબ આ કાર્યના નેતા હતા તેમણે આ વાચનમાળામા ગુજરાતી શબ્દોની જોડણીનું ધોરણ શુ રાખવુ એ વિષયમા તે મમયે ખાસ ચર્ચા ઉપાડી હતી તેમની સૂચનાને અનુસરી ૨ા મા ભોગીનાલ પ્રાણ-વલ્લભદાસ, રા મા મોહનલાલ રણછોડદાસ શ્રી મહીપતરામ રૂપરામ, કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ શ્રી મયારામ ,શભુનાથ અને ર ર પ્રાણલાલ મથુરાદાસની બનેલી કમિટીએ એક જોડણીકોશ તૈયાર કર્યો લગભગ ૭૦૦૦ શબ્દોની જોડણી એ રીતે એ કમિટીએ નક્કી કરેલી

"ગુજરાતી જોડણીમા અત્યાર સુધી બહુ અનિયમિતતા પ્રવર્તતી હતી અને નવી વાચનમાળા રચવામા એ પ્રશ્ન બહુ મુઝવનો હતો, તેથી કમિટીના સભ્યોએ માહોમાહે ચર્ચા કરી જોડણી વિષે કેટલાક નિયમો ઘડી કાઢયા હતા, જે નિર્ણય સાથે બહારના વિદ્વાનોએ પણ અનુમતિ આપી હતી"

(ગુ વ સોસા. નો ઇતિહાસ, વિભાગ ૧, પૃ ૧૦૯)

આને અનુસરી હોપ વાચનમાળા તૈયાર થઈ આ રીતે ગુજરાતી ભાષાની જોડણીની ચર્ચા શરૂ થઇ વાચનમાળા તૈયાર થઇ તે પછી તે વાચનમાળાને નવેસરથી સુધારી ગ્રીરિયો ટાઇપમા છાપવાનો નિર્ણય થયો ત્યારે જોડણીના નિયમો ફરી જોઇ જવાનું નક્કી થયું ત્યાર બાદ નક્કી થયેલા નિયમો બહોળી પ્રસિદ્ધિ માટે અને ૧૮૬૮ ના ડિસેમ્બરના "શાળાપત્ર"મા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યા આ નિયમો નક્કી કરવામા તે સમયના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો ૧ મહેતાજી દુર્ગારામ મછારામ, ૨. કવિ નર્મદાશકર લાલશકર, ૩ કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ અને ૪ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ હતા.

આ રીતે આરંભમાં જે નિયમો બહાર પાડ્યા તેમાં નિયમો નક્કી કરનારાઓમાં કવિ નર્મદાશંકર હતા એ ચાર પૈકીના કવિ સિવાયના બીજા ત્રણે તે પછી આ વિષયમાં માથું માર્યું હોય એમ સાંભળવામાં આવ્યું નથી કવિ નર્મદાશંકરે આ વિષયને હાથમાં ઉપાડી લીધો અને ૧૮૭૨ માં નવલરામભાઈએ "શાળાપત્ર"માં ચર્ચા ઉપાડી કેટલાક નિયમોમાં સુધારા સૂચવ્યા જોડણીમાંના નિયામક તત્ત્વોની ચર્ચાનું ખરું માન તો પ્રથમ કવિ નર્મદાશંકરને જ છે અને ૧૮૭૩ માં તેમણે "નર્મકોશ" સંપૂર્ણ બહાર પાડ્યો પ્રસ્તાવનામાં લંબાણથી તેમણે તે વિષય ચર્ચ્યો છે નર્મદાશંકરે સૂચવેલી દિશા ઉપયોગી છે તે રા નરસિંહરાવે એમના "જોડણી" નામક નિબંધમાં બતાવ્યું છે

'હેમાં એઓએ લેખનપદ્ધતિના અમુક તત્ત્વ સ્વીકાર્યા છે, હેમાં જો કે ગુજરાતી ભાષાના પ્રાકૃતભાષા જોડેના ઐતિહાસિક સબન્ધનું સંપૂર્ણ અંશે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું જણાતું નથી, તેમ જ ઉચ્ચારને સબન્ધે વર્ણોની સ્થિતિ, માપ, ઇત્યાદિ વિષયમાં કાંઈક વિચિત્રતા, અવિશદતા અને ગભડાટ થઇ ગયા છે, અને નિયમોની રચનામાં કાંઈક કઢંગાઇ આવી છે, તથાપિ લેખનશુદ્ધિ વિષે ઉત્સાહપૂર્વક મનન અભ્યાસ વગેરે બળ કામમાં આવ્યાં છે અને પરિણામે સ્વીકારેલાં ફળો કેટલાક બહુધા સત્ય માર્ગ તરફ ગયેલાં છે"

(પૃ ૪–૫)

ખરું જોતાં આ ચર્ચાને વિષય તરીકે આપનારા કવિ પ્રથમ જ છે એમની પાસે અત્યારે જે વિપુલ પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તેવું વિશેષ હતું નહિ, એટલે જ આપણે અત્યારે તેમના નિયમોમાં જે ખામીઓ જોઇયે છિયે તે રહેવા પામી છે એમણે જ ગુજરાતી ભાષામાં ન્હેના કેટલાક તત્ત્વો પ્રથમ વાર જ બતાવ્યા છે, જેવા કે ડકારના બે ઉચ્ચારણ, અનુસ્વારના બે ઉચ્ચારણ (એટલે કે અર્ધ સ્વાર અને બીજું સાનુનાસિક), હકારના બે ઉચ્ચારણ, એ-ઓનું વિવૃત ઉચ્ચારણ અને શાંત (જેને અત્યારે આપણે લઘુપ્રયત્ન અકાર કહિયે છિયે તે) અ

જોડણીમાં મૂળભૂત નિયમ

લેખનશુદ્ધિ માટે કવિને જબ્બર આગ્રહ હતો. ગુજરાતી શબ્દોની જોડણી કરવામાં તેઓ ઉચ્ચારણ ઉપર ખાસ ભાર આપતા હતા. નર્મકોશની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ જણાવે છે કે—

'લેખનશુદ્ધિ વિષે જ્યારથી મેં ગ્રન્થ લખવા માંડયા ત્યારથી જ બોલવું તેવું જ લખવું એ જ વિચારને મૂળબંધારણ માનતો આવ્યો છઉં. બે ત્રણ વાર નિયમો પણ બાંધ્યા હતા પણ તે પ્રમાણે સર્વત્ર વર્ત્તવા વિષે મેં સ્પૃહા રાખી નથી. ત્રણેક વર્ષ થયાં જૂનાં પુસ્તકો વાચવામાં ને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ શોધવામાં મેં આનન્દ માન્યો છે, તે ઉપરથી પણ મારા પ્રથમ વિચારને પુષ્ટિ મળી છે, કે બોલવું તેવું જ લખવું, પછી રૂપાન્તર મૂળને મળતું આવતું હોય કે ન હોય' (પૃ. ૠ)

લેખનશુદ્ધિના અવિચળ નિયમો બાંધવાની એમની અભિલાષા પાર પાડવામાં મુશ્કેલી તેમને જણાયેલી જ, આ જ પૃષ્ઠ ઉપરની ટીપણીથી તેઓ લખે છે—

"જ્યાંસુધી પરસ્પર સહ્‌ગતિવ્યવહાર વધ્યો નથી, ઘણા ગ્રન્થકારો થયા નથી, અનેક કોશગ્રન્થ થયા નથી, જ્યાંસુધી પ્રદેશપ્રદેશની ભાષા સમ્મિશ્રણે એકરૂપ થઈ નથી ત્યાંસુધી લેખનશુદ્ધિ વિષે અવિચળ નિયમ બન્ધાવા દુર્લભ છે. હમણાં નિયમ બાંધવા તે માત્ર એ વિષે લક્ષ તથા ચર્ચા કરાવવાને અને નિરાળામાં ભણનારા યથેચ્છ વર્ત્તે તેને અંકુશમાં રાખવાને માટે છ."

[બન્ને માટે 'નર્મકોશ'ની નવી આવૃત્તિ (અ—ઞ), પૃ. ૭—૮]

તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ

ગુજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત તેમ જ પ્રાકૃત ભાષાદ્વારા ઊતરી આવેલા બે જાતના શબ્દો તેમ જ તે જ રીતે સમર્ગમાં આવેલી અરબી ફારસી અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓના શબ્દો છે. આવી સ્થિતિ હોવાને લીધે મૂળ ભાષામાંથી આવેલા શુદ્ધ તેમ જ વિકૃત-શબ્દોને કેવા સ્વરૂપમાં સ્વીકારવા તેની ચર્ચા આરંભથી જ થતી આવી છે. કવિ તે વાત બતાવતાં સૂચવે છે કે—

"પરભાષાના શબ્દને મૂળના જ ઉચ્ચારણ પ્રમાણે નહિ, પણ મૂળના જ ઉચ્ચારણને અનુસરતા રહી લોકમા જે ઉચ્ચારણ રૂઢ મનાય તેનું વિવેચન કરીને લખવા,' (પૃ ઋ)

સંસ્કૃત શબ્દો (અન્ત્યના અનુસ્વાર—વિસર્ગ સહિત અથવા રહિત) પોતાને શુદ્ધ સ્વરૂપે જ હોવા જોઈએ × × × × × લોકને વાચતા અવરૂ પડશે માટે અનુસ્વારને વ્યઞ્જનરૂપે ન લખવુ એના કરતા તેને તેના બોજ ઉચ્ચારણથી જૂદું પાડી દેખાડવાને વ્યઞ્જનરૂપે જ લખવુ ને અભ્યાસથી અધરાંને સેલુ કરી નાખવુ એ જ ઉત્તમ પક્ષ છે (પૃ ઋ)

[બંને નવી આવૃત્તિમા પૃ ૯]

આ રીતે સસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ મૂળ પ્રમાણે જ કાયમ રાખવી જે ભાષાની લિપિ જ જુદી છે તેવી અરબી-ફારસી વગેરેના શબ્દો આપણા કંઠને અનુકૂળ પડતા લખવા પણ તેમા મૂળના ઉચ્ચારણને અનુસરતા -હી કવિ આથી કહેવા એમ પણ માગે છે કે તે ભાષાના જે જે ઉચ્ચારણ આપણા કંઠને અનુકૂળ છે તેને જાળવવા સપૂર્ણ કાળજી રાખવી જે ઉચ્ચારણો આપણને અપરિચિત છે તેને તો આપણે બતાવી શકતા જ નથી

એમનો " અભ્યાસથી અઘરાંને સેલું કરી નાખવું " એ સુદ્રાલેખ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે મ્ પછી વર્ગીય અક્ષરો આવતા તેની પૂર્વે તે તે વર્ગનો અનુનાસિક વ્યજન થાય છે, જેમ કે અઙ્ક, વ્યઞ્જન કણ્ડ, સમ્બન્ધ વગેરે, તેમ જ સંસ્કૃતને અનુસરી ય્, વ્ લ્ પૂર્વે અનુનાસિક ય્ વ્ લ્, જેમકે સંય્યમ સંવ્વાદ સંલ્લાપ, તે તે સ્થળો અઘરા છે. વિદેશી ભાષા ભણનારાઓ તે તે અજાણી ભાષાની નાનામા નાની બાબતો ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપે છે જ, તો પછી આવી વસ્તુ ધ્યાનમા ન રહે તે સ્વીકારી શકાય તેવુ નથી

આ રીતે કવિનો તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ લેખનમા બતાવવાનો આગ્રહ દુરાગ્રહ નથી જ, બલ્કે તે પ્રશસ્ય અને સ્વીકારવા લાયક છે

ભાષાસ્વરૂપ સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરવાને તેઓ ચિહ્નો યોજવાના

મતના હતા. તેમણે એ–ઓ–ના વિવૃત ઉચ્ચાર તેમ જ હ નો લઘુ-પ્રયત્ન ઉચ્ચાર સ્વર નીચે (.) બિંદુ યા નુકતાથી બતાવવાનો અનુરોધ કર્યો છે તેમાં તેમને ઉપરનો મુદ્રાલેખ જ હેતુભૂત છે. ખરે જ ચિહ્નોના વપરાશથી ભડકનારાઓને આ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે

જે લિપિ ભાષાસ્વરૂપ બતાવવાને સમર્થ ન હોય તેને આદર્શ-લિપિ ન જ કહી શકાય. બોલવું તેમ લખવું તે ત્યારે સંભવે કે જ્યારે ભાષાસ્વરૂપના વ્યંજક સંકેતો લિપિમાં હોય આ માટે લિપિમાં જે અધૂરું હોય તે પરિચિત અને સહેલા સંકેતો યોજી પૂરું કરી લેવું જોઈએ[1]

---

૧ આ નિયમોને ધ્યાનમાં રાખી સારુ્ય માટે નીચેના બે નિયમો આપવામાં આવે છે આમાં કવિનું હાર્દ તેમણે યોજેલા પ્રયોગોથી સમજી શકાય તેમ છે *

(૧) તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કાયમ રાખવી. (તૂ अन्, ईन्, विन्, मत्–वत् વગેરે અંતવાળા શબ્દોનું પ્રથમા વિભક્તિનું એકવચન ભાષામાં વપરાય છે, તેમ જ अ–आ રૂપવાળા સકારાંત શબ્દોની પ્રથમાના એકવચનમાં લુપ્ત-વિસર્ગવાળાં રૂપો પ્રચારમાં છે તેને તત્સમ જ ગણવાં) (અ) ઉચ્ચાર અને જોડણી જુદી છે એવી અરબી ફારસી ઉર્દૂ અંગ્રેજી વગેરે ભાષાના શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં કઢંગા ન દેખાય તેવી રીતે મૂળ ઉચ્ચારને અનુસરતા લખવા. (આવા શબ્દોમાં મધ્યે લઘુપ્રયત્ન અકાર જેવો ઉચ્ચાર હોય તો ત્યાં તે શબ્દોમાં વ્યંજન ખોડો ન લખતાં 'અ' ઉમેરી જોડણી કરવી. અકબર વગેરે) (આ) વ્યંજન અકારવાળા જ બોલાય છે. તેનું જ ભાષાનું વલણ હોવાથી તેમાં અકાર ઉમેરી જોડણી કરવી જગત, વિદ્વાન, અજબ, જાસૂસ વગેરે

(૨) અનુસ્વાર પછી વર્ગીય વ્યંજન હોય તો તે વ્યંજનના વર્ગનો અનુનાસિક વ્યંજન અનુસ્વારને બદલે યોજવો ય્, વ્, લ્ પૂર્વે અનુનાસિક ય્ વ્, લ્ કરવા, એટલે કે આગલા સ્વર ઉપર બિંદુ મૂકી ય્, વ્, લ્ બેવડા લખવા

તત્સમેતર શબ્દોની શુદ્ધિ

સને ૧૮૬૮ ના વાચનમાળાના નિયમોમાં એક નિયમ એ હતો કે

"ગુજરાતી શબ્દો ગુજરાતના ઘણા ભાગોમાં જે પ્રમાણે બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા '

કવિ આ નિયમ યોજનામાં સાથે હતા તે આપણે જોયું છે. વસ્તુસ્થિતિએ ગુજરાતી જોડણીમાં વિકટ સ્થળો હોય તો તે ગુજરાતી શબ્દો (= તત્સમેતર શબ્દો જે જૂની ભાષાદ્વારા ઊતરી આવ્યા છે તે) છે. તેમાં પણ ઈ–ઉ વાળા જ. બાકીના શબ્દો માટે ઝગડો ભાગ્યે જ રહે છે કવિએ "નર્મકોશ"ની પ્રસ્તાવનામાં આ ઇ–ઉ–ની વાત ચર્ચી છે પ્રાથમિક શબ્દોમાં ઇ–ઉ કેવા અને સાધિત શબ્દોમાં કેવા રાખવા આ મુખ્ય પ્રશ્ન છે

"કેટલાએક, ઉકારાન્ત નપુંસક નામ–વિશેષણના પ્રત્યયરૂપે છે તે અને કેટલાક ધાતુના મુખ્ય પ્રત્યય ઉં રૂપે છે તે એક સરખી જ રીતે બોલાય છે. પણ ઉં છે તેનું ઉચ્ચારણ કંઈક વિશેષ સ્પષ્ટ ને કિઞ્ચિત લગમાત્ર જણાશે એમ મને ભાષાનું વલણ અને હું, શું નું ઉચ્ચારણ જોતાં ને શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જોતાં જણાય છે " (પૃ. ॰॰)

"દીર્ઘ ઈ-ઊ થી આરમ્ભના શબ્દ બીજા શબ્દ સાથે જોડાય તો તે હ્રસ્વ થાય છે ક્રીડા પણ ક્રિડિયારુ × × × તેમ ઈકારાન્ત શબ્દને એ-ઓ પ્રત્યય લાગેથી હ્રસ્વ ઇ તથા યે-યો એમ પણ રૂપ થાય છે બારીઓ અથવા બારિયો, × × × (પૃ ઈ-૩) ('મુખમુદ્રા' 'સ ૧૯૨૯ ના પોષ શુદ ૬ શનેઉ' ને રોજ લખેલી) (નવી આવૃત્તિ પૃ ૧૦)

ઉપર કવિનું સામાન્ય વલણ અંત્ય ઇકારની (પછી તે સાનુનાસિક કે નિરનુનાસિક હોય તેની) દીર્ઘતા અને ઉની તેના સયોગમા હ્રસ્વતા તરફ દેખાય છે અંત્ય સાનુનાસિક ઉ કાંઇક લગાય છે એમ તેઓને જણાયેલું નર્મકોશ'મા આ સ્થિતિ હતી, પરન્તુ ત્યાર પછી એમની જે 'નર્મકવિતા" ગુજરાતી પ્રેસ-મુંબઈ તરફથી છપાઇ તેમા બધા જ સંયોગોમા સાનુનાસિક (અનુસ્વારના કહેવાતા કોમળ ઉચ્ચારવાળા) ઇ-ઉ દીર્ઘ જ સ્વીકાર્યા છે પ્રાચીન હસ્તલિખિત શિષ્ટ સાહિત્યમા તેમણે આ સ્થિતિ જોઇ અને તેમાં ઉકારમા જે લગાતું ઉચ્ચારણ તેમને પ્રતીત થયેલુ તેનો ટેકો મળ્યો હશે અહમાંથી આ દીર્ઘ ઊ ઊતર્યો છે એ વાત તેમને સમઝાઈ હોય તેમ દેખાય છે આ રીતે સાનનાસિક ઉકારની દીર્ઘતાનો નવીન યુગમા પ્રચાર કરનાર કવિ જ પ્રથમ છે

અનંત્ય દશાના (સાનુનાસિક) ઈ-ઉ ની દીર્ઘતા તેમણે માનેલી છે અત્યારે દી બ કેશવ હ ધ્રુવ અને ગ નરસિંહરાવ દિવેટિયા જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓની કૃપાથી વ્યુત્પત્તિની ખરી સ્થિતિ આપણી આંખો સામે આવી છે નવા શાસ્ત્રીય વલણ પ્રમાણે સાનુનાસિક (કિંવા અનુસ્વારના કહેવાતા કોમળ ઉચ્ચારવાળા) ઇ-ઉ અનંત્ય દશામા દીર્ઘ છે નિરનુનાસિક ઇ-ઉ નો આધાર કેવળ વ્યુત્પત્તિ ઉપર જ નિર્ભર છે ખરુ ઉચ્ચારણ શુ એ કહેવુ મુશ્કેલ છે, એટલે જ વ્યુત્પત્તિનો આધાર આવશ્યક જણાયો છે

કવિ સાધિત શબ્દોમા અનંત્ય ઈ-ઊ ને હ્રસ્વ રાખવાના વલણના હતા રા નરસિંહરાવભાઈએ આ વિષયની મુશ્કેલી જણાવી જ

જાહેર કરેલી આનું અનુસરણ અદ્યાપિપર્યંત આપણા ભાષાશાસ્ત્રીઓ કરતા આવ્યા છે રા. નરસિંહરાવે પછી કોમલ કોમલતર કોમલતમ એવા ભેદો જોયા, પરન્તુ તેનું મૂળ તો કવિની પ્રથમ શોધ જ.

આ રીતે કવિ નર્મદ–નર્મદયુગનો અધિષ્ઠાતા દેવ કોઈ અને કોઈ રીતે ગુજરાતી સંસ્કૃતિ ગુજરાતી સાહિત્ય અને માતૃભાષાના ગૌરવનો પરમ વિધાયક હતો એમ કયો ગુર્જરીનો જાયો સ્વીકારી કૃતજ્ઞ ન થાય? સાહિત્યની દરેકે દરેક શાખામાં પ્રવેશવાળો આવો સમર્થ પુત્ર મેળવી ગુજરાતની ભૂમિ ગૌરવશાલિની થઈ છે એમાં લેશ પણ આશ્ચર્ય નથી. ઇતિ શમ્.

આંગરોળ—કાઠિયાવાડ   તા. ૫–૮–'૩૩

[નર્મદશતાબ્દી ગ્રંથ–૧૯૩૩, પૃ. ૩૨૧–૩૨૫]

તો પ્રથમનો સ્વર હ્રસ્વ રહે છે. એ રીતે (૬) ફુમતું, (૨) લૂગડાં, પરંતુ રિવાજ, હિસાબ વિનંતી વગેરે.

શકારપદ ૧૧ શબ્દોની આ દશા છે. (૧) સૂરજ અને (૧૦) ફિકર એ શબ્દોની સ્થિતિ સમજવા જેવી છે. અર્વાચીન તદ્ભવ લેખે આ શબ્દોનો સ્વીકાર છે. સૂર્ય=સૂરજ, કાર્ય=કારજ, વીર્ય=વીરજ (કાવ્યમાં વપરાયા છે.) આ ત્રણ શબ્દની એકસરખી સ્થિતિ છે. આ શબ્દોમાંના કારજના સ્વરૂપ ઉપરથી બીજાં સ્વરૂપોનો ખ્યાલ આવશે. મૂળમાં કાર્ય શબ્દની ત્રણ માત્રા છે. જોડાક્ષર અલગ પડતાં ચાર માત્રા થવા જાય છે. તે જ રીતે સૂર્ય, વીર્ય મૂળમા ત્રણ માત્રાના પછીથી જોડાક્ષર અલગ પડતા ચાર માત્રાનું સ્વરૂપ દેખાય છે. મૂર્ખ=મૂરખ, પૂર્ણ=પૂરણ, ચૂર્ણ=ચૂરણ, જીર્ણ=જીરણ એ વગેરે વિશેષ ઉદાહરણો છે.[1]

આ શબ્દોમાં જોડાક્ષર પૂર્વનો સ્વર મૂળમાં દીર્ઘ છે. તદ્ભવ લેખે ઊતરતા તેમા મૂળનો દીર્ઘ સ્વર દીર્ઘ રહે છે. આ રીતે જો જોડાક્ષર પૂર્વે હ્રસ્વ સ્વર હોય અને જોડાક્ષર અલગ પડે તો તે સ્વર હ્રસ્વ રહે. ધર્મ=ધરમ, કર્મ=કરમ, વર્ણ=વરણ, કર્ણ=કરણ; તે જ રીતે અરબી-ફારસી શબ્દો ઉમ્ર=ઉમર, ફિક્ર=ફિકર, અક્લ=અકલ વગેરે અનેક. [આમા વિકાર થતાં ઉપાંત્ય અ (જે જોડાક્ષરના પ્રથમ વર્ણમાં ઉમેરાય છે, તે)ના ઉપર સ્વરભાર રહે છે.]

[તા. ૨૬-૧૧-'૩૩ ની પ્રશ્નલહરીમાંના એઠું શબ્દની વ્યુત્પત્તિઃ—]°

उच्छिष्टकम् = ઉચ્છિટ્ઠઉ = उछिट्टउ = ઉછિટ્ઠ ઉ = ઉઇટ્ઠઉં = અઇટ્ઠઉં = એઠું. એ ક્રમ સ્વાભાવિક છે. उत्सृष्ट ઉપરથી સંભાવના જ નથી.]

માંગરોળઃ તા. ૧-૧૨-'૩૩.

[°'ગુજરાતી' પત્રઃ તા. ૧૦-૧૨-'૩૩, પૃ. ૧૭૯૩]

---

૧. પણ સ્વરભાર બીજી શ્રુતિ ઉપર જતો હોવાથી આદિશ્રુતિ ઉચ્ચારણમાં હ્રસ્વ જ રહે છે.   તા. ૧૨-૧૧-'૪૪

૨૧. શાસ્ત્રોચ્ચારંપરિશુદ્ધ જોડણી[1]

: સોરઠા :

વાગીશ્વર - ચરણાબ્જ - રજથી રચ્યા હૃદયથી
સભવર પ્રેરણ્ આજ થાય જોડણી - વિષયને.
નમું નવલ ગોપાલ માધવ કમલા રમણનું
સ્મરણ્ કરી આ બાલ તત્પથ ઉજ્જ્વલ અનુસરે. ૨
ભાષાન્વેષણ – કામ સતત જેણે આદરી
કર્યું ખરું નિજ નામ, પ્રેરક તે નરસિંહ મુજ. ૩
વાણીનો વ્યાપાર પ્રકટ્યો, એ એ ધાણથી
હૈયા એકાકાર નામ જેમ બંને બનો. ૪
શબ્દચાક્ષવિકાસ આનંદે દિલમા ભર્યો:
દિલનો એ ઉલ્લાસ આનંદે સંતઝ હો. ૫
ભજી ન કે નથી હામ, તોપણ્ યત્ન શરૂ કરું;
દિલમા છે આરામ: અમૃતદૃષ્ટિ બલવત છે. ૬

અન્દાક્રાંતા

ક્યા આ વિદ્વત્પરિષદ વડા ! ક્યા રહ્યો બાલ આ હું !
તોયે કેવું મુજ દિલ બન્યું હામ આ ભીડવાનું !
બચ્ચા કેરા મધુર વચનો વૃદ્ધને જે ગમે છે,
સાચું તે જ, મુજ હૃદય તો યત્ન આ આદરે છે. ૭

માતૃભાષાપ્રેમી વિદ્વદ્વૃંદ !

ગુજરાતી ભાષાની જોડણીમાં સામાન્ય રીતે જે અરાજકતા હતી તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ,તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા જોડણીકોશથી ઘણી જ ઓછી થઈ ગઈ છે એમ અત્યારની પરિસ્થિતિ ઉપરથી આપણે સમજી શકિયે છિયે. સામાન્ય દૃષ્ટિએ વિદ્વાનો તેમ જ છાપખાનાવાળાઓએ જોડણીકોશને સંમાની તેની જોડણીને માન આપ્યું છે. આમ આ વિષય હવે વધુ વખત ચર્ચાવાનો ન જ હોય તેવી

1. અભિષારમા ગુજરાતી સાહિત્યસંમેલનમાં હાઠીમુકામે વંચાયલો નિબંધ

પ્રતીતિ થાય છે. ત્યારે સ્વાભાવિક એ પ્રશ્ન ઉઠશે કે–આ પ્રયત્ન કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?

રા. નરસિંહરાવના જ શબ્દોમાં કહું તો—

"કોઇપણ પ્રકારનું વાજબી સમાધાન પામ્યા વિના એ પ્રશ્ન શાન્ત થવાનો નથી; બળે કરીને ગૂંગળાવી નાખવાનો પ્રયત્ન કરો તોપણ હેના જીવનબળે કરીને phoenix પક્ષીની પેઠે ફરી સજીવન થઈને આપણી સમક્ષ ઉભો રહેશે. માટે સર્વ દૂરદર્શી વિદ્વાનોનો ફરજ છે કે એ પ્રશ્નને શાન્ત, નિર્વિકાર મનથી અને સત્યશોધક દૃષ્ટિથી તેમજ ખરી વ્યવહારકુશલતાથી તપાસવો અને સારી વ્યવસ્થાના કાયમ પાયા ઉપર મૂકવો. એમ કરવામાં એટલું જ યાદ રાખવાનું છે કે વ્યવહારકુશલતાની આગળ સત્યનાં ઊંચા તત્ત્વોનું બલિદાન અયોગ્ય રીતે આપવાનું નથી." (જોડણી. પૃ. ૧ લું)

જોડણીકોશમાં સ્વીકારવામાં આવેલી જોડણી અંતિમ છે એમ તો જોડણીકોશકાર કહેવા માગતા જ નથી. પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના વાંચવાથી એ વસ્તુ આપણે સમઝી શકિયે છિયે :—'એકવાર અરાજકતામાંથી વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ ગઇ એટલે પછી સુધારા કરવા જ હોય તો તે કામ પ્રમાણમાં ઘણું સહેલું થઈ જાય છે.' (પૃ. ૧૦)

ખુદ જોડણીકોશમાં જ બીજી આવૃત્તિમાં સાંઝ એવી ખરી જોડણીને વિકલ્પદ્વારા સ્વીકારી આ વાતને સાચી કરી બતાવવામાં આવી છે.

હવે ગુજરાતી ભાષા પોતાની નજીકમાં નજીકની જોડણીના સ્વરૂપને લગભગ પામી ચૂકી છે એ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી જોડણી નક્કી કરવા મળેલી કમિટીના કાચા ખરડા ઉપરથી જોઈ શકયા છિયે. આ છેલ્લા બે પ્રયત્નોની પૂર્વે ગુજરાતી સાહિત્ય-પરિષદમંડલે જોડણીના અઢાર નિયમો પ્રસિદ્ધ કરેલા તે નિયમો ઘણે ભાગે ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપને અનુકૂળ હતા, આમ છતાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી જોડણીકોશ

.અસિદ્ધ કરી સરળતા ખાતર કેટલાક કામચલાઉ નિયમો અમલમાં મૂકવા અનુરોધ કરવામાં આવ્યો; પરિણામે મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થતાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ અંતિમ જોડણી નક્કી કરવા એક કમિટીની નિયોજના કરી. જો કે તે કમિટી છેવટનું સમાધાન લાવી શકી નહિ. તેમ છતાં જે ચર્ચાદિ થયાં તે ઉપરથી એક કાચો ખરડો તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો. પ્રાયઃ જોડણીકોશના નિયમો અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-મંડલના નિયમોમાં જ્યાં વિરોધ હતો તે તે સ્થળે વિભાષા સ્વીકારી સમાધાનનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. આ ત્રણેય નિયમવલીઓ ઉપર એક ચર્ચા સં. ૧૯૮૮ ના શ્રાવણ-ભાદ્રપદના વસન્ત માસિકના પૃ. ૨૧૬-૨૨૬માં આ નિબંધના લેખક તરફથી આપવામાં આવી છે તે આ વિષયના જાણકાર વિદ્વાનોની જાણ બહાર નહિ જ હોય. જોડણીકોશના નિયમોના માન ખાતર જો કે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાચા ખરડામાં વિકલ્પો સ્વીકારવામાં આવ્યા છે, છતાં ગુજરાતના સમર્થ ભાષા-

પ્રાંતીય વિકલ્પ નથી જ. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાચા ખરડામાં નીચેના વિકલ્પ સ્વીકારવામાં આવ્યા છેઃ—

"૩ જે વ્યંજનાંત તત્સમ શબ્દો ગુજરાતી પ્રત્યયો લે તે અને તત્સમ સાર્દર્શક જ લે ત્યારે અકારાંત ગણીને લખવા. જેમ કે વિદ્વાન્-વિદ્વાનને; પરિષદ્-પરિષદમા; તેમ ક્વચિત જ." (ગ્રન્થ અને ગ્રન્થકાર, પુ. ૨. પૃ. ૨૧૬)

અને :—

"૧૭. મૂળ શબ્દ પરથી બનતા શબ્દોમાં અને મૂળ ધાતુ પરથી કરાતાં પ્રેરક અને કર્મણિપ્રયોગના રૂપોમાં મૂળ શબ્દ યા ધાતુની જોડણી કાયમ રાખવી નહિ, પરંતુ આગલા નિયમ મુજબ વિકલ્પે ફેરવવી. ઉદા૦ ભૂલ-ભુલામણી વગેરે." (એ જ ગ્રન્થ, પૃ. ૨૧૯)

આમાંનો પહેલો આપેલો નિયમ સંસ્કૃત ભાષાનું માન સાંચવવા નિયોજાયેલો છે. ગુજરાતી ભાષામાં માત્ર સંસ્કૃત ભાષાના જ તત્સમ શબ્દો વાપરવામાં આવતા હોય તો આ નિયમ યોગ્ય જ ગણાય. પરંતુ અહીં મુશ્કેલી એ છે કે સંસ્કૃત સિવાયની અન્ય અરબી ફારસી અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓના તત્સમ વ્યંજનાંત શબ્દો બહોળા પ્રમાણમાં ગુજરાતીમાં વાપરવામાં આવે છે તેના ખોડા વ્યંજનનું શું? વસ્તુ-સ્થિતિ જ એવી છે કે ગુજરાતી ભાષામાં આવા શબ્દો વ્યંજનાંત બોલાતા નથી જ, પરંતુ તેમાં લઘુપ્રયત્ન અકાર સામેલ હોય છે; એટલે જ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમંડલે આવો વિકલ્પ સ્વીકાર્યો નથી, અને :—

પૂર્ણપ્રયત્ન થઇ જાય છે તેવી જ સ્થિતિ આ વ્યંજનાંત શબ્દોની થાય છે, જેમકે કવચિત જ

સાધિત શબ્દોની, જોડણીમાં ઇ-ઊ ને ફેરવવા સબંધમાં પણ આવો જ સમજફેર છે સ્વરભારના નિયમે આકારવાળા મૂળ શબ્દો ઉપરથી સાધિત શબ્દો તૈયાર થતા આકારનો અકાર થાય છે તેને અનુસરી એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે કે જાણે તેવા પ્રયોગોમાં ઈ-ઊ પણ હ્રસ્વ થઇ જતા હોય આ ભૂલ આને અનો દીર્ઘસ્વર માનીને થયેલી છે વસ્તુસ્થિતિએ આ એ તો અનુ વિવૃતિવિધાન રૂપ છે ઉચ્ચારગુણવિધાન જેવા જે રીતે ઇ-ઉ ના એ-ઓ થાય છે તે જ રીતે ગળાની બારી ખુલ્લી મૂકે અ માંથી આ થાય છે હિંદીમા એ-ઐ તેમ જ ઓ-ઔવાળા ધાતુ ઉપરથી સાધિત ધાતુઓ બનતા એ-ઐ નો ઇ અને ઓ-ઔ નો ઉ થાય છે, જેવી રીતે આ નો અ मारना-मराना, देखना-दिखाना, तोलना-तुलाना ગુજરાતમાં માત્ર આવાળા શબ્દોમાં જ અકાર થવાનું વલણ રહ્યું છે ગ ન સિંહરાવે આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી છે —

'(૪) વસ્તુત પોચા અનુસ્વારયુક્ત આકારનો હાવે પ્રસગે અકાર થતા અનુસ્વાર જોરદાર થઈ જાય છે, તેમ ઈકાર ઊકારને પ્રસગે ઉચ્ચાર પરિણામ નથી થતુ વાચવુ વચાવવુ, રાખવુ રખાવવુ, ઇત્યાદિ, પણ નીંદવુ- લૂટવુ નિન્દાવવુ લુણ્ટાવવુ જેવુ ઉચ્ચારપરિણામ નથી થતુ નીંદાવવુ- લૂટાવવુ એમ થવા માટે આ બહુ સૂચક સ્થિતિ છે (સને ૧૯૩૦ ના બુદ્ધિપ્રકાશના અંકમાના જોડણીનો એક નિયમ એ ચર્ચાપત્રમાનો તેમનો ખુલાસો)

ઉપર મુજબ વિકલ્પ અનાવશ્યક છે તે ઉપરાંત નીચેની વસ્તુથી પણ તેની અનાવશ્યકતા સિદ્ધ થશે જોડણીકોશમાં એક નિયમ છે કે -

'(૨૩મા નિયમનો) અપવાદ—વિશેષણ પરથી થતા નામો તેમ જ નામ પરથી બનતા ભાવવાચક નામોમાં મૂળ શબ્દની જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદા૦ ગરીબ-ગરીબાઈ વકીલ-વકીલાત ચીકણુ - ચીકણાઈ મીઠુ - મીઠાશ, જૂઠુ - જૂઠાણુ '

તે પછી ૨૪ મા નિયમની નોંધ —

" આ જાતનો શબ્દસમાસ હોય તો સમાસના અંગભૂત શબ્દોની જોડણી કાયમ રાખવી ઉદા૦ ભૂલથાપ, બીજવર, હીણકમાઈ "

ભાષામાં નિયમો એક સરખું કામ કરનારા હોય છે. અપવાદ અસાધારણ પ્રયોગોમાં જ ઉચ્ચારપરિણામને લીધે હોય છે વસ્તુસ્થિતિએ ગુજરાતીમાં મૂળ શબ્દોને તદ્ધિત–કૃત–કર્મણિ–ભાવે–પ્રેરકના પ્રત્યયો લાગતા ઇ–ઉ ની એક સરખી સ્થિતિ ઉપલબ્ધ થાય છે, આમ છતાં એક ઠેકાણે તેનો અમલ કરવો અને બીજે ઠેકાણે ન કરવો એ વદતોવ્યાઘાત જ છે કરવો હોય તો બંને સ્થળે કરવો ન કરવો હોય તો બંને સ્થળે ન કરવો ઉપર બતાવ્યું તેમ કરવા કરતાં ન કરવા તરફ વલણ વધુ છે તે ગ નગમિદગાવના અવતરણથી સમજી શકાય તેવું છે આ માટે જ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમંડલે નીચેના નિયમનો અનુરોધ વાજબી તેમ જ ભાષોચ્ચારણના સ્વાભાવિક નિયમને અનુસરી કર્યો છે.—

" ૮. 'ઈ'કારવાળા અને 'ઊ'કારવાળા પ્રાથમિક તદ્ભવ શબ્દ ઉપરથી ઘડાતા શબ્દોમાં પ્રાથમિક શબ્દોની જોડણી કાયમ રાખવી (જેમ કે, 'દૂધ', 'દૂધપાક', 'દૂધાળી', 'ભૂલ' 'ભૂલથાપ', 'ભૂલામણું', 'ભૂલાવો'; 'ઊઠવું', 'ઊડાવવું', 'શીખવું', 'શીખવાડવું', 'પીવું', 'પીવાડવું'.)"

મૂળમાં રહેલો સ્વરભાર પ્રત્યય આવતાં આવા પ્રયોગોમાં સ્થાનભ્રષ્ટ થતો લાગતો નથી ને આના અવિકૃતપણા માટે નિયામક હશે

આમ જોતાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાચા ખરડામાં સ્વીકારવામાં આવેલી જોડણીમાંના વિકલ્પો માત્ર કૃત્રિમ તેમ જ ભાષોચ્ચારણ સાથે મેળ ન ખાતા તેમ જ જેને પ્રાતીયતા સાથે લેશ પણ સંબંધ નથી તેવા હોવાથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડલના તેવા સ્થળોના નિયમો સ્વીકારવામાં કોઈપણ જાતની મુશ્કેલી નથી, ઊલટું સૌકર્ય–સરળતા છે

તેમ છતાં વિભાષા વિના ચાલે તેમ નથી તે વિભાષા કયાં

કયા સ્થળોએ સ્વીકાર્ય છે તે હવે પછી બતાવવામા આવશે તે પૂર્વે અહીં ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપથી વિરુદ્ધનુ એક ઉચ્ચારણ ગુજરાતીમા શિષ્ટ તરીકે સ્વીકારાઈ ગયુ છે તેના વિષયમા કૈંક વક્તવ્ય રહે છે

પરિષદમડલના ૭ મા નિયમનો (ગ) એ પેટાનિયમ એક આ વાત આપે છે કે —

"અનુસ્વારવાળી અત્ય 'ઈ' દીર્ઘ લખવી, પણ રૂકાર સિવાયના બધા પ્રસગમા અનુસ્વારવાળો અત્ય 'ઉ' હ્રસ્વ લખવો (જેમ કે, 'તહીં', 'અહીં', 'હઉ' 'બધું', 'ફરૂં' 'કરૂં')

સને ૧૮૫૮ પછી હોપ વાચનમાળાને માટે જોડણીના નિયમો નક્કી કરવામા આવ્યા ત્યારથી આ અધેર ચાલ્યુ આવે છે, તેના તરફ દી બ કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ સિવાય બીજા કોઇ પણ વિદ્વાનનું ધ્યાન ખેંચાયુ હોય તેવુ મારા સ્મરણમા નથી

મહેતાજી દુર્ગારામ મછારામ કવિ નર્મદાશકર લાલશકર, કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ અને શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ એ ચાર વિદ્વાનોએ એકમત થઇ તૈયાર કરેલા નિયમોમા એક નિયમ એવો કર્યો કે—

'૮ કાસું, રાઉ વાચવુ વગેરે શબ્દોમા નાન્યતર જાતિ જણાવનારો જે સ્વર તે અનુસ્વારવાળો હસ્વ ઉકાર છે (ગુજરાત વર્ના સૈ નો ઇતિહાસ પૃ ૨૧૬)

સ્વ નવલરામભાઇએ તે ઉપરથી એવો મત જાહેર કર્યો કે —

(ઉં પ્રત્યયમા उकार बधे ठेकाणे ह्रस्व ज छे)

આમ નિયમ કર્યો તો ખરો, પરતુ ચતુર કવિ નર્મદાશકરને લખવુ વગેરેમા ઉકાર કાઇક લખાતો લગ્યો તેમણે તે હકીકત ખુલ્લા દિલથી નર્મકોશની ભૂમિકાના ૯ પૃષ્ઠ ઉપર આપી છે કે —

'* * * કેટલાએક ઉકારાન્ત નપુસક નામ વિશેષણના પ્રત્યયરૂપે છે, તે અને કેટલાક ધાતુના મુખ્ય પ્રત્યય તુ રૂપે છે, તે એક સરખી જ રીતે બોલાય છે પણ તુ છે તેનુ ઉચ્ચારણ કઇક વિશેષ સ્પષ્ટ ને કિંચિત લબાતુ ભણાશે એમ મને ભાષાનુ વલણ અને હુ, શું તુ ઉચ્ચારણ જોતા ને શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જોતા જણાય છે

કવિએ આ પછી શુ કર્યું તે જાણવામા નથી આવ્યુ, પરતુ ત્યાર પછી ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી નર્મકવિતાનો ગ્રથ બહાર પડયો તેમાં આ વસ્તુનો તેમણે અમલ કરી માનુનાસિક દીર્ઘ ઊંકાર સ્વીકાર્યો.

હવે અત્યારે તો મધ્યકાલીન ગુજરાતી તેમ જ અર્વાચીન ગુજરાતીના અનેક હસ્તલિખિત શિષ્ટ ગ્રંથો આપણુને પ્રાપ્ત થયા છે તેમા સર્વત્ર દીર્ઘ માનુનાસિક ઊકાર પ્રાપ્ત થાય છે તે વાત ઉપરની સ્વ કવિને થયેલી યુમાની દીર્ઘતાની ઝાંખીને અતિ પુષ્ટ કરે છે. ઉચ્ચાર હ્રસ્વ છે એમ તો કોઈ પણ કહી શકે તેમ નથી, વ્યુત્પત્તિ પણ તેવે સ્થળે દીર્ઘતા જ અર્પે છે, આ વાત વસતના મ ૧૯૮૮ના પૌષના અકમા પ્રદાત ૭-ઈ ઉ-ઊ વાળા લેખમા વિસ્તારથી મારા તરફથી આપવામા આવી છે તે ઉપરથી સમઝી શકાશે વ્યુત્પત્તિ ઉચ્ચાર અને માર્દવ એકસરખી રીતે આપણુને માનુનાસિક દીર્ઘ ઊંકાર આપે છે, આમ છતા હ્રસ્વ જ લખવો એ કેવળ પ્રતારણા છે એમ કહેવાની હુ હિમ્મત કરી શકું છુ.[૧] તેવા સ્થળોએ ઇકારને દીર્ઘ સ્વીકારવામા કોઈને વાધો નથી શુદ્ધ ઇકાર અને ઉકારની ગુજરાતી ભાષામા એક સરખી સ્થિતિ છે, આમ છતા એકને તે જ પ્રયોગોમા દીર્ઘ અને બીજાને હ્રસ્વ સ્વીકારવો એ કોઈ પણ રીતે ન્યાય્ય ન જ ગણી શકાય પરિષદમડલના નિયમમા તે જ સ્થળે રૂકારમાંના ઊને દીર્ઘ સ્વીકારવામા જ આવ્યો છે તો પછી બીજા વ્યજનોમાંના તેવા ઊકારને દીર્ઘ સ્વીકારવામા બાધ ન જ ગણવામા આવવો જોઇયે આ રીતે પરિષદમડલના નિયમોમા આ (ગ) નિયમની

ચારમો એ બને નિયમ પણ આપવા જોઇતા હતા, કેમ કે તેમા પણ તે જ લઘુપ્રયત્ન યકારની અને વકારની વાત છે પદરમા દસ–દશમાના વિકલ્પનો આ નિયમમા સમાવેશ થયો મને લાગે છે, એટને પદરમા નિયમને અલગ આપવાની જરૂર નથી આ નિયમમાંના તાલવ્ય-દત્ય શ–સકારની વાત જેટલી મહત્ત્વની છે તેટલી બલ્કે તેથી વિશેષ વાત લઘુ-પ્રયત્ન ય-વની છે

૧ ઇકારાત શબ્દને એ–ઓ પ્રત્યય લાગતાં યશ્રુતિ ગોચર છે તે વાત છેક ભુકકમિટીના નિયમમા પણ સ્વીકારાયેલી છે તે જ રીતે—

૨ દહિયો, ઘોડિયુ, દરિયો, તેમ જ—

૩ ધડિયાળ, કાઠિયાવાડ વગેરે શબ્દોમા અને—

૪ અન્ત્ય ઇકાર ઉપરથી આવેલા નારીજાતિના આખ્ય વગેરે શબ્દો અને આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમાંના (મધ્યકાલીન ઇ ઉપરથી ઊતરી આવેલા લઘુપ્રયત્ન ય–વાળા) રૂપો લાવ્ય કરય, ચાલ્ય વગેરે શબ્દોમા હું મમજુ છુ ત્યાસુધી કોઇપણ જાતની કૃત્રિમતા વિના લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ ગોચર છે જ

આ ચાર સ્થળમાંથી ૨–૩ મા લઘુપ્રયત્ન યકાર પરિષદમડલ સ્વીકારે છે ત્યારે ૧–૪ મા નથી સ્વીકારતુ છે તો બધે જ છે, નથી તો બધે જ નથી કદાચ માનો કે આમાં પ્રાતીયતા હોય તો દત્ય સકારનો તાલવ્ય શકાર થવામા પણ તેવી પ્રાતીયતા અનુભવ વામા આવશે આ ઉચ્ચારણો એકસરખી રીતે શિષ્ટોમા અનુભવગોચર છે પાચમો નિયમ શિષ્ટોમાના ઉચ્ચારભેદને વિભાષાથી સ્વીકારે છે તે જ રીતે આ સ્થળોએ પણ વિભાષા સ્વીકાર્ય હોવી જ જોઇયે લઘુ પ્રયત્ન ય પૂર્વે જેમ ઇ હ્રસ્વ જ છે તે જ રીતે અ–આ–એ–ઓ લખિયે તે પૂર્વે પણ સ્વરભાર આપણને હ્રસ્વતા આપતો હોય તો હ્રસ્વ જ છે દરીએ છીએ એમા જે દીર્ઘ ઈકાર કરવામા આવે છે તે તો તદ્દન અસિદ્ધ છે વ્યુત્પત્તિથી પણ તે હ્રસ્વ ઇકાર રૂપે ઊતરી આવ્યો છે ઉચ્ચાર પણ હ્રસ્વ જ છે એટલા માટે જ સમસ્ત

દશાના રૂપ તરીકે કરિયે છિયે એમ હ્રસ્વ યકાર અને લઘુપ્રયત્ન યકારવાળા રૂપો ભાષાશાસ્ત્રીઓએ માન્ય કર્યા છે આ સિવાયના લઘુ-પ્રયત્ન યકારવાળા રૂપોમા માત્ર ગયેલુ જેવા રૂપોમા વિભાષા સ્વીકાર્ય છે બાકી પ્રથમ ભૂત કૃદન્તના રૂપમા તો લઘુપ્રયત્ન યકાર ચોક્કસ જ સ્વીકારવાનો છે

આ રીતે દસમો અને ચૌદમો નિયમ નકામા થઇ પડે છે હવે રહ્યો અગિયારમો નિયમ

"૧૧ ક્રિયાપદનું આજ્ઞાવાચક બહુવચન 'વો'કારવાળું નહિ, પણ 'ઓ'કારવાળું રાખવુ અને તે જ પ્રમાણે બીજા રૂપોમા 'વે'કાર નહિ, પણ 'એ'કાર વાપરવો (જેમ કે 'જુઓ, 'ધૂઓ', 'જુએ', 'ધૂએ')

સમસ્ત અને વ્યસ્ત દશાના રૂપો તરફની ઉપેક્ષાને લીધે આવા રૂપોની સ્વાભાવિકતા તરફ વિદ્વાનોના મન ખેચાયા જણાતા નથી રા. નરસિંહરાવે એમના જોડણી એ નામના નિબંધમા પૃ ૯૧ ઉપર આ તરફ વિદ્વાનોનુ ધ્યાન ખેચ્યુ છે જેવી રીતે ઉપરના રૂપોમા લઘુપ્રયત્ન વકાર સ્પષ્ટ છે તે જ પ્રમાણે આકારાત અગવાના ધાતુઓના આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ બહુવચનોમા મૂળ ૩ ઉપરથી જ ઊતરી આવેના 'થાવ જાવ કમાવ' એ જ રૂપો સર્વત્ર ઉચ્ચરિત થાય છે આ ખરા ઉચ્ચારણોને છોડી દેવા તેમા ભાષાનું સ્વરૂપ જ નષ્ટ કરવા જેવુ છે આવા સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણો નષ્ટ ન થઇ જાય તે માટે વિભાષાદ્વારા સ્વીકારી લેવાં જ જોઇયે

ઉપયોગ કરવો (જેમકે, 'સયમ', 'વશ 'માસ 'કાછ, કાતવુ', માખ', 'બાધવુ') અસ્પૃષ્ટ નાસિક્ય 'અ' હમેશા ટૂકો બોલાય છે '

આ નિયમમા અનુનાસિકનો અર્થ અનુનાસિક વ્યજન ઙ્ ઞ્ ણ્ ન્ અને મ્ સમઝવાનો છે જો કે મહર્ષિ પાણિનિ આ વિકલ્પને અસિદ્ધ માને છે, આમ છતા પરપરાથી આ વિકલ્પ પ્રચારમા આવ્યો છે એટલે વિભાષા સ્વીકારવામા બાધ નથી

અહીં એક હકીકત સમઝવા જેવી છે ઉપરના નિયમમા અસ્પૃષ્ટ નાસિક્ય એવી સજ્ઞા આપવામાં આવી છે અને સાથે સાથે જણાવ્યુ છે કે— અસ્પૃષ્ટ નાસિક્ય 'અ' હુ મેશા ટકો બોલાય છે" અહીં જે ઉદાહરણ આપવામા આવ્યા છે તેમાના પ્રથમના ત્રણ શબ્દોમા અસ્પૃષ્ટ નાસિક્ય હોય તે સર્વથા અસભવિત છે અસ્પૃષ્ટ-નાસિક્ય એટલે મહર્ષિ પાણિનિ જેને मुखनासिकावचनोऽनुनासिक (અ ૧-૧-૮) મુખની સાથે નાસિકા વડે ઉચ્ચારનો વર્ણ તે અનુનાસિક " આ રીતે દરેક સ્વર સાનુનાસિક બને છે હ્રસ્વ સ્વર સાનુનાસિક હોય ત્યારે તે ફક્ત એક માત્રા જેટલો સમય રોકે, -સયમ, વશ-માતું ઉચ્ચારણ અકારની લઘુતા અર્પે છે ખરુ ? બેશક જો સ઼ય્યમ ' એવી જોડણી કરિયે તો સ'માનો અસ્પૃષ્ટ નાસિ ય 'અ' લઘુ રહે, બાકી નહિ જ અનુસ્વાર અને સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ એ અલગ વસ્તુ છે તે તરફ મે સ ૧૯૮૫ ના વસતના માઘના અકમા આપણી વર્ણમાલા નામના લેખમા પૃ ૨૪-૨૫ મે સૂચવ્યુ છે જ અસ્પૃષ્ટ નાસિક્ય એ જ સાનુનાસિક અથવા જેને અનુસ્વારનો કોમળ ઉચ્ચા ર કરેવામા આવે છે તે ' સય્યમ ' વગેરેમા અકાર અસ્પૃષ્ટ નાસિક્ય રાખવો હોય તો ય્ વ્ લ્ એવડા કરવા જોઈયે જેથી માપ સચવાઇ રહે સસ્કૃત ભાષામા ય-વ-લ ના પરસવર્ણ સ્વીકાર્ય જ છે તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ મૂળ પ્રમાણે રાખતાં પરસવર્ણ આવે છે જ, એટલે ગન્ત-ગધ વગેરેની માફક સય્યમ સવ્વાદ સલ્લાપ એમ અથવા સયમ સંવાદ સલાપ

સ્વીકારવા જોઇયે. અનુસ્વાર અને સાનુનાસિક ઉચ્ચાર એ બે જુદી વસ્તુ છે; તેને અલગ બતાવવા માટે બે ચિહ્નની જરૂર છે. અનુસ્વાર પોલા મીંડાથી બતાવવો યોગ્ય છે, જ્યારે સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ ચાલુ બિંદુથી બતાવાય, એટલે આ ઉચ્ચારણો કાયમ માટે જુદાં પડતાં ઓળખી શકાશે. એકવાર પ્રચારમાં આવ્યા પછી આનો પ્રયોગ અતિ સરળ થઇ જશે. આ સાથે મૂર્ધન્યતર ડ-ઢ નાં ઉચ્ચારણ પૃથક્ બતાવવા નુકતાવાળા ડ-ઢ સ્વીકારી સદાની મૂઝવણ દૂર કરવાની જરૂર છે. ઉચ્ચારાનુકૂલ જોડણી ત્યારે જ સરળ થશે.

હવે માત્ર છેલ્લો નિયમ હસંબંધી રહે છે. જોડણીના ઇતિહાસમાં આ હશ્રુતિ મશહૂર છે. હોપ વાચનમાલાના સમયથી આ ઉઝાળો આવે છે. જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જુદી જુદી રીતે આ લઘુપ્રયત્ન હકાર જોડણીમાં બતાવવાની હિમાયત કરી છે. એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આ હકાર જ્યાં જ્યાં ઉચ્ચારાય છે ત્યાં વ્યંજનયુક્ત સ્વર હોય તો વ્યંજન અને સ્વરની વચ્ચે અને કેવળ સ્વર હોય તો સ્વરની પૂર્વે, આ રીતે તેનું ખરું સ્થાન માત્ર 'હ' સિવાયના બીજા સંયોગોમાં રા. નરસિંહરાવ જે પ્રમાણે જોડણીમાં બતાવવા માગે છે તે જ છે; એટલે રા. નરસિંહરાવની જ પદ્ધતિએ તેના યોગ્ય સ્થાનમાં જ લખાવો જોઇયે. પ્રાચીન શિષ્ટ લખાણોમાં હુ તેહુને એહુને અહ્માર એમ સ્વર પછી બતાવવામાં આવ્યો છે, પણ તે તેના યોગ્ય સ્થળે નથી જ. અર્વાચીન પ્રચલિત જોડણીમાં વ્યંજન અને સ્વરના મધ્યભાગમાં હોય તેવાં સ્થળોએ વ્યંજનની પૂર્વે અકાર મિશ્રિત છે; અને માત્ર સ્વર જ હોય તો તેનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે. આ યોગ્ય તો નથી જ. લેખનની અનુકૂળતા માટે કદાચ વિભાષા સ્વીકારવી હોય તો સ્વીકારી શકાય. આનો નિર્ણય કેમ લાવવો તેનો ખુલાસો 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌મંડલની જોડણી' એ નામના એક નિબંધમાં (વસન્ત સં. ૧૯૮૮ના શ્રાવણ-ભાદ્રપદના અંકનાં પૃ. ૨૨૫-૨૨૬ ઉપર) મેં આપ્યો છે; એટલે એ

વસ્તુ અહીં પુનઃપિષ્ટ કરવા માગતો નથી[1]

ઉપર સૂચવ્યા મુજબની દિશાએ ગુજરાતી ભાષાની જોડણીમાં ફેરફાર કરી લેવાની આવશ્યકતા હું માનું છુ ગુજરાતી ભાષાના શિષ્ટોમાં રૂઢ થયેલાં ઉચ્ચારણોને અનુરૂપ જોડણી જોઈતી હોય તો ગુજરાતી ભાષાના સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણો જતા કરવા નહિ જ પાલવે જે ખરા જ છે તેને સ્વીકારી લેવા, જેના ઉચ્ચારણ મતભેદ છે તેવાઓને વિભાષા-વિકલ્પ દ્વારા સ્વીકારી લેવા તે સિવાય અતિમ શાસ્ત્રોચ્ચારપરિશુદ્ધ જોડણીની આશા વ્યર્થ જ સમઝવી નરી વ્યવહારકુશલતા દાખવતા સત્યના ઊંચા તત્ત્વો–સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણોનું બલિદાન અયોગ્ય રીતે અપાઈ જતુ હોય તો તેવી વ્યવહારકુશલતાની કશી જ કીમત નથી સારી વ્યવસ્થાના કાયમ પાયા ઉપર જોડણીને મૂકવી હોય તો સત્યાન્વેષક બુદ્ધિથી જ તપાસ કરવી આવશ્યક છે

આ સાથે પરિશિષ્ટ તરીકે પરિષત્મડનના નિયમોને સસ્કૃત કરી મૂકું છુ તેની યોગ્યતા જણાય તો વિદ્વાનો તેને સમાને વિદ્વાનો તેને ન સમાને તોપણ હૃદયપૂર્વક તેને વિચારી જુએ તોય હું મારા યત્નની સફળતા થઇ માનીશ

પરિશિષ્ટ

૧. ભાષામા તત્સમ અને તદ્ભવ બન્ને રૂપોને સમાન રીતે સ્વીકારવા જેમ કે, કઠિન–કઠણ, આશ્ચર્ય–અચરજ, વગેરે

૨ મૂળ અરબી, ફારસી, અંગ્રેજી વગેરે વિદેશીય શબ્દ ગુજરાતી ભાષામા કઢગા ન દેખાય તેમ મૂળને અનુસરતા લખવા જેમકે, અરજી, ખુશબો, દરદી, સિપાઈ વગેરે

---

[1] વધુ સરળ માર્ગ મને મળ્યો છે તે જે સ્વરમા હકાર ઉચ્ચરિત થાય છે તેના પછી વિસર્ગનુ ચિહ્ન કરવુ તે છે દા ત બેન વાણ, વાણ, આ કે, કયા વગેરે　　　　　　તા ૧૨–૮–'૪૪

૩. સ્વરાંત તત્સમ શબ્દો મૂળ પ્રમાણે લખવા જેમકે, મતિ ગુરુ, કાબૂ, બાનૂ, વગેરે

૪ ગુજરાતીમા આવેલા વ્યંજનાંત તત્સમ શબ્દોની જોડણી સ્વરાંત કરવી જેમકે, જગત, પરિષદ, અકસ્માત, ક્વચિત, અકબર, ઇન્સાફ, સ્ટેશન, પેન્સિલ, બ્લોટિંગ વગેરે

૫. શિષ્ટ જનોના ઉચ્ચાર જુદા જુદા હોય ત્યા બધા ઉચ્ચાર સ્વીકારવા અને તે પ્રમાણે જોડણી કરવી જેમ કે, ડોશી–ડોસી, દશ–દસ, માયાલુ–માયાળુ (વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગી–) નદીઓ–નદીયો–નદિયો, દરિયો–દરિઓ, ઘોડિયુ–ઘોડિઉં દરિયો–દરિઓ ઘડિયાળ ઘડિઆળ કાઠિયાવાડ કાઠિઆવાડ, કરિયે કરિએ, આપ્ય–આપ, આવ્ય–આવ, દિયે–દિએ–દે, દિયો–દિઓ–દો, લિયે–લિએ–લે, લિયો–લિઓ–લો (એ જ પ્રમાણે પી–બ્હીનાં રૂપો) જુવો–જુઓ–જોવ, જુવે–જુએ–જોય, જાવ–જાઓ, કમાવ–કમાઓ, ગયેલૂ–ગએલૂ–ગયલૂ વગેરે

૬ એક સ્વરવાળા કે અનેક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમા અંત્ય નિરનુનાસિક અને અંત્ય કે અનંત્ય સાનુનાસિક ઇ–ઊ દીર્ઘ છે જેમ કે ઘી, છી, નીંછી, તહીં અહીં, નહીં વિનન્તી–વીનતી, હૂ, થૂ, હતૂ, બધૂ, કરૂ, ફરૂં, હસૂ, બોલવૂં, પોચૂ, જૂ લૂ, ચાલૂ, રજૂ સીંચણિયૂ, ટૂંકૂ, લીંબૂ વગેરે

અપવાદ–જ્યાં સ્વરભાર ઉપાંત્ય સ્વર ઉપર છે તેવા અસયુક્ત ઈ–ઉ માત્ર હ્રસ્વ છે જેમ કે, કાંઇ, જનોઇ, ભાઇ, જોઇ રોઇ, કમાઉ તેમ જ થાઉ, જાંઉ કમાઉ. (થાઊં જાઊં, કમાઊં, તે સ્થળે મધ્યકાલીન ગુજરાતીમા દીર્ઘતા છે તે માત્ર તત્સમ લેખે સ્વીકારવી હોય તો વિકલ્પે સ્વીકારવી)

૭ અનેક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોની જોડણી કરવામા શિષ્ટ ઉચ્ચાર ઉપર અને જ્યા વ્યુત્પત્તિનો આધાર મળી શકતો હોય

ત્યાં વિશેષે કરીને વ્યુત્પત્તિ ઉપર ધ્યાન રાખવું. જેમકે, દૂધ, શીખવવું, ઊંડું, નીવડવું; ગૂજરાત-ગુજરાત; ઉપર-ઉપર વગેરે.

૮. દીર્ઘ ઈ-ઊકારવાળા પ્રાથમિક શબ્દો ઉપરથી ઘડાતા શબ્દોમાં પ્રાથમિક શબ્દોની જોડણી કાયમ રાખવી. જેમ કે, દૂધ, દૂધપાક, દૂધાળી; ભૂલ, ભૂલથાપ, ભૂલામણ, ભૂલાવો; ઊંડયું, ઊંડાડવું, ઊંડાવ; શીખવું, શીખવવું. શીખવાડવું, શીખામણ; પીવું, પીવડાવવું; મીઠું, મીઠાઈ, મીઠાશ; જૂઠું, જૂઠાણું વગેરે.

૯. શબ્દમાં આવતા જોડાક્ષરથી જ્યાં આગલા સ્વરને થડકો લાગતો હોય ત્યાં ઇ-ઉ હ્રસ્વ કરવા. જેમ કે, કુક્કર, હિસ્સો, કિસ્સો, ખુલ્લું. વગેરે. (અનુસ્વારના કહેવાતા પોચા ઉચ્ચારની વાત

૧૪. (अ) જ્યાં જ્યાં લઘુપ્રયત્ન હકારનું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ છે તેવા તદ્ભવ શબ્દોમાં હકાર પૂર્વેનો વ્યંજન અકારસહિત અથવા અકારરહિત એમ બંને રીતે લખવો. જેમકે, ચ્હેરો–ચહેરો, ન્હેર–નહેર, ન્હોર–નહોર, પ્હાડ–પહાડ, ક્હે–કહે, ર્‌હે–રહે વગેરે.

–(ब) શિષ્ટ ઉચ્ચારમાં કેટલાક શબ્દોમાં હકાર છે અને કેટલાકમાં નથી, ત્યાં વિભાષા સ્વીકારવી. જેમકે, નહાર–નાર, ખોહ–ખો, ચાહ–ચા, જેહ–જે, તેહ–તે, એહ–એ, કુહાડો–કુવાડો વગેરે.

–(क) ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ હકારનું કેટલાક શબ્દોમાં અસ્તિત્વ છે, પરંતુ કેટલાક ભાગમાં એ લઘુપ્રયત્ન હકારનું શ્રવણ નથી. આવા શબ્દોમાં હકાર વિકલ્પે બતાવવો. જેમકે, ન્હાનું–નાનું, પ્હાની–પાની, પ્હાનો–પાનો, ક્હાન–કાન, પ્હરોણો–પરોણો, વ્હેંત–વેંત, મ્હોટું–મોટું, વ્હાલમ–વાલમ વગેરે.

અગિયારમું ગુજ. સાહિત્યસંમેલન–લાઠી (૧૯૩૩–૩૪)નો અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ પૃ. ૨૩૪–૨૪૪, અને કૌમુદી પુ. ૯ મું, માર્ચ–૧૯૩૪ પૃ. ૧૯૩–૨૦૩][1]

૨૨. જોડણીની એકવાકયતા

જોડણીની એકવાકયતા લાવવાને છેલ્લી મારા તરફથી સૂચવવામાં આવેલી શિષ્ટ ગુજરાતી જોડણીની નિયમાવલી[2] સહિત

૧. પરિશિષ્ટની આ નિયમાવલી ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર પુ. ૫ મામાં પણ પછીથી છપાવવામાં આવી હતી.

૨. આ નિયમાવલી 'માનસી' પુ. ૧, અંક ૧લામાં છપાયેલી છે, તે આખી જુદી આ પૂર્વે છપાવી નથી, કેમકે નિયમો અહીં આવી જાય છે. માત્ર એના આરંભનો ભાગ ઉપોદ્‌ઘાત-રૂપે છે તે અહીં પાદટીપમાં આપવામાં આવે છે. ઉપરના નિબંધમાં ૧૬ નિયમ અપાયા પછી તે અધૂરો રહ્યો

આજ દિવસ સુધીમા નવ પ્રયત્નો થાય છે. આમાનો સાતમો પ્રયત્ન ગુજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશની પ્રસિદ્ધિથી થયો છે

છે, એટલે નિયમાવલીના ૧૭મા નિયમથી બાકીનો ભાગ આ વિસ્તૃત લેખને છેક છેડે આપવામા આવશે તા ૧૨-૮-'૪૪

શિષ્ટ ગુજરાતી જોડણીની નિયમાવલી

વાગીશપાદામ્બુજ ચિત્તમા ધરું, પ્રયત્ન આ સાદર અર્પવા કરું.
તજ્જ્ઞો દિયે ધ્યાન જરાય આ ભણી, પ્રયત્ન-સાફલ્ય તદા શકું ગણી

જોડણીનું સ્વરૂપ નક્કી કરવાના આજ દિવસ સુધીમા મહાન આઠ પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા છે ત્યારે આ નવા પ્રયત્નની શી આવશ્યકતા છે એમ તરત જ પ્રશ્ન થાય કાકા કાલેલકરે જ જોડણીકોશની પ્રથમ આવૃત્તિના નિવેદનમા જણાવ્યુ છે કે—

જોડણીને એકધારી કરવામા એ પ્રયત્ને વિજય મેળવ્યો છે પણ જોડણીને એકધારી કરવામાં જોડણીકોશની નિયમાવલીથી જાણ્યે અજાણ્યે કેટલાક સ્થળોએ વિસંવાદ થઇ ગયો છે અને હર્ષની વાત છે કે જોડણીકોશમા સ્વીકારવામાં આવેલી જોડણી અંતિમ છે એમ તો જોડણીકોશ કરનાર કહેવા માગતા જ નથી પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં જ (પૃ ૧૦ મે) જણાવવામા આવ્યુ છે કે—

'xxxx એક વાર અરાજકતામાથી વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઇ ગઈ એટલે પછી સુધારા કરવા જ હોય તો તે કામ પ્રમાણમા ઘણુ સહેલુ થઈ જાય છે '

જો કે આપણા એક સાક્ષરે છાપાના એક પ્રતિનિધિને આપેલી મુલાકાતમા પુછાયેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમા એમ કહેલું કે—'હું એમ માનું છું કે ખરી જોડણી શું છે એ નક્કી કરવાના પ્રયત્નો અત્યાર સુધી વ્યર્થ ગયા છે' એટલે કે આટઆટલા પ્રયત્નો કર્યા છતા પરિણામ શૂન્ય જ આવ્યુ છે

જો કે જોડણીનો અંતિમ નિર્ણય તો નથી જ થયો છતા તે સાથે એટલુ તો સ્વીકારવુ જ પડશે કે 'ખરી જોડણી શુ છે, એ નક્કી

ઊગવાના પ્રયત્નો અત્યાર સુધી વ્યર્થ ગયા છે' એ વાત તદ્દન વધુ પડતી છે ભગવત્કૃપાથી આપણી પાસે ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપને વ્યક્ત કરનારા પ્રાચીન અનેક ગ્રથો ઉપલબ્ધ થઇ ચૂકયા છે તેમા શિષ્ટ લોકોએ સર્વસામાન્ય રીતે સ્વીકારેલી જોડણીની સાથે આપણી અત્યારની જોડણીની તુલના કરિયે તો તે વાત તરત જ આપણા ધ્યાનમા આવી જશે

બેશક કેટનાક એવા નિયમો હશે કે જેની ઉપેક્ષા થયે કોઇ કૃત્રિમ નિયમ દાખલ થયા હશે આમ બેચાર કૃત્રિમ નિયમ દાખલ થયે એમ ન જ ગણી શકાય કે '.... પ્રયત્નો . ..વ્યર્થ ગયા છે' સમય ચાલ્યો ગયો નથી જ કે ખરા નિયમો પ્રાપ્ત થયે એવા કૃત્રિમ નિયમોને આપણે સદાને માટે બાતલ કરી ન શકિયે

વિદ્વાનોએ નક્કી કરેલા નિયમોમાના કેટલાયે સર્વમાન્ય થઇ ચૂકયા છે તે પોણોસો વર્ષ પૂર્વેના આપણા લખાણોની જોડણી અને અત્યારની જોડણી જોવાથી જાણી શકિયે છિયે જ્યા જ્યા મતભેદ જેવુ છે તે શાને આભારી છે ? શુ જિદ્દને આભારી છે ? નહિ જ આપણામાં જેમ જેમ ભાષાન્વેષણ અને વ્યુત્પત્તિજ્ઞાન આગળ વધતુ જાય છે તેમ તેમ ચર્ચાસ્પદ સ્થાનોના નિયમોમા ફેરફાર કરતા આપણે સાક્ષરોને જોઇયે છિયે રા નરસિંહરાવ પોતાના જોડણી સબધી વિચારો વ્યક્ત કરતા લઘુપ્રયત્ન ય અને હ પર ભાર આપે છે આપણામાના કેટલાક હમે હમારા હેમતું જેવા શબ્દોને જોઈ હસે છે આમા શુ તથ્ય છે તે શોધવા આપણે પ્રયત્ન કરતા નથી અને હસ્યે જઇયે છિયે ભાષાશાસ્ત્રીઓ તો ભાષાન્વેષણમા પોતાના સ્વતત્ર મતને બાજૂએ રાખી વિચાર કરે તો જ સિદ્ધિ મેળવે દી બ કેશવલાલ ધ્રુવે 'મોટુ'ના વ્યુત્પત્તિના સંબધમા આપેલો મત રા નરસિંહરાવે જે પદ્ધતિથી ઉડાડી નાખી 'મ્હોટુ' સ્થાપિત કર્યું છે એ જોતા આપણે જાણી શકીશુ કે એમા જિદ્દ એવી બાબત હોતી જ નથી. તો પછી 'ખરી ને ભાષાશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે શુદ્ધ એવી

જોડણીના પ્રશ્ન પરત્વે હજી લગી બે વિદ્વાનો સંમત થતા નથી અને કોઈ પણ દિવસે સમત થવાના નથી ' એ વાત ક્યાસુધી ટકી શકે ?

આવી વાતો શું આધુનિક છે ? પ્રાચીન વ્યાકરણો તપાસિયે, પ્રાતિશાખ્યો તપાસિયે કદાચિત્ કોઈ બાબતમા પ્રચલિત ભાષા-ન્તરૂપને જોતા ભિન્ન મત પડતા જુદા મતવાળાનો મત તરત જ આપવામા વૈયાકરણો કદી સકોચ કરતા ન હતા પાણિનિની અષ્ટા-ધ્યાયીમા એવા કેટલાક સ્થળો છે કે જ્યા પાણિનિએ પોતાને મતે આપેલા પ્રયોગો ગૌણ બનતા તેમની પૂર્વના વૈયાકરણોના મતો પ્રધાન બની પ્રચારમા રહ્યા છે 'भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि (૮-૩-૧૭) -भोस्' भगोस् अघोस् ના स् અને अ વર્ણ પછી વિસર્ગના થયેલા ર નો સ્વર અને ઘોષવ્યજન પર છતા य થાય 'व्योर्लघुप्रयत्नतर शाकटायनस्य (૮-૩-૧૮)-જ્યાં જ્યાં व અને य થાય તે શાકટાયનને મતે લઘુપ્રયત્નતર છે' 'लोप शाकल्यस्य (૮-૩-૨૦)-શાકલ્યને મતે य्-व् નો તે પ્રસંગે લોપ થાય છે' 'ओतो गार्ग्यस्य (૮-૩-૨૦)-ગાર્ગ્યને મતે ઓકાર પછી આવતા य्-व्-નો લોપ છે' જેમ કે भोस्+अच्युत= भो अच्युत ગાર્ગ્યને મતે, પરતુ भोयच्युत પાણિનિને મતે, देवा+इह=देवा इह શાકલ્યને મતે, देवायिह પાણિનિને મતે, તે જ સ્થળે લઘુપ્રયત્નતર યકાર શાકટાયનને મતે આ ઉદાહરણોમા ચાલુ સસ્કૃતમા પાણિનિ અને શાકટાયનનો य् કે व પ્રચારમા નથી, શાકલ્ય અને ગાર્ગ્યના મતો સર્વત્ર ચાલુ છે

જ્યા બે વિદ્વાન સમત ન હોય ત્યા બનેના વાજબી મતો લોકસમુખ મુકાય. લોકો પોતાને અનુકૂળ મત ગ્રહણ કરશે જ. રા. નરસિંહરાવ જેનું સમર્થન કરે છે તે લઘુપ્રયત્ન य्-व् ના સંબધમા લખતાં રા દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર જોડણીકોશના નિવેદનમા જણાવે છે કે

"જોડણીનો વિચાર કરતી વખતે હશ્રુતિ અને યશ્રુતિ જોડણીમા વ્યક્ત થવી જોઈએ એ શ્રી નરસિંહરાવનો આગ્રહ ધ્યાનમા આવ્યા વગર રહેતો નથી.

તેઓ કહે છે કે ગુજરાતી ભાષાના સ્વભાવમા એ વસ્તુઓ છે અને જૂના લોકો એ બન્ને શ્રુતિઓ લખવામા વ્યક્ત કરતા પણ હતા સરકારી કેળવણી ખાતાએ મનસ્વીપણે એનો છેદ ઉડાડયો અને લોકોએ જડતાથી અત્યારસુધી એ જોહુકમીને ટેકો આપ્યો છે

'એમની એ વાત અત્યાર સુધી લોકોએ ધ્યાન ઉપર નથી લીધી એ બરાબર નથી થયું પણ આટલા દિવસના અનુભવ પછી જરૂર કહી શકાય કે જે ફેરફાર થઈ ગયો છે એ થઇ ગયો છે હ અને યનુ જોડણીમા ફરી સ્થાન સર્વમાન્ય થવુ એ લગભગ અશક્ય છે પણ એનું મુખ્ય કારણ એ નથી કે લોકોને એ બે શ્રુતિઓ વિષે વાંધો છે પણ જનસ્વભાવ લખવા વાચવામા અને છાપખાનાવાળાઓ બીબા ગોઠવવામા જોડાક્ષરો વધે એ પસંદ નથી કરતા. જો હશ્રુતિ અને યશ્રુતિ વ્યક્ત કરવાનો કોઇ સહેલો ઉપાય લિપિસુધારને અંગે થાય તો શ્રી નરસિંહરાવના પ્રયત્નને અત્યાર સુધી નથી મળ્યો એવો ટેકો જરૂર મળશે "

ઉપર રા કાલેલકર સ્વીકારે જ છે કે મુદ્રણકલાના પ્રચાર પહેલાં લોકો હ-યશ્રુતિ લેખનમા બતાવતા, ફક્ત મુદ્રણકલાના પ્રચારબાદ સરકારી કેળવણીખાતાના મનસ્વિત્વને લીધે એ શ્રુતિઓ માત્ર લેખનમા પ્રચારમાથી લુપ્ત થઇ ગઇ, પરંતુ ઉચ્ચારણમા તો છે જ એમા તો કોઇને મતદ્વૈવિધ્ય નથી. છાપખાનાવાળા બીબાં ગોઠવવામા જોડાક્ષર પસંદ નથી કરતા તેટલા માત્રથી સદાને માટે આ ય-હ શ્રુતિને જતી કરવામાં ભાષાનું ખરુ સ્વરૂપ નાશ પામે છે જ તત્સમ શબ્દોનો બહોળો પ્રચાર ધ્યાનમા લેતા છાપખાનાવાળાઓ આમ જોડાક્ષરમા ય-હ લેતા તકલીફમા આવી પડે એ ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવુ છે બેશક સામાન્ય લેખનમા મુશ્કેલી જણાતી હોય તો તેને વિભાષાદ્વારા સ્વીકારવાથી સમાધાન તરત મળી જવાનું આ રીતે ભાષાસ્વરૂપ પણ સચવાવાનું લોકો પોતાને અનુકૂળનું ગ્રહણ કરી લેશે

રા કાલેલકરે એક મુદ્દો એમા બહુ સુંદર ઉઠાવ્યો છે આ ય-હ શ્રુતિના ખાસ કોઇ સંકેત નક્કી થાય તો સારુ અને આવી

અનુકૂળતાને કોણ ન ઇચ્છે ? આપણે ત્યાં લઘુપ્રયત્ન હકારનો સંકેત સ્વ. નવલરામભાઈએ સૂચવ્યો હતો. તેઓશ્રી આવો હ જે સ્વરમાં હોય તેના પછી apostrophy (') લખવાથી એ વ્યક્ત કરવા માગતા હતા; પરંતુ આ પ્રચારમાં આવ્યો નહિ. સં. ૧૮૦૦ પહેલાંના ગ્રંથોમાં લઘુપ્રયત્ન યકાર યમાં વચ્ચેના ખાંચામાં ટપકું લખી બતાવવામાં આવતો. આમ બંનેના જુદા જુદા સમયમાં સંકેત નક્કી થયેલા. સ્વ. નવલરામભાઈએ સૂચવેલો સંકેત સામાન્ય રીતે લુપ્તાક્ષરનો વાચક હોવાથી જે શબ્દમાં એ ચિહ્ન હોય ત્યાં હકાર પૂર્વે હતો એટલી જ સ્મૃતિ રહેતી થઈ. પરિણામે હ અત્યારે તો નથી, તેવી ભીતિ એમાંથી જાગી. રા. નરસિંહરાવે આમ હ ના સંકેતને બદલે હ પોતે જ જોડાક્ષરના અંગરૂપે લખાય એ સૂચવ્યું, જેથી તેનું ખરું ઉચ્ચારણ, અત્યારે ક્યાં છે તે જળવાઈ રહે. એટલું તો નિશ્ચિત જ છે કે આ બંને લઘુપ્રયત્ન હ–ય શ્રુતિ જેમાં છે તેવા શબ્દોમાં વ્યંજન અને સ્વર વચ્ચે તે છે; જેમકે–ત્હેને. આમાં ત્ અને એ વચ્ચે હ-શ્રુતિ છે, તેમ રાખ્યમાં ખ્ અને અ વચ્ચે ય શ્રુતિ છે. જ્યાં એ શ્રુતિઓમાં વ્યંજન નથી ત્યાં તે સ્વર પહેલાં માત્ર છે; જેમકે હુમે. તેમાં એ પહેલાં, ગયું તેમાં ઊં પહેલાં. આને માટે એવી જ જાતના સંકેત નક્કી થવા જોઈએ કે જેમાં હ–ય શ્રુતિ જે સ્વર પહેલાં છે તેની પૂર્વે લેખનમાં વ્યક્ત થાય. સ્વ. નર્મદાશંકરે એમાંની હ-શ્રુતિ વર્ણ નીચે નુકતાથી સૂચવવા ભલામણ કરેલી; પરંતુ આ રીતે દરેક પ્રસંગે નુકતો ગોઠવવા છાપખાનાવાળાઓને તે તે વર્ણ નીચેની ડિબીવાળા જોઈએ, એટલે માથાકૂટ તો તેની તે એટલે એ પણ અસ્વીકાર્ય થયો. લઘુપ્રયત્ન યકારને માટે તો કોઈએ કદી વાંધો લીધો જ નથી. જાય કે ગયો કે કહ્યો કે લખ્યો એમ સર્વત્ર લઘુપ્રયત્ન યકાર યના ખોખાંથી જ બતાવાયો છે. તે ગોઠવવામાં છાપખાનાવાળાઓને તકલીફ કદી પડી જ નથી. માત્ર અકારાંત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોમાં તેમ જ આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમાં તકલીફ

આવી જાય એ પણ માનવા કારણ નથી, કેમકે જેમ લખ્યો કહ્યું માન્યો વગેરેમાં અર્ધો વ્યંજન ગોઠવાય છે તેમ જ આમાં ગોઠવવાનું છે હવે માત્ર ઝઘડો રહ્યો હુકારનો. જેટલા સંયોગોમાં લઘુપ્રયત્ન યકાર સાથે અર્ધો વ્યંજન જોડાય છે તે કરતાં તો ઘણા જ ઓછા શબ્દોમા આવો હ આવે છે તેટલા માટે છાપખાનાવાળાને તકલીફ પડે તે પણ ન માની શકાય તેવી વાત છે. છાપખાનાવાળાને અર્ધા વ્યંજનો ગોઠવવામાં તકલીફ નથી જ, કેમકે તેને માટે તો તેના સ્વતંત્ર ખાનામાથી તે અર્ધા વ્યંજનનું બીબુ ઉઠાવી લેવુ તેટલી જ ક્રિયા છાપખાનાવાળાને ખરી મૂઝવણ તો નીચે-ઊચેની ડિગ્રીવાળા ટાઇપ ગોઠવવામા છે, તેમા નીચે નાની નાની ડિગ્રી મેળવવી પડે તેમાં સમયનો વ્યય ખરો જ. તેથી ઊલટુ લઘુપ્રયત્ન ય – હ બતાવવામા કેટલું સૌકર્ય છે તે છાપખાનાના અનુભવવાળો દરેક માણસ સમઝી શકે તેમ છે એટલે એવો અસાધારણ બુદ્ધિનો મનુષ્ય હ – ય ના ખરા સ્થાનોમાં જ તે તે ઉચ્ચારણ લેખનમા બતાવી શકાય તેવા સંકેતો ન શોધે ત્યાસુધી તો તેના યોગ્ય સ્થળો એ હ – ય ના બીબામાથી જ તે ઉચ્ચારણ બતાવવુ જોઇયે ? બેશક તેમા પ્રાતીયતા છે આવી પ્રાતીયતા છેક અપભ્રંશમા બહોળા પ્રમાણમા છે તે ભાષાના જાણકારના ધ્યાન બહાર નથી જ. આવા સંયોગોમા ભાષાનો ખરો પ્રેમી આ ઉચ્ચારણને વિભાષાદ્વારા સૂચવે એમા કશો વાધો ઉઠાવવા જેવુ ન જ હોય અને એમાં અરાજકતા જેવુ પણ માનવા કાઈ કારણ નથી.

ઉચ્ચારણની ખરી સ્થિતિ જોયા પછી ટાળી શકાય છે. મુદ્દે હું તો આમાં અરાજકતા જોતો જ નથી; એ તો ક્રમિક વિકાસ છે. સને ૧૮૭૨ માં પહેલવહેલા જોડણીના નિયમો બહાર પાડવામાં આવ્યા ત્યારે સંપૂર્ણ અરાજકતાનો સંભવ હતો. સ્વ. દલપતરામભાઈએ 'ગુજરાતી લખાણ વિષે' એ મથાળે એક લેખ લખી તે વખતની સ્થિતિનું બ્યાન આપ્યું છે એ ઉપરથી સર્વસાધારણ મનુષ્યો પણ સમજી શકશે કે તે સમયનું વાતાવરણ જોઈ કેટલાંક ભાષોચ્ચારણનાં તત્ત્વો ઉપર દુર્લક્ષ્ય કરીને કૃત્રિમ નિયમો બાંધી નાખવામાં આવ્યા હતા. સ્વ. દલપતરામભાઈના જ શબ્દોમાં એ હકીકત અહીં ઉતારું છું:

"પછી તેમ થયું, તો પણ ચસમા, અને ગુમાસ્તો એ બે શબ્દોમાં સકાર લખવાનો ઠરાવ રાખ્યો. 'ચૂક' એમાં દીર્ઘ ઊ લખવાનો ઠરાવ રાખ્યો. 'મોહો' શબ્દ વિષે મોહ, મહો, મોહો, 'મો એ રીતે જુદા જુદા વિચાર અપાયા. મૂળ શબ્દ 'મુખ' ખનો હ અને ઉનો ઓ, જેમકે ચિત્રલેખા; ચિત્રલેહા, ગુડનો ગોળ તે પ્રમાણે જોતાં 'મોહ' લખવું જોઈએ, પણ છેવટ 'મો' એમ લખવાનો ઠરાવ થયો. 'નહિ' શબ્દ સંસ્કૃત છે, તો પણ તે ઉપર નજર ન રાખતાં 'નહીં' એમ લખવાનો ઠરાવ થયો. જ્યાં ઈ, એ, ઐ આવે અને તેની પછવાડે ઓ, આ વગેરે સ્વર આવે, ત્યાં 'યા' 'યો' ઉચ્ચાર થાય તો પણ આ, ઓ લખવા; અને તેના ઉચ્ચાર યા, યો, એમ કરવા. જેમકે નદીઓ, કવિઓ, વાણીઆ, ઇત્યાદિ. પણ 'તૈયાર' એમ લખવું. કારણ કે એ ઠેકાણે ફારશીમા બેવડો ય છે, માટે ય લખવો. હુશીઆર આશોઆદ ખંડ એમ લખવું. ફક્ત એક જણે એવી તકરાર લીધી કે વાક્ય, આંખ્ય, ઇત્યાદિક શબ્દો કે જેના અસલ શબ્દો ઇકારાંત છે, વાપી, અક્ષિ, તેઓમાં યકાર જોડાવા જોઇયે. એ વિષે છેવટ ઠરાવ થયો કે, ઘણા જોડાક્ષરો લખવાથી પારસી લોકો કંટાળે છે. માટે એવા શબ્દોમા યકાર જોડવા નહીં; પણ જ્યાંના લોકો યકારનો ઉચ્ચાર કરતા હોય, તે લોકો ભલે તેમ ઉચ્ચાર કરે તેમાં મહેતાજીઓએ ઉચ્ચાર ફેરવાવવો નહીં. નાનું મોહું, એમ લખવું. પણ ન્હાનું મ્હોટું, ન્હાનું, ગ્હોડું, એમ લખવું નહીં. કહેવું, રહેવું, એમ લખવું. ઢ અને ડ જોડે આવે ત્યાં ઢ લખવો. જેમકે કાઢવું, વાઢવું ઇત્યાદિ. પણ તે ઢનો ઉચ્ચાર હ અને ડ જોડેલો હોય તે રીતે કરવો. અનુસ્વારની પરદેશી લોકો

ભૂલ કરે છે, માટે બીજી વિભક્તિ ઉપર અનુસ્વાર લખવો નહીં; અને ત્યાં અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર કરતા હોય તેમજ કરવા દેવા. તે અનુસ્વાર વિના કોઇ કેકાણે અર્થ ફરી જાય છે, જેમકે—

વાણીઆને છોકરે લાકડી મારી
વાણીઆને છોકરે લાકડી મારી
અર્થ
વાણીઆના છોકરાએ લાકડી મારી
છોકરે વાણીઆને લાકડી મારી

એ રીતે અર્થ ફરી જાય છે તો પણ અનુસ્વાર લખવો નહીં એવો ઠરાવ થયો." વગેરે.

આ ઉપરથી ખ્યાલમા આવશે કે તે સમયે દેખાતી અરાજકતા દૂર કરવા માટે જ ઉપર મુજબનાં નિયમન હતાં. હવે તો તે કૃત્રિમ નિયમો ઘર કરી ગયા છે અને આપણા ઉચ્ચારમાં પણ કેટલાક પેસી ગયા છે. આ બધી સ્થિતિનો વિચાર કરીને ભાષાના ખરા સ્વરૂપને જાળવી રાખવા **વિભાષાતત્ત્વનો** સ્વીકાર કરવો રહ્યો. બેશક જે કૃત્રિમ નિયમો એવા હોય કે તેઓનું ભાષોચ્ચારણમાં કયાંય સ્થાન ન હોય તેને કાઢી જ નાખવા રહ્યા. તેવા માટે વિકલ્પની પણ જરૂર નથી.

દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે પોતાના ગ્રંથોમાં પ્રાચીન કાળથી શાસ્ત્રસિદ્ધ ઊતરી આવેલ આનુનાસિક અંત્ય ઉકારની દીર્ઘતા સ્વીકારી છે. એના ઉપર ટકોર કરતાં એક સુપ્રસિદ્ધ માસિકમાં એક પારસી ગૃહસ્થ લખે છે કે—

"જ્યા સુધી હિંદુ લેખકોમાથી મનસ્વી જોડણીની અરાજકતા જશે નહીં, જ્યા સુધી ઠાકારપક્ષીઓનો 'જુ', પ્રસ્થાનકારોનો 'રુ' અને ધ્રુવતારક સમાન નિશ્ચલ કેશવલાલનો 'ઊ' કાઢ ગુજરાતીમા દૃગ્ગોચર થાય ત્યાં સુધી તો પારસીઓને માથે ભાષાને ક્લિષ્ટ બનાવવાનો આક્ષેપ મૂકી શકાય નહીં."

એ ભાઇને કયાથી ખબર હોય કે એ ઊકાર કેવી રીતે ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યો છે. હોપ સાહેબની કૃત્રિમ જોડણીએ આપણને

તે સ્થળે સાનુનાસિક હૃસ્વ ઉકાર આપ્યો તેનું આંધળું અનુકરણ એટલું જોર કરી ગયું કે સાનુનાસિક અંત્ય ઉ હૃસ્વ એ જ સાચી વાત. આપણા વિદ્વાનો પણ હોપ સાહેબની કૃત્રિમ જોડણી તરફ જરા ઘૃણાની નજરથી જુએ છે તે હુ શ્રુતિના સંબંધમાં રા. બળવંતરાય ઠાકોરે મત આપ્યો છે તે ઉપરથી બરોબર ખ્યાલમાં આવશે. ઉપર દલપતરામભાઈ તો સ્પષ્ટ લખે છે કે ઉચ્ચારણ પર ધ્યાન ન આપતાં સગવડ અને સરળતા માટે અર્થફેર થાય છતાં કૃત્રિમ નિયમોનું પાલન કરવું. રા. બળવંતરાયના શબ્દો આ છે:

"આ રૂપોમાં હકાર લખવો, નહીં તો નહીં જ. નર્મદની જોડણીને જુનવાણી ગણીને છોડી દેવી, એવો નિયમ બાંધવો ઠીક છે. ન. ભો. દી. ની રીતે પણ આ રૂપોમાં હકાર ન લખવો એવી બહુમતિ લાગે છે, તે કેવલ આધુનિક છે. હોપવાંચનમાળાની જોડણીનું અને શિક્ષકોના તેને વળગીને ખોટાં શિક્ષણનું પરિણામ છે. વ્યુત્પત્તિ કે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કેવળ અક્કલ હઠ કહેવાવાને જ પાત્ર છે." (વસન્ત, વર્ષ २८ મું, પૃ. ३२७-२८)

આ હુ ના જેવી જ સ્થિતિ ઊ કારની થઈ છે. આ વાત 'અનુસ્વાર અને અનુનાસિક' નામના સ્વતંત્ર લેખમાં અન્યત્ર મેં બતાવી છે. (વસન્ત, વર્ષ ५, પૃષ્ઠ १३૯ થી १४૯, १८० થી १८८). અનંત્ય સાનુનાસિક ઇ-ઈ ને પેઠે અંતે આવતા ઈ-ઊ સાનુનાસિક ગુજરાતીમાં ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ દીર્ઘ છે એ વાત ભાષાશાસ્ત્રમાં રસ લેનાર સિવાય કોણ સમજી શકે ?[1]

આવા વિષયો લક્ષ્યમાં લેતાં બે ફાયદા થાય છે: એક તો ભાષાવિકાસનું સાચું તત્ત્વ નષ્ટ થતું અટકે છે અને બીજું એ કે તે

---

१. શબ્દગત ઉચ્ચારણમાં આ તત્ત્વ છે. વાક્યગત સ્થિતિમાં હ્રસ્વતા છે. પણ સ્થિતિ ઇ-ઉ બનેની સરખી છે. 'ઈ' દીર્ઘ અને 'ઉ' હ્રસ્વ તેવી નહિ જ. વ્યુત્પત્તિ દીર્ઘ આપે છતાં પ્રચલિત ઉચ્ચારણ હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ આપે છે, તેથી અંત્ય ઇ-ઉ સરખી રીતે હ્રસ્વ સ્વીકારાય તે વાજબી છે.

તા. १२-८-'४४

દિશામાં મહેનત કરી સત્ય સ્વરૂપ દર્શાવનારાની મહેનતની કદર થાય છે. આપણે બેકદર ન જ થઇયે.

આ સ્થળે ગુજરાતી ભાષાની જોડણી નક્કી કરવામાં કયાં કયાં તત્ત્વોની આવશ્યકતા છે તે સંબંધી વિચાર કરિયે તો એ અસ્થાને નહિ જ ગણાય. આ વિશે વિચાર કરતાં સ્વ. કમળાશંકરભાઈએ 'ગુજરાતી ભાષાનું બૃહદ્ વ્યાકરણ' એ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે :

"લખવાની સરળતા સચવાય તેવા નિયમ કરવા તરફ વૃત્તિ રાખવી. જે જોડણીથી ભાષાનુ સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય તે શાસ્ત્રીય હોય તો પણ સર્વમાન્ય થવાનો સમ્ભવ નથી." (પૃ. ૪૫૦)

આમાં એમણે ભાષાનું સ્વરૂપ કઢંગુ થઇ જાય તો શાસ્ત્રીય સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી પ્રચલિત સ્વરૂપ સ્વીકારવું એવો મત દર્શાવ્યો છે. આમ સરળતા એ એક કારણ સંમુખ આવી પડે છે. પરંતુ એકલી સરળતા સાંચવવા જતાં ભાષોચ્ચારણનાં કુદરતી તત્ત્વો નષ્ટ થઈ જવા સંભવ રહે છે. ઊલટું બોલવું કાંઇક અને સરળતા માત્ર સાંચવવા લખવું કાંઈક એમ કૃત્રિમ ધોરણ બાંધતાં અસલનાં ઉચ્ચારણો નષ્ટ થતાંની સાથે નવાં કૃત્રિમ ઉચ્ચારણનાં તત્ત્વોથી ભાષાનુ સ્વરૂપ કઢંગુ થઈ પડવાની સ્થિતિ આવી પડે છે; એટલે ભાષાનું સ્વરૂપ કઢંગું થઈ જવામાં કારણ તો કહેવાતી સરળતા જ થઈ પડે છે. એમા શાસ્ત્રીય ધોરણો કઢંગુ સ્વરૂપ કરવામાં દોષપાત્ર થઈ શકે તેમ નથી. માત્ર હ-ય કે વિવૃત ઉચ્ચારણ બતાવાથી કાંઈ કઢંગુ થઈ પડે તેમ નથી જ. તેથી જ સ્વ. કમળાશંકરભાઇના આશયને જ અમ-રાખી કહિયે તો ભાષાનું સ્વરૂપ કઢગુ કરી નાખે તેવા કૃત્રિમ શાસ્ત્રીય નિયમોનો ત્યાગ કરી 'કુદરતી ભાષોચ્ચારણનાં તત્ત્વો સચવાઈ રહે' તેવા નિયમો સ્વીકારવામાં જ ભાષાનું ભૂષણ છે. આ ઉપરથી એ ફલિત થશે કે સરળતા એવી હોવી જોઇયે કે જેનો ઉચ્ચારણના ખરા તત્ત્વ સાથે સમન્વય હોય. ઉચ્ચારણનું ખરું તત્ત્વ કયું એ જાણવું આવશ્યક છે. ઉચ્ચારણનું ખરું તત્ત્વ આપણને શાસ્ત્ર-

કિંવા શિષ્ટ-પરંપરા આપે છે. ઉચ્ચારણના વિકાર એ કૈં આધુનિક નથી, પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવે છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રોએ આવા વિકારોનો સંચય કર્યો છે અને એ જ સાધનોએ પ્રાપ્ત સિદ્ધિને આપણે વ્યુત્પત્તિ કહિયે છિયે. વસ્તુસ્થિતિએ ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ કોઈ અલગ વસ્તુ જ નથી. ઉચ્ચાર-વ્યુત્પત્તિ વિશેના સ્વ. કમળાશંકરભાઈના વિચારો નીચે મુજબના ક્યાં કારણે બહાર આવ્યા હશે તે સમઝાતું નથી. તેઓ તે જ ગ્રંથમાં લખે છે કે—

"જોડણીના નિયમ : ઉચ્ચારને આધારે કે વ્યુત્પત્તિને આધારે? જોડણીના નિયમ નક્કી કરતાં પહેલા તે ઉચ્ચારને કે વ્યુત્પત્તિને અવલમ્બીને કરવા તે નક્કી કરવું જોઇએ. જે ભાષામાં જેમ બોલીએ તેમ લખી શકીએ તે ભાષા ઉત્તમ છે, એ નિર્વિવાદ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તે પ્રમાણે છે... સંસ્કૃત ભાષામા છે તેવા સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર ગુજરાતી ભાષામાં નથી, તેમ જ કેટલાક ઉચ્ચારમાં પ્રાંતિક ભેદ છે. આ કારણથી જોડણીનો પ્રશ્ન વિકટ થઇ પડયો છે. આ વ્યુત્પત્તિને અનુસરતી જોડણી કરતાં ઉચ્ચારને અનુસરતી જોડણી ઘણી સરળ છે." (પૃ. ૪૪૫-૪૬)

ઉપર હું બતાવી જ ચૂકયો છું કે વ્યુત્પત્તિ ને ઉચ્ચાર કોઈ અલગ વસ્તુ નથી, એટલે સ્વર્ગસ્થના ઉપર આપેલા વિચારોમાં ઉચ્ચારને અનુસરતી જોડણીની સરળતા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તે આપોઆપ વ્યુત્પત્તિને લાગુ પડી જાય છે; એટલે વ્યુત્પત્તિ યાને પરંપરાગત ઉચ્ચારણનાં તત્ત્વોને સ્પષ્ટ બતાવી શકાય તેવી જોડણી એ જ ખરી જોડણી. આ રીતે ઉચ્ચારાનુસારી જોડણીમાં નૈસર્ગિક સારલ્ય છે; એટલે સામાન્ય રીતે ૧. સરળતા, ૨. શાસ્ત્ર અને ૩. પ્રચલિત ઉચ્ચારણ એ ત્રણેયના સમન્વયવાળી જોડણી એ જ ખરી જોડણી એ આમાંથી સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચારણ કોઈ અલગ વસ્તુ નથી તે નીચે જણાવેલી હકીકત ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થશે. ઉપર બતાવ્યું તે જ ભાષાના બંધારણમાં કામ કરતા નિયત ઉત્સર્ગોએ જ આપણને વ્યુત્પત્તિ આપી

છે. આ ઉત્સર્ગો શું ઉચ્ચારણના વિકારને વશ નથી? એકનો એક અક્ષર જુદા જુદા સંયોગોમાં જુદાં જુદાં રૂપો પામે છે, સાથે એ સનાતન છે. એક જ નિયમ લઇયે—"**જોડાક્ષરમાં આદિ વર્ણ લુપ્ત થતાં પૂર્વે હ્રસ્વ સ્વર હોય તો તે દીર્ઘ થાય છે.**' આ નિયમ કેટલો પ્રાચીન છે તે તપાસિયે. શુક્લયજુઃપ્રાતિશાખ્યમાં दूणाशः એવું એક ઉદાહરણ આવે છે. नाशे च ૩-૪૩. તેની ઉપરની વૃત્તિ नाशे च प्रत्यये दुरित्ययं विसर्जनीय उकारमापद्यते उकारात्परश्च दन्त्यो मूर्धन्यमापद्यते। यथा दुःनाशः दूणाशः। આમ दुःनाश ઉપરથી સીધું दूणाश થાય એમ ત્યાં સૂચન કર્યું છે. તેનું મૂળ તપાસિયે. दुर्नाशः આ સ્થિતિ છે. र કાર પછી લાગલો જ न આવ્યો છે એટલે दुर्णाशः। ત્યાં सर्वत्र लवरामवन्द्रे (સિ. હૈ. ૮-૨-૭૯) ની જે પ્રાકૃતમાં અસર છે તેને અંગે સંયુક્ત રકારનો લોપ થતાં अनादौ शेषादेशयोर्द्वित्वम् (સિ. હૈ. ૮-૨-૮૯) પ્રમાણે दुण्णाशः અને જોડાક્ષરનો આદ્ય અક્ષર લુપ્ત થતાં दूणाशः। તેવું જ બીજું ઉદાહરણ યજુર્વેદ સંહિતામાં दूडभः (दुर् + लभः ઉપરથી) છે.

આ વ્યુત્પત્તિનો સંગ્રહ એ જ શાસ્ત્ર. હવે ઝઘડો એ ઊભો થાય કે પ્રાંતીય જુદાં જુદાં ઉચ્ચારણો એ બધાં આમ શાસ્ત્રાનુસારી ઠરવાથી તે બધાંયનો સંગ્રહ કરવા જતાં જબ્બર અરાજકતા ઉત્પન્ન થાય તેનું શું? તેનો એ જ ખુલાસો છે કે શિષ્ટ લોકોના કંઠમાંથી વ્યક્ત થતાં ઉચ્ચારણ એ જ આહ્ય. એટલે 'તો પણ વ્યુત્પત્તિને અનુસરતી જોડણી કરતાં ઉચ્ચારને અનુસરતી જોડણી ઘણી સરળ છે' એ સ્વ. કમળાશંકરભાઇનો મત આપોઆપ સ્વીકાર્ય થઇ જશે.

આમ ૧. સારલ્ય, ૨. શાસ્ત્ર અને ૩. શિષ્ટ ઉચ્ચારણ એ ત્રણેયના સમન્વયવાળી જોડણી એ જ ખરી જોડણી એમ આમાંથી શું ફલિત નથી થતું?

જોડણી નક્કી કરવામાં બુકકમિટીથી કૃત્રિમ ઉપાયો યોજવાનું સાહસ થઇ ગયું અને તે રીતે જે જોડણી નક્કી થઇ તે આપણો

તુ થઈ ચૂકેલાં

ઉચ્ચારણમાં પણ કાળે કરીને પેસવા લાગી. આમ જે ક્રમિક માનું થયું તેમાં હશ્રુતિ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. હશ્રુતિના અનુક્રમે આનું નિરાકરણ ઉકટનું ઠરે. ખરું જોતાં જ્યારે ગૂંચવાડો ઊભો થાય ત્યારે ભાષાશાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ વ્યાપક અને વધુ અંશે વ્યાપક નિયમોનું ગ્રહણ કરવાથી સરળતા થઈ પડે છે. પ્રાંતિક ભેદોમાં પણ જે બહોળા પ્રમાણમાં વ્યાપક હોય તેને વિભાષાદ્વારા સ્વીકારવાથી બધી તરખડ ઓછી થઈ જાય છે.

બુકકમિટીએ '૪. ગુજરાતી શબ્દો ગુજરાતના ઘણા ભાગોમાં જે પ્રમાણે બોલાતા હોય તે પ્રમાણે લખવા' એવો નિયમ કર્યો તેમાં આ વિભાષા તત્ત્વ સ્પષ્ટ છે; એટલે વિભાષા એ નવું ઊભું કરેલું તૂત નથી. પ્રાકૃત ભાષામાં બહોળા પ્રમાણમાં વિભાષા છે, તો પછી આપણે એવી વિભાષા સ્વીકારિયે એમાં કશી હીણપત નથી, બલ્કે ભાષાનું ભૂષણ છે; અને તે રીતે ભાષાનું ખરું સ્વરૂપ જણાવતાં આપણે આપણી માતૃભાષા તરફનું ખરું ઋણ અદા કરિયે છિયે.

આપણે ત્યાંની જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જોડણીવિષયક કરેલી મહેનત છે તે આ બધા નિબંધમાં ઠેર ઠેર આવી જતી હોવાથી અહીં તેનું પિષ્ટપેષણ કરવું આવશ્યક નથી માનતો. ખરું જોતાં ભાષાનું ખરું તત્ત્વ બતાવનારા આપણા વિદેહ તેમ જ વર્તમાન સાક્ષરોના બળ ઉપર જ આ વિષય આટલો અતિ સરળ તેમ જ સાર્વદેશિક થઈ પડ્યો છે.

આરભાયી ગુજરાતી ભાષાના સંપૂર્ણ લક્ષણો સ્થાપિત થઈ ચૂકેલા પ્રાપ્ત થાય છે જેને હું મધ્યકાલીન ગુજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા માનુ છુ તે મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિકની ભાષામાના અસયુક્ત અઇ અઉ અઉ અનુક્રમે એ ઓ અને ઔના સ્વરૂપમા આવી જતા જ મોટે ભાગે અર્વાચીન ગુજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા તૈયાર થઈ જાય છે એ જ પ્રથમ ભૂમિકામાથી ઉત્તરોત્તર સસ્કાર મેળવતી જતી ભાષા અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપમા સ્થાપિત થાય છે એ દિશા સશોધનની દૃષ્ટિએ પદ્ધતિપૂર્વક ખેડાતી આવે છે અને ભવિષ્યમા શ્રી મધુસૂદન ચી મોદી અને ભાઈ ભોગીલાલ સાડેસરા જેવા યુવાન ભાષાશાસ્ત્રીઓ વધુ પ્રકાશ પાડવાના જ છે

ઉપર બતાવ્યુ છે કે તત્કાલીન લોકભાષામા રાજભાષાના શબ્દોની પણ ભરતી થાય છે આ સત્ય સનાતન છે અને તેનો કોઈ પણ વ્યક્તિથી વિરોધ ઉઠાવી શકાય તેવી સ્થિતિ નથી અત્યારે ગુજરાતી ભાષામા, અરે સમગ્ર હિંદની પ્રત્યેક પ્રાતીય બોલીમા વ્યવહારમા બહોળા પ્રમાણમા અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો ધમધોકાર ઉમેરાયા છે અને ઉમેરાતા જાય છે આ સનાતન નિયમને અનુસરીને જ ગુજરાતીની સર્વ ભૂમિકાઓમા સસ્કૃત ભાષા ઉપરાત મુસ્લિમ પાદશાહોના જમાનામા અરબી ફારસી શબ્દોની અને ત્યારપછી પોર્ટુગીઝ લોકોના સંપર્કમા આવતા થોડા પોર્ટુગીઝ શબ્દોની, અને હવે અંગ્રેજી રાજ્યમા અંગ્રેજી શબ્દોની ભરતી થવા પામી છે

ભાષા પોતામા જ્યારે પરભાષાના શબ્દો અપનાવે છે ત્યારે પોતાને અનુકૂળ એવો સ્વાગ એ ઉછીકા લીધેલા શબ્દોને પહેરાવે છે આને જ પરિણામે ખુદ સસ્કૃત શબ્દોમાથી અર્વાચીન તદ્ભવ શબ્દો જેવા કે ધર્મમાથી ધરમ કર્મમાંથી કરમ, ભ્રમમાથી ભરમ વગેરે, અરબી શબ્દો જેવા કે ફિક્રમાથી ફિકર, ધક્કમાથી ધશક વગેરે, અંગ્રેજી શબ્દો ફૉર્મમાથી ફારમ, એ વગેરે છે, તે રીતરી આવ્યા છે આમ છતા પણ સસ્કારી લોકો મૂળ ભાષાને અનુરૂપ એવા ઉચ્ચારણો

જાળવી રાખી એ પરકીય તત્સમ શબ્દોનો ભાષામા સ્વીકાર કરે છે

હિંદની હરકોઈ ભાષામાથી તત્સમ શબ્દો ઉઠાવવામા આવે તો આપણે ત્યા હિંદની સમગ્ર લિપિઓ ઉચ્ચારણનું સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા સ્વતંત્ર સંકેતો ધરાવતી હોવાથી તેને આપણી ભાષામાં આપણી ચાલુ લિપિમા લખવામા ઘણુ સારલ્ય છે, અને બહુ ઝઘડો પણ રહેતો નથી, પરતુ જે ભાષાઓની લિપિઓ આપણા જેવી પ્રત્યેક ઉચ્ચારણને માટે સ્વતંત્ર સકેત ધરાવનારી નથી અને તેથી કરીને માત્ર ઉચ્ચારણ ઉપર જ આધાર રાખીને જ આપણે આપણી લિપિમા ઉતારવાની હોય છે ત્યારે માત્ર આપણે તેના ઉચ્ચારણ ઉપર ખ્યાલ રાખી આપણી લિપિમા એ ભાષાના શબ્દો લખવાના હોય છે આ વિષય આપણે જેટલો સરળ માનિયે છિયે તેટલો નથી જોડણી માટે ઉઠેલા મારા પ્રયત્ન સુધીના નવે પ્રયત્નોમા તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિના વિષયમાં સાવચેતીપૂર્વક નિર્ણય બાધવામા આવ્યા છે અહીં એ સૂચના અપ્રસ્તુત નહિ લાગે કે સૈકાઓ થયા અરબી ફારસી શબ્દો ગુજરાતીમા ગુજરાતી સ્વરૂપને પામી ભળી ચૂક્યા છે—રણમલ્લ છદ અને કાન્હડદે પ્રબંધના જમાનાથી જે ભળી ગયા છે તેના સ્વરૂપને માટે તો બહુ ઝઘડો નથી જ, માત્ર એમાંના જે તત્સમ સ્વરૂપમા અદ્યાપિપર્યંત ચાલ્યા આવે છે તેને બુકકમિટીના નીચેના બે નિયમ મુજબ સંસ્કાર આપવાનો રહે

"૧ શબ્દના સાધારણ ઉચ્ચારમા મૂળ શબ્દ જોડે થોડો જ ફેર હોય તો તેને મૂળ પ્રમાણે લખવા (અને)

૩ શુદ્ધ સસ્કૃત કે ફારશી શબ્દ આવે તો તેને અસલ પ્રમાણે લખવા"

[સ્વ ન ભો દિવેટિયા-કૃત 'જોડણી', પરિશિષ્ટ ક]

અહીં એક વસ્તુ ખ્યાલમાં રાખવાની છે કે ભાષામાં એકના એક શબ્દનાં તત્સમ અને તદ્ભવ રૂપ મળતા હોય તો તે બનેનો સ્વીકાર કરવાનો આપણે ત્યા સંપ્રદાય છે જ જો કે બુકકમિટીએ એવો નિયમ કર્યો હતો કે—

"૨. અસલ અને ચાલતા ઉચ્ચારમાં ઘણો ફેર હોય, તો ચાલતા ઉચ્ચાર પ્રમાણે શબ્દ લખવા." (એજન)

એથી ઊલટું દી. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવે કરેલા નિયમમાં એવું જણાવેલું કે—

"2. The *tatsama* form of a word should be preferred to the co-ordinate *tadbhava* forms, if in use among high class Hindus, when the former does not widely differ from the latter." (એજન, પરિશિષ્ટ ઘ)

[જો તત્સમ સ્વરૂપ તદ્ભવ સ્વરૂપથી બહુ જુદું ન પડતું હોય ત્યારે જો તે ઉચ્ચ વર્ણના હિંદુઓમાં વપરાતું હોય તો તેને લગતા તદ્ભવ રૂપ કરતાં તે શબ્દના તત્સમ સ્વરૂપને પસંદગી આપવી.]

શુકકમિટીના ૧ લા નિયમના અનુવાદ જેવો આ નિયમ છે; છતાં તેમણે શુકકમિટીના બીજા નિયમને લગતું કશું વિધાન ન કર્યું હોવાથી તદ્ભવ કરતાં તત્સમ તરફ તેમનું વલણ સ્પષ્ટ જણાય છે. કલાભવનના નિયમોનું અને સ્વ. ગોવર્ધનરામભાઈનું વલણ તેમ જ વાચનમાલા માટેની બંને નિયમાવલીઓનું વલણ પણ, તત્સમ તરફ ગર્ભિત રીતે જણાય છે; પરંતુ આ ઝઘડાનો સાચો ઉકેલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળની જોડણીથી અને તેને જ અનુસરી ગુજરાત વિદ્યાપીઠની જોડણીથી જ આવ્યો છે. જોડણીકોશમાં એ નિયમ સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત થાય છે કે—

"૨. ભાષામાં તત્સમ તથા તદ્ભવ બને રૂપો પ્રચલિત હોય તો બંને સ્વીકારવાં."

ગુજરાત વર્ના. સોસાયટીના કાચા ખરડામાં શબ્દશઃ આ નિયમને સ્વીકારવામાં આવ્યો છે; જો કે વિદ્યાપીઠ અને ગુજ. વર્ના. સો.નો કાચો ખરડો અરબી–ફારસી–અંગ્રેજી તદ્ભવ શબ્દો ભાષામાં રૂઢ થઈ ગયા હોય તો શુદ્ધ તત્સમના સ્વીકારની મનાઈ કરે છે. પરંતુ આમ કરવું એ હિતકર નથી અને અરબી–ફારસીના જ્ઞાનવાળો કવિ-

વર્ગ પોતાનાં કાવ્યોમાં તત્સમ શબ્દો છૂટથી વાપરે છે. (જુઓ શ્રી. પતિલના કાવ્યો.) આ વસ્તુને ખ્યાલમા લઈને જ આ નિયમને સંસ્કૃત–અરબી–ફારસી–અંગ્રેજીમાથી ઊતરી આવેલા શબ્દો માટે વિકસાવવાનો રહ્યો. તે રીતે વિકસાવતાં એ નિયમ આવુ સ્વરૂપ પકડે છે:—

૧. ભાષામાં તત્સમ તથા તદ્ભવ એ બંને રૂપો પ્રચારમાં હોય તો એ બંનેનો સરખી રીતે સ્વીકાર કરવો. ઉદા. કર્મ–કામ, કઠિન–કઠણ, આશ્ચર્ય–અચરજ, જગત–જગ; અમાનત–અનામત, અવ્વલ–અવલ, ઇશ્ક–ઇશક, જુલ્મ–જુલમ; બૉટલ–બાટલી વગેરે.

જ્યારથી જોડણીને એકધારી કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે ત્યારથી આપણા વિદ્વાનોએ તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિના વિષયમા પૂર્ણ સાવચેતી રાખી છે. દી બ. કેશવલાલ ધ્રુવે સને ૧૮૯૩ મા નિયમો બાંધ્યા તેમાં પણ એ માર્ગને નિષ્કંટક કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો:

"1. *Tatsama* words should be spelt as they are found in Sanskrit. (અને)

3. Words of foreign origin should be generally spelt as they are pronounced. [એજન–પરિશિષ્ટ ख]

[१. સંસ્કૃતમા જે પ્રમાણે જોડણી કરવામા આવી હોય તે પ્રમાણે તત્સમ શબ્દોની જોડણી કરવી. અને

३. વિદેશી ભાષામાથી આવેલા શબ્દોની તેના જે પ્રમાણે ઉચ્ચારણ થતાં હોય તે પ્રમાણે પ્રાય જોડણી કરવી.]

તત્સમ શબ્દો છે આમાંના સંસ્કૃત ભાષાના તત્સમ શબ્દોની જોડણી ઉપરઉપરથી ઘણી સરળ દેખાય છે અને અત્યાર સુધીના ૧. બુકકમિટી, ૨ દી બ. કેશવલાલ ધ્રુવ, ૩. કલાભવન (વડોદરા), ૪ સ્વ ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી, ૫ વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક રિવિઝન કમિટીની બને નિયમાવલી, ૬. ગુજ. સાહિત્ય-પરિષદ મંડળ, ૭ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને ૮. ગુજ. વર્ના સોસાયટીના કાચા ખરડાના આ આઠે નિયમોમાંથી સંસ્કૃત શબ્દ માટે એક સરખો જ અવાજ નીકળે છે કે—

"સંસ્કૃ તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કાયમ રાખવી."

આટલો જ નિયમ હોય તો ગુજરાતી ભાષામાં સ્વીકારાયેલા સંસ્કૃત બધા જ પ્રકારના તત્સમ શબ્દો લખવા ભારે પડી જાય તેમ છે. સંસ્કૃત ભાષામા જેમ સ્વરછેડાવાળા શબ્દો છે તેવા જ વ્યંજન-છેડાવાળા શબ્દો છે. ગુજરાતી ભાષામા આ. ભિન્ન ભિન્ન શબ્દોની જોડણીમા એકવ ક્યતા સાંચવવી ભારે મુશ્કેલ થઇ પડે છે. આ શંકા ૧૯૦૪ મા વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક રિવિઝન કમિટીને થયેલી લાગે છે અને તેથી જ તેના પહેલા અને પછી સુધારેલા નિયમોમાં નીચેનો એક પેટાનિયમ દગ્ગોચર થાય છે કે—

છતાં કેટલાક શબ્દોને માટે આ મુજબ અપવાદ રાખ્યો છે કે—

"૪. પશ્ચાત્, કિંચિત્, અર્થાત્, ક્વચિત્, એવા શબ્દો એકલા આવે અથવા બીજા સંસ્કૃત શબ્દની સાથે સમાસમાં આવે ત્યારે વ્યંજનાંત લખવા. ઉદા૦ કિંચિત્કર, પશ્ચાત્તાપ–આવા અવ્યયો પછી જ્યારે જ આવે ત્યારે વ્યંજનાંત ન લખવા. ઉદા૦ ક્વચિત જ.' [એજન]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળે તો '૪. ગુજરાતીમાં આવેલા વ્યંજનાત તત્સમ શબ્દોની જોડણી સ્વરાંત કરવી.' એવો અતિસરળ નિયમ બાંધી જ આપ્યો છે. માત્ર સંસ્કૃત ભાષાના સ્વરૂપ પ્રેમે વિદ્યાપીઠને વ્યંજનાંત અવ્યયોમાં જ ખોડા વ્યંજનને રાખવાની જરૂર જણાય છે, બાકી તો સર્વત્ર વ્યંજનાંત શબ્દોમાં અ ઉમેરી જોડણી ઇષ્ટ માની છે. આ વસ્તુ ઉચ્ચારણાનુકૂલ છે; એ સાથે ન્યાય્ય છે. ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત સિવાયની પરદેશી ભાષાઓના જે થોકબંધ તત્સમ વ્યંજનાંત શબ્દો પ્રયોજાય છે તે સર્વને અકાર ઉમેરી લખવામાં આવે છે. એ જ નિયમનો સમાદર કરીને સંસ્કૃત કોઈપણ વ્યંજનાંત શબ્દને વ્યજનાંત ન લખતાં અ ઉમેરીને લખવો ઇષ્ટ છે.

ગુજ. વર્ના. સોસાયટીના કાચા ખરડામાં એવી સૂચના કરવામાં આવી છે કે—

"૩. જે વ્યંજનાંત તત્સમ શબ્દો ગુજરાતી પ્રત્યયો લે તે અને તત્સમ ભાર-દર્શક જ લે ત્યારે અકારાંત ગણીને લખવા. જેમકે–વિદ્વાન્–વિદ્વાનને, પરિષદ્–પરિષદમાં, તેમ–ક્વચિત્–ક્વચિત જ.'

[ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, પુ. ૨ જું–પૃ. ૨૧૬]

સંસ્કૃત ભાષાના સમાદરનો જ આશય આ નિયમમાંથી સ્ફુટ થાય છે; પરંતુ આના સમાદરથી પરદેશી ભાષાના વ્યંજનાંત શબ્દોને માટે મુશ્કેલી ઉત્પન્ન થાય છે. સાર્વત્રિક અને ન્યાયયુક્ત નિયમ બનાવવાને તો આવાં ઉચ્ચારણોમાં અંતે જે ઉચ્ચારણ થાય છે તેમાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપે લઘુપ્રયત્ન 'અ' નો ઉચ્ચાર રહેલો છે; અને ઉચ્ચા-

રણની દૃષ્ટિએ જોતાં વિદ્વાન્ કે રામ એ શબ્દોમાં અંત્ય શ્રુતિ જરા પણ ભિન્ન સ્વરૂપે ઉચ્ચરિત નથી થતી; અને તેથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળનો નિયમ આદરણીય થઇ પડે છે

जि, सृ, कृ, વગેરે ઉપરથી ઊતરી આવતા કર્તૃવાચક ઇન્દ્રજિત્, પરભૃત્, સુખકૃત્ જેવા શબ્દોમા અ ઉમેરી જો લખવામાં આવે તો जित, सृत, कृत એવા કર્મણિભૂતકૃદંતોની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થાય એમ કેટલાક શંકા કરે છે. આ શંકા જ નિરર્થક છે, કેમકે અ ઉમેરી જોડણી કરવામા આવે છતા શબ્દસ્વરૂપનુ જ્ઞાન નથી તેવા મનુષ્યને તો અર્થભેદની પણ સંભાવના નથી.

પ્રાકૃત ભાષાઓમાં વ્યંજનનો જે નિયોડ લાવવામા આવ્યો છે, તે અહીં જોઇ જવા જેવો છે. પં. હેમચંદ્રાચાર્ય જણાવે છે કે 'अन्त्यव्यञ्जनस्य (૮-૧-૧૧)' શબ્દોમા જે અંત્ય વ્યજન હોય તેનો લોપ કરવો;' પરતુ' स्त्रियामादविद्युतः (૮-૧-૧૫), रो रा (૮-૧-૧૬), क्षुधो हा (૮-૧-૧૭), शरदादेरत् (૮-૧-૧૮), दिक्-प्रावृषोः सः (૮-૧-૧૯), आयुरप्सरसोर्वा (૮-૧-૨૦), ककुभो हः (૮-૧-૨૧) અને धनुषो वा (૮-૧-૨૨) विद्युत् સિવાયના નારી જાતિના વ્યજનાંત શબ્દોમાં અંત્ય વ્યંજનનો आ કરવો, (જેવા કે सरित् પરથી सरिआ—અહીં त કાર પ્રાકૃતના નિયમ પ્રમાણે ઊડી જાય, એટલું જ); રકારાંત શબ્દોમાં रा કરવો (જેવા કે गिरा, धुरा, पुरा—વસ્તુસ્થિતિએ गिर्, धुर्, पुर् ના र મા आ ઉમેરાય છે); क्षुध्‌ના અંત્ય વ્યંજનનો हा કરવો, (क्षुहा), शरद् વગેરે શબ્દોમાં अ કરવો (सरओ, भिसओ); दिक् અને प्रावृट्‌ના અંત્ય વ્યંજનનો स કરવો, (જેવા કે दिसा, पाउसो); आयुस् અને अप्सरस्‌મા અંત્ય વ્યજનનો લોપ કરવો અને स પણ રાખવો (જેવા કે दीहाउसो, दीहाऊ; अच्छरसा, अच्छरा), ककुभ् શબ્દમાં ह કરવો (જેવો કે कउहा), જ્યારે धनुस् માં ह કરવો અથવા લોપ કરવો (धणुह, धणू).

આ પ્રક્રિયા અહીં નિરર્થક જેવી લાગશે, પરંતુ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ અતિઉપયોગી થઇ પડશે. અહીં પ્રાયઃ નારી જાતિના શબ્દો આપવામાં

આવ્યા છે માત્ર आयुस् અને धनुस् એ નાન્યતર જાતિના છે આમાંના શબ્દોમા અત્ય ત્રણ સ્વરો ભિન્નભિન્ન સ્થળે દેખા દે છે, ક્યાંય પણ ખોડા વ્યજનને રાખવામાં નથી આ યો, એ વસ્તુ ખાસ સૂચક છે અહીંના आ ओ અને अ (ओ પણ अ જ છે–તેમા નરજાતિની પ્રથમા વિભક્તિનો ઓકાર છે એટલો જ ભેદ) એ ત્રણે ખોડા વ્યજનોને આખા કરવાને જ આવ્યા છે, પ્રાકૃતની વિશિષ્ટતાથી પછી अनेने त વગેરે લુપ્ત થતા હોય. આ જ પ્રક્રિયા અવિચ્છિન્ન રીતે એની પુત્રી–પૌત્રી અને પ્રપૌત્રી બોલીઓમા ઊતરી આવી છે, અને તેથી જ ઉચ્ચારણમા શબ્દને છેડે વ્યંજન अ કાર સહિત ઉચ્ચરિત થાય છે આટલું જ માત્ર તત્સમ શબ્દોનું લાક્ષણિક ગુજરાતીભવન છે.

આવી સ્થિતિમા પશ્ચાત્, કિંચિત્, અર્થાત્, કવચિત્ એ વગેરે અવ્યયો એકલા આવે ત્યારે જ માત્ર ખોડા શા માટે લખવા ? જ પૂર્વે ગુજરાત વિદ્યાપીઠને પણ એનું ઉમેરણ ૪૪ તો છે જ

સંસ્કૃતમાં ऋ, अन्, इन्, विन् वस्, અને मत् वत् છેડાવાળા જે શબ્દો છે તેના પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનોનાં રૂપો ગુજરાતીને સ્વીકાર્ય છે આમાના જે જે રૂપને છેડે વ્યજન આવતો હોય તે अकार ઉમેરીને જ લખવો પ્રાપ્ત થાય છે ऋ–अन्–इन्–विन्ना તો અનુક્રમે કર્તા, આત્મા, હસ્તી યશસ્વી આવા રૂપો જ છે જ્યારે वत्ना વિદ્વાન मत् ,-वत्ना શક્તિમાન્ ગુણવાન્ એ વગેરે તત્સમ રૂપો છે, જે ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં વિદ્વાન, શક્તિમાન, ગુણવાન એ સ્વરૂપમા છે આ ઉપરાત જેની ઉપધામા अ છે તેવા स् છેડાવાળા चन्द्रमस् वेधस् એ નરજાતિના શબ્દો, यशस् पयस् વગેરે નાન્યતર જાતિના શબ્દોના સંસ્કૃત રૂપો चन्द्रमा, वेधा, यश पय, એના છે તેમાથી વિસર્ગ લુપ્ત થઇ જાય છે અને ગુજરાતીભવન સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન નિયમોની અને ઉચ્ચારણોની એકવાક્યતા સાધવી હોય તો આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા હિતકર થઈ પડે છે —

૨. સ્વરાંત તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કાયમ રાખવી. (तृ, अन्, इन्, वस्, [1]मत्-वत् વગેરે અંતવાળા શબ્દોનું પ્રથમા વિભક્તિનુ એકવચન ભાષામાં વપરાય છે; તેમ જ अ ઉપધાવાળા સકારાંત શબ્દોની પ્રથમાના એકવચનમાં લુપ્તવિસર્ગવાળાં રૂપો પ્રચારમાં છે) ઉદા. મતિ, ગુરુ, હરિ, શાંતિ, નીતિ, નિધિ, સ્થિતિ, શ્રીયુત, પાશ્ચાત્ય, પૌરસ્ત્ય, પ્રામાણિક; યશસ્વી, મનસ્વી; વિદુષી; ભગવતી, શ્રીમતી; ચંદ્રમા, વેધા; યશ, મન, પય, સુદિ, વદિ વગેરે.

ઉચ્ચાર અને જોડણી જુદાં છે તેવી અરબી ફારસી ઉર્દૂ અંગ્રેજી વગેરે ભાષાના શબ્દો ગુજરાતીમાં કઢંગા ન દેખાય તેવી રીતે મૂળ ઉચ્ચારને અનુસરતા લખવા ઉદાહરણ:-આગાહી, અમીરી,આબાદાની,આસાની, ઇરાની, ઉર્દૂ, કાબૂ, કાબુલી, કિસ્સો, કીમતી, ખૂબી; ગિરો, ચાકૂ, જાદૂ, જાસૂસી, તંબુ, તૂતી, તૈયારી, દારૂ, દાવૂદી, પીલુ, બાજૂ, રૂબરૂ, હિંદુ, મ્યુનિસિપાલિટી, કમિટી, યુનિવર્સિટી વગેરે.

ઉમેદ, કબૂલ, કસૂર, કાનૂન, કૂચ, કોશિશ, કોહિનૂર, ખુદ, ખૂન, ગુમ, ચાવૂશ, ચાબુક, જનૂન, જરૂર, જાસૂસ, તવારીખ, તાસીર, તુમાર, દસ્તૂર, દીવાન, નસીબ, નાબૂદ, નાજુક, પુલ, બહાદુર, બારીક, બદૂક, સાબિત, અપીલ, કોર્ટ, કેબલ, પેન્સિલ, બૂટ, સ્કૂલ, બુક, રમર, સોડાવૉટર, પાસ ડૉક્ટર, સ્ટેશન વગેરે.

આમ છતાં વિભાષા જેને ઇષ્ટ હોય તેઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાચા ખરડા પ્રમાણે નિષ્પ્રત્યય દશામા વિકલ્પે વ્યજન ખોડો સર્વત્ર લખી શકે. પ્રત્યયો અને જ-ય એ અવ્યયો પહેલાં તો એ ઉમેરોને જ જોડણી કરે.

તત્સમ શબ્દોને માટે સર્વસાધારણ વિગત માત્ર ઉપર પ્રમાણેની છે સસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમા અનુસ્વારની શુદ્ધિ તેમ જ અરબી-ફારસી—અગ્રેજી શબ્દોની કેટલીક ઝિણવટ પણ જગાયે જતી કરાય તેમ નથી.

તત્સમ શબ્દોમાં અનુસ્વાર અને સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ

તત્સમ શબ્દોમા અનુસ્વારના વિષયમાં કેટલીક ઝિણવટ રહેલી છે એ તરફ ઘણા જ થોડા ગુજરાતી વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેચાયુ છે આપણા લગભગ બધા જોડણીકારોએ આ વિષયમા ઉપેક્ષા સેવી છે. અનુસ્વાર અને સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ એવા જે તદ્દન ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારણો છે તેઓના તરફ તો જોડણીમા જરાયે ધ્યાન આપવામાં આવ્યુ નથી સદ્ભાગ્યે અત્યારે જે નવી લિપિ તૈયાર થાય છે એમાં તદ્દન ભિન્ન એવા આ બને ઉચ્ચારણોને વ્યક્ત કરતા ભિન્ન ભિન્ન સકેતો નક્કી કરવામા આવ્યા છે જ્યારે ૧૮૯૩મા દી બ કેશવલાલ હ ધ્રુવે જોડણીના નિયમો ઘડયા ત્યારે તેમણે સૌથી પ્રથમ આ બે ભિન્ન ઉચ્ચારણોને અલગ અલગ બતાવવા ભિન્ન ભિન્ન લિપિમા સ્થાન હોવુ જોઇયે તેવુ સમર્થન કરેલું એ પછી

કૉલેજના ભૂતપૂર્વ પ્રિ શ્રી માધવલાલભાઈએ કોમળ ઉચ્ચારણ માટે પોલા મીંડાની હિમાયત કરેલી પણ પછીથી તે તરફ ખાસ કોઈનું ધ્યાન ગયેલું જણાતું નથી, કેમકે એ પછીના નક્કી થયેલા જોડણીના નિયમોમા ક્યાય પણ એ વસ્તુનો ખાસ ઇશારો કરવામા આવ્યો નથી

એ તો સ્પષ્ટ છે કે સને ૧૮૫૮ પછી વાચનમાલા તૈયાર કરનારી બુકકમિટીએ જોડણીના નિયમો નક્કી કર્યા ત્યારથી જ એક સરખી રીતે એક નિયમ ઘડવામા આવેલો છે કે 'શુદ્ધ સસ્કૃત કે ફારશી શબ્દ આવે તો તેને અસલ પ્રમાણે લખવા" અને તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કાયમ રાખવાનું ધોરણ એક સરખી રીતે સર્વમાન્ય થઈ ચૂક્યુ આ વિષય તરફ ચતુર ભાષાશાસ્ત્રીઓએ બેદરકારી નથી સેવી, અને સ્વ કવિ નર્મદાશકર દી બ કેશવલાલ ધ્રુવ અને સ્વ નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ એ ઉચ્ચારણને વિશિષ્ટ રીતે બતાવવા તરફ મત પણ આપ્યા છે સ્વ નર્મદાશકર કવિએ તો સ્પષ્ટ સમર્થન કરેલુ કે—

> 'લોકને વાચતા અઘરૂ પડશે તે માટે અનુસ્વારને વ્યજન રૂપે ન લખવુ એના કરતા તેને તેના ખાસ ઉચ્ચારણથી જુદુ પાડી દેખાડવાને વ્યજન રૂપે જ લખવુ, ને અભ્યાસથી અઘરાને સેલું કરીઆપવુ એ જ ઉત્તમ પક્ષ છે"
>
> [નર્મકોષ, ભૂમિકા પૃ ૯]

સ્વ કવિના આ મત તરફ આપણુ વલણ ન વધ્યું એનું મુખ્ય કારણ બુકકમિટીના નિયમોનું અનુસરણ એ જ છે કેમકે હોપ વાચનમાલામા તત્સમ શબ્દોમાં પણ અનુસ્વારને અનુસ્વારના રૂપમા જ રાખવામા આવેલો

દી બ કેશવલાલ હ ધ્રુવે આને આમ ચલાવી ન લીધુ અને ૧૮૯૩માં કરેલા તેમના નિયમોમાં આ જાતનું શાસન કર્યું —

"12 Nasal consonants snould be preferred to the *anuswara* mark where the former clearly represent the nasal twang occurring in a word e g અન્તર, સચ્ચ, અઙ્ક,

લમ્પટ, અટ્ટસ. [સ્વ. ન. ભો. દિવેટિયા-કૃત 'જોડણી'-પરિશિષ્ટ ક]
[શબ્દમાં આવતા પૂર્ણ અનુનાસિક વ્યંજનને વ્યક્ત કરતું ઉચ્ચારણ જ્યાં સ્પષ્ટ હોય ત્યાં અનુસ્વારને બદલે તે તે અનુનાસિક વ્યંજનને 'ખાસ પસંદગી આપવી.]

તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિ માટે આમ કરવું આવશ્યક હોવા છતાં વાચનમાલા રિવિઝન કમિટીએ તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મનાઈ ફરમાવી કે–

" ૬. જોડાક્ષરનો પહેલો અક્ષર અનુનાસિક હોય ત્યાં બધા શબ્દોમાં તેને બદલે અનુસ્વાર લખવો. " (એજન, પરિશિષ્ટ જ ૧).

સ્વ. કમળાશંકરભાઈ અને સ્વ. નરસિંહરાવ દિવેટિયા જો કે વિભાષામાં માનતા છતાં, પ્રાયઃ પોતાના લેખનમાં અનુસ્વાર જ પ્રયોજતા.

આ બધાને બરોબર લક્ષ્યમાં રાખી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળે પ્રથમ સ્પષ્ટ વિકલ્પ સ્વીકાર્યો કે—

" ૧૩. તત્સમ શબ્દોમાં અનુસ્વારનો અને અનુનાસિકનો વિકલ્પ રાખવો. (જેમકે ' અન્ધ ' ' અંધ ', 'બન્ધુ' 'બંધુ', 'આનન્દ' 'આનંદ').

જોડણીકોશમાં:—

" ૮. અનુસ્વારના ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવાં નહિ."

—આવો નિયમ છે, છતાં તે જ ગ્રંથમાં અન્ય સ્થળે છપાયેલી સૂચનામાં એમ પ્રાપ્ત થાય છે કે–

" છાપવાની સગવડ ખાતર અને શબ્દોની સંખ્યા ન વધારવાના ઉદ્દેશથી અનુસ્વારના વિકલ્પમાં અનુનાસિક વપરાય છે, તે વાપરીને જુદા શબ્દો આપેલા નથી. પણ જ્યાં જ્યાં અનુસ્વારને ઠેકાણે અનુનાસિક વાપરી શકાય ત્યાં ત્યાં તે વાપરવાની છૂટ છે; ઉદા૦ અંત–અન્ત, દંડ–દણ્ડ. ".

આમ છતાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કાચા ખરડામાં " ૪. અનુસ્વારના ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવાં નહિ. " એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે; પણ મને લાગે છે કે આ જાતનું શાસન અનુસ્વાર (તીવ્ર) અને સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ કિંવા અનુસ્વાર (કોમલ)નાં ભિન્ન ભિન્ન ચિહ્ન ન વાપરવા માટે હોય.

સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો સાથે આનો ખાસ સંબંધ હોવાથી સંસ્કૃત વ્યાકરણમાની તેની સ્થિતિ અભ્યાસીઓને અહીં આપું તો ઉપયોગી થઇ પડશે

સ્વ નરસિંહરાવભાઇએ આ ઉચ્ચારણને તીવ્ર ગણ્યું છે તેઓ જણાવે છે કે—

"(क) In *tatsama* as well as *tadbhava* words an internal *anuswara* after a short vowel is always तीव्र (hard); e. g. अंक, फुंड, निंदा, नंग, कुंडल, etc.

(ख) The *anuswara* after a long vowel in *tatsama* words is तीव्र (hard), e. g. कांत, पदांत, एकांत, नरेंद्र etc.

(These are generally written कान्त, नरेन्द्र, etc., in the form of a conjunct of a class nasal and the following consonant and so this is no case of *anuswara*)"

(The Guj Lang. & Lit. Vol. I, pp 325)

[(क) તત્સમ તેમ જ તદ્ભવ શબ્દોમા હ્રસ્વ સ્વર પછીનો અનુસ્વાર તીવ્ર છે. (ख) તત્સમ શબ્દોમા દીર્ઘ સ્વર પછીનો અનુસ્વાર તીવ્ર છે – જો કે कांत, नरेंद्र તે સ્થળે कान्त, नरेन्द्र એમ પાછળ આવેલા વર્ગીય અક્ષર પહેલા તે તે વર્ગના અનુનાસિક રૂપે તે અનુસ્વાર લખાય છે, એટલે ત્યા આ 'અનુસ્વાર'નો વિષય નથી રહેતો.]

ભાગેલું અથવા તો જેને જૂની પરિભાષામા "સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ" કહેવામા આવતું તેનાથી જુદુ પાડવાને માટે સ્વ. ન ભો. દિવેટિયાએ ઉપર મુજબ પૂર્ણ ઉચ્ચારણને "અનુસ્વારનો તીવ્ર" ઉચ્ચાર કહ્યો છે; જો કે પ્રાચીન પરિભાષા જોતા "અનુસ્વાર એટલે જે પોતે પૂર્ણ કિંવા તીવ્ર ઉચ્ચાર છે તે," એટલે "આ અનુસ્વારને એ અનુસ્વારનો તીવ્ર ઉચ્ચાર છે" એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી

આ જ તીવ્ર ઉચ્ચારણના સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ બે ભેદ આપેલા છે (૧) ર, શ, ષ, સ અને હ પૂર્વે મકારના ઉચ્ચારણને મળતું

અને (૨) વર્ગીય વ્યંજનો તેમ જ રકારવર્જ્ય અંતઃસ્થ પૂર્વે અનુક્રમે તે તે વર્ગના અનુનાસિક વ્યંજન જેવું અને સાનુનાસિક ઁય્ ઁવ્ ઁલ્ જેવું. આમાંના બીજા પ્રકારમાં કોઈ પણ શબ્દને છેડે અનુસ્વાર આવતો હોય અને પછી બીજો શબ્દ વર્ગીય વ્યંજનથી અને ય-વ-લ-થી શરૂ થતો હોય તો મકાર જેવું ઉચ્ચારણ સામાન્ય રીતે થાય છે એવો પ્રાચીન વૈયાકરણોએ ઉલ્લેખ કર્યો છે. શુક્લયજુઃપ્રાતિશાખ્યમાં મહર્ષિ કાત્યાયન જણાવે છે કે-'अनुस्वारं रोष्मसु मकारः (અ. ૪-૧), अन्तःस्थानामन्तःस्थास्वनुनासिकां परसंस्थानाम् (અ. ૪-૧૦), स्पर्शे परपञ्चमम् (અ. ૪-૧૨)-ર અને ઉષ્માક્ષર પૂર્વે મકારનો અનુસ્વાર થાય છે. ર વર્જ્ય અંતઃસ્થ વ્યંજનની પૂર્વે પછીના અંતઃસ્થના સમાન સ્થાનવાળો અનુનાસિક અંતઃસ્થ, એટલે ય પૂર્વે ઁય્, વ પૂર્વે ઁવ્ અને લ પૂર્વે ઁલ્ થાય છે. સ્પર્શ વ્યંજન પૂર્વે પછીના વ્યંજનના વર્ગનો પાંચમો થાય છે.

મહર્ષિ પાણિનિએ તો સ્પષ્ટ રીતે એમ જણાવ્યું છે કે, अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः (અ. ૮-૪-૫૮), वा पदान्तस्य (અ. ૮-૪-૫૯)-અનુસ્વાર પછી અંતઃસ્થ અને સ્પર્શ વ્યંજનો આવે તો પછીના વર્ણના વર્ગનો અનુનાસિક વ્યંજન થાય. આ અનુસ્વાર જો પદ-વિભક્તિ તેમ જ કાળના પ્રત્યયો લાગી તૈયાર થયેલા રૂપ-અને અવ્યયને છેડે આવતો હોય અને તેના પછી ઉપર મુજબની સ્થિતિ હોય તો વિકલ્પે અનુસ્વાર તરીકે રહે." આમ મ. પાણિનિના સમયમાં લૌકિક ભાષામાં માત્ર પદાંત સ્થિતિમાં આ પ્રમાણે (પાણિનિના મતે અસિદ્ધ દશામાં) વિભાષા પ્રવર્તતી હતી, અપદાંતમાં નહિ.

પં. હેમચંદ્રસૂરિએ એમના સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં-"म्नां धुड्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते (અ. ૧-૩-૩૯) અને शिड्हेऽनुस्वारः (અ. ૧-૩-૪૦)-મકાર અને નકાર જ્યારે પદને અંતે ન હોય ત્યારે તેના પછી જો વર્ગીય વ્યંજન અને 'ર' સિવાયનો અંતઃસ્થ આવે તો પરસવર્ણ થાય અને ઉષ્માક્ષર આવે તો અનુસ્વાર થાય" એવું વિધાન કરેલું છે; છતાં

પ્રાકૃત વિભાગમાં 'वर्गेऽन्त्यो वा (સ. ૮-૧૦-૩૦) એ સૂત્રથી અનુનાસિક વ્યંજનને સ્થળે અનુસ્વાર લખવાની વિભાષા સ્વીકારી છે.

જોડણીની એકવાક્યતા સાધવાને માટે ત્યારે આમાંથી કર્તવ્ય શું થાય છે? પરસવર્ણ કરવાની વ્યાકરણશુદ્ધ પદ્ધતિનો ત્યાગ તો થોડો જ થઇ શકે તેમ છે? જૂનાં લખાણોમાં ઝાઝે ભાગે અનુસ્વારનો પ્રચાર છે; માત્ર ગુપ્તકાલીન લિપિ અને કુટિલ લિપિમાં પરસવર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે; નાગરી લિપિના શિલાલેખોમાં વિભાષા પ્રાપ્ત થાય છે અને જૂની ગુજરાતીના હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં પ્રાયઃ અનુસ્વાર જ જોવામાં આવે છે. બેશક સારલ્ય પણ અનુસ્વારમાં જ છે; ત્યારે આવા સંયોગોમાં માત્ર અનુસ્વારનો જ સ્વીકાર કરવો? આનાથી 'સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કરવી' એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ તો નથી થતો ને? અને માનો કે સર્વત્ર અનુસ્વાર સ્વીકારિયે તો સાનુનાસિક ઉચ્ચાર કિંવા અનુસ્વારના કહેવાતા કોમળ ઉચ્ચારને જોડણીમાં વ્યક્ત કેવી રીતે કરવો?

'भिसो हि हिँ हि (सि. हे ८–३–७) અકાર પછી આવતા તૃતીયા બહુવચનના भिस् પ્રત્યયને સ્થાને કેવળ हि हिँ અને સાનુસ્વાર हिं થાય છે.' વળી 'जस्–शस् इँ–इणय स प्राग्दीर्घा (सि हे. ८–३–२६) નપુંસકલિંગના નામ પછી પ્રથમા બહુવચનના जस् અને દ્વિતીયા બહુવચનના शस् પ્રત્યયને સ્થળે સાનુનાસિક इँ, સાનુસ્વાર इं અને णि આદેશ થાય.' ઉદાહરણથી ખાત્રી થશે કે—

तल्ला जाअन्ति गुणा जाला दे सहिअएहिँ घेप्पन्ति ।

रइकिरणाणुग्गहीआ–इँ होन्ति कमलाइँ कमलाइ ॥

[આમા हिँ, इँ સ્પષ્ટ લઘુ જ ઉચ્ચારાય છે, ગુજરાતીમાં અત્યારે 'મેંડ્યો'માં અને હિંદી 'हँसना'મા જે ઉચ્ચારણ છે તે સરખાવો. છેલ્લા कमलाइनું ઉચ્ચારણ સાનુસ્વાર છે એટલે इम् કરવો એમ પણ હેમચંદ્રસૂરિનો અભિપ્રાય જણાય છે]

આ ઉપરાંત दहिँ, महुँ (જુઓ સિ. હે. ૮–૩–૨૫) અને ताहँ, तुम्हाहँ, अम्हाहँ, सरिआहँ, कम्माहँ (જુઓ સિ હે. ૮–૪–૩૦૦). આ ઉચ્ચા-ણની વ્યાપકતાની ચર્ચા સ્વ ન ભો દિવેટિયાએ પણ કરી છે (જુઓ The Guj Lang & Lit I, પૃ ૩૧૬–૩૩.). સ્વ. દિવેટિયાએ જોકે ત્યા આ ઉચ્ચારણને અનુસ્વારનો જ પ્રકાર માન્યો છે, તે રીતે આ ઉચ્ચારણના 'અનુસ્વારના કોમલ–કોમલતર–કોમલતમ' એવા ભેદ પાડી ચર્ચા કરી છે, પણ વસ્તુસ્થિતિએ એ અનુસ્વાર જ નથી, કિંતુ અત્યત પ્રાચીનકાલથી ચાલ્યું આવતું સ્વતંત્ર ઉચ્ચારણ છે.

દી બ કેશવલાલ હ. ધ્રુવને, આ ઉચ્ચારણનો ભેદ પ્રથમ જણાયેલો જ અને એ માટે જ એમણે એમની જોડણીમાં નીચે મુજબનો નિયમ બાંધ્યો જણાય છે —

"11. The sharp nasal twang should be distinguished from the light nasalized sound, e. g., અસ, આઁસ."

[સ્વ. ન. ભો. દિવેટિયા–'જોડણી'–પરિશિષ્ટ ક

કોમલ સાનુનાસિક ઉચ્ચારથી તીવ્ર અનુસ્વારના ઉચ્ચારનો ભેદ

એઓશ્રીએ એ નિયમો રચ્યા ત્યારે અનુસ્વાર માટે બિંદુ અને સાનુનાસિક કિંવા અનુસ્વારના કહેવાતા કોમલ ઉચ્ચાર માટે સબિંદુ અર્ધ ચંદ્રાકાર સૂચવેલો; પરંતુ એમના 'પ્રાચીનગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ'માં અનુસ્વાર માટે સબિંદુ રેખા ॅ અને સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ માટે માત્ર ચાલુ બિંદુ જ પ્રયોજ્યું છે. સ્વ. પ્રિ. માધવલાલ ભાઇએ અનુનાસિકને માટે પોલા મીંડાની હિમાયત કરેલી. [જુઓ સ્વ. દ્વિવેદિયાની–" જોડણી" પરિશિષ્ટ ચ, પૃ. ૧૭.]

છતાં લેખનમાં અને મુદ્રણમાં અનુસ્વારને સ્થળે જો કોઇએ પોલું મીંડું યોજવાની પહેલ કરી હોય તો તે પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે, અને આ બન્ને ભિન્ન ઉચ્ચારણોને સાર્વત્રિક રીતે અલગ બતાવવા માટે જુદાં ચિહ્નોની અત્યાવશ્યકતા માની હોય તો તે એક અખંડ રાષ્ટ્રલિપિની હિમાયત કરનારી હિંદી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી નિર્માયેલી "લિપિ સમિતિએ." તેના તરફથી સ્પષ્ટ વિધાન કરવામાં આવ્યું છે કે—

[६] पूर्ण अनुस्वार के स्थान पर [°] लगाया जाय और चन्द्रबिन्दु की जगह केवल [˙] लगाया जाय। उक्त अनुस्वार के लिए वज्ञानिक रूप से स्वरहीन ङ्, ञ्, ण्, न्, म् भी लिखे जा सकते हैं.

ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દોના વિષયમાં તો સાનુનાસિક ઉચ્ચારણનો પ્રસંગ અનુસ્વાર પછી ય, વ, લ આવે છે ત્યારે જ સાનુનાસિક ઁય્, ઁવ્, ઁલ્ થતાં આવે છે, જેવાં કે સંયોગ, સંલ્લાપ, સંવાદ વગેરે. બાકીનો વિષય તદ્ભવ શબ્દોને માટે છે. એટલે તત્સમ શબ્દોના સંબંધમાં સાર્વત્રિક એકવાક્યતા લાવવાને માટે આ પ્રમાણે નિયમન હોવું જોઇયેઃ—

૪ (अ). જ્યાં અનુસ્વારના તીવ્ર ઉચ્ચાર જેવું ઉચ્ચારણ હોય તેવા શબ્દોમાં વર્ગીય કોઈ પણ વ્યંજન પૂર્વે વર્ગીય અનુનાસિક વ્યંજન લખવાની સંસ્કૃત વૈયાકરણો-

એ સ્વીકારેલી પદ્ધતિ સ્વીકારવી. ઉદા૦ કર્ડુંણુ, ચઞ્ચલ, કણ્ઠ, દન્ત, સમ્બન્ધ, જડ્ઙ્, તુન્દ, તન્દુરસ્તી, તમ્બૂ વગેરે. વિકલ્પ સ્વીકારવો હોય તો અનુસ્વાર લખવો, અને ત્યાં અનુસ્વારનુ ચિહ્ન ° પોલું મીંડું સ્વીકારવું. સ°બ°ધ, નિબ°ધ વગેરે

(આ) તે જ સંયોગોમાં ય, વ, લ હોય તો તે પૂર્વે સાનુનાસિક ય્ઁ, વ્ઁ, લ્ઁ કરવા એટલે આગલા સ્વર ઉપર સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ બતાવનાર ગુજરાતીમા સર્વમાન્ય બિંદુ સ્વીકારવું, અને ય્, વ્, લ્, બેવડા લખવા. ઉદા૦ સય્યોગ, સંવ્વત, સલ્લાપ વગેરે. વિકલ્પ સ્વીકારવો હોય ત્યારે ઉપર મુજબ સ°યોગ, સ°વત, સ°લાપ.

(ઇ) તે જ સંયોગોમાં ર, શ, ષ, સ, હ આવે તો તીવ્ર ઉચ્ચાર દર્શાવવા પોલુ મીંડુ સ્વીકારવું ઉદા૦ સ°રમ્ભ, સ°શય, સ°શરણ, સિ°હ વગેરે.

દરેક છાપખાનામા ભૂમિતિ વગેરેનું છાપકામ કરવાને માટે બીબાં હોય છે, ત્યા ત્યા અંશ કિંવા ડિગ્રીના ચિહ્ન તરીકે જે ° ચિહ્નવાળું બીબુ હોય છે તે અનુસ્વારને માટે પ્રયોજી શકાશે. મેં મારા કેટલાય ગ્રંથોમા અનુસ્વારને માટે ડિગ્રીના ચિહ્નનો ઉપયોગ કર્યો છે બીબા ગોઠવનારાઓને પણ તેનાથી સમયનો વ્યય નથી; એટલે એને જ અપનાવી લેવુ જોઇયે અને એ સાર્વત્રિક ન બને ત્યાસુધી ચાલુ બિંદુ પ્રયોજાય તે નિભાવી લેવાનુ રહ્યુ સાર્વત્રિક રાષ્ટ્રલિપિ એક થતા આ નવુ ચિહ્ન સર્વસુલભ થઈ પડશે, અને તે પછી સર્વજન-સાધારણ પણ ટેવાઈ જશે.

વિદેશીય ઉચ્ચારણોની ઝિણવટ

વાચનમાળા રિવિઝન કમિટીએ ફારસી અને અરબી શબ્દોના વિષયમાં એક વિચિત્ર જાતનું વલણ બતાવ્યુ છે ત્યાનો નિયમ એ છે કે—

"૩. સંસ્કૃત, ઇંગ્રેજી કે બીજી પરભાષાના જે શબ્દોમાં કંઈ તેમના કોઈપણ ભાગમાં જરાપણ ફેરફાર થયો હોય, તેવા બધા શબ્દોને અસલ શબ્દો ઉપરથી અપભ્રષ્ટ થયેલા ગુજરાતી શબ્દો ગણવા

ફારસી અને અરબી શબ્દોના ઉચ્ચારો ગુજરાતીમાં અસલ પ્રમાણે શુદ્ધ હોય કે તેમાં ફેરફાર થયેલો હોય, તો પણ તેમને અપભ્રષ્ટ ગુજરાતી શબ્દો ગણવા આ પ્રમાણે વરસ, શુકન, ઇન્સાફ, માગશર, મારમ, ખેતર, ઇરાક, ઇજનેર, અંગ્રેજ, વગેરે શબ્દોને ગુજરાતી અથવા અપભ્રષ્ટ ગણવા"

[સ્વ. ન ભો. દિવેટિયા–'જોડણી', પરિશિષ્ટ જ ૧]

આ નિયમનો અર્થ તો એવો જ થાય છે કે ફારસી અને અરબી શબ્દોમાં જરા જેટલો ફેર થતો હોય કે ઉચ્ચારણ એનું એ હોય છતાં પણ તે તદ્‌ભવ બની રહે, એ અપભ્રષ્ટ ગણાય પરંતુ આ આવું વિધાન સર્વસ્વીકૃત બન્યું નથી, અને તેથી જ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળનો 'વિદેશીય શબ્દ ગુજરાતી ભાષામાં કઢંગું ન દેખાય તેમ મૂળને અનુસરતા લખવા," એ ૪થો નિયમ વધુ બંધબેસતો થઈ પડે છે આ રીતે તે શબ્દોની તત્સમતા નષ્ટ નથી થતી, અને તેમ છતાં ગુજરાતી ભાષામાં શક્ય એવા ઉચ્ચારણોને અનુરૂપ તેની જોડણી આવી રહે છે આનો ખુલાસો જોડણીકોશે ઘણી ઉત્તમ રીતે આપ્યો છે કે—

"૩ જે વ્યંજનાંત તત્સમ શબ્દો ગુજરાતી પ્રત્યયો લેતા હોય તેમને અકારાંત ગણીને લખવા

આ નિયમ અંગ્રેજી, ફારસી, અરબી વગેરે ભાષાના શબ્દોને પણ લાગુ પડે છે"

આ નિયમ અંતમાં અકાર ઉમેરાય છતાં તે તે ભાષાના શબ્દોની તત્સમતા અબાધિત રાખવા તરફનું વલણ બતાવે છે, આવી જ સ્થિતિ ફારસી–અરબી શબ્દોમાં કેટલાય શબ્દોમાં વચ્ચે આવતા વ્યંજનની પણ છે કે જેમાં લઘુપ્રયત્ન અકાર 'રણમલ્લ છંદ' અને 'કાન્હડદેપ્રબંધ'ના સમયથી ઉમેરાયેલો પ્રાપ્ત છે. એને આપણે અપભ્રષ્ટ કહી શકિયે તેમ નથી, કેમકે લઘુપ્રયત્ન અકાર જે ઉમેરાય છે

તેનાથી તેના ઉચ્ચારણને બાધ નથી આવતો અને લખાણ જરાયે કઢંગુ થઈ નથી પડતુ અને તેથી જ તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધિવિષયક ઉપર આપેલા બીજા નિયમની નીચેની અનુવૃત્તિ આવશ્યક થઇ પડે છે

૨ (ક) આવા કેટલાય શબ્દોમાં મધ્યે લઘુપ્રયત્ન અકાર જેવો ઉચ્ચાર હોય ત્યા તે શબ્દોમા વ્યજન ખોડો ન લખતા અકાર ઉમેરી જોડણી કરવી. ઉદા૦ અકબર, અખબાર, અફલાતૂન, અમલક, અરજી, અશરફી, આબકારી, આબરૂ, કસરત, કારકુન, કુદરત, ખુશબો, ખિદમત, ગિરદી, ચકમક, ચરબી, જાનવર, તકરાર, પરહેજ, ફારસી, બાદશાહ, બિલકુલ, દૂરબીન વગેરે.

વિવૃત ઍ–ઑ ઊંધી માત્રાથી પ્રદર્શિત કરવા અને Z ઝેડ જેવું ઉચ્ચારણ 'જ઼' નુકતાસહિત લખી પ્રદર્શિત કરવું. ઉદા૦ ડૉકટર, કૉલેજ, ઍકટ, બૅટ, હૉલૅન્ડ, રિવિજ઼ન, સિરીજ઼, વિજ઼િટ વગેરે.

છાપવામા નુકતાવાળા 'જ઼'ની જગા મુશ્કેલી છે, પરંતુ પારસી બાંધવો નુકતાવાળા 'જ઼'થી કાર્ય ચલાવે છે. જોડણીની એકવાક્યતા સાધવા આવા શબ્દોમા 'ઝ'થી ચલાવી લેવામાં આવે છે તે સ્થળે નુકતાવાળો 'જ઼' સ્વીકારાય, તે આવશ્યક છે, એમ ન કરવું હોય તો 'ઝ'થી ભેદ બતાવવા વચ્ચે ટપકાવાળો 'ઝ' કેટલાક છાપખાનાઓમાં હોય છે, તેને સાર્વત્રિક બનાવી લેવો જોઇયે. આ ઉચ્ચારણ ગુજરાતી શિષ્ટ શબ્દોમા જ્યા જ્યાં જ છે ત્યા ત્યા ગ્રામવિભાગોમાં Zના જેવું જ પ્રચલિત છે; એથી જ ગુજરાતી લિપિમા એના સ્વતત્ર સંકેતની જરૂર છે

અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોમાના ગુજરાતીમાં સ્વીકૃત તત્સમ શબ્દોમાં નકારના વિષયમા સાવચેતીની આવશ્યકતા છે. અત્યારે એ વિષયમાં ઘણુ જ અવ્યવસ્થા પ્રચલિત છે. એ વિષયમા ૪થા અનુસ્વાર–અનુનાસિક વિષયની અનુપૂર્તિ તરીકે એક નિયમ નીચે સૂચવૂ છું :—

૪ (૬). અંગ્રેજી શબ્દોમાં 'મ' અને 'ન' સ્પષ્ટ ઉચ્ચરિત થતા હોય ત્યાં તે અર્ધા મ્–ન્ રૂપે લખવા, અનુસ્વાર તરીકે નહિ જ; ઉદા૦ પેન્સિલ, સમન્સ, કૉન્ટ્રૅક્ટર, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, ઇમ્પીરિયલ વગેરે.

—માત્ર ing–ઇંગ અંતવાળા શબ્દોમાં સામાન્ય રીતે સાનુનાસિક દીર્ઘ ઈ ઉચ્ચારાય છે તેવે સ્થળે સાનુનાસિક દીર્ઘ ઈં બિંદુ સાથે લખવી ઉદા૦ બ્લૉટીંગ, બિલ્ડીંગ, પ્રિન્ટીંગ, ડ્રેસીંગ વગેરે.

તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દોમાં ળ

જોકે ઉત્તરા સૈકા સુધીનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોમા લેખનમાં અત્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચરિત થતો જિહ્વામૂલીય 'ળ' ક્યાય ખાસ પ્રાપ્ત થતો નથી, આમ છતા જોડણીના નિયમોના આરંભથી જ એ સર્વ-વ્યાપી 'ળ' ને લેખનમા અને મુદ્રણમા સ્થાન મળી ચૂક્યુ છે. એ ઉચ્ચારણ અતિ જૂનુ છે અને ઋગ્વેદમા ळ્ળ એ એક માત્ર શબ્દમા સારી રીતે વ્યાપક છે. લકારને સ્થળે બોલીમા 'ળ' થવા માત્રથી એને તત્સમ શબ્દોમાથી ભ્રષ્ટ કરી નાખવાની જરૂર નથી. એ જ પ્રમાણે મૂર્ધન્યતર ડ–ઢ ની સ્થિતિ છે ઋગ્વેદમા તે ळ–ळ્હથી જ બતાવાતો; છતા પ્રતિશાખ્યોમાં સૂચવાયા મુજબ એનું ઉચ્ચારણ અર્ધતાલવ્ય અથવા તો સ્વ નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ જેને મૂર્ધન્યતર કહ્યુ છે તે છે, અને બે સ્વરોના મધ્યમા આવેલા 'ડ–ઢ' ને એવા ઉચ્ચારણને અધીન થવુ પડે છે દી. બ કેશવલાલ હ ધ્રુવે પ્રથમ જોડણીમા આ વિશે વિશિષ્ટ સંકેતની જરૂર બતાવેલી:

" 13 The double pronunciaton of ડ and ઢ should be noticed "

[સ્વ. ન. ભો દિવેટિયા 'જોડણી'–પરિશિષ્ટ ર]

[ડ અને ઢ ના બન્ને ઉચ્ચાર જુદા ચિહ્નથી વ્યક્ત કરવા]

એના વિષયમાં અત્યારે ગુજરાતીમા પ્રાતીયતા છે, પણ તે તદ્ભવ શબ્દોના વિષયમા છે, એટલે સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં અવિ-ચ્છિન્ન રીતે ઉચ્ચારાતાં એ ઉચ્ચારણો જેમ હિંદીમા બતાવાય છે તેવી રીતે દી બ કેશવલાલ હ ધ્રુવના બતાવ્યા પ્રમાણે નુકતાવાળા ડ–ઢ થી બતાવાય એ ઇષ્ટ છે. એ સ્થળે નીચેના નિયમ માર્ગદર્શક થઇ પડશે

૫ (ग) સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાતીમાં વપરાતો કેટલાક શબ્દોમાં લ ને ળ બને ઉચ્ચરતિ છે, તેવા શબ્દોમાં વિકલ્પ સ્વીકારવો ઉદા૦ ફલ–ફળ, મલ,–મળ, દયાલુ–

દયાળુ, કૃપાલુ-કૃપાળુ, માયાળુ, જલ-જળ, ખલ-ખળ, બલ-બળ વગેરે.

(આ) સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં જ્યાં જ્યાં મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ સ્પષ્ટ હોય ત્યાં ત્યાં તે નુકતાવાળા ડ઼-ઢ઼ થી બતાવવાં. ઉદા૦ પીડ઼ા, દૃઢ઼, મૂઢ઼ વગેરે.

મૂર્ધન્યતર ડ઼-ઢ઼ ના સંબંધમાં ખાસ નિયમો પ્રવર્તે છે તે વિશે જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ ૧૯૩૦ ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ના સપ્ટેમ્બરના અંકમાં મારા તરફથી અપાયેલો 'મૂર્ધન્યતર ડ઼-ઢ઼ અને જિહ્વામૂલીય ળ' નામનો લેખ અવધારણ કરવો ઉપયોગી થઈ પડશે.

તત્સમ શબ્દોની જોડણીને એકધારી કરવાને માટે ઉપર મુજબ કરી લેવાથી ઘણું સૌકર્ય પ્રાપ્ત થશે.

તત્સમેતર શબ્દોની શુદ્ધિ : સ્વરો

જ્યારથી ગુજરાતી ભાષાની જોડણીને એકધારી કરવાના પ્રયત્નો શરૂ કરવામાં આવ્યા છે ત્યારથી માંડીને અત્યાર સુધીમાં વિદ્વાનોને જો કોઈ પણ પ્રશ્ન સારી રીતે હેરાન કરી રહ્યો હોય તો તે તત્સમેતર શબ્દોમાંના ઇ-ઉ ના પ્રશ્ન, ઐ-ઔ અને વિવૃત એ-ઓ નો પ્રશ્ન એટલો મૂંઝવનારો નથી, કેમકે એમાં એટલી ઝિણવટ નથી; તેમ જ વિવૃત એ-ઓ નો પ્રશ્ન મોટે ભાગે પ્રાંતીય હોતાં એકદેશી જેવો છે. ઇ-ઉ ની મુશ્કેલીનો પ્રશ્ન ગુજરાતી ભાષાના આરંભથી જ છે. દરેક વખતે લહિયો વિદ્વાન નથી હોતો, તેથી કરીને એકનો એક શબ્દ એક ઠેકાણે અમુક સ્વરૂપમાં સ્વરને સાચવતો હોય ત્યારે બીજે જ સ્થળે બીજા સ્વરૂપમાં એ જ સ્વરને સાચવતો હોય. કેટલીક વાર આ જાતની છૂટ ગ્રંથકર્તાએ પણ લીધી છે; અને શ્રી. મધુસૂદન મોદી જણાવે છે તે પ્રમાણે—

"(ખ) કેટલીકવાર અપભ્રંશમાં દીર્ઘસ્વરનું હ્રસ્વીકરણ માત્રામેળ ખાતર કે કોઇ અજ્ઞાત ઉચ્ચારપરંપરાને અનુસરીને પણ કરવામાં આવ્યું હોય છે."

(અપભ્રંશ પાઠાવલીમાં અપ. વ્યાક પૃ. ૨૯).

આ ઉચ્ચારપરંપરાના ભેદને લીધે જ એકના એક શબ્દની ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે ભિન્ન ભિન્ન રીતે જોડણી મળે છે. અપભ્રંશનું વ્યાકરણ જ્યારે બંધાયું ત્યારે તે પૂર્વેનાં બધાં સ્વરૂપોને નિયમબદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો અને પ્રાયઃ સર્વે વિકલ્પોને સ્થાન આપવામાં આવ્યું; પણ પછી ઠેઠ છેલ્લી સદી સુધી એવો કોઈ શિષ્ટ પ્રયત્ન ન થવાને કારણે મધ્યકાળમાં અરાજકતા અથવા શિષ્ટ શબ્દોમાં કહિયે તો વિકલ્પસ્થિતિ પ્રવર્તા કરી. છેલ્લા સૈકામાં ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપને વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. આ પ્રયત્ન કરનારાઓ પાસે તુલનાત્મક અભ્યાસને માટે અત્યારે જેટલી સામગ્રી મળે છે તેટલી ન હોવાને કારણે અમુક વાગ્વિષયક નિયમોને અનુસરીને ચાલ્યાં આવતાં રૂપો અને અણઘડ લહિયાઓને હાથે ઘૂસી ગયેલાં રૂપોનો વિવેક સમઝવામાં ન આવ્યો, અને તેને કારણે કેટલાંયે સ્થળ એવાં રહી ગયાં કે જ્યાં કૃત્રિમ નિયમનો લદાઈ ગયાં; અને તેને જ પરિણામે સ્વ. ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી જેવાએ નીચેના નિયમ જેવા નિયમોની હિમાયત કરી કે–

"(૯) લૌકિક લિપિને આધારે ગુજરાતી શબ્દોમાં ઈ હમેશ દીર્ઘ કરવી અને ઉ હમેશાં હ્રસ્વ કરવું. આ નિયમમાં વ્યગ્રતા ન આવે માટે દીર્ઘ ઊ સમેત કરી લખાતા રૂ ને પણ રુ લખવું."

[સ્વ. ન. ભો. દિવેટિયા–'જોડણી'–પરિશિષ્ટ ગ]

આ પૂર્વે શ્રી. નવલરામભાઈએ બુકકમિટીના નિયમોમાં સુધારો કરી એવો સુધારો સૂચવેલો કેઃ—

" ૭ નાન્યતર જાતિના પ્રત્યયમાં ઉકાર હ્રસ્વ છે.
(ઉં પ્રત્યયમાં ઉપર બધે ઠેકાણે હ્રસ્વ જ છે.)

૮ શબ્દના છેડાનો ઈકાર દીર્ઘ અને ઉકાર હ્રસ્વ લખવો; પણ એકાક્ષરી શબ્દમાંનો ઉકાર દીર્ઘ લખાય છે.

૯ શબ્દને છેડે નહિ આવ્યા હોય એવો ઈકાર કે ઉકાર લખવાનો નિયમ એ છે કે જો તેની પછી લઘુ અક્ષર આવે તો દીર્ઘ, અને ગુરુ અક્ષર આવે તો લઘુ લખવા; પણ બે અક્ષરના શબ્દમાં પછીનો અક્ષર ગુરુ હોય તો પણ એ ઘણું કરીને દીર્ઘ જ લખાય છે.

૧૦ મૂળ શબ્દ ઉપર પ્રત્યય અથવા સામાસિક શબ્દ આવેથી તેની મૂળ જોડણીમા કોઈ નિયમને અનુસરી ફેર પડવા દેવો નહિ, પણ ઇકારાંત શબ્દની પછી સ્વર પ્રત્યય આવે તો હ્રસ્વ કરીને જોડેના સ્વરમા ય ઉમેરાઈ શકે '

(એજન. પરિશિષ્ટ ક)

[ઉપરના ૮ મા નિયમમા કાળા અક્ષરો મારા તરફથી છે, મૂળ લેખકે ચાલુ અક્ષરો જ આપ્યા છે. કાળા અક્ષરો આપવાનુ પ્રયોજન સ્પષ્ટ જણાશે કે ઇ એટલા દીર્ઘ અને ઉ એટલા હ્રસ્વ કરવા જતા સ્વ નવલરામભાઈ જેવાને પણ ભાષામા પ્રવર્તતી સાચી સ્થિતિ તરફ સાચુ લક્ષ્ય આપવુ પડ્યુ છે એ જ પ્રમાણે ૯મા નિયમમાં બે અક્ષરવાળા શબ્દોમા પૂર્વ સ્વર, પછીનો સ્વર દીર્ઘ હોવા છતાયે, દીર્ઘ લખાય છે એમ સ્વીકારવુ પડ્યુ છે આની પાછળ કુદરતી વાગ્વિષયક કોઇ નિયમનો કામ કરી રહ્યા છે એવુ સ્વર્ગસ્થે સ્વીકારેલા આ અપવાદોથી પકડી શકાશે અમારે જોડણીને નિયમિત કરવામા વપરાતા અકુદરતી નિયમો સામે આ માટે જ જેહાદ પોકારવી પડી છે]

અપભ્રંશમા મોટે ભાગે ઇકાર–ઉકાર હ્રસ્વ જ પ્રાપ્ત થાય છે બેશક મૂળ શબ્દોમા જ્યાં દીર્ઘ ઇ–ઉ પડ્યા હોય અને અપભ્રંશની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાના તત્ત્વને હાનિકર ન હોય તો તે દીર્ઘ પડ્યા રહે છે ખરા, જો એને એ લાક્ષણિકતાની અસર નીચે આવવાનુ હોય છે, તો હ્રસ્વ બની જવુ પડે છે.—

" किण्णर–महुरुग्गीअ–मणोहरु
देवखावहि महु पिअअम महि–हरु ॥ १२ ॥"

(અપભ્રંશ પાઠાવલી, પૃ ૧૪૯)

આમા મધુરોદ્ગીત ઉપરથી આવેલો महुरुग्गीअ ઉપરની બને બાબતોને સાચવી લે છે *गीत* શબ્દનો જૂનો દીર્ઘ ઈ, *गीअ*મા પણ ચાલુ રહ્યો છે, ત્યારે મધુરોદ્ગીતમા સધિ થયેલા ઓને અપભ્રંશની

લાક્ષણિકતાએ હ્રસ્વ ઉકારના સ્વરૂપમા આવી જવુ પડે છે મહીધર. પરથી આવેલા મહિ-અરુમા અપભ્રંશની લાક્ષણિકતાએ જ ઇકાર હ્રસ્વ થઈ ગયો છે

અને અપભ્રશની લાક્ષણિકતાને વટાવીને કેટલેક સ્થળે હ્રસ્વ ઇ દીર્ઘ થઈ જાય છે; જેવાં કે —

" सम-रस जाई तक्खणे " (એજન પૃ ૧૫૦)

આમા યાતિ પરથી जाइ ને બદલે છદ जाई માગી લે છે

મધ્યકાલીન ગુજરાતીની બીજી ભૂમિકામાંથી શરૂ થતો करइ ને બદલે करि એ વગેરે પ્રકાર અતિ જાણીતો છે આ ઇકાર હ્રસ્વ જ છે, આમ છતાં દીર્ઘ તરીકે ભાલણની કાદમ્બરીમા કેટલેક ઠેકાણે- આવે છે એનું દીર્ઘાત જૂનું સ્વરૂપ અપભ્રશ કાળમા પણ કોઈ કોઈ વાર મળી આવે છે.—

" घरहिं वइसी दीवा जाली, कोणेहिं वइसी घडा चाली ।"

(એજન પૃ ૧૫૧)

આમાં ज्वालयति-प्रा जालेइ અપ जालइ પરથી जालि થઈ जाली એ જ પ્રમાણે चाली

છતા કેટલાક આવશ્યક વિકલ્પોથી અપભ્રશનુ નિયત સ્વરૂપ લગભગ બધાઈ ચૂકેલું પ્રાપ્ત થાય છે જ. એ પછી મધ્યકાલીન ગુજરાતીની ભૂમિકાઓમાં પણ જો શિષ્ટ લહિયાઓને હાથે નકલ થયેલી હોય છે તો પ્રાયઃ આખા ગ્રથમા મગતચૂકથી અન્યથા ન થયુ હોય તો એક સરખી રીતે ઇ-ઉ સાચવતાં રૂપો મળી આવે છે. આમા પણ વાક્વિષયક નિયમો એક મગ્મુ કામ કરતા હોય છે આ વસ્તુ તદ્દન વ્યુત્પત્તિને લગતો હોઈ તેને જ પ્રધાન રાખી અહીં ચર્ચા કરતા વધુ લખાણ થઈ જવાનો ભય રહે છે, એટલે આટલુ જ દિશાસૂચન કરી મુરકેતીભરેલા સ્થાનોએ આવશ્યક વિકલ્પોથી નિયમન લાવવુ શક્ય છે એ બતાવી પ્રકૃત વિષય પર આગળ વધુ છુ

અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપબંધનમાં ઇ–ઉ ના હ્રસ્વ-દીર્ઘ હોવાપણાનો આધાર મુખ્યત્વે સ્વરભાર ઉપર જ છે વ્યુત્પત્તિ ઉચ્ચાર કે શાસ્ત્ર એ કોઈ અલગ વસ્તુ નથી એ આ પૂર્વે માગ તરફથી બતાવવામાં આવ્યુ જ છે, એટલે ઉચ્ચારણના અંગરૂપે રહેલો આ સ્વરભાર કોઈ બહારની વસ્તુ નથી આ સ્વરભાર તરફ શ્રી નરસિંહરાવભાઈનું ધ્યાન વર્ષો પહેલાં ખેચાયેલું હતું એમણે એમના 'જોડણી' એ નિબંધમાં આ વસ્તુનો સારો ખ્યાલ આપ્યો છે તેમણે ત્યાં બતાવ્યું છે કે —

'Accent (સ્વર) ખરું જોતાં ગુજરાતીમાં લુપ્ત થઇ ગયા જેવો જ છે. પરંતુ છેક જ નાબૂદ થયો નથી વૈદિક સંસ્કૃતમાં સ્વર હતા તે લૌકિક સંસ્કૃતમાં લુપ્ત થયા પરંતુ ગુજરાતીમાં શબ્દોના બંધારણ બનાવવામાં ગૂઢ રીતે પ્રવર્તતું તત્ત્વ એ accent છે તે લાવે ઠેકાણે સૂક્ષ્મરૂપે કોઈક દેખા દે છે અને હેનો ઉપયોગ આમ જોડણીના નિયામક બળ તરીકે કરવાનો છે,"
(જો'ણી'–પૃ ૭૪)

વડોદરામાં ઈ સ ૧૯૧૨ માં ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની બેઠક થઈ તે પૂર્વે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી એક પ્રશ્નાવલી જોડણીના વિષયમાં અન્યાન્ય વિદ્વાનોને મોકલવામાં આવી હતી જે જવાબો આવેલા તે ઉપરથી દી બ કેશવલાલ હ. ધ્રુવ, સ્વ નરસિંહરાવભાઈ, સ્વ સર રમણભાઈ, દી બ કૃષ્ણલાલભાઈ અને ડો આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈની બનેલી કમિટીએ એક નિયમાવલી તૈયાર કરી બેઠક સમક્ષ રજૂ કરી હતી ઇ–ઉકાર સબંધમાંના તેમના નિયમો બહુ સ્વાભાવિક હોવાથી અને સ્વરભારના અતિ નૈસર્ગિક તત્ત્વને સાચવતા હોવાથી અહીં ઉતારું છું —

"(૫) એક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં ઇ ઉ દીર્ઘ કરવા (ઉદા૦ ધી ભૂ, લૂ)

(૬) બહુ સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોની જોડણી કરવામાં શિષ્ટ ઉચ્ચાર ઉપર, અને જ્યાં વ્યુત્પત્તિનો આધાર મળી શકતો હોય ત્યાં વિશેષે કરીને વ્યુત્પત્તિ ઉપર, ધ્યાન રાખવું (ઉદા૦ દૂધ, શીખવું, ઊડવું, ઊઠવું, નીવડવું)

(૭) પ્રાથમિક તદ્દભવ શબ્દો ઉપરથી ઘડાતા શબ્દમા પ્રાથમિક શબ્દની જોડણી રાખવી (દૂધ, દૂધાળી, ભૂલ, ભૂલામણી, શીખવાડવુ ઊડાવવુ, ઊડાવવુ)

(૮) બહુ સ્વરવાળા ઈકારાન્ત, ઊકારાન્ત શબ્દોમા મૂળ શબ્દોને પ્રત્યય લગાડતા ઉચ્ચારમા વિકાર થતો હોય તો તે પ્રમાણે, અગર મૂળ શબ્દની જોડણી કાયમ રાખીને–એમ બે રીતે જોડણી થઈ શકે, પરતુ જોડણી એકધારી રાખવા માટે, અમે મૂળ શબ્દનું સ્વરૂપ કાયમ રાખીને જોડણી કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ (ઉદા૦ નદી + ઓ = નદીઓ, નદિયો જૂ (જોવુ ધાતુનો આદેશ) + ઓ = જૂઓ જુવો પરતુ જોડણી એકધારી રાખવા સારુ નદીઓ, જૂઓ ઇત્યાદિ રૂપો સ્વીકારવા ઠીક છે)'
(ચોથી ગુજ સા પરિ હેવાલ, પૃ ૨૦–૨૧)

આ વિદ્વાનોના નક્કી કરેલા આ નિયમોમા સ્વરભારનું તત્ત્વ કેટલુ'સ્વીકૃત છે એ સમજી શકાય તેવુ છે એકસ્વરવાળા શબ્દોમા ઇ–ઉ ની દીર્ઘતા, તેમ જ બાકીના નિયમોમા પણ ઈ–ઉકારની એક સરખી સ્થિતિ, આ ' તત્ત્વ 'ની પાછળ ' સ્વરભાર 'જ નિયામક છે. વસ્તુસ્થિતિએ ગુજરાતી ભાષાની સ્વરૂપરચનામા ઇકાર અને ઉકારની એક સરખી જ સ્થિતિ છે આવી જ્યા પરિસ્થિતિ છે ત્યા ' ઈ એટલા દીર્ઘ અને ઉ એટલા હ્રસ્વ " એવો બેહૂદો નિયમ આગળ કરવામા આવે તો એમા નૈસર્ગિકતા પર અવલબી રહેલા ભાષાતત્ત્વની કુરબાની થઈ જાય છે એ વિશે તરત જ સમજી શકે તેવી વાત છે

પરંતુ બુકકમિટીથી માંડી છેક જોડણીકોશની નિયમાવલી સુધીની લગભગ બધી નિયમાવલીઓમા ઈકારને અત્યદશામા–એ સાનુનાસિક હોય કે નિરનુનાસિક હોય–ઉભયવિધ દશામા–દીર્ઘ સ્વીકારવામા આવેલ છે, પરતુ ઉકારના શા ભોગ લાગ્યા છે કે એક-સ્વરવાળા શબ્દો સિવાયના બાકીના બધા સયોગોમા સાનુનાસિક કે નિરનુનાસિક ઉકારને હ્રસ્વ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે સ્વરભારની દૃષ્ટિએ ઈ–ઉની એક સરખી દશા છે, આમ છતા ઉપર મુજબ બનેને માટે વિભિન્ન સ્થિતિ સ્વીકારવી એ ઉચ્ચારણના નૈસર્ગિક

તત્ત્વને હોમી દેવા બરાબર છે એવુ સાચા અને નિષ્પક્ષપાત વિચારક-ને તો જરૂર થયા વિના ન રહે આ નિયમનો વિરોધ મારી પહેલાં આજ દિવસ સુધીમા જો કોઇએ કર્યો હોય તો તે ઇ સ ૧૮૯૩-૯૪ ના સુમારમા થયેલા કલાભવનના ચાલુ જોડણીના નિયમોમા. એમાંનો ત્રીજો નિયમ એ હતો કે—

"૩ શબ્દોમા આવતા અન્ત્ય સ્વર ઇ તથા ઉને હમેશા દીર્ઘ લખવા, પણ જો એ શબ્દો સંસ્કૃતમાથી લઇને તેવા ને તેવા જ ગુજરાતીમા મૂકી દીધા હોય તો મૂળ રૂપે જ લખવા. જેમકે, લાકડી, મતિ, ચોપડી, ગતિ, બાજૂ, દારૂ, લાડૂ, વગેરે."

[સ્વ. ન. ભો. દિવેટિયા-'જોડણી'-પરિશિષ્ટ ख]

આ નિયમમાનો ઉત્તરાર્ધ તત્સમ શબ્દોના નિયમન 'માટે છે. આ નિયમ વડોદરામા રચાયા છે એટલે ત્યાં મહારાષ્ટ્રિયોની અંત્ય ઇ-ઉ સંબધી પરિસ્થિતિ લક્ષ્યમા લઈ કામ કરવામાં આવ્યુ છે મરાઠી ભાષાનો તો એક નિયમ જ છે કે શબ્દ તત્સમ હોય કે તદ્દ્ભવ, અંત્ય ઇ અને ઉ દીર્ઘ જ રહે હિંદીમા પણ તદ્દ્ભવ શબ્દોને માટે આવી જ પરિસ્થિતિ છે, માત્ર વિભક્તિઓના પ્રત્યયો લાગતાં જ્યારે સ્વરભાર અંત્ય સ્વર પરથી ખસી પ્રત્યય ઉપર પડે છે ત્યારે એ અંત્ય ઇ-ઉ ને હ્રસ્વ કરવામા આવે છે. કલાભવનના આ નિયમ પાછળ સ્વરભારનું તત્ત્વ જ નિયામક છે. આ જ સ્વરભાર અમુક સંજોગોમા એટલે કે કોઈ પણ વ્યજનમા ન ભળેલા ઇ-ઉ પૂર્વેના સ્વર પર ભાર પડતો હોય ત્યારે હ્રસ્વ જ હોય છે આ વસ્તુ મેં અન્યત્ર વિસ્તારથી બતાવેલી છે. (તે માટે જુઓ અગિયારમા ગુજરાતી સાહિત્ય સમેલનના અહેવાલમાંનો મારો "શાસ્ત્રોચ્ચાર-પરિશુદ્ધ જોડણી" નામનો નિબધ, અને કૌમુદી-માર્ચ ૧૯૩૪-પૃ. ૧૯૩-૨૦૩) આ અપવાદ સિવાયના બધા સજોગોમા અંત્ય સાનુ-નાસિક કે નિરનુનાસિક ઇ-ઉ ગુજરાતીમા દીર્ઘ ઉચ્ચરિત જણાય છે. આની પણ એક વિસ્તૃત ચ "ર્ચા પદાત ઇ-ઈ, ઉ-ઊ" નામના

એક સ્વતંત્ર નિબંધમાં અન્યત્ર કરી છે. (જુઓ વસંત, વર્ષ ૩૦–અંક ૮ મો, પૃ ૨૯૦–૯૮)

આજ દિવસ સુધીની નિયમાવલીઓનું તારણ કાઢિયે તો અંત્ય ઇ–ઉની નીચે મુજબની પરિસ્થિતિ તેમાંથી તરી આવે છેઃ

૧. એક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં અંત્ય ઇ દીર્ઘ;

૨. એક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં અંત્ય નિરનુનાસિક ઉ દીર્ઘ;

૩. અનેક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં અંત્ય ઇ દીર્ઘ;

૪. અનેક સ્વરવાળા તદ્ભવ શબ્દોમાં સાનુનાસિક કે નિરનુનાસિક ઉ હ્રસ્વ.

, જ્યારે ખરી રીતે ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ ખરી પરિસ્થિતિ આ પ્રમાણે રહે થાય છેઃ—

જ્યાં સ્વરભાર ઉપાંત્ય સ્વર ઉપર છે તેવા અસંયુક્ત ઇ – ઉ સિવાયના બીજા બધા પ્રયોગોમાં તત્સમેતર શબ્દોમાં અંત્ય ઈ–ઉ દીર્ઘ છે.*

(આ વિષયમાં વધુ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ વસંત–વર્ષ ૩૧, અંક ૭–૮ નાં પૃ. ૨૧૬–૨૨૭ ઉપર છપાયેલો "ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળની જોડણી" એ નિબંધ જોઈ જવો.)

આ વિષય ઉપર મારા તરફથી જુદે જુદે પુષ્કળ લખવામાં આવ્યું હોવાથી એ સૌની અહીં પુનરુક્તિ કરી લંબાણ કરવા નથી માગતો.

અંત્ય ઇ–ઉ ની ઉપર મુજબની સ્પષ્ટ પરિસ્થિતિ છે. એવી જ

---

* પરંતુ પ્રત્યેક શબ્દોચ્ચારણને બાજુ રાખી વાક્યગત સ્થિતિ તપાસતાં ગુજરાતી ભાષામાં આવતી ઉચ્ચારણસ્થિતિ બધા જ અંત્ય સ્વરોને હ્રસ્વ આપે છે, જેને જ પરિણામે તેવા અંત્ય એ–ઓ અર્ધવિવૃત આવી રહે છે. એટલે સરખી રીતે તેવા અંત્ય ઇ–ઉ હ્રસ્વ જ સ્વીકારાય એમ હવે મને લાગે છે. તા. ૧૨–૮–'૪૪

સરખી' પરિસ્થિતિ અનત્ય એટલે કે શબ્દને છેડે નહિ, પરંતુ શબ્દના અંદરના ભાગમાં આવતા ઇ-ઉ ની છે, આમાં પણ સ્વરભારનું તત્ત્વ નિયામક છે. સ્વ નવલરામભાઇએ બુકકમિટીનો નિયમ સુધારી જે નિયમ રજૂ કરેલો તે આ ચર્ચાના આરંભમાં જ ઉપર આપવામાં આવ્યો છે

"શબ્દને છેડે નહિ આવ્યા હોય એવા ઈકાર કે ઉકાર લખવાનો નિયમ એ છે કે જો તેની પછી લઘુ અક્ષર આવે તો દીર્ઘ. અને ગુરુ અક્ષર આવે તો લઘુ લખવા"

આ નિયમ લગભગ સાર્વત્રિક જેવો છે, પણ તે સ્પષ્ટ નથી. આ સ્થળે દી બ ધ્રુવના નિયમો વધુ સ્પષ્ટતા રજૂ કરે છે —

'9 In *tadbhava* words whereever quality requires it, a long vowel is used e. g., લૂણ, ખૂણો'

[સ્વ ન. ભો. દિવેટિયા-' જોડણી '-પરિ. ઘ.]

[૯ જ્યાં જ્યાં સ્વર આપોઆપ દીર્ઘતા માની લે છે તેવા તદ્ભવ શબ્દોમાં દીર્ઘ સ્વર વપરાય છે.]

આથી આ નિયમને જગાયે આગળ વધવા દઈ શકાય તેમ નથી, કેમકે મોટે ભાગે આવા શબ્દો જે ભાષામાંથી ઊતરી આવેલા હોય છે તેના પારંપરિક અવતરણ ઉપર તેનો આધાર હોય છે; એટલે જ દી બં કેશવલાલ ધ્રુવ વગેરે પાંચ વિદ્વાનોની કમિટીએ નક્કી કરેલો ૬ ઠ્ઠો નિયમ-જે શિષ્ટ ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ ઉપર આધાર રાખવાની હિમાયત કરે છે તે-વાજબી છે. વ્યાકરણ આ વસ્તુનું નિરાકરણ આપી દેશે. આ વસ્તુ ખ્યાલમાં રાખીને જ જોડણીકોશની નિયમાવલીએ નીચેના નિયમ બાંધ્યા જણાય છે કે'—

"૨૨ જ્યાં વ્યુત્પત્તિને આધારે જુદી જોડણી ન થતી હોય તેવા બેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં ઉપાન્ત્ય ઈ તથા ઊ દીર્ઘ લખવા તેમ જ

૨૩ જ્યાં વ્યુત્પત્તિને આધારે જુદી જોડણી ન થતી હોય તેવા બેથી વધારે અક્ષરના શબ્દોમાં ઈ કે ઉ પછી લઘુ અક્ષર આવે તો તે દીર્ઘ લખવો અને ગુરુ અક્ષર આવે તો હ્રસ્વ લખવા.

—ગુજ વર્ના સો. ના કાચા ખરડામા આ નિયમોને એક કરીને ૧૪ મો નિયમ આપ્યો છે તે પણ આ જ મતલબનો છે

મુદ્દે આમા કૃત્રિમતાને સ્થાન ન હોવુ જોઇયે આ બધા કાર્યોમા કારણ–ભાવે સ્વરભાર રહેલો હોવાથી જે મૂળસ્વરૂપમાંથી વિકાર થઇને શબ્દ ઉતરી આવે છે તેમા જ એ તત્ત્વ એક સરખી રીતે કામ કર્યે આવે છે, એટલે ગુજરાતીની જોડણીને માટે નવુ નિયમન ખાસ કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી જોડણીકોશની નિયમાવલીમાના ૨૦ મા નિયમના અપવાદમા કુવારુ, દુભાર, કુવર કુવરી, સુંવાળુ એ શબ્દોમા અનત્ય ઉકારને સાનુનાસિક દશામાયે હ્રસ્વ રાખવાનો જે પ્રયત્ન થયો છે તે એટલે જ અસ્વાભાવિક થઈ પડે ગુજરાતી ભાષાનુ બધારણું એવુ જણાય છે કે સાનુનાસિક ઈ હોય કે ઉ હોય જ્યા જ્યા એ ઉચ્ચરિત થાય છે ત્યા દીર્ઘ હોય છે કદાપિ એના પછી સ્વરભાર માચવતો સ્વર આવ્યો હોય તો ત્યા એ અનગ પદો પડયે સ્વરભાર બને સ્વરો પર એક સરખી રીતે પડે[1] આના જેવી જ સ્થિતિ પ્રાથમિક શબ્દો ઉપરથી ઘડાતા શબ્દોમા તે પછી તદ્ધિત પ્રત્યયો કૃત્પ્રત્યયો કે કાળના પ્રત્યયો કે કર્મણિના–પ્રેરકના પ્રત્યયો લાગી ઘડાતા હોય ત્યા–પ્રવર્તે છે સ્વ નરનરામભાઈ, દી બ કેશવલાલ ધ્રુવ વગેરેની ચોથી ગુજ સા પરિ માટેની કમિટીએ એના નિર્ણયને અનુસરી, આઠમી ગુજ સા પરિ સમક્ષ રજૂ થયેલી નિયમાવલીમા સ્વ સર રમણભાઈએ, તેમ જ સ્વતત્ર રીતે સ્વ શ્રી નરસિંહરાવભાઈએ કોઇપણ સયોગોમા આમ સ્વર ન ફેરવવો એવો નિર્ણય આપેલો છે (આની વિસ્તૃત ચર્ચા–'શાસ્ત્રોચ્ચારપરિશુદ્ધ જોડણી' નામક ઉપર ઉલ્લિખિત નિબધમા કરી છે)–જોડણીકોશની નિયમાવલીએ એક જ

૧ આ વિધાન પણ એકલા શબ્દને ઉદ્દેશી છે વાક્યગત સ્વરૂપમા અસ્વરિત શ્રુતિમા આવતા ઇ–ઉ હ્રસ્વ જ ઉચ્ચરિત થાય છે એમ અનુભવ ઉપરથી જણાય છે સાધિત શબ્દોમા આ વાક્યગત સ્વરૂપ લક્ષ્યમા લેવુ જોઇયે

પ્રકારના આ નિયમના બે ભાગમાં પાડી નાખી એક ઠેકાણે સ્વરને અવિકૃત રાખવાની હિમાયત કરી છે, જ્યારે બીજે સ્થળે હ્રસ્વ કરવાનો મત આપ્યો છે. એના ૨૨મા નિયમનો અપવાદ આ પ્રમાણે આપ્યો છે કેઃ—

'અપવાદ ૧—વિશેષણ પરથી થતાં નામ તેમ જ નામ પરથી બનતાં ભાવવાચક નામોમા મૂળ શબ્દની જોડણી કાયમ રાખવી.'

જ્યારે ૨૫ મો નિયમ એવો આપ્યો છે કેઃ—

'૨૫. પ્રાથમિક શબ્દો પરથી ઘડાતા શબ્દોમાં તથા ધાતુનાં પ્રેરક અને કર્મણિ પ્રયોગનાં રૂપોમાં પ્રાથમિક શબ્દ અથવા ધાતુની મૂળ જોડણી કાયમ ન રાખતાં ઉપર કલમ ૨૩ તથા ૨૪ પ્રમાણે જોડણી કરવી.'

—એટલે સ્વર હ્રસ્વ કરી નાખવો. પ્રાથમિક શબ્દો પરથી ઘડાતા શબ્દોમાં જ તદ્ધિત, કૃત્, કાળના પ્રત્યયો, તેમ જ કર્મણિ-ભાવે-પ્રેરકના પ્રત્યયો લાગી થતાં રૂપોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. વિશેષણ પરથી નામો બને કે નામો પરથી ભાવવાચક નામો બને એ થોડી કોઈ જુદી પ્રક્રિયા છે? આ વિષયમાં મારો અંગત મત એવો છે કે તેવાં સંયોગોમાં સ્વરમાં ફેરફાર ન કરવો; આમ છતાં એમ સ્વીકારિયે કે ફેરફાર કરવો જ તો **વિશેષણ પરથી થતાં નામો અને નામો પરથી થતાં ભાવવાચક નામોને પણ એક સરખી રીતે કામ કરતી એ પ્રક્રિયાની હેઠળ લાવવાં.** ગુજ. વર્ના. સો. ના કાચા ખરડાએ તો આ વિષયમાં નીચે મુજબ વિકલ્પ સૂચવી જનતા સમક્ષ ન્યાયનું છાબડું રજૂ કરી દીધું છેઃ—

હજી ત્યાગ થયો નથી. જોડણીકોશે એ નિયમને સત્ય સ્વરૂપે સુધારી પ્રચારમાં મૂકી અરાજકતા દૂર કરી છે.

પ્રાકૃત કાળથી ચાલ્યો આવતો, ઇ-ઉ ને જોડાક્ષરો પૂર્વે હ્રસ્વ રાખતો નિયમ પણ તત્સમેતર શબ્દોમાં સર્વસ્વીકૃત થઈ ચૂક્યો છે. આ પુરાણા નિયમોને અવલંબીને જ જોડાક્ષર ઢીલો બનતાં પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘ થવાપણું ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યું છે. આમ છતાં હજી કેટલાય શબ્દો રહી ગયા છે કે જેમાં જોડાક્ષર રહી ગયો છે. 'ફિક્કું-ફીકું, ચિટ્ઠી-ચીઠી, ટિપ્પણ-ટીપણ' જેવા શબ્દો એમ છતાં વિકલ્પે હજી પ્રચારમાં છે પણ ખરા. આ ઉપરાંત ત્રણ કરતાં વધુ સ્વરવાળા શબ્દોમાં ઇ-ઉ નો આધાર વ્યુત્પત્તિ ઉપર અને વ્યુત્પત્તિની મદદ ન હોય ત્યાં શિષ્ટ ઉચ્ચાર ઉપર નિયંત્રિત છે. આ ઉપરથી ઇ-ઉ વિષયક નીચેના નિયમો તરી આવે છે:—

વીંછી, કોડી, વીજળી, વિનન્તી–વીનતી, કળી, માંખી, માટી, સળી, ઓસરી; વરૂ, રૂ, બરૂ, ચરૂ, કે લૂ–ટહૂ, કામરૂ, જૂ, ચાલુ, લાગૂ, રજૂ, આળસૂ, લૂ, ટપૂ, બાબૂ, બાપૂ, વગેરે.

અપવાદ—અંત્ય અસંયુક્ત ઈ–ઉ પૂર્વે સ્વરભાર હોય તેવા શબ્દોમાં ઇ–ઉ હ્રસ્વ છે. ઉદા૦ ભાઇ, કાંઇ, કોઇ, રાઇ, પાઇ, બાઇ, જનોઇ, સાંઇ, ખાઇ; (ભાવવાચકનો 'આઇ' લાગે તેવા)–લડાઇ, ચડાઇ, મીઠાઇ, લુચ્ચાઇ, ('ઇ'ની પહેલાં અવ્યય રૂપ કૃદંતોમાં પ્રકૃતિમાં 'આ' હોય ત્યારે) સમાઇ, મૂંઝાઈ, ફૂંગાઈ; ચડાઉ,, લડાઉ, ખટાઉ, ચલાઉ, કમાઉ, ભાઉ, ગાઉ, વગેરે; તેમ જ થાંઉ, જાંઉ, કમાંઉ (થાઊં જાઊં, કમાઊં; તે સ્થળે મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં દીર્ઘતા છે તે તત્સમ લેખે વિકલ્પે સ્વીકાર્ય.)

વ્યુત્પત્તિનો આધાર હોય ત્યાં એ મુજબ વ્યુત્પત્તિ ઉપર આધાર રાખવો; ઉચ્ચારભેદને લીધે વિકલ્પ સ્વીકારવો પડે તો સ્વીકારવામાં કશો બાધ ન હોય ઉદા૦ ઊપર–ઉપર, પીયર–પિયર–પીહર, દીયર–દિયર, ભીતર, વિનન્તી–વિનતી, ઉછ્ર્‌ડું,–ઉરછડું, સૂતાર, લુહાર, ગુવાર, ચીતરવું, ઊતરવૂ, ઊધરવૂ, ગૂજરાત–ગુજરાત, મિજલસ, સૂબેદાર, હીચકારૂ, હિલચાલ, કિલકિલાટ, ખિસકોલી, ટીપણિયો, વગેરે.

૧૦. શબ્દમાં આવેલા જોડાક્ષરથી જો આગલા ઇ–ઉ–ને ધડકારો લાગતો હોય તો ત્યાં ઇ–ઉ હ્રસ્વ છે. ઉદા૦ કુદરત, હિસ્સો, ગુસ્સો, ખુલ્લૂ, બિલ્લો, ગુણ્ડાઇ, જિન્ક્રોડી, વાજિન્ત્ર વગેરે; પણ ફિક્કૂં–ફીકૂં, ચિઠ્ઠી–ચીઠી વગેરેમાં જ્યા જોડાક્ષર વિકલ્પે ઉચ્ચરિત હોય ત્યાં વિકલ્પ એથી ઊલટૂ લઘુપ્રયત્ન 'ય'કાર પૂર્વે સ્વર ધડકારો ખાતો નહિ હોવાથી ત્યાં સ્વરવિકૃતિ ન થાય ઉદા૦ દીસ્યો, પીસ્યૂં, વગેરે.

૧૧. દીર્ઘ ઈ–ઊ વાળા પ્રાથમિક શબ્દો પરથી ઘડાતા શબ્દોમા અનંત્ય દીર્ઘ ઈ–ઊ અવિકૃત રહે ઉદા૦ ગરીબાઇ, વકીલાત, ચીકણાઇ, ચીકાશ, મીઠાઇ, મીઠાશ, જૂઠાણૂ, ભૂલામણી, શીખામણ, ઊતરડ, ઊઠાડે, શીખાડે, મૂકાવે, થૂકાય, શીખાય; પીવડાવે, પીવાડે, ઊડાડે, તેમ જ દૂધપાક, ભૂલથાપ, બીજવર, હીણ કમાઉ, એ વગેરે સામાસિક શબ્દો.

૧૨. શબ્દના બંધારણમાં ઈ પછી સ્વર હોય તો ત્યાં લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ છે તે યશ્રુતિ વિકલ્પે બતાવવી; એવાં સ્થળોએ તેમ છતાં ઇ તો હ્રસ્વ જ છે ઉદા૦ દરિયો–

ઓ, કડિયો-ઓ રેંટિયો-ઓ, ઘોડિયું-ઈાં, ઘોતિયું-ઈાં; ઘડિયાળ-આળ, કાઠિયાવાડ-આવાડ, નાળિયેર-એર અથવા નાળિયર-અર, રૂપિયો-ઓ, વગેરે.

ઉપર ૬ઠ્ઠા અને ૭મા નિયમમા સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક ઉકારને 'ઇ'ની માફક જ દીર્ઘ રાખવાનો નિર્ણય રજૂ કરવામા આવ્યો છે. વ્યુત્પત્તિ આવા સંયોગમાં દીર્ઘતા અર્પે છે એની પુનરુક્તિ અહીં કરવા માગતો નથી; માત્ર એટલું કહેવા માગુ છું કે નિરનુનાસિક દીર્ઘ ઊકાર જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની કિંવા મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાની બધી જ ભૂમિકાઓ અને ક્રુકકમિટીએ નિયમો કર્યા ત્યાંસુધી શિષ્ટ લહિયાઓને હાથે લખાયેલાં લખાણોમાં પ્રયુક્ત છે. જૂની ગુજરાતી પ્રતિઓ સાથે જે જે વિદ્વાનો બહોળા સંપર્કમાં આવ્યા છે તેઓ આ વસ્તુસ્થિતિથી જરાયે અણજાણ નથી. એ જ કારણે ગુજરાતી ભાષાના સમર્થ વિદ્વાન દી. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવે નીડરપણે પોતાના લેખનમાં દીર્ઘ ઊકાર પ્રયોજ્યો છે. સ્વ. કવિ નર્મદાશંકરે તો વર્ષો પૂર્વે એમનાં અને એમણે સંપાદિત કરેલાં કાવ્યોમાં સાનુનાસિક દીર્ઘ ઊંકાર પ્રયોજેલો એ એમનાં એ પુસ્તકો જેવાથી જાણી શકાય છે. ભાષામાં કામ કરતાં કુદરતી તત્ત્વોને મચડી નાખવાથી ભાષાસ્વરૂપ નષ્ટ થાય છે એ વસ્તુ જરૂર અસહ્ય હોવી જોઇયે જોડણીકોશે ઘણાખરા નિયમોમાં ભાષાના અસલ સ્વરૂપને સાંચવી આપી ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી ભાષાભાષીઓ ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે તે ઉપકારને ભાષાનાં ઉપરિનિર્દિષ્ટ ઉપયોગી તત્ત્વનાં સમાવેશથી પૂર્ણતાએ પહોચાડશે એવી આશા કયો હૃદયવાળો વિદ્વાન સેવે નહિ ?[૧]

૧. છતાં આજે હવે હું અંત્ય ઉકારની દીર્ઘતાનું સમર્થન કરવા તૈયાર નથી. વ્યુત્પત્તિથી એવો પ્રત્યેક શબ્દ સ્વરભારને કારણે દીર્ઘ ઊકારવાળો આવે છે છતાં વાક્યગત સ્થિતિમાં, અગાઉ નવી પાદટીપોમાં બતાવ્યા પ્રમાણે, એ

વિભક્તિજન્ય ફેરફારના નિયમો

વિભક્તિના પ્રત્યયોમાંના કે કાળના પ્રત્યયોમાંના સ્વરાદિપ્રત્યયો અંગને લાગ્યા બાદ અંત્યવર્ણમાં સંયુક્ત નથી થતા હોતા ત્યારે એવા એ પ્રત્યયોના આદિસ્વરને અવિકૃત રાખવાનું વલણ સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે છે. આમાં માત્ર સરળતા સિવાય બીજું કાંઇ પણ હોઈ ન શકે. 'જોડણીકોશ'માં આવા વિભક્તિજન્ય ફેરફારોને માટે નીચે મુજબનું નિયમન પ્રાપ્ત થાય છે:

"૨૬. વિભક્તિ કે વચનના પ્રત્યયો લગાડતાં કે સમાસ બનાવતાં શબ્દની મૂળ જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદા૦ નદી–નદીઓ, નદીમાં ઇ૦. સ્રી–સ્રીઓ, સ્રીને. ઇ૦. ખૂબી–ખૂબીઓ. બારીબારણાં.

૨૭. ક. કરીએ, છીએ, ખાઇએ, ધોઈએ, સૂઇએ, જોઇએ, હોઇએ, મારીએ એવાં ક્રિયાપદનાં રૂપો બતાવ્યા પ્રમાણે લખવાં. પણ થયેલું, ગયેલું, સચવાયેલું, એવાં રૂપો દર્શાવ્યા મુજબ લખવાં.

ખ. જુવો, ધુવો નહિ પણ જુઓ, ધુઓ લખવું. તેમ જ ખોવું, રોવું જેવા ઓકારાંત ધાતુઓમાં ખુઓ, રુઓ, લખવું. અને જુએ છે, ધુએ છે, ખુએ છે, રુએ છે, જોયેલું, જોતું, ખોયેલું, ખોતું, ધોયેલું, ધોતું વગેરે રૂપો દર્શાવ્યાં મુજબ લખવાં.

ગ. સૂવું, પીવું, જેવા ક્રિયાપદોમાં સૂએ છે, સૂઓ, સૂતું, સૂતેલ, સૂનાર અને પીએ છે, પીઓ, પીતું, પીધેલ, પીનાર એ પ્રમાણે લખવું."

આમાંના પ્રથમ ૨૬મા નિયમમાં આપેલા કિસ્સામાં નિયમન કરવાની આવશ્યકતા કેમ ઊભી થઇ વારુ? જેઓ ઉચ્ચારણથી વાકેફ છે તેઓ આ કિસ્સામાં સ્પષ્ટ નિહાળી શકે છે–અનુભવી શકે છે

હ્રસ્વ 'ઉ" બતાવે છે. માત્ર 'ઉ'નું આ નથી, બધા સ્વરો હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત થાય છે. સરખાવો, અર્ધવિવૃત કિંવા હ્રસ્વ વિવૃત એ–ઓ. અર્વાચીન ગુજરાતીની દયારામ સુધીની પહેલી ભૂમિકામાં આ તત્ત્વ હતું એ અર્વાચીન બીજી ભૂમિકામાં આજ હ્રસ્વ સ્થિતિમાં ઉચ્ચારાતું ઊતર્યું છે એવું ભાષાંનો વધુ ઊંડો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે એ મારે સ્પષ્ટપણે સ્વીકારવું જોઇએ.

કે અંગ અને પ્રત્યય વચ્ચે નિયમમાં આપેલી સ્થિતિ કરતાં કંઈ જુદું ઉચ્ચારણ વ્યક્ત–અતિવ્યક્ત છે. આ ઉચ્ચારણ તે લઘુપ્રયત્ન યકાર છે. આ લઘુપ્રયત્ન યકાર આપણે સંસ્કૃતના કાળથી વાપરમાં લેતા આવ્યા છિયે બે સ્વરોનો જ્યારે પણ સંયોગ નથી થતો, પ્રગૃહ્ય દશા રહે છે, ત્યારે વચ્ચે લઘુપ્રયત્ન યકારનું અને કેટલાક સંયોગોમાં લઘુપ્રયત્ન વકારનું અસ્તિત્વ રહે છે વૈયાકરણોએ એનું અસ્તિત્વ વિકલ્પે સ્વીકાર્યું છે આ નિબંધના આરંભમાં જ દેવા ઇહ, દેવાયિહ એવા વિકલ્પનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે પ્રત્યયોમાં તો મધ્યકાલીન ગુજરાતીની બીજી ભૂમિકાથી પ્રત્યયોના આરંભમાં લઘુપ્રયત્ન યકાર અસ્તિત્વ ધરાવવા લાગ્યો હતો, અને ચોથી ભૂમિકામાં તો એ ખૂબ વ્યાપક થઈ ગયો હતો. મહાભારત–પદબંધ, ગ્રંથ ૧ લામાં લીધેલા હરિદાસના 'આદિપર્વ'ની સં ૧૭૧૭ વાળી પ્રતમાં અનેક સ્થળે પ્રત્યયોમાં આ યકાર પ્રયોજાયેલો છે, એવી તો અનેક હાથપ્રતો પ્રત્યયમાં લઘુપ્રયત્ન યકાર આપે છે

"ધૃતરાષ્ટ્ર રાયિ તેડયા મુનિવર પ્રેમિ પૂજા કીધી
અમ સેવક જાણી માગિયિ હમ રાયિ આજ્ઞા દીધી ૧
રહો ઋષિ આશ્રમ્ય આપણી બળાવો અમ તન
વિનય કરી યારિ કહ્યું નરપતિ માન્યૂ મુનિયિ વચન ૨
યે જોઇયિ તે સુરકનિ માગયો એ છૂ અમ તમારિ શરણ્ય"

" ઇકારાંત શબ્દને સ્વરપ્રત્યય આવે ત્યારે ઇ દીર્ઘ રાખીને તે સ્વર લખવો, પણ હ્રસ્વ ઇ કરીને ય ઉમેરે તોએ ચાલે,-જેમ, નદી, નદીઓ અથવા નદિયો. "

[સ્વ. ન. ભો. દિવેટિયા: 'જોડણી,' પરિશિષ્ટ ક]

સ્વ. નવલરામભાઇએ બુકકમિટીના ૭-૮-૯ એ નિયમને સુધારી જે ચાર નિયમ સૂચવેલા તેમાંના દસમા નિયમમાં ઉપરની મતલબનો જ વિકલ્પ સૂચવેલો. (જુઓ ત્યાં જ છેલ્લો નિયમ.) સ્વ. નરસિંહરાવની અમલ પ્રજ્ઞામાંથી આ વિષય છટક્યો નથી. એમણે 'જોડણી' એ નિબંધમાં પૃ. ૭૪-૭૬ પર આવશ્યક ચર્ચા વિસ્તારથી આપી છે. એમની આખી ચર્ચાનો સાર એ છે કે જો શબ્દના અંત્ય સ્વરને દીર્ઘ રાખવામાં આવે તો લઘુપ્રયત્ન ય-વની જરૂર નથી. અર્થાત્ જો સ્વરભાર અંગના અંત્ય સ્વર પર હોય તો પ્રત્યયમાં ય-વશ્રુતિ નથી; પણ ય-શ્રુતિ ઉચ્ચરિત થતાં જ પૂર્વનો અંત્ય દીર્ઘ ઇ-ઊ હ્રસ્વ થઇ જાય છે. ક્રિયાપદના વર્તમાનકાળ પ્રથમ પુરુષ બહુવચનમાં તો 'લખિયે' એમાં પ્રત્યય 'ઇયે' જ તેમણે સ્વીકાર્યો છે, 'લખીએ' એવો 'ઇએ' પ્રત્યય નહિ જ.

તૃતીયા-સપ્તમીના 'એ' પ્રત્યય પહેલાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપે લઘુપ્રયત્ન ય્શ્રુતિ આકારાંત નામો પછી પણ રહેલી છે એ ઉપર આપેલા અવતરણમાંના શંકાસ્પદ 'રાયિ-રાયિં-' એ શબ્દથી સમઝાય છે. એકારાંત-ઓકારાંત શબ્દો પછી એ જ સ્થિતિ છે; માત્ર ઔકારાંત શબ્દો પછી એ આવતાં વશ્રુતિ જણાય છે.

દીર્ઘ ઈ-ઊ છેડે હોય એવાં નામોને હિંદી ભાષામાં તો વિભક્તિના બધા પ્રત્યયો લાગતાં એ અંત્ય ઈ-ઊ હ્રસ્વ કરી નાંખવાનું વલણ છે. વસ્તુસ્થિતિએ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગતાં જે રૂપો તૈયાર થાય છે તે સમસ્ત દશાનાં રૂપો છે. 'મનોમુકુર' (ભાગ ૧, પૃ. ૫૨૨-૨૪) માં સ્વ. નરસિંહરાવભાઇએ આ વિષયને સ્પર્શ કર્યો છે. સમસ્ત દશાનાં રૂપોમાં ગૌણિકાર્ય સ્વાભાવિક-અતિ સ્વાભાવિક છે.

પ્રત્યય લાગતાં સ્વરભાર છેક પ્રત્યય ઉપર આવી રહે છે, એની અસરે અંત્ય સ્વર જો દીર્ઘ હોય તો હ્રસ્વ થઇ જાય છે જો કે સ્વ નરસિંહરાવ ' વહુઓ ' માસીઓ'મા ઊકારને હ્રસ્વ કરવાના વલણના નથી, સબબ કે સ્વરભાર ઊ ઉપરથી નથી ખસતો એમ એઓ માનતા હતા મને તો જણાય છે કે આ ઉદાહરણોમા પણ સ્વરભાર કુદરતી રીતે અત્ય ઓકાર ઉપર ચાલ્યો જાય છે, એને અંગે લઘુપ્રયત્ન વકારવાળા ' વહુવો, ' ' માસુવો ' જેવા રૂપો ફલિત થાય છે. જ્યારે એ જ નિયમે આ, ધ, ઉ અતવાળા શબ્દો પછી સ્વરાદિ પ્રત્યયોના આરભમા યશ્રુતિ અનુભવાય છે

ક્રિયાપદોનાં રૂપોમા પણ આવી સ્વાભાવિક ય-વશ્રુતિ, એ રૂપો સમસ્ત દશાના હોવાથી છે જ, અને એનુ સમર્થન સ્વ શ્રી નરસિંહરાવ ભાઈએ સારી રીતે કર્યું છે. (જુઓ ' જોડણી, ' પૃ ૯૧.)

આ બધી ચર્ચા ઉપરથી પ્રથમા વિભક્તિના બહુ વચનના 'ઓ' પ્રત્યયને માટે ગુજરાતી ભાષામાં અતિ સ્વાભાવિક એવો નીચેનો નિયમ આવી રહે છે; પ્રચલિત રૂઢિને અધીન રહી સ્વ. કવિ નર્મદાશકર અને કલાભવનની નિયમાવલીની જેમ, તેથી જરા વિશદ સ્વરૂપે લાચારીથી તેમાં વિભાષા ગણવી પડે છે

૧૩. અ. નામિકી વિભક્તિનો બ. વ નો 'ઓ' પ્રત્યય લાગતાં હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ઈકારાંત નામ પછી 'ઓ'માં લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ છે તે વિકલ્પે બતાવવી ઉદા૦ મતિયો-ઓ. દીર્ઘ ઇ-ઈકારાંત નામોને આ 'ઓ' તેમ જ તૃતીયા-સપ્તમીનો 'એ-એ' લાગતાં સ્વરભાર ઉપરથી હટી પ્રત્યયાંતર્ગત સ્વર પર જતો હોવાથી ઈ-ઉ હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત થાય છે, ત્યાં એ વિકલ્પે હ્રસ્વ કરવા. ઉદા૦ નદીયો-ઓ તેમ જ નદિયો-ઓ. ઉકારાંત નામોમાં 'ઓ' પ્રત્યય લાગતાં વશ્રુતિ છે

તે એ જ રીતે વિકલ્પે બતાવવી. ઉદા૦ વહૂવો–ઓ, વહુવો–ઓ.

વિભાષાદ્વારા બતાવવામાં આવેલાં ઉપરનાં રૂપો ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અનિવાર્ય છે. એ જરાએ અશુદ્ધ નથી. બેશક લેખનમાં સર્વ–સાધારણોને એ માફક ન આવે; પરંતુ ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ કોઇના તરફથી પણ પ્રયોજવામાં આવે તો એ જરાયે અપરાધી નથી; એવા પ્રયોગમાં સ્વેચ્છાચાર નથી; અને ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણમાં એનો નિર્દેશ–વ્યુત્પત્તિ વગેરે અચૂક આવવાનાં, કેમકે પરંપરાગત ઉચ્ચાર અત્યાર સુધી વિકલ્પ વિના ગુજરાતીઓના ઉચ્ચારણમાં સચવાઇ રહેલો છે.

તૃતીયા—સપ્તમીનો એકાર અને વર્તમાનકાળ (અને વિધ્યર્થ) પ્રથમ પુરુષ બહુવચનના પ્રત્યય 'ઇયે'–માંનો એકાર સાનુનાસિક પણ ઉચ્ચારિત થાય છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતીના અભ્યાસકોને આ ઉચ્ચારણ જરાયે અપરિચિત નથી. છેક અપભ્રંશ કાળથી એ ઉચ્ચારણ વિકલ્પ સ્વરૂપે મોજુદ છે. ચોથી વિભક્તિના અર્થના 'ને 'માં પણ એ જ રીતે એ જૂનું ઉચ્ચારણ છે. તળ ગુજરાતમાં મૂળે સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ લગભગ બધા જ સંયોગોમાં લુપ્તપ્રાય છે એટલે એનો અનુભવ નહિ થતો હોય; પણ કાઠિયાવાડમાં એ ઉચ્ચારણ સારી રીતે વ્યાપક છે. તૃતીયા–સપ્તમીના 'એ' માનું સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ ફક્ત જ્યારે ઓકારાંત નરજાતિ અને ઊકારાંત નાન્યતર જાતિના શબ્દને લાગતાં આ પ્રત્યય એમાં અંતર્ગત થઇ રહે છે, જેમકે 'ઘોડે', 'ગાડે' વગેરે, ત્યારે જરાયે ઉચ્ચરિત, કોઇ પણ સંયોગોમાં નથી થતું; અલગ રહેતાં ખાસ રહેતું છે; જેમકે 'ઘોડાયેં,' 'ગાડાયેં,' 'ઘોડાએં,' 'ગાડાએં.' સાનુનાસિક પ્રત્યયો તૃતીયા–સપ્તમીના "મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક"માં છે તે અભ્યાસકોની જરાયે જાણ બહાર નથી, અને છેક દયારામ સુધી એ ભાષામાં એક સરખા સ્વરૂપે પ્રયોજાયા છે. ખુદ દલપતરામભાઇએ પણ એ ભેદ નોંધ્યો છે તેનો ઉલ્લેખ આ નિબંધના આરંભમાં

'વાણીઆને છોકરે લાકડી મારી' અને 'વાણીઆનેં છોકરે લાકડી. મારી' એવા અર્થભેદવાળાં બે વાક્યથી કરવામાં આવ્યો છે. આમ એ ઉચ્ચારણની શક્યતા માટે જરાયે શંકાને સ્થાન નથી. વધુ વિસ્તૃત ચર્ચા મારા તરફથી સ્વતંત્ર રીતે અપાયેલા "અનુસ્વાર અને અનુનાસિક" એ નામના સ્વતંત્ર નિબંધમાં આપવામાં આવી છે, તે તરફ અભ્યાસકોનું ધ્યાન ખેંચું છું. (જુઓ 'વસંત' વર્ષ ૪૫, પૃ. ૧૮૧–૧૮૨.) આ ઉપરથી જે નિયમો તરી આવે છે તે નીચે પ્રમાણે છે. આ ઉચ્ચાર અત્યારે હવે પ્રાંતીય છે એ નિર્વિવાદ છે, એટલે એને વિભાષા-દ્વારા સ્થાન* આપીને પણ ગુજરાતી ભાષાના ઈતિહાસમાં જીવંત રાખવું જોઇયે:—

આ (૧) તૃતીયા તેમ જ સપ્તમીનો 'એ' પ્રત્યય લાગતાં અલગ રહે છે ત્યારે પ્રત્યયમાં લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ છે તે વિકલ્પે બતાવવી. ઉદા૦ રમાયે–એ, મતિયે–એ, નદીયે––એ તેમ જ નદિયે–એ, લીંબૂયે–એ તેમ જ લીંબુયે–એ, ઘોયે–એ વગેરે.

(૨) ઓકારાંત શબ્દને લાગતાં યશ્રુતિને બદલે વશ્રુતિ છે તે વિકલ્પે બતાવવી. ઉદા૦ સૌવે–એ.

(૩) તૃતીયા–સપ્તમીના ઉપરના 'એ'માં અપભ્રંશના વારાથી સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ ચાલ્યું આવે છે તે વિકલ્પે બતાવવું. ઉદા૦ નદીયે–એ, તેમ જ નદીયેં–એં, નદિયે–એ તેમ જ નદિયેં–એં; રામે–રામેં; રથે–રથેં,

નોંધ:—આ પ્રત્યય જેના અંતમાં છે તેવાં અવ્યયોમાં પણ તે તે સ્થળે વિભાષા સ્વીકારવી. ઉદા૦ માટે–ટેં, જ્યારે–જ્યારેં, વગેરે.

(૪) દ્વિતીયા–ચતુર્થીના 'ને'માં પણ આ સાનુનાસિક

ઉચ્ચારણ છે તે વિકલ્પે બતાવવું ઉદા૦ રામને–નેં, તેમ જ અવ્યયોમાંના મૂળ ઇકારવાળા અને–નેં, ને–નેં.

૬ આખ્યાતિકી વિભક્તિઓમાં વર્તમાન (અને આજ્ઞાર્થે તથા વિધ્યર્થે) પ્રથમ પુરુષ બહુવચનમાં લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ તેમ જ અપભ્રંશકાલથી ચાલ્યું આવતું સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ છે તે બન્ને વિકલ્પે બતાવવાં. જાણિયે–યેં, જાણિએ–એં

નોંધ –'જાણીએ' એમ દીર્ઘ ઈ કારવાળું રૂપ સ્વરભારના નિયમ મુજબ કેવળ અસિદ્ધ છે, એટલું જ નહિ, કોઈ પણ કાળે કોઈ પણ સંયોગોમાં એ ઇકાર દીર્ઘ ઉચ્ચરિત થતો નથી, તેથી એ સર્વથા અસ્વીકાર્ય છે.' ₁'

સ્વગત ક્રિયાપદોના સ્વાભાવિક રૂપો તરફ સ્વ નરસિંહરાવભાઈ સિવાય અન્ય જોડણીકારોએ તદ્દન ઉપેક્ષાવૃત્તિ જ સેવી છે એમ કહિયે તો તેમાં જરાયે વાંધાપડતું નહિ લાગે સ્વ કવિ નર્મદાશંકરે 'જોવું' ક્રિયાપદમાં જૂઓ–જુવો' એવો વિકલ્પ જોયેલો, પણ એમનું એ વશ્રુતિનું દર્શન જરા વિકૃત હતું એમ એમણે 'જૂઓ' –માં સ્વીકારેલા ઊમ-થી સમઝાય છે ઉચ્ચારણમાં ઉકાર હ્રસ્વ જ છે. અને ખરું જોતાં જે જે પ્રસંગોમાં યશ્રુતિ અને વશ્રુતિ વ્યક્ત થાય થાય છે ત્યાં ત્યાં 'ય–વ' પૂર્વેના સ્વરમાં 'ય–વ' થવાને કારણે સ્વરમાં કોઈ પણ જાતની વિક્રિયા થતી નથી લેખનમાં વિકલ્પદીર્ઘ દીવના સ્વીકારિયે છતાં સ્વર હ્રસ્વ જ ઉચ્ચરિત થાય છે એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રહે તો વાંધાપડતાં ક્રિયાપદોના રૂપોમાં એકવાક્યતા મેળવવામાં જરા પણ મુશ્કેલી આવે તેમ નથી 'જોડણીકોશ'માં ય–વશ્રુતિને સંમાનવામાં નથી આવી, તેમ જ 'સૂ'–'પી' ક્રિયાપદોમાં અસ્વાભાવિક દીર્ઘતા રાખવાનો અનુરોધ કર્યો છે, એનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો વિસંવાદ ઊભો થવાનો જરાયે ભય નથી રહેતો સરળતામાં જેમ કૃત્રિમતા ન જોઈયે તેં જ રીતે સ્વીકૃત રૂપોમાં સરળતા

મારી પણ ન જવી જોઇએ એ તત્ત્વનો જરાયે અનાદર કરી શકાય નહિ આપણે જ્યારે આકારાન્ત ક્રિયાપદોના આજ્ઞાર્થ અને વર્તમાનકાળ બીજા પુરુષના બહુવચનોના રૂપો ઉચ્ચારિયે છિયે ત્યારે આકાર ઉપર સ્વરભાર પડવાને કારણે પ્રત્યયનો ઓકાર દીર્ઘ ઓકારરૂપે ઉચ્ચરિત નથી થતો, એ હ્રસ્વ બની જાય છે, એટલુ જ નહિ પણ લઘુપ્રયત્ન અકારયુક્ત લઘુપ્રયત્ન વ-સ્વરૂપે ઉચ્ચરિત છે. એવી જ સ્થિતિ ઓકારાન્ત ક્રિયાપદના વિકલ્પ રૂપોમાં છે ઓકારાન્તના વર્તમાનકાળ ત્રીજા પુરુષમા અને બીજા પુરુષ એક વચનમાં મધ્યકાલીન ગુજરાતીના જોઇ વગેરે રૂપો પરથી ઊતરેલા 'જોય' વગેરે રૂપોની જેમ જ આજ્ઞાર્થ (અને વર્તમાનકાળ) દ્વિતીય પુરુષ બહુવચનના 'જોવ' વગેરે રૂપો વ્યુત્પન્ન થાય છે બધા જ ક્રિયાપદોના કર્મણિ રૂપોમા પણ અગ આકારાન્ત બનતુ હોવાથી 'મૂકાય' વગેરે રૂપો સ્વાભાવિક ઉચ્ચરિત થાય છે એકારાંત ક્રિયાપદોમા પણ વર્તમાનકાળના રૂપોમા પુષ્કળ વિભાષા અને તે પણ સ્વાભાવિક પ્રવર્તે છે

બધા જ ક્રિયાપદોના ભવિષ્યકાળ પ્રથમ પુરુષના બહુવચનમા વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ આવી જ વિભાષા પ્રવર્તે છે, તે 'ઇશૂ'-'ઈશૂ'-'અશૂ' પ્રત્યયની„ એ જ રીતે દ્વિતીય ભૂત કૃદંતના 'એલૂ' પૂર્વે અ-આ-ઓ આવતા યશ્રુતિ છે જો કે 'જોડણીકોશ'ના ત્યા યશ્રુતિ જ સૂચિત છે, આમ છતા ઉચ્ચારણ કેટલેક સ્થળે એકારસ્વરૂપે મૂળના એકારને લીધે થાય છે, એટલે ત્યા પણ વિભાષા અનિવાર્ય છે સૂરત તરફના 'ગયલું' 'સમાયલુ' વગેરે જોડણી કરે છે આવી જોડણી કરવાનું મુખ્ય પ્રયોજન 'એલૂ' પૂર્વેના સ્વર પર ભાર આવવાને કારણે (અને દ્વૈતીયિક સ્વરભાર 'લૂ' પર જવાને કારણે વચ્ચેનો) એકાર હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત થાય છે તેમા રહેલુ છે એ ઉચ્ચારણ બહુ જ થોડા ભાગમાં હોવાથી જોડણી કદાચ ન સ્વીકારવામા આવે, છતા સૂરતી ઉચ્ચારણ તરીકે તેને વ્યાકરણમા સ્થાન મળવુ તો જોઇયે જ. સ્વ કમળાશંકરભાઈએ આ ઉચ્ચારણને સંમાન્યું છે, એને ઉવેખવાની

પણ કોઈ જરૂર ન હોય. દેશના મોટા ભાગમાં થતાં ઉચ્ચારણને લક્ષ્યમાં લઈ નીચે મુજબની નિયમાવલી* આ ક્રિયાપદોના સંબંધમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. એમાંનું એક પણ ઉચ્ચારણ અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી એમ કોઈથી પણ કહી શકાશે નહિ:—

ઇ. જો, ધો, લો, સૂ, લૂ, રો, ખો, એ ધાતુઓનાં વર્તમાનકાળનાં રૂપોમાં અંત્ય સ્વરનો એ-ઓ પ્રત્યય પહેલાં હ્રસ્વ 'ઉ' થાય છે, ત્યાં પછીના સ્વરમાં લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ છે તે વિકલ્પે બતાવવી. ઉદા૦ જુવે-એ, સુવે-એ, લુવે-એ; તે જ રીતે જુવો-ઓ વગેરે.

વિશેષ:—જો, ધો, લો, રો, ખો એનાં 'હો' જેવાં રૂપાખ્યાન પણ વર્તમાનકાળમાં થાય છે તે પણ વિભાષાદ્વારા સ્વીકારવાં: જોય, ધોય, લોય, ખોય; તેમ જ બીજા પુરુષમાં (વર્તમાન અને આજ્ઞાર્થમાં) બહુવચનમાં જોવ, ધોવ, લોવ, રોવ, ખોવ. માત્ર 'હો' ને માટે બીજા પુરુષ બહુવચનમાં 'હો' એવું એક રૂપ વધારવાનું સ્વીકાર્ય છે.

ઉ. આકારાંત ક્રિયાપદોમાં વર્તમાનકાળ (તેમ જ આજ્ઞાર્થ)નો હ્રસ્વ 'ઓ' પ્રત્યય સામાન્ય રીતે લઘુપ્રયત્ન 'વ' -રૂપે દેખાય છે તેને વિકલ્પે સ્વીકારવો. ઉદા૦ જાવ-જાઓ, થાવ-થાઓ, મૂંઝાવ-મૂંઝાઓ.

ઊ. 'દે' અને 'લે'નાં રૂપોમાં દિયે-દિએ-દે-દ્યે, લિયે-લિએ-લે-લ્યે, દિયો-દિઓ-દો-દ્યો, લિયો-લિઓ-લો-લ્યો; અને 'પી' તેમ જ 'બ્હી'નાં પિયે-પિએ, પિયો -પિઓ, બિહયે-બિહએ, બિહયો-બિહઓ.

વિશેષ:—'પી' અને 'બ્હી'નાં પિવે, પિવો, બિહવે, બિહવો એવાં વશ્રુતિવાળાં રૂપો જતાં કરાય એમ નથી.

ૠ. ભૂતકૃદંત (દ્વિતીય)ના 'એલૂ' પૂર્વે અ-આ-ઓ હોય ત્યારે લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ છે, અને દેશના કોઇ ભાગમાં ત્યાં 'યે' ને બદલે 'ય' ઉચ્ચાર પણ છે; એને વિભાષાદ્વારા સ્વીકારવાં. ગયેલૂં-ગએલૂ-ગયલૂં, સમાયેલું-સમાએલું-સમાયલું, ધોયેલૂ-ધોએલૂ-ધોયલૂં, વગેરે

'સો' અને 'લૂ'ના જ અર્થનો લઘુપ્રયત્ન હકારવાળો 'લ્હો' ધાતુ બાકી રહે છે તેના 'સો-લૂ' જેવા રૂપો ઉપરાંત 'દોહ' જેવા રૂપો પણ ઉચ્ચરિત છે; એ રૂપો પણ વિભાષાદ્વારા સ્વીકાર્ય રહે.

વિવૃત એ-ઓ

ગુજરાતી ભાષામાં થોડી પ્રાંતીયતાને બાદ કરિયે તો કાઠિયાવાડમાંના ગોહીલવાડ-ઝાલાવાડ ઉપરાંત તળ-ગુજરાતના મોટા ભાગમાં ઝાઝે ભાગે અનાદિ દશામાં 'એ-ઓ'નુ પહોળુ કિંવા સ્વ. નરસિંહરાવભાઇએ જેને માટે 'વિવૃત' એવી સંજ્ઞા વાપરી છે તે ઉચ્ચારણ પણ પ્રાપ્ત થાય છે..સોરઠ અને હાલારના વતનીઓ આ ઉચ્ચારણથી જો કે પરિચિત નથી, છતા ત્યાં પણ અમુક સંયોગોમાં વિવૃત ઉચ્ચારણ 'એ'માં સચવાયેલુ છે; બેશક એને તદ્દન વિવૃત ન કહી શકાય; પણ એ 'સંવૃત' નથી, એટલે એને 'અર્ધ વિવૃત' કહી શકાય. આ ઉચ્ચારણ તે પ્રથમ પુરુષ બહુવચન-વર્તમાનકાળમાં તો 'ઇયેં' સાનુનાસિક અંત્ય એકારવાળો પ્રત્યય, તૃતીયા સપ્તમીનો સાનુનાસિક 'એ', અને એ પ્રત્યય ધરાવતા અવ્યયો 'આટેં, જ્યારેં, ત્યારેં' વગેરેનો અંત્ય સાનુનાસિક 'એં,' અને સાનુનાસિક અનેં-નેંનો અંત્ય 'એ' 'અર્ધ વિવૃત' છે, છતા એ 'એં' માહેલી સાનુનાસિકતા પ્રાંતીય હોવાથી—બેશક તે ઉચ્ચારણ અપભ્રંશકાલથી ચાલ્યુ આવે છે છતાં—જોડણીમાં ખાસ મહત્ત્વ અથવા તો વિશિષ્ટતા ધરાવતું નથી, પરંતુ અનંત્ય દશામાં એ બે પ્રાંત સિવાય દેશના મોટા ભાગમાં ઉચ્ચરિત થતું ઉચ્ચારણ વ્યક્ત કરવાને માટે ચાલુ લખાણમાં જરા પણ

પ્રયત્ન નથી. 'જોડણીકોશે' જો કે નિયમાવલીમા એ ઉચ્ચારણ બતાવવાની આવશ્યકતા નથી જોઈ, છતા શબ્દકોશમા એ ઉચ્ચારણ ધરાવતા શબ્દોને એ ઉચ્ચારણ વિનાના એક સરખા સ્વરૂપવાળા શબ્દોથી જુદા પાડવા તે તે શબ્દની બાજૂમા મોટો ક્રૉસ કરી બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે આ ઉચ્ચારણ તરફ સ્વ કવિ નર્મદાશંકરથી માડી ધ્યાન ખેચાયુ છે એમણે એવા શબ્દોમાં પૂર્વાવસ્થામા હકાર હોવાની સંભાવના કરેલી; પણ એનું સ્પષ્ટ નિદર્શન તો સ્વ નરસિંહરાવે એમના સને ૧૮૮૮ મા લખેલા 'જોડણી' વિષયક નિબંધમા પ્રથમ કરાવ્યુ એમણે એમના સને ૧૯૦૫ વાળા નિબધમા પણ આ વિષયની બહુ સુંદર મીમાસા કરી છે. વ્યવસ્થિત રીતે આ ઉચ્ચારણ થાય છે એ એમણે બતાવ્યુ છે શબ્દના પૂર્વ સ્વરૂપમા અઇ અઉ હોય અને સ્વરભાર જો અકાર ઉપર પડતો હોય તો તેવી રીતે થયેલા એ-ઓ વિવૃત ઉચ્ચરિત થાય છે. આ સામાન્ય નિયમ છે એ જ વિષયની વધુ સારી મીમાસા શ્રી ચૂનીલાલ વર્ધમાન શાહે કરી છે એક અતિ વ્યાપક છતા કોઈના ખ્યાલમા ન આવેલો નિયમ શોધી આપવાનો એમનો પ્રયત્ન ખરેખર પ્રશસ્ય છે એ નિયમ આ છે —

"એ અને ઓ ગુજરાતી શબ્દોમા છૂટા હોય કે વ્યજનની સાથે મળેલા હોય પણ તેની સાથે જો કોમલ અનુસ્વાર જોડાયેલો હોય તો એ અને ઓ વિવૃત બને છે

એ અને ઓ ઉપર, તેની પાછળ આવતા અનુનાસિક વ્યજનનુ વજન (વાસ્તવિક રીતે કે ઉચ્ચાર્યાના દોષથી પણ) જો પડતુ હોય તો તે વિવૃત ઉચ્ચારાય છે.

ઉદાહરણો — સોંઘણ, પહોંચ-પોંચ, વૅાંગણ, હૅાંગ, સૅાંગ, ગેંડો, ફેંટ, સૅાંપ, પૅાંક, વૅાંગ, (વ્યગ), રહેંટ-રેંટ, ગૅાંધ, મેંસ ઇત્યાદિ ".

બૅણ, રૅણી, પૅાણી, ચૅન, મૅામ, સૅન (સૈન્ય), જૅન (જૈન), નૅન, વ્હૅન, જૅમ ઇત્યાદિ "

[બુદ્ધિપ્રકાશ વર્ષ ૮૧, અં. ૨, પૃ. ૨૫]

સાનુનાસિક ઉચ્ચારણની અસર નીચે દબાયેલા 'એ-ઓ'ની વિવૃતના આમ પકડવી લગભગ સહેલી થઈ જાય છે. અરબી-ફારસી ઉપરથી ઊતરી આવેલા અને અપભ્રંશમાંથી હિંદી-ગુજરાતીમાં ઊતરી આવેલા-જેમાંના હિંદી શબ્દોમાં અઇ-અઉ ઉપરથી આવેલો ઐ-ઔ છે તેવા શબ્દોના સામ્યે પણ કેટલાક ગુજરાતી શબ્દોમાં 'એ-ઓ'-નો વિવૃત ઉચ્ચાર પકડી શકાય; તેમ છતાં પણ ઘણા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અદ્યાપિ અનિશ્ચિત હોવાથી સર્વસાધારણ રીતે એ ઉચ્ચારણ પકડી ન પણ શકાય. આવી સ્થિતિમાંથી ઉગાર ત્યારે જ થાય કે વ્યવસ્થિત રીતે લેખનમાં જુદા ચિહ્નથી એ ઉચ્ચારણ વ્યક્ત થતું હોય, 'જોડણીકોશ'માં પણ ભિન્ન ઉચ્ચારવાળો શબ્દ નથી તેની જોડણી તો ચાલુ એકારની માત્રાથી જ બતાવવામાં આવી છે. મારી જન્મભૂમિ સોરઠ (કાઠિયાવાડ) હોવાથી હું સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારું છું કે 'જોડણીકોશ'માં વિવૃત ઉચ્ચારણવાળા શબ્દોની જોડણી શુદ્ધ ન કરવામાં આવી હોય તેવા કેટલાય શબ્દોમાં વિવૃત ઉચ્ચારણ છે કે નહિ એ હું જાણી શકતો નથી. ભાષામાં બહોળા પ્રમાણમાં વ્યાપક એવા ઉચ્ચારણનો ચાલુ લેખનમાં પ્રચાર થઈ જાય, એટલું જ નહિ, પણ શબ્દકોશોમાં વિવૃત 'એ-ઓ'ને સ્વતંત્ર વર્ણાનુક્રમમાં સ્થાન મળે તો જ આ ઉચ્ચારણ જળવી શકાશે. શ્રી. ચૂનીલાલ વ. શાહે સાચો જ ભય વ્યક્ત કર્યો છે કે—

"પહેલાં બોલી લોકોના ઉચ્ચારણના વારસારૂપે જનતાને મળતી અને તેમાં કેળવણીથી ભાષા-શુદ્ધિ આવતી. શિક્ષણ મોટે ભાગે મુખદ્વારા અપાતું અને ઉચ્ચારણોનો વારસો-ઉછરતી પ્રજાને મળ્યા કરતો. હવે મોટે ભાગે પુસ્તકોના વાચનદ્વારા શિક્ષણ અપાય છે અને પરીક્ષાઓ લેખનદ્વારા લેવાય છે, તેથી ઉચ્ચારણનો સીધો વારસો ઓછો થતાં વિવૃત ઉચ્ચારો સંવૃતના તરફ ઢળતા જાય છે. લેખનમાં વિવૃત ઉચ્ચાર માટે અવળી કે ઉલટાવેલી માત્રા કોઇ કોઈ લખે છે. પરંતુ હાલની ઝડપી છાપકળા કદાચ એ પદ્ધતિને આગળ વધવા નહિ દે એમ લાગે છે." [એજન પૃ. ૨૬]

દી૦ બ૦ કેશવલાલ ધ્રુવે જોડણીમાં એની આવશ્યકતા બતાવી જ છે —

"10 The close and open sounds of the vowels એ and ઓ should be distinguished e g ગેગ ।ગ એક ઍમ"

[સ્વ૦ ન૦ ભો૦ દિવેટિયા 'જોડણી'—પરિશિષ્ટ]

સ્વ૦ નર્મદાશંકર, સ્વ૦ નવલરામભાઈ, સ્વ૦ વ્રજલાલ શાસ્ત્રી અને સ્વ૦ પ્રિ૦ માધવલાલભાઈએ પણ એની નિશ્ચિતતા જળવાઈ રહે એ માટે અલગ ચિહ્નની આવશ્યકતા માનેલી. સ્વ૦ નરસિંહરાવ અને વિદ્યમાન પ્રો૦ બળવંતરાય ઠાકોર પણ લેખનમાં એની આવશ્યકતા સ્વીકારતા છે,[1] માત્ર તત્સમ અંગ્રેજી શબ્દોના જ નોંધાઈ રહે એટલું પર્યાપ્ત નથી, પ્રાંતીય ભેદ ભલે વિભાગ્યા હો તોય અત્યારે તો વણ છે એ ઉપરથી ફલિત થતો નિયમ આ છે —

૧૪. જે જે પ્રાંતમાં 'એ-ઓ'ના વિવૃત ઉચ્ચારણ છે ત્યાંના વિદ્વાનો એ ઉચ્ચારણ ઊંધી માત્રાથી બતાવે. જ્યાં આ ઉચ્ચારણ નથી જ[2] ત્યાં સંવૃત એ-ઓ રાખે. ઉદા૦ વૅર-વેર, પૉઠો-પોઠો,[3] મૅલૂ-મેલૂ, બ્હૅરો-બ્હેરો, બ્હૅલૂ-બ્હેલૂ, નૅણુ-નેણુ; વૅણુ-વેણુ, રૅણ-રેણ, ઘૅન-ઘેન, ઍથી-એથી, મૉર-મોર, ડ્હૉળૂ-ડ્હોળૂ, મૉડ-મોડ, ચૉરસ

---

૧ સંવૃત અને વિવૃત ઉચ્ચારણ એ-ઓના અત્યાર સુધી એકલા દીર્ઘ જ જાણવામાં આવ્યા છે, પણ ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ જોતાં તે હ્રસ્વ પણ છે. અહીં આપેલા ચારે પ્રકારના ઉદાહરણોથી એ સ્પષ્ટ થશે: દેખ્યું, દૅખાડ્યું, વેચ્યું, વૅચાયું, ધોયું, ધૉવાયું, 'સોંપ્યું' 'સૉંપાયું'. ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપમાં શબ્દને અંતે આવતા એ-ઓ હ્રસ્વ વિવૃત છે સિવાય કે ઉત્તર ગુજરાતમાં ક્રિયાપદોને અંતે 'એ'નો 'ઇ' થયો હોય. જેવું 'મારિ' જેમ

તા૦ ૧૨-૮-'૪૪

–ચોરસ, ચૉક–ચોક, ગૉખ–ગોખ, કૉઠ–કોઠ, કૉડી–કોડી, સૉપે–સોપે, કૉણુ–કોણુ, કૉળિયો–કોળિયો, નૉમ–નોમ, નૉખૂ–નોખૂ, ગૅરત–ગેરત, ગૅબ–ગેબ, ઍબ–એબ, હૅરાન–હેરાન, કૅાલ–કોલ, ઝૅર–ઝેર, કૅર–કેર, ચૉપડી–ચોપડી, વગેરે.

આજે સ્વીકારાયેલી વિકલ્પ જોડણી એક વખત એવો આવશે કે અમે સોરઠના અને હાલારી કે કચ્છીઓ પણ લખી શકીશુ ગુજરાતી ભાષાના વારસામા ઉચ્ચારાયેલુ આ ઉચ્ચારણુ શબ્દકોશોમા સ્પષ્ટ નોંધાય તો કેટલો ઉપકાર કર્યો કહેવાય? શ્રી લલ્લુભાઈ ગોકળદાસ પટેલે એમના ગુજરાતી કોશમાં આ ઉચ્ચારણવાળા શબ્દો નોંધ્યા છે પણ તે તરફ ઘણાનું ધ્યાન ગયુ નથી

કેટલીક પ્રકીર્ણતા

લેખનની શિથિલતાને અંગે ઉચ્ચારણ 'ઍ–ઑ' એવુ થતુ હોવા છતા અઇ–અઉ' એવી જોડણી જાણ્યે–અજાણ્યે થયા કરે છે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી નિયમાવલીમાં 'ઐ–ઔ' સ્વરૂપે એવા શબ્દો લખવાનુ વિધાન પ્રાપ્ત થાય છે એનું જ અનુસરણ 'જોડણીકોશ'માં અને ગુજ વર્ના સો ના કાચા ખરડામા છે સરળતા પણ 'ઐ–ઔ' સાથે લખવામા મદદગાર થાય છે આ નિયમનું સપૂર્ણાશે પાલન કરવાને માટે વર્તમાન પ્રથમ પુરુષ બ વ નો 'ઇયે' લાગતા પૂર્વે અકાર હોય તો ત્યા પણ ઐ જોડણી કરવી આવશ્યક બને છે એમ ન કરવામા આવે તો તેટલા પૂરતી અવ્યાપ્તિ આ નિયમમા બાધિત થાય એથી પ્રાપ્ત થતો સપૂર્ણ નિયમ આ છે

જૈયે–થૈયે (માત્ર રૂઢિ આમાં વિભાષા હઇયે, જઇયે, થઇયે એટલી અર્પે.) જઈ, થઈ, હઈ, લઈ તેમ જ ગઈ તેમાં ઇકાર હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત થાય ત્યારે જૈ, થૈ, હૈ, લૈ, ગૈ એવી જોડણી વિકલ્પે સ્વીકાર્ય હોય. તે જ રીતે વિકલ્પે હૈં–અહીં, ન્હૈં–નહીં, ત્હૈં–તહીં, જ્હૈં–જહીં, તેમ જ જૌં (જણ પણ, તે રીતે હૌં–હણ, લૌં–લણ, થૌં–થણ.)

તત્સમેતર શબ્દોમાં અનુસ્વારના કહેવાતા તીવ્ર ઉચ્ચાર (વસ્તુસ્થિતિએ વૈદિક કાળથી ચાલ્યા આવતા અનુસ્વાર)ને માટે સામાન્ય બિંદુ જ સ્વીકૃત છે. સુધારેલી નાગરી લિપિમાં અનુનાસિક કિંવા અનુસ્વારના કહેવાતા કોમળ ઉચ્ચાર માટે અલગ ચિહ્ન યોજવાની સરાહના કરવામાં આવી છે. અનુસ્વારને માટે બંગાળીમાં છે તેવું વર્ણની જમણી બાજૂએ ૦ એ ચિહ્ન રાખવું એવી ભલામણ થઈ છે, છતાં સ્વ. પ્રિ. માધવલાલભાઈએ અનુનાસિક માટે સૂચવેલું અને વિદ્યમાન પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર અનુસ્વારને માટે વાપરે છે તેવું ૦ પોલું મીંડું વધુ સરળ છે. તત્સમ શબ્દોમાં ક્યાં અનુસ્વાર અને ક્યાં પરસવર્ણ કરવો એ બતાવવામાં આવ્યું છે. એ જ નિયમ તત્સમેતર શબ્દોમાં પણ સ્વીકાર્ય હોવો જોઇયે; તો જ એકવાક્યતા આમ કરી શકાય. આ રીતે—

૧૬. તત્સમેતર શબ્દોમાં અનુસ્વાર (ના તીવ્ર ઉચ્ચાર)ની નિયમ ૪ (અ–આ–ઇ)માં જણાવ્યા મુજબની જોડણી કરવી. ઉદા૦ ગન્દૂં–ગ°દૂં, દર્ઙ્ગ–દ°ગ, મણ્ડવૂં–મ°ડવૂં વગેરે. 'મંડવૂં'માં સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ પણ છે, ત્યાં 'મંડવૂં' 'મંડયો' એવી જોડણી વિકલ્પે સ્વીકાર્ય. અનુનાસિક (કિંવા અનુસ્વારના કહેવાતા કોમલ) ઉચ્ચારણને ચાલુ બિંદુથી જ વ્યક્ત કરવું. ઉદા૦ માંડવૂં, વાંચવૂં, હીંડવૂં, વગેરે.

૧૮ નારીજાતિના નામ આગત શબ્દોમા આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનમા અને મૂળ પ્રકૃતિમા મ તમીનો इ પ્રત્યય (જૂની ગુજરાતીનો) હનો તેવા સ્થળે વિકૃત થઈ ઊતરી આવેલો લઘુપ્રયત્ન યકાર વિકલ્પે બતાવવો ઉદા૦ આખ્ય-ખ, ગત્ય-ત, ચાલ્ય-લ માજણ્ય-ણ, લાવ્ય-વ, ૮ગ્ય-ર બાગ્ય-ચ કાઢ્ય-ઢ ઘેગ્ય-ર ગામ્ય-મ વગેરે. તેમ જ ઉપ યૂ-લૂ હેઠ્યૂ-ઠૂ નીચ્યૂ-ચૂ વચ્યૂ-ચૂમા વિભાષા સ્વીકારવી

(દ્વિતીય ભૂતકૃદતની વિભાષા માટે જુઓ ૬૩ ૩)

૧૯ ઉપર સિવાયના બીજા પ્રયોગોમા લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ હોય તે યથી બતાવવી ઉદા૦ ગયો હસ્યો ગયો જોયૂ, ખોયૂ વગેરે

નોંધ —કેટલાક શબ્દોમા ઘ-ગ-ડ-ન-ળ ને બદલે યશ્રુતિની ભ્રાંતિ થાય છે ત્યા મૂળરૂપ જ કાયમ રાખવુ ઉદા૦ બાયડી, કાગડો, ભમરડો પાગણૂ મારઙુ મણી દોરડ, ખાડણી, શેરડી-શેરડી, દગણૂ ચારણી વગેરે (ફગણૂ, ચાળણી એ ઉચ્ચાર-વિરુદ્ધ છે. મૂર્ધન્યતર ણુ' પૂર્વે લઘુપ્રયત્ન અકારવાળો જિહ્વામૂલીય ળ ઉચ્ચારવો અસંભવિત છે એથી જ ળ ને સ્થળે ર સ્વાભાવિક આવી જાય છે)

૨૦ તત્સમેતર શબ્દોમા સકાર પછી ઈ એ કે ય આવતા સકારનો શ ઉચ્ચારાય છે તેનો વિકલ્પે સ્વીકાર કરવો ઉદા૦ હશી-સી, બેશી-સી બેસે સે, વશ્યો-સ્યો ડોશી-સી માશી-સી, એંશી-સી, એંશ્યાશી-સી

૨૧ એ ઉપરાત બીજે જ્યા જ્યા વિકલ્પોચ્ચારણ છે ત્યા બધેય વિભાષા સ્વીકારવી ઉદા૦ દશમૂ-દસમૂ, બારશ-સ તેરશ-સ, વીશ-સ ત્રીશ-સ ચાળીશ-સ પચાશ-સ ઘારશ-સ વગેરે પણ શાક મા રૂઢ શ જ રાખવો

૨૨ જ્યા જ્યા હકારનુ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ છે તેવા તત્સમેતર શબ્દોમા હકાર પૂર્વેનો વ્યજન અકાર-રહિત અથવા અકાર-સહિત એમ બને રીતે લખવો ઉદા૦ મ્હેરો-મહેરો ત્હેનાત-તહેનાત,

ત્હેવાર-તહેવાર ન્હેર-નહેર ન્હોર-નહોર પ્હાડ-પહાડ, પ્હાણુ-પહાણુ, પ્હેરવૂં-પહેરવૂં, પ્હેરેગીર-પહેરેગીર, પ્હેલૂ-પહેલૂ પ્હોચવૂ-પહોચવૂ, પ્હેલ-પહેલ પ્હોર-પહોર, પ્હોળૂ-પહોળૂ, બ્હાનૂ-બહાનૂ, બ્હાર-બહાર, બ્હેડ-બહેડ બ્હેકવૂ-બહેકવૂ, બ્હેતર-બહેતર, બ્હેન-બહેન (બેન પણ) બ્હેરૂ-બહેરૂ બ્હોળૂ-બહોળૂ, મ્હાલવૂ-મહાલવૂ (માલવૂ પણ) મ્હાવત-મહાવત, મ્હાવરો-મહાવરો, મ્હેણૂ-મહેણૂ (મેણૂ પણ), મ્હેતો-મહેતો, મ્હેનત-મહેનત, મ્હેમાન-મહેમાન, મ્હેર-મહેર, મ્હેલ-મહેલ, મ્હોબત-મહોબત, મ્હોર-મહોર, ર્હેમ-રહેમ લ્હાણુ-લહાણુ, લ્હાવો-લહાવો (લાવો પણ), લ્હેકો-લહેકો, લ્હેજત-લહેજત (લીજત પણ), લ્હેર-લહેર, વ્હાણુ-વહાણુ વ્હાણૂ-વહાણૂ, વ્હાર-વહાર, વ્હાલ-વહાલ, વ્હેણુ-વહેણુ, વ્હેમ-વહેમ વ્હેરવૂ-વહેરવૂ, વ્હેલૂ-વહેલૂ, વ્હેવાર-વહેવાર, વ્હેચવૂ-વહેચવૂ, વ્હોણૂ-વહોણૂ, વ્હોરવૂ-વહોરવૂ, સ્હાય-સહાય (સાય પણ), સ્હેજ-સહેજ, સ્હેરો-સહેરો સ્હેલ-સહેલ, સ્હેલૂ-સહેલૂ વગેરે

—ક્હે, ર્હે, લ્હે, વ્હેના નીચે પ્રમાણે રૂપો સ્વીકાર્ય છે —

કહે-કહૂ, કહિયે, ક્હે-કહે ક્હો-કહો, કહ્યૂ, ક્હેલૂ-કહેલૂ કહીશ, કહીશૂ પરતુ ક્હેશૂ-કહેશૂ, ક્હેશો-કહેશો, ક્હેત-કહેત કે ક્હત-કહત, ક્હેતૂ-મ્હેતૂ, ક્હેનાર-કહેનાર, ક્હેવાનૂ-કહેવાનૂ, ક્હેજે-કહેજે, ક્હેવૂ કહેવૂ ક્હેવાવૂ કહેવાવૂ ક્હાવવૂ-કહાવવૂ, ક્હેવડા-(રા)વવૂ-કહેવડા (રા)વવૂ, અને ક્હે ઉપરથી ક્હાણી-કહાણી, ક્હેણુ-ણી કહેણુ-ણી, ક્હેવત-કહેવત [કહેનૂ વિકલ્પે લીધૂ, અને લહેનું ચોકસ લીધૂ એવા રૂપ ભૂ કૃ ના છે]

ર્હે, લ્હે, વ્હેના તેવા જ રૂપો ન્હેના પ્રેરક રૂપો પ્રચારમાં નથી ક્હાવવૂ માફક ર્હે-લ્હેના ન્હાવવૂ-નહાવવૂ નથી ન્હેતુ ર્હેનડાવવૂ પણ થતુ નથી કૃદત નામના પણ પ્રચલિત રૂપો જ સ્વીકાર્ય

૨૩ ચાહ, નાહ, માહ, દોહ અને લોહ એ ધાતુઓને અનિયમિત ગણી નીચે પ્રમાણે રૂપો સ્વીકારવા —

ચાહ :–ચાહ્, ચાહિયે ચાહે કે ચ્હાય–ચાહ્યુ, ચાહવા–ચ્હાવા–ચ્હાઓ, ચાહવું, ચાહેલું, ચાહીશ, ચાહીશું કે ચ્હાશું–ચાહશું, ચ્હાશે–ચાહશે, ચ્હાશો–ચાહશો, ચ્હાત–ચાહત, ચ્હાતું–ચાહતું, ચાહનાર, ચાહવાનું ચાહ, ચાહજે, ચ્હાવું–ચાહવું, ચાહના પ્રેરક રૂપો પ્રચારમા નથી કર્મણિ ચહાવું.

નાહ –નાહ્, નાહિયે ન્હાય નહાય, નાહે ન્હાવ નહાઓ, નાહ્યુ–ન્હાયું–નહાયું, નાહેલું–ન્હાયેલું–નહાયેલું, નાહીશ, નાહીશું કે ન્હાશું–નહાશું, ન્હાશો–નહાશો, ન્હાશે–નહાશે, ન્હાત–નહાત, ન્હાતું–નહાતું, ન્હાનાર–નાહનાર, ન્હાવું–નહાવું, નાહવું, ન્હા–નહા–નાહ, ન્હાજે–નહાજે, કર્મણિ ન્હવાવું નવાવું, પ્રેરક ન્હવડા(રા)વવું–નવડા(રા)વવું ન્હાણી–નહાણી

માહ.—ચાહ પ્રમાણે

દોહ દોહ્, દોહિયે દુહે–દોહ્યુ દુહો દોહ્યં, દોહેલું, દોહીશ, દોહીશું કે દોહશું, દોહશે, દોહશો, દુહત કે દોહત દોહતું, દોહનાર. દોહવાનું, દોહ, દોહજે (દોહના કર્મણિ પ્રેરક રૂપ 'દો' પ્રકૃતિ ઉપરથી દોવાવું દોવડા(રા)વવું થાય છે)

લોહ —દોહ મુજબ. દોહ અને લોહ એ બનેને સ્થળે સર્વત્ર દો અને લો એવી પ્રકૃતિ પણ પ્રચારમા છે

નોંધ —ચાહ અને નાહના ચ્હા પ્રકૃતિ રૂપે ઉપર કેટલાક રૂપો આપ્યા છે તે ઉપરાંત આકારાંત ધાતુ ગણી બીજા રૂપો જેવા રૂપો સ્વીકારવામા કશો બાધ જોતો નથી

૨૪ ગુજરાતના કેટલાક ભાગમા કેટલાક શબ્દોમાં હકારનું ઉચ્ચાર ણ છે, જ્યારે કેટલાકમા નથી, આવા શબ્દોમાં વિકલ્પ રાખવો. ઉદા ડહાપણ–ડાપણ, ડહોળવું–ડોળવું, ડહોળો–ડોળો, નહાર–નાર, પહાણો–પાણો, વહેરો–વેરો, ઓહ–ઓ, ચાહ–ચા, જેહ–જે, તેહ–તે,

ઓહ-ઓ, મેહ-મે, ચ્હેટ-ચેટ, વેહ-વે, શાહ-શા, ચેહ-ચે, કુહાડો-કુવાડો, જુહાર-જુવાર, દુહા-દુવા, સુહાગ-સુવાગ વગેરે

૨૫ ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ લઘુપ્રયત્ન હકારનું કેટલાક શબ્દોમાં અસ્તિત્વ છે પરંતુ બીજા કેટલાક ભાગમાં એ લઘુપ્રયત્ન હકારનું શ્રવણ નથી થતું, તેવા શબ્દોમાં વિકલ્પ સ્વીકારવા. ઉદા૦ ન્હાનૂ-નાનૂ, પ્હાની-પાની, પ્હાનો-પાનો, ક્હાન-કાન, પ્હેરણો-પેરણો, વ્હેવે, વ્હેંત-વેંત, મ્હોટૂ-મોટૂ, વ્હાલમ-વાલમ, ફ્હેણી-ફેણી, ફ્હૂણી-ફૂણી, વ્હાણૂ-વાણૂ, દ્હીનૂ-દીનૂ, હોજરૂ-ઓજરૂ, હવેરો-અવેરો, હવાડો-અવાડો, હેડકી-એડકી, હેલી-એલી, હેવાતન-એવાતન, હોલવવૂ-ઓલવવૂ, હોળવૂં-ઓળવૂ, હરવૂ-અરવૂ, દુહેલો-દુલો, કોહ્યૂં-કોયૂં, મ્હેં-મેં, વ્હાય-વાય (લાલ પશુ) વગેરે. તે જ રીતે જ્યહાં-જ્યાં, ક્યહાં-ક્યાં, ત્યહાં-ત્યાં, જ્યહારે-જ્યારે, ક્યહારે-ક્યારે, ત્યહારે-ત્યારે. હૂં, તૂ, જે, તેની રૂપોમાં હનું સ્થાનઃ—

—હૂં, મ્હને-મને, મ્હારે-મારે, મ્હારાથી-મારાથી, મ્હારૂં-મારૂં, મ્હારામાં-મારામાં, હમે-અમે, હમો-અમો, હમને-અમને, હમારે-અમારે, હમારાથી-અમારાથી, હમારૂં-અમારૂં, હમારામાં-અમારામાં

—'તૂ' ના તે જ મુજબ

—જે-જેહ, જહેને-જેને, જેણે, જહેથી-જેથી, જહેનાથી-જેનાથી, જહેનૂ-જેનૂ, જહેમાં-જેમાં, જહેનામાં-જેનામાં, જહેની-જેની બહુવચનની જહે-જે પ્રકૃતિ સ્વીકારી રૂપો કરવા. માત્ર 'મ' પહેલાં 'જે-'.

— તે'ના ઉપર મુજબ જ

૨૬ મૂળ પ્રકૃતિમાં ધ્ય હોય અને તે ઉપરથી જે તદ્ભવ ઊતરી આવે છે, તે ઝ છે. ઉદા૦ સીઝવૂ, સૂઝવૂ, બૂઝવૂ, સમઝવૂ, સાઝ વગેરે, તે જ રીતે મઝા-ગોઝારૂમાં ઝ છે [સીજવૂ, સૂજવૂ, બૂજવૂં, સમજવૂં, માજ વગેરે જોડણી ઉચ્ચારણથી વિરુદ્ધ છે.]

૩. પ્રકીર્ણ

૨૭ તત્સમ શબ્દોમાં તેમ જ ચ-છ અને દ-ધ નો સંયોગ છે તેવા તત્સમેતર શબ્દોમાં અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ એવી રીતે જોડણી કરવી તત્સમેતર શબ્દોમાં ચ, છ, અને દ, ધ સિવાયના સંયોગોના

વિકલ્પ સ્વીકારવો. ઉદા૦ અશ્વત્થ, 'ઉત્થાન,' વિદ્વદ્,' સ્વચ્છ, બુદ્ધિ, અચ્છેર, અદ્ધર; પરન્તુ ચિઠ્ઠી-ઠ્ઠી, ચોક્ખું-ખ્ખું. પત્થર-પથ્થર વગેરે.

૨૮. કવિતામાં કોઈ પણ સંયોગોમાં હ્રસ્વદીર્ઘની છૂટ શિષ્ટતાને ધોકો પહોંચાડનારી હોવાથી સ્વીકાર્ય ન જ હોય.

---

૪. શબ્દો છૂટા પાડવા ન પાડવા વિશેના નિયમો

૧. નામિકી તેમ જ આખ્યાતિકી વિભક્તિના અને કૃદંત તેમ જ તદ્ધિતના પ્રત્યયો-અનુગો છૂટા પાડવા નહિ. ઉદા૦ હાથથી, હાથને, કરશે, કરું, શીખનાર, ઘોડાવાળો.

૨. નામયોગી તેમ જ સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ છૂટાં જ રહે. ઉદા૦ હાથ કેરું, હાથ માટે, હાથ વડે; કરું છું, કરતો હતો, કર્યું છે, વગેરે.

૩. સુધી, લગી, લગણ-આ નામયોગી-અવ્યયો સપ્તમીનો અર્થ બતાવનારાં અવ્યય સાથે જોડાયેલ હોય ત્યારે સાથે જ લખવાં. ઉદા૦ જ્યાંસુધી, ત્યાંસુધી, જેટલેસુધી, તેટલેસુધી, ત્યાંલગણ વગેરે. પરંતુ અત્યાર સુધી-લગણ-લગી.

૪. સમાસાંત શબ્દોમાં પદો છૂટાં પાડવાં નહિ. ઉદા૦ દૂધપાક, યથાબુદ્ધિ, મહાબાહુ વગેરે. સ્પષ્ટાર્થ ખાતર સંધિ છૂટો બતાવવો હોય તો વચ્ચે લઘુરેખા કરવી. ઉદા૦ અતિ-આદર કે અત્યાદર.

૫. જ, ય, ને-એ આ શબ્દો જેની સાથે આવેલા હોય તેની સાથે જ લખવા, જુદા ન પાડવા. જ અને ય પૂર્વે આવતો લઘુપ્રયત્ન અકાર પૂર્ણપ્રયત્ન થઈ જાય છે. (જુદા રહેલા જ-ય માં કેવી રીતે અંત્ય અકાર લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારી શકાય ?). ઉદા૦ દૂજ, દૂય, રામજ, રામય; આમ જ-ય આગલા શબ્દના અંગમાં એકરૂપ બની જાય છે.

૬. લીટી પૂરી થતાં શબ્દ તોડતાં એટલું ધ્યાન રાખવું કે ઉચ્ચાર કરતાં શબ્દનો જેટલો ભાગ સાથે બોલાતો હોય તેને ન તોડી જ્યાં ભાગ જુદો પડતો હોય ત્યાં તોડવો. ઉદા૦ દરિયા-કિનારો, નહિ કે દરિ-યાકિનારો કે દરિયાકિ-નારો; મુગલ-માન, નહિ કે મુસ-લમાન; તળાવ-માં, નહિ કે ત-ળાવમાં કે તળા-વમાં; ઉપ-કાર, નહિ કે ઉ-પકાર કે ઉપકા-ર; વગેરે.

અપભ્રંશકાલથી ચાલ્યાં આવતાં ઉચ્ચારણોને ખ્યાલમાં રાખી ઉપર પ્રમાણે યથાબુદ્ધિ શિષ્ટ ગળામાં પ્રતીત થતી જોડણી બતાવવાનો આ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જે જે વિકલ્પો પ્રચલિત જોડણી ઉપરાંત બતાવવામાં આવ્યા છે તે બધાય વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ છે એમ જૂની ભાષાનો અભ્યાસી જોઈ શકશે. જોડણીમાં ચાલુ થઈ ગયેલા કૃત્રિમ નિયમોને ખરા નિયમો ધ્યાનમાં આવતાં લોકો આપોઆપ છોડી દેશે; પરિણામે ભાષાનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ તરી આવશે. આ ફેરફાર કાંઈ તરત જ ન થાયઃ કાળે કરીને રૂપ સંપૂર્ણ સ્થાપિત થઈ જશે.

ખરું જોતાં આ વિષયને ગમે તેટલો કૃત્રિમ નિયમો બાંધી દાબી દેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવશે, તોય જ્યાંસુધી ખરું સ્વરૂપ છેવટને માટે નક્કી નહિ થાય ત્યાંસુધી વારંવાર સમુદ્રની ભરતીઓટની માફક એ ઊભો થશે અને વિલીન થશે. ભાષાસ્વરૂપને અસલ સ્થિતિમાં જોવાને કયો ગુર્જરી–પુત્ર ઉત્સુક ન હોય ?

વિકલ્પોથી કદાપિ ડરવાનું નથી. પ્રાકૃત ભાષાઓનાં વ્યાકરણો જોઈયે છિયે ત્યારે આપણને ખરો ખ્યાલ આવે છે કે આપણે ઘણા જ નસીબદાર છિયે. આપણે ત્યાં પ્રાકૃતમાં જે અરાજકતા હતી તેવી છે ? સામાન્ય પ્રાકૃત, જૈન પ્રાકૃત અને અર્ધમાગધીનાં સ્વરૂપો જોયા પછી આપણી ગુજરાતી તરફ જોઈયે, ક્યાં ખરી મુશ્કેલી છે એ તરત જણાઈ આવશે.

આ પ્રયત્નને સહૃદય સાક્ષરો પોતાના ધ્યાનમાં લેશે તેટલાથીય હું મારી મહેનતને સફળ માનીશ. ખરેખરઃ—

(આર્યા)

વિજ્ઞાને ખીલેલું સુજ્ઞ તણું ચિત્ત છતું સ્હેલું;
સુખક ખેંચે નહી, લોહ જ તે હોય શોધેલું.

सुज्ञेषु किं बहुना ? इति शम् ।

માંગરોળ–કાઠિયાવાડ, તા. ૩–૬–'૨૫ [માનસી પુ. ૧, અંક ૨ જો]

૨૩. સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ[1]

સૌથી પ્રથમ ૧૯૨૯માં ગુજરાતી ભાષામાં જોડણીમાં પ્રવર્તતી અરાજકતાને નિયમમાં લાવવા માટે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી "જોડણીકોશ"ના મથાળા નીચે એક વિસ્તૃત શબ્દસૂચી બહાર પાડવામાં આવી હતી. એ કોશના આરંભમાં, તે પૂર્વેના છ-સાત દાયકામાં જોડણીને નિયમમાં લાવવા માટે થયેલા અન્યાન્ય પ્રયત્નોના પરિણામે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી નિયમાવલીઓનો મેળ સાધી સર્વસામાન્ય જોડણીના નિયમો આપવામાં આવ્યા હતા. એ તો સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સ્વીકારવું જોઇયે કે એ પૂર્વેના પ્રયત્નો જરા પણ સાર્વત્રિક થઇ શકયા નહોતા. એનું કારણ પણ અતિ સ્પષ્ટ છે કે એની પાછળ વ્યવસ્થિત પીઠબળનો અભાવ હતો; એટલે વસ્તુસ્થિતિએ નિયમો નિયમાવલીઓમાં જ દટાઈ ગૂંગળાઇ ગયેલા હતા. વિદ્યાપીઠે તો માત્ર નિયમાવલીથી ન અટકતાં એ નિયમાવલી મુજબ સિદ્ધ થતા યાવત્પ્રાપ્ય શબ્દોની સૂચી જ બહાર પાડી નાખી; એટલે એકધારી જોડણી લખવાની ચીવટવાળા લેખકોને કોશની મદદથી જોડણીને એકધારી કરવાની સુવિધા પ્રાપ્ત થઈ. એ કોશની નકલો ચપોચપ ઊપડી ગઈ અને ૧૯૩૧માં, મૂળ પહેલી આવૃત્તિના ૪૩૭૭૩ શબ્દોમાં ઉમેરો કરી ૪૬૬૬૧ શબ્દો આપી એ શબ્દોના અર્થો સાથેની બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવામાં આવી. અર્થો અપાયાને અંગે એ કોશનું મહત્ત્વ અત્યંત વધી ગયું. પરિણામે એની છપાયેલી ૨૧૦૦ નકલ થોડા જ સમયમાં અપ્રાપ્ય થઇ પડી. એ પછી રાજકીય ઝઘડાને અંગે વિદ્યાપીઠના કાર્યકરો રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં રોકાઈ જવાથી નવી આવૃત્તિ તરતમાં જ પ્રકટ ન કરી શકાઇ. આજ છ વર્ષે પણ એ કોશની સુધારાવધારાવાળી નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે એ

1 (ત્રીજી આવૃત્તિ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, રોયલ ૮ પેજી, પૃ. ૩૪+૬૧૬, કી. રૂ. ૪-૦-૦)નું અવલોકન.

પણ એક હર્ષની વાત છે કે બીજી આવૃત્તિ કરતા આ આવૃત્તિ અનેક રીતે નવી ભાત પાડનારી છે એ નિર્વિવાદ છે પ્રથમ તો સાધિત શબ્દોને અને સામાસિક શબ્દોને તે તે શબ્દોના મૂળ શબ્દના પેટામા પ્રાય ખેચી લેવામા આવ્યા હોવા છતા ૫૬૮૩૦ જેટલા શબ્દોનો સગ્રહ આ નવી આવૃત્તિમા આપવામા આવ્યો છે, નિયમાવલીમા પણ સદિગ્ધતા દૂર કરી સ્પષ્ટતા કરવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે, કેટલાક વધુ વિકલ્પો પણ ઉમેરવામા આવ્યા છે, અને જે ખાસ મહત્ત્વનો ફેરફાર છે તે તત્સમ શબ્દોની નોધ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે તે છે

આ આવૃત્તિમાં આપેલી નિયમાવલીને શબ્દોના સ્વરૂપ ઉપરથી ત્રણ વિભાગમા વિભક્ત કરવામા આવી છે, તે અનુક્રમે ૧ તત્સમ શબ્દો, ૨ હશ્રુતિ તથા યશ્રુતિ અને ૩ તદ્ભવ શબ્દો. તત્સમ શબ્દોના વિષયમા આગલી આવૃત્તિમા આઠ નિયમો હતા, તેમાનો પાચમો નિયમ આ આવૃત્તિમા રદ કરવામા આવ્યો છે આ નિયમની

પગલું–અને તે પણ મારે મતે તો તદ્દન વાજબી છે તે–નિયમ બીજામાં ભરવામાં આવ્યું છે; અને તે એ છે કે તેમાં સંસ્કૃત શબ્દોની સાથે જ હૂબહૂ–આબેહૂબ, ફરી-ફરસ એ બે સંસ્કૃતેતર શબ્દોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ નિયમ પ્રમાણે ભાષામાં તત્સમ તથા તદ્ભવ બંને રૂપો પ્રચલિત હોય તો બંને સ્વીકારવાં એ ફલિત થાય છે. ૩ જો નિયમ વ્યંજનાંત શબ્દો માટે છે અને એને તો પ્રથમ આવૃત્તિથી જ સંસ્કૃતેતર ભાષાઓના શબ્દો માટે વ્યાપક રાખવામાં આવ્યો છે. માત્ર અહીં ધ્યાન ખેંચે છે તે ૧લો અને ચોથો નિયમ છે. એ બંને નિયમો સ્વતંત્ર પ્રથમ આવૃત્તિથી જ આપવામાં આવ્યા છે અને એ માત્ર સંસ્કૃત શબ્દો પૂરતા. ખરું જોતાં એ સ્વતંત્ર નિયમો ન હોવા જોઈયે, કેમકે ગુજરાતી ભાષામા માત્ર સંસ્કૃત શબ્દો જ લેવામાં નથી આવતા, પરંતુ અન્યાન્ય અનેક ભાષાઓના શબ્દોનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે; એટલે કદાચ સંસ્કૃત શબ્દોને માટે કાંઈ વિશિષ્ટ આપવું હોય તો તે મહાનિયમના પેટામાં આપવુ જોઈયે. ખરું જોતાં પ્રથમના નિયમમાં લખેલો "સંસ્કૃત" એ શબ્દ જ અનપેક્ષિત છે; 'તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કરવી' એટલું જ પર્યાપ્ત છે. સંસ્કૃતેતર અને એમાં પણ ભિન્ન વિદેશીય લિપિમાં લખાતા શબ્દોની જોડણી કેમ કરવી એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તેનું સમાધાન નવી આવૃત્તિનો ૫ મો નિયમ–"આરબી, ફારસી, તથા અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો લખતાં તેતે ભાષાના વિશિષ્ટ ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો ન વાપરવાં," એ આપી દે છે.

તત્સમ બધા જ પ્રકારના શબ્દોના વિષયમાં કેટલીયે ઝિણવટ છે તેને સ્પર્શવાની જરૂર હજી "જોડણીકોશ"ના સંપાદકોને જણાઈ લાગતી નથી; માત્ર "જોડણીકોશ"માં અપાયેલા તેવા શબ્દોના સ્વરૂપ ઉપરથી જ આપણે એ નિયમો ઉપજાવી લેવાના રહ્યા. નવી આવૃત્તિમાં આમ છતાં નિયમાવલીમાં નહિ, પરંતુ "નિવેદન"માં શ્રી દેસાઈયે સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દોને લગતી કેટલીએક ઝિણવટને સ્પર્શવાનો પ્રયત્ન

કર્યો છે તે પ્રશસ્ય છે. એઓ જણાવે છે કે "આપણી ભાષામાં ઘણા સંસ્કૃત શબ્દો તેમના પ્રથમાના રૂપે ઊતરી આવે છે, અને જેમાં અંતે વિસર્ગ હોય છે તેના તે વિસર્ગનો લોપ થયો હોય છે." પણ આ વિષયને–આ નિયમને સારી રીતે વિસ્તૃત સ્વરૂપે સમઝાવવાની આવશ્યકતા રહે છે. હું અહીં "કૌમુદી"ના ચાલુ વર્ષનાં પૃષ્ઠ ૨૭૫–૨૭૬ તરેફ 'જોડણીકોશ'ના સંપાદકનું ધ્યાન ખેંચવા રજા લઉં છું. મને આશ્ચર્ય થાય છે કે–"૧૯૩૫માં આ આવૃત્તિનું કામ શરૂ કર્યું ત્યારે જોડણીના નિયમોને અંગે કાંઈ નવું વિચારણીય છે કે કેમ એનો પણ ખ્યાલ કરી લીધો હતો. એ બાબતમાં કશો મહત્ત્વનો ફેર કરવાની જરૂર જણાઈ નથી," એ વિધાન શ્રી. દેસાઈએ કર્યું છે. જોડણીના નિયમોમાં નિયમત્વે અવ્યાપ્તિનો દોષ ન હોવો જોઈયે એવું તો હરકોઈ સમઝુ વ્યક્તિ સ્વીકારે જ. મારો કહેવાનો આશય એ જ છે કે નિયમો એવા હોવા જોઈયે કે જે આંખ સમક્ષ આવતાં તે તે નિયમોના લક્ષ્યમાં સંપૂર્ણપણે વ્યાપક હોય.

આ દૃષ્ટિએ વિલોકતાં નવી આવૃત્તિના છઠ્ઠા નિયમનો પૂર્વાર્ધ તત્સમ શબ્દોને માટે નથી, છતાં તત્સમ શબ્દોને માટે હોય એમ ઉપર આપેલા મથાળાથી વાચક ભ્રાંતિમાં પડી જાય ખરો કે નહિ? એનો પૂર્વાર્ધ જે પ્રકારના નિષેધ માટે પ્રયોજાયેલો છે તે તદ્ભવ શબ્દોના પ્રકરણમાં જ આવવો જોઇયે અને ઉત્તરાર્ધ માત્ર આ પ્રકરણમાં હોવો જોઇયે.

આ તો માત્ર શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ નિયમોની લાક્ષણિકતાનો, આ શાસ્ત્રગ્રંથ હોવાથી, નિર્દેશ કર્યો છે; વ્યાવહારિક દશાએ એમાં વાંધો નહિ.

ચોથો નિયમ તો શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ કે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પણ ઠીક નથી. શા માટે પશ્ચાત્, કિંચિત્, અર્થાત્, કદાચિત્ એ ચાર શબ્દોને એકલા આવતા હોય ત્યારે વ્યંજનાંત લખવાનો આગ્રહ કરવો જોઈયે? મને તો સંસ્કૃત શબ્દોને માટે અપવાદ રાખવાની ખાસ આવશ્યકતા જણાતી નથી; સબબ કે ગુજરાતીમાં આવતાં સંસ્કૃત, અરબી, ફારસી, અંગ્રેજી

વગેરે ભાષાના વ્યંજનાંત અનેક શબ્દોની માફક જ એની જોડણી થવી જોઈયે. સમાસમાં હોય ત્યારે તો એ આખો સમાસ જ તત્સમ શબ્દસ્વરૂપે હોય છે, એટલે પૂર્વપદ તરીકે આવતા એ ચારે શબ્દોની જોડણી કેમ લખવી એ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. ખરું જોતાં ૩ જા નિયમનો અપવાદ કરવાનું કોઇ જ કારણ નથી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મંડળના "ગુજરાતીમાં આવેલા વ્યંજનાંત તત્સમ શબ્દોની જોડણી સ્વરાંત કરવી," એ નિયમ પ્રમાણે જ વર્તવું હિતકર છે. ગુજરાતી ભાષા પણ સ્વતંત્ર ભાષા છે એ ભુલાવું ન જોઇયે.

અનુસ્વારનાં ભિન્નભિન્ન ચિહ્નો ન વાપરવાના નિયમને આપણે નવી લિપિ પ્રચારમાં ન આવે ત્યાંસુધી તો સંમાનવાનો જ છે; નવી લિપિ પ્રચારમાં આવતાં એનો નિકાલ થશે જ, કેમકે વસ્તુસ્થિતિએ અનુસ્વારના ભિન્ન ઉચ્ચાર એ વસ્તુ જ અસ્તિત્વ નથી ધરાવતી; કહેવાતો તીવ્ર ઉચ્ચાર તે **અનુસ્વાર** અને કોમલ ઉચ્ચાર તે **અનુનાસિક** છે. અને એ જ કારણે એ બંને ઉચ્ચારણોને માટે અલગ અલગ ચિહ્નનું હોવાપણું અનિવાર્ય છે.

હશ્રુતિ અને યશ્રુતિ

ગુજરાતી ભાષામાં લઘુપ્રયત્ન 'હ' અને 'ય'નું અસ્તિત્વ સૌ કોઇ સ્વીકારે છે. સદ્દગત કવિ નર્મદાશંકર, શ્રીનવલરામભાઈ, શ્રીગોવર્ધનરામભાઇ શ્રીનરસિંહરાવભાઈ અને વિદ્યમાન દી. બ. શ્રી. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ વગેરેએ હકાર અને યકારને કોઈ અને કોઇ રીતે બતાવવાની હિમાયત કરી છે. હોપવાચનમાળાના પ્રતાપે અંતર્ગત લઘુપ્રયત્ન હ ની જે સ્વર પૂર્વે એનું ઉચ્ચારણ રહેલું છે તેની પૂર્વે હકાર પૂર્વેનાં વ્યંજનમાં અકાર ઉમેરી જોડણી કરવાનો ચીલો પડી ગયો; અને એ જ ચીલે વાચનમાલા રિવિઝન કમિટી ચડી. આ સામે સદ્દગત નરસિંહરાવભાઇએ યોગ્ય સ્વરૂપે મોરચો માંડ્યો; પણ મોરચો નિષ્ફળ જ નીવડ્યો એમ કહિયે તો એમાં જરાયે ખોટું ન ગણાય.

બેશક હકાર અલગ લખવો એમાં સારલ્ય છે, પણ ઉચ્ચારણશુદ્ધિ જરાયે નથી. અત્યારે જે પદ્ધતિએ હકાર લખાય છે તે પદ્ધતિ હોપવાચનમાલાથી જ અમલમાં આવી છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતીનાં શિષ્ટ લખાણોમાં હકાર પૂર્વ સ્વરમાં લખવાને બદલે કેટલીયે વાર અકાર ઉમેરાતાં જુદો લખાતો; જેમકે તેહને, જેહનું, તહમો વગેરે. અહો, તહો વગેરે પણ મળે છે; બાકી મોટે ભાગે તો તેહેને, જેહેનું એવી જોડણી સાર્વત્રિક હતી. ઉચ્ચારણમાં તો એ સ્વલ્પ પણ વધુ ઉચ્ચારણસમય લેતો નથી; બલ્કે એ ઔરસ્ય હકાર–સ્વરૂપે સ્વર સાથે જ ઉચ્ચરિત થાય છે.[१]

આ જ સ્થળે ૧૦ મા નિયમમા ક્રિયાપદોના વિષયમા જે રૂપકથન નક્કી કરવામા આવ્યુ છે તે વધુ સરળ છે, બેશક તેમા ૮ મા નિયમનો જ અમલ પ્રધાનપણે રહેલો છે, પણ સારલ્ય ખાતર એ નિભાવી લેવાનુ રહ્યુ અમો વિકલ્પવાદીઓ તે તે સ્થળમા જે જાતની વિભાષા સ્વીકારિયે છિયે તે પ્રમાણે અમલ કરવામા આવે તો અમારુ ચોક્કસ માનવુ છે કે હુકાર–સંબંધી ઝઘડો કાયમને માટે શાંત થઈ જાય મહાન વૈયાકરણ પાણિનિ અને હેમચંદ્ર જેવાઓએ પણ ભાષામા ભારોભાર વિકલ્પોને સ્થાન આપ્યું છે એનાથી સંસ્કૃત ભાષા કે પ્રાકૃત ભાષાઓ નિંદાય છે ખરી? સ્વાભાવિક અને આપણા ગુજરાતીઓના લોહીમા વહેતા વિકલ્પોને સ્થાન આપવામા થોડી હીનતા છે?

૧૧ મા નિયમમાં 'ચડવુ–ચઢવુ'મા આ નવી આવૃત્તિએ એક પગલું આગળ ભરી વિભાષાવાદીઓનાં દિલ ખેચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ જરૂર અભિનંદનાર્હ છે આમ આશા રાખવાનું કારણ મળે છે કે જોડણીકોશના વ્યવસ્થાપકોને કોઇ યોગ્ય વ્યક્તિઓ તરફથી સત્ય દિશાસૂચન કરાવવામા આવે તો એઓ એવા સૂચનો ન સ્વીકારવાની જિદ્દ જાળવી રાખે એવા નથી

યશ્રુતિ ન બતાવવી એમ ૧૨ મો નિયમ આપણને જણાવે છે એ ઉચ્ચારણ વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ છે, પણ ભૂતકૃદંતો સિવાય બીજા સ્થળોમા આજે ઉચ્ચારણમાંથી પણ લગભગ લુપ્ત થઈ જવા આવ્યુ છે, હોપવાચનમાળા અને વાચનમાળા ગિવિઝન કમિટીએ બાળ-માનસોમા રેડેના સતત અસ્વાભાવિક ઉચ્ચારણોના પ્રવાહના પ્રતાપે. આને પણ નકારવાને બદલે વિભાષાદ્વારા સમાવવામા આવે તો કશી હાનિ નથી દ્વિતીય ભૂતકૃદંતોમાં આ–અ–ઓ ઉપધામા હોય તેવા 'એલુ' પ્રત્યયમા લઘુપ્રયત્ન યકાર રહેતો છે, અને સુરત બાજૂ તો તે યે હ્રસ્વ જ ઉચ્ચરિત થતો હોવાથી ગયલું; સમાયલું જેવા સ્વરૂપે આવેલો જણાય છે. એ યશ્રુ રૂપમા તો નથી જ, પણ હ્રસ્વ એકાર-

વાળો છે. આટલો જ ભેદ ગણિયે તો ગએલું-ગયેલું, સમાયેલું-સમાએલું એમ વિકલ્પ સ્વાભાવિક હોવાથી સ્વીકાર્ય હોવો જોઇયે. આ પ્રસંગમાં જોડણીકોશ તદ્દન મૌન સેવે છે. વ્યાકરણનો વિષય છે એમ માની એને ગ્રાતિઅધિષ્કૃત પણ ન કરી શકાય, કારણ કે હિંદની ભાષાઓ માટે વ્યાકરણ અને જોડણી એ જુદાં ન હોઈ શકે, કિંતુ વ્યાકરણથી સિદ્ધ થતાં રૂપો જ એ જોડણી; એટલે આવી કોઈ પણ ખૂચોને જતી ન કરી શકાય. ૨૫ મો 'ઈ+ય'વાળો નિયમ પણ અહીં જ ચર્ચાવો-લખાવો યુક્ત છે. એનું સમાધાન પણ વિભાષાથી શક્ય છે; બંને પ્રસંગમાં આમ છતાં ઈકાર હ્રસ્વ જ છે.

તદ્ભવ શબ્દો

૧૩ મો નિયમ અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણનું દ્વિત્વ હોય ત્યાં તદ્ભવ શબ્દોમાં મહાપ્રાણ જ લખવાની હિમાયત કરે છે અને માત્ર ચ્છ સંયોગને બાકાત રાખે છે. નિયમ સ્વય અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણના જોડાક્ષરપણાને મુખરિત કરી પછી મહાપ્રાણત્વનું શાસન કરે છે. જો કે વિકલ્પ એ જ આનો સાચો ઉપાય છે, છતા તેમ ન કરવું હોય તોય 'ધ્ધ' ને બદલે 'દ્ધ' એવો તદ્દન સ્વીકૃત સયોગ નકારવો ન જ જોઇયે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વ્યાકરણોએ વિભાષા સ્વીકારી જ છે. આપણે વિભાષા સ્વીકારિયે તો તેથી ગુજરાતી ભાષાના મહત્ત્વને હીણપ નથી લાગવાની.

૧૪ મો નિયમ ર, ડ, ળ, લ ને બદલે ઉતાવળે બોલતાં જે યકારોચ્ચારણ જણાય છે તેવા સ્થળે મૂળ ર, ડ, ળ, લ રાખવાની ભલામણ કરે છે, હું અને બાઇડી જેવા ઈકારવાળા શબ્દ પણ ઉમેરવાનું સૂચવુ છું. તેમાં ઈ-ર-ડ-ળ-લ લખાય એ યુક્ત છે. આમ છતાં શબ્દકોશમાં કવચિત્ આ નિયમનો ભંગ થતો માલૂમ પડ્યો છે.

નિયમોનો બરાબર અમલ થયો છે કે નહિ તે જોવા ન અક્ષર નીચે આવતા સમગ્ર શબ્દો જોઈ ગયો છું એમાં નરાણ-નરેણ ને

વાળદના, નખ ઉતારવાના હથિયારને માટે **નેયણી** શબ્દ વિકલ્પે આપવામા આવ્યો છે શબ્દ **નેરણી** છે, છતા **નેરણી** નથી અપાયો અને **નેયણી** અપાયો છે એ શબ્દમા રકાર જ છે એની ખાત્રી નરાણુ-નરેણુ શબ્દો આપે છે

રકાર-વિષયક નિયમન યોગ્ય અને સ્વીકાર્ય છે જોડણીકોશે આવશ્યક સ્થળોએ વિકલ્પ સ્વીકારી રકારવિષયક ઝઘડાનો અંત આણ્યો છે એમ કહેવું જરાયે વધુ પડતુ નહિ લાગે

ઈકાર અને ઉકાર

૧૮ થી ૨૭ સુધીના ૧૦ નિયમો ઈ-ઉ ના નિયમો તરીકે આપવામા આવ્યા છે ૧૮ મા નિયમમાં એકાક્ષરી શબ્દોમાના નિરનુનાસિક ઈ-ઊ ને બાદ કરતાં સામાન્ય નિયમ તરીકે આ જાતનુ વિધાન પ્રાપ્ત થાય છે કે— તદ્ભવ શબ્દોમા અંત્ય ઈ તથા ઊ સાનુસ્વાર કે નિરનુસ્વાર એ અનુક્રમે દીર્ઘ અને હ્રસ્વ લખવા' આ નિયમમા **સાનુસ્વાર કે નિરનુસ્વાર** એ શબ્દોનો અર્થ સાનુનાસિક અને **નિરનુનાસિક** એટલે કે "અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર પોચો થતો હોય" તે ધરાવતા અને ન ધરાવતા શબ્દો સમજવાના છે આ નિયમ, અંત્ય ઈકાર એટલા દીર્ઘ અને અંત્ય ઉકાર એટલા હ્રસ્વ એવો જ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય રજૂ કરે છે હોપવાચનમાળા માટે તૈયાર થયેલી નિયમાવલીએ આ વિચિત્ર અને અસ્વાભાવિક ચીલો પાડી દીધો છે અને ગુજરાતી ઉચ્ચારણમા ઈકાર-ઉકારનો એક સરખો જ ઉચ્ચાર સર્વત્ર થતો હોવા છતા આવા કૃત્રિમ નિયમથી આપણને નિયમના ભોગ થવુ પડ્યુ છે આ કૃત્રિમ નિયમથી બચવાને માટે અત્યારે વિભાષા સ્વીકારવામા આવે તો તેમાથી કાયમી ઝઘડો પતી જાય

પ્રાથમિક શબ્દોમા તેમ જ સાધિત શબ્દોમા એક સરખી રીતે દીર્ઘ રહે છે આના અપવાદ તરીકે રાખવામા આવેલા કુંવારુ, કુમાર, કુંવર, કુંવરી વગેરે એ શબ્દોમા જો સાનુનાસિક ઉકાર હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત થતો હોય એમ માનવામાં આવતું હોય તો લૂટાવવું અને હીંડાડવું મા તેવા ઉ-ઇ દીર્ઘ ઉચ્ચરિત થઇ શકે ખરા? કુંવારુ વગેરેમા સ્વરભારને 'આ' ઉપર માનવામા આવતો હોય તો 'લૂટાવવું' વગેરેમાં પણ સ્વરભાર 'આ' ઉપરથી ખસવાનો નહિ જ. આવી સ્થિતિમાં ઉચ્ચારભેદ સંભવિત છે ખરો? સભવે કે આવા શબ્દોમા સાનુનાસિક ઉ અને પછીનો આ, એ બને ઉપર ઓછોવત્તો સ્વરભાર રહ્યો છે, એટલે જ એવો સાનુનાસિક ઉ દીર્ઘ લખાવાને પાત્ર હશે[1]

નિયમ ૨૧ થી ૨૩ નાં વિધાનો વ્યુત્પત્તિને હસ્તક છોડી દેવા જોઇયે, અને તેમ છતા સધ્ધર વ્યાકરણના અભાવે જોડણીકોશના આ નિયમોને માન આપવામાં વાંધો ન હોય બેશક આવશ્યક સયોગોમા વિભાષાનો સમાદાર વધુ આશીર્વાદરૂપ થઇ પડે

અનત્ય સાનુનાસિક ઈ—ઉ ને સાધિત શબ્દોમા પણ અવિકૃત રાખવાનો સ્વાભાવિક નિયમ જોડણીકારે ૧૯ મા નિયમમા સ્વીકારી લીધો છે, પણ નિરનુનાસિક તેવા ઇ—ઉ ને સાધિત શબ્દોમા—તે પણ માત્ર કર્મણિ ભાવે અને પ્રેરકના રૂપો પૂરતા—હ્રસ્વ કરવા તરફ વળગવુ હજી ચાલુ રાખ્યુ છે ૨૪ મા નિયમનો અપવાદ ૧ લો અલગ આપવાની જરૂર જ નથી રહેતી, કેમકે અસલ ૨૪ મો નિયમ જ તે વસ્તુ બતાવી દે છે અપવાદ બીજો કૃદંત કરતા મૂળ જોડણીને કાયમ રાખવાની ભલામણ માટે છે સાધિત ધાતુઓમા તો ૨૪ મા નિયમને અધીન બની થયેલા સાધિત અગને કૃદંતના પ્રત્યયો લાગે

---

1 આ વિષયમા સમાધાન તો એ છે કે જે સ્થિતિ નિરનુનાસિક 'ઇ-ઉ ની તે જ સાનુનાસિકની આમ થતા સાનુનાસિક ઈ-ઉ હ્રસ્વ થાય તો થવા દેવા. તા ૧૨-૯-૪૪

છે અને કશો ફેરફાર કરવાપણું રહેતું નથી, ઝઘડો ઊભો થાય છે પ્રાથમિક ધાતુઓના વિષયમાં જ, કેમકે ખાસ કરીને એલું વગેરે પ્રત્યયો એવા છે કે જે ઉચ્ચારભેદનો પ્રસંગ રજૂ કરે છે. મુકાય. મૂકેલું, મુકાનાર આ ત્રણ શબ્દો લઈયે તો, જો કે મુકાય અને મુકાનારમાં નિયમ મુજબ હ્રસ્વતા પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં મૂકેલુંમાંનો અનંત્ય 'ઉ'નો ઉચ્ચાર પેલા શબ્દો કરતાં જુદા પ્રકારનો થાય છે ખરો ? બધા જ પ્રસંગોમાં સ્વરભાર આ કે એ ઉપર તો અચૂક જ છે. એવી જ સ્થિતિ ૨૨ મા નિયમમાં અપવાદ ૧ લાની છે. ત્યાં પણ પ્રત્યયો આવતાં પૂર્વ સ્વરના હ્રસ્વત્વ તરફ પ્રક્રિયા જે વલણ બતાવે તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. ખરું જોતાં પ્રાથમિક ધાતુઓ જ નહિ, પણ પ્રાથમિક શબ્દો ઉપરથી ઘડાતા સમગ્ર સાધિત શબ્દોમાં ઉચ્ચારણ પ્રમાણે કોઈ પણ ભિન્ન પ્રક્રિયા અસ્તિત્વ ધરાવતી જ નથી; એટલે આ નિયમ જ નિરર્થક થઈ પડે છે. સદ્ગત નવલરામભાઈ, શ્રી નરસિંહરાવભાઇ, શ્રી રમણભાઈ અને વિદ્યમાન દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ, ડૉ. આચાર્ય શ્રીમાન આનંદશંકર ધ્રુવ વગેરે વિદ્વાનો આવા આવા સંયોગમાં અવિકૃતતા ઇચ્છે છે. સારલ્ય પણ સ્વરને અવિકૃત રાખવા તરફ ખરું; એટલે જ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના જોડણીના નિયમોના કાચા ખરડામાં એ ઝઘડો ટાળવા વિકલ્પ આપવામાં આવ્યો; આ તરફ જોડણીકોશના સંપાદકોએ જરૂર દૃષ્ટિ આપી નવી આવૃત્તિમાં યોગ્ય વલણ અખત્યાર કરવા તત્પર થવું જોઇયે.[1]

આ નિયમનું શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ રીતે આમ છતાં ખુદ જોડણીકોશ પણ પાલન નથી કરી શકયો. ઊડેલવું', ઊતાડવું'-આમાં ૨૨ મા નિયમનું અનુસરણ છે. ૨૪મો નિયમ આવા સંયોગોમાં અનુકૂળતા પ્રમાણે ૨૧-૨૨-૨૩-૨૪મા નિયમ મુજબ જોડણી કરવાનું સૂચવે છે. એ જ નિયમ પ્રમાણે ૨૩ મા નિયમમાં અંતર્ગત થતાં 'ઊથલવું' પરથી થતો

૧. અથવા સર્વત્ર અનંત્ય ઇ-ઉ હ્રસ્વ બને. આ પ્રક્રિયાથી હ્રસ્વ-પક્ષ વધુ સ્વાભાવિક છે. તા. ૧૨-૮-'૪૪

'ઉથલાવવું' ચાર અક્ષરોનો બનતાં ૨૨ મા નિયમ પ્રમાણે ન ફરતાં ૨૩ મા નિયમ પ્રમાણે ફરી ઉકારનું હ્રસ્વત્વ આપે છે. આ નિયમ આમ ખરું જોતા ઉકાર પછીના વ્યંજનમાં આકાર હોય ત્યા જ હ્રસ્વ થાય એટલું જ તાત્પર્ય વ્યક્ત કરે છે. આમ જ હોય તો ૨૪મો નિયમ જ વસ્તુસ્થિતિએ નિરર્થક થઈ પડે છે. ૨૧-૨૨-૨૩થી જ એ સમઝાઇ જાય છે. પણ ખરું જોતાં આવા કોઇ પણ નિયમોને અધીન બનવાની જરૂર નથી. સાધિત ધાતુઓમાં સરળતા માટે ફેરફાર ન થાય એ ગમતુ છે. આ તરફ જોડણીકોશના નિયામકોની દૃષ્ટિ ખેંચવા રજા લઉં છુ.

વિભક્તિ અને કાળના પ્રત્યયો

૨૬ મા અને ૨૭ મા નિયમમાં લેખન-સારલ્યની જ હિમાયત છે. એ સ્વીકારવામાં હાનિ નથી. આમ છતાં કરીએ-છીએ જેવાં કદી ક્યાંય કોઇના મુખમાંથી ન બોલાતાં રૂપોની હિમાયત જોડણીકોશની શાસ્ત્રપ્રિયતામાં કાંઇક ઊણપ વ્યક્ત કરે છે. ઝઘડો પડે ત્યાં વિભાષા જ ઔષધ છે. એવી વિભાષા એ ભાષાનું દૂષણ નથી, પણ ભૂષણ છે.

જ-ઝ ના વિષયમાં આ વખતે વળી એક શબ્દ પૂરતો જોડણીકોશ આગળ વધ્યો છે. અને એ શબ્દ તે મજા-ઝા નવી આવૃત્તિ હવે થાય તેમાં જોડણીકોશના ચાલુ વલણથી 'સમજ'ને 'સમઝ'વાના સ્વરૂપમાં જોડણીકોશ આવી રહેશે એવી આશા જોડણીકોશના ચાલુ વલણથી જરાયે નિરાશામાં પરિણત નહિ થાય.

આ નવી આવૃત્તિનું પ્રશસ્ય પગલું તે બહોળા પ્રમાણમાં સ્વીકારેલી વિભાષા ગણી શકાય. જોડણીની એકવાક્યતા સાધવાને, કચ્છ—કાઠિયાવાડ, તલ ગુજરાત, ઉપરાંત ગુર્જરાતી થઈ ચૂકેલાં મુંબઈ અને કરાચી એ સમગ્રના બનતા એક મહાગુજરાતનાં એક જ શબ્દનાં ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારણોને ન્યાય આપવો હોય તો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓમાંની વિભાષાની માફક વિભાષા સ્વીકાર્યે જ . એ સત્ય વસ્તુનું દર્શન જોડણીકોશના સંપાદકોને ઉત્તરોત્તર થતું

રહે છે એ ખરેખર હર્ષની વાત છે. આમ છતાં આપવામાં આવેલા શબ્દોના બધા જ વિકલ્પો અપાયા નથી; જેવા કે એકલા નવર્ણમાં નવાજેશ, નાખોડી, નોઝણું, નીંધલવું, એ શબ્દો; નાયડીની વિભાષામાં ના શબ્દ તેમ જ **નીંભાડો** શબ્દની વિભાષામાં **લીંભાડો** વપરાય છે. આ બંને શબ્દકોશમાં પ્રાપ્ત થતા નથી. **નિર્માલ્ય** શબ્દ પણ આમ વિકલ્પે લખાવો રહી ગયો છે, જો કે **નિર્માલ્યતા**–રૂપે છે ખરો.

ચીભડાં વગેરેના વેલાઓમાં ફૂલ ખરી જતાં નીચે જે ફળ લાગ્યું હોય છે તેને નહિયું, નયું, નૈયું કહેવામાં આવે છે. **નહિયું** શબ્દ તો અપાયો છે, પણ આ બીજો અર્થ તેમ જ વિકલ્પો નોંધાયેલા નથી.

વ્યુત્પત્તિથી પ્રાપ્ત **નીસરણી** જેવા શબ્દો ૨૩ માં નિયમના અનુસરણે **નિસરણી** જેવાં રૂપોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. **ન્યોછાવર** અને **નેગ** જેવા શબ્દોમાં વધુ થતા અર્થો નોંધાવા રહી ગયા છે. **ન્યોછાવર**—કીમત, **નેગ**–મંદિરોમાં દેવને પ્રતિદિન નૈવેદ્ય તરીકે ધરવાને નક્કી થયેલી સામગ્રી.

કેટલાક શબ્દોના અર્થ અધૂરા બની ગયા છે; જેમકે **નારું** એનો જોઈતો અર્થ 'વાળો નીકળ્યે પડેલું ઘારું' એ છે.

નાંદ—કોઠી, જેવા શબ્દો નોંધાવા રહી ગયા છે. **નાખુદો**— ખારવો ઓકારાંત પણ છે, છતાં માત્ર **નાખુદા** તરીકે નોંધાયો છે.

દોષો જોવાની બુદ્ધિથી આ અહીં બતાવવા નથી માગતો; નવી આવૃત્તિ હવે પછી થાય ત્યારે આ કોશને સર્વવ્યાપક બનાવવા કઈ કઈ વસ્તુ તરફ સાવધાન રહેવું જોઈએ એનું આ દિશાસૂચન માત્ર છે.

ગુજરાતી ભાષાનાં વિશિષ્ટ ઉચ્ચારણોમાંનું વિવૃત એ–ઓ એક સ્વરૂપવાળા છતાં ભિન્નાર્થ એવા શબ્દોમાં નોંધવામાં આવ્યું છે. જ્યાં ભિન્નાર્થ શબ્દ નથી જ તેવા શબ્દમાં વિવૃત એ–ઓ નોંધવામાં નથી આવ્યા. આ જાતનો સ્વીકાર નિવેદનમાં પણ કરવામાં આવ્યો છે.

ગોહીલવાડને બાદ કરતાં કચ્છ–કાઠિયાવાડ–મુંબઇ અને કરાંચીના ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓ પ્રાયઃ આ વિવૃત ઉચ્ચારણથી અપરિચિત છે. ગુજરાતી કોશને વધુ વ્યાપક બનાવવાને માટે ગુજરાતી ભાષાના વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અને મૂળે તળ ગુજરાત અને ગોહીલવાડના જ છતાં આ વાજબી ઉચ્ચારણથી અન્ય પ્રાંતોના વતનીઓને પણ પરિચિત કરવા કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વિના કૌંસમાં આપવાને બદલે એ–ઓ ને અલગ સ્વર ગણી તેના ક્રમે એટલે સંવૃત એકાર પૂરો થતાં વિવૃત એકાર એ ક્રમે શબ્દો ગોઠવી આપવા જોઇયે.

એ જ પ્રમાણે લઘુપ્રયત્ન હશ્રુતિ યશ્રુતિ અને વશ્રુતિ, આ શબ્દકોશ હોઈ, વિશિષ્ટ સંકેતથી નોંધાવી જોઇયે.

ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ સૌથી વધુ ઉપયુક્ત વસ્તુ લઘુપ્રયત્ન અકાર છે. અત્યાર સુધીના એકપણ કોશમાં કે એકપણ વ્યાકરણમાં લઘુપ્રયત્ન અકાર નોંધાયો નથી. નાક–સૂર, ના–કસૂર નો ભેદ બતાવવા લેખનમાં કાંઇ સાધન ખરું? ચાલુ લેખનમાં તો તેની શક્યતા સુદૂર છે, પણ શબ્દકોશમાં તેને કોઇ વિશિષ્ટ સંકેતથી ન સાંચવી શકાય? વિદેશીઓ ગુજરાતી કોશોનો ઉપયોગ કરે ત્યારે આવાં ઉચ્ચારણો સમજવા તેઓને શક્તિમાન બનાવવા શબ્દકોશોમાં વિશિષ્ટ સંકેતો આપવાની આવશ્યકતા છે.

આવ્યું છે કે-"હવે પછી કોઇને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી." આ ફરમાનની અવગણના કરવી એ મહાત્માજીનો અપરાધ કરવા ખરોખર છે. ત્યારે એ શંકા થાય કે કેટલાકો આમ છતાં જુદી જોડણી કેમ કરે છે? એનો ખુલાસો અતિસ્પષ્ટ છેઃ જેઓ સમઝયા વિના જુદી જોડણી કરે છે તેમને માટે તો એ ફરમાન આવશ્યક છે. જેઓ સમઝીને શબ્દરૂપોની પોતે માનેલી જોડણીના ખરાપણાની સંપૂર્ણ ખાત્રી કર્યા પછી જ જોડણીકોશથી ક્યાંક જુદી જોડણી કરે છે તેઓ કદાપિ અપરાધપાત્ર નથી ઠરતા. જોડણીકોશનો પણ એવો તો દાવો નથી જ કે નક્કી કરવામાં આવેલી જોડણી એ અંતિમ છે, કેમકે જો એમ હોય તો નવી નવી આવૃત્તિઓમાં નવા નવા જોડણીવિષયક ફેરફાર કરવાપણું ન જ હોય. એમ તો નથી જ. એ જ બતાવે છે કે હજી નિશ્ચિત જોડણી સુધી બધા જ કિસ્સાઓમાં નથી પહોંચાયું. દી. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ અને મારાં લખાણોમાં સાનુનાસિક અંત્ય ઊકાર દીર્ઘ હોય એ થોડો અમે અમારા ઘરનો દાખલ કર્યો છે? તેમ સદ્ગત નરસિંહરાવ હ–ય માટે આગ્રહ ધરાવતા અને પોતાનાં લખાણોમાં પોતાના ધોરણે હુ–ય પ્રયોજતા, એ થોડું એમના ઘરનું હતું? સમઝીને જુદી જોડણી કરનારાઓ અપરાધી કદી નથી. એઓ આંગળીને ટેરવે ગણી શકાય એટલા છે, અને એઓએ નક્કી કરેલી જોડણી પ્રાયઃ સ્વાભાવિક છે, એમાં ભાગ્યે જ કોઈ વિમત થઈ શકે એમ છે; અને સમય આવતાં સાચા વિચારકો તેતે વિદ્વાનના પ્રાજ્ઞ મતને અવગણવાના પણ નથી.

જોડણીકોશે એકંદરે તો કાર્ય સારું કરી બતાવ્યું છે. એ માટેનો બધો ધન્યવાદ મહાત્માજીને અને કાકા શ્રી કાલેલકરને ઘટે છે. એ કાર્ય યશસ્વી અને ઉત્તરોત્તર આવશ્યક સુધારાઓ દાખલ થયે અસરકરનારું ન નીવડે એમ કોણ ઇચ્છે?

[બુદ્ધિપ્રકાશઃ વર્ષ ૮૪, અંક ૩, જુલાઈ સપ્ટેમ્બર, સને ૧૯૩૭, પૃ. ૩૧૬-૩૨૫]

૨૪. ગુજરાતી શબ્દોની વ્યવહારુ જોડણી

[ગુજરાત વિદ્યાપીઠના નિયમોનું વિવરણ]

પ્રાસ્તાવિક

કવિ નર્મદાશંકરના સમયથી ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દોની જોડણી વ્યવસ્થિત કરવાના પ્રયત્નો શરૂ થયેલા અને અનેક વિદ્વાનોના પ્રયત્નો પછી લગભગ આઠ દાયકે મ. ગાંધીજીના આશ્રય નીચે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી જોડણીના વ્યવહારુ નિયમો અને શબ્દાવલી પ્રસિદ્ધ થયાં. છેલ્લાં દસ વર્ષમાં આ શબ્દાવલીનાં નાનાં મોટાં ચાર પાંચ સંસ્કરણ થઈ ગયાં છે; એ દરમિયાન નિયમોમાં પણ સુધારાવધારા થયા છે. "જોડણી માટે ખિસ્સાકોશ"ની નવી આવૃત્તિમાં આપણને છેલ્લામાં છેલ્લું એ સુધારાવધારાવાળું સ્વરૂપ મળે છે. અહીં મુખ્યત્વે તો એ નિયમોનું ટૂંકું વિવરણ આપવાનો જ પ્રયત્ન છે; પરંતુ સુધારાનાં દ્વાર કાયમને માટે બંધ રાખવામાં નથી આવ્યાં એ સત્યને આધારે કેટલાંક આવશ્યક સૂચન અને સુધારાનો નિર્દેશ કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. "શાસ્ત્રોચ્ચારપરિશુદ્ધ જોડણી"ના મારાં થોડાં વર્ષો ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલા નિયમોના ભોગે મારા તરફથી સ્વરૂપ જ અપવાદે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની જોડણીના નિયમોનો સર્વથા સમાદર કરવામાં આવ્યો છે એ મુખ્યત્વે બારમા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખપદેથી મ. ગાંધીજીએ "આથી જોડણીમાં સુધારાનાં દ્વાર બંધ થતાં નથી" એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા એ આશ્વાસનથી, અને જોડણીકોશની નવી નવી આવૃત્તિઓમાં નિયમોમાં તેમ જ છૂટક શબ્દોની જોડણીમાં હરવખતે સુધારા કરવામાં આવ્યા છે એ સહૃદય વૃત્તિના દર્શનથી. હું જે સુધારા સૂચવવા ચાહું છું તે મારા નિયમોની તદ્દન ઉપેક્ષા કરી, છેલ્લાં આઠ વર્ષમાં "ભાષાશાસ્ત્ર"ના અધ્યયન-અધ્યાપનને લીધે આ વિષયને અનેક રીતે જોવાજાણવાનો જે લાભ

મળ્યો તેના જ ફલરૂપે. મારા જૂના મતનો હુ તેમાં લેશ પણ આમહો નથી એ કોઇ પણ સજ્જન જોઇ શકશે.

લિપિમા દેશના સ્વાભાવિક બધા જ ઉચ્ચારણો જાળવી રાખતા સંકેતોનો અભાવ હોવાથી, વળી પ્રાંતિક ઉચ્ચારણોમા એકનો એક શબ્દ અનેક રીતે વ્યક્ત થતો હોવાથી, અને ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રનો પ્રાંતીય બોલીઓના વિવરણ સાથેનો એક પણ ગ્રથ નહિ હોવાથી ગુજરાતી શબ્દોની આખરી જોડણી નક્કી કરવાનું અત્યાર સુધી બની શક્યુ નથી, એટલે જ વ્યવહારુ જોડણી–નિયમોની આવશ્યકતા સ્વીકારાઈ છે. એમા થોડા અપવાદે શુદ્ધિની નજીકમા નજીક જવાનો સત્પ્રયત્ન છે, અને એથી જ એ સત્પ્રયત્ન સમાદરણીય છે સુધારાવધારા પણ શુદ્ધિની વધુ અને વધુ નજીક લઈ જવાને માટે જ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી અવારનવાર આપવામા આવે છે, અને એથી જ દેશના કોઈ પણ ભાગમા જે ઉચ્ચારણ કદી પણ જાણીતુ ન હોય તેવુ ક્વચિત્ જોડણીમા પેસી ગયુ હોય તો તે સર્વથા ત્યાજ્ય બને છે.

નિયમો

૧. તત્સમ શબ્દો

[સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો]

૧. સસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કરવી. ઉદા० મતિ, ગુરુ; વિદ્યાર્થિની

૨. ભાષામા તત્સમ તથા તદ્ભવ બને રૂપો પ્રચલિત હોય તો બને સ્વીકારવા. ઉદા० કઠિન–કઠણ, રાત્રિ–રાત, દશ–દસ કાલ–કાળ, નહિ–નહીં, હૂબહૂ–આબેહૂબ, ફર્શ–ફરસ.

૩. જે વ્યજનાત તત્સમ શબ્દો ગુજરાતી પ્રત્યયો લેતા હોય તેમને અકારાન્ત ગણીને લખવા. ઉદા० વિદ્વાન, જગત, પરિષદ.
આ નિયમ અંગ્રેજી, ફારસી, આરબી વગેરે ભાષાના શબ્દોને પણ લાગુ પડે છે.

૪. પશ્ચાત્, કિંચિત્, અર્થાત્, કવચિત્, એવા શબ્દો એકલા આવે અથવા બીજા સંસ્કૃત શબ્દોની સાથે સમાસમાં આવે ત્યારે વ્યંજનાન્ત લખવા. ઉદા૦ કિંચિત્કર, પશ્ચાત્તાપ.

આવા અવ્યયો પછી જ્યારે 'જ' આવે ત્યારે તેમને વ્યંજનાન્ત ન લખવાં. ઉદા૦ કવચિત જ.

આ ચાર નિયમોમાં સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોડણી કેવી રીતે કરવી એનો નિર્ણય આપવામાં આવ્યો છે. આમાંનો માત્ર બીજો નિયમ જોડણીનો નિયમ નથી. એ તો માત્ર એવું એક વિધાન નોંધરૂપે જ કરે છે કે પ્રચલિત ભાષામાં મૂળની ભાષામાંથી અવિકૃતરૂપે સ્વીકારાયેલા શબ્દોની સાથેસાથ વિકૃત સ્વરૂપે પણ તેના તે શબ્દો રૂઢ થઈ ગયેલા હોય એનો પણ સ્વીકાર કરવો. અને ઉદાહરણોથી એ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. અને એથી જ સ્પષ્ટ થાય છે કે શિષ્ટ બોલીમાં ન સ્વીકારાયેલાં 'સુખ'નું 'સખ' 'દુઃખ'નું 'દખ' વગેરે રૂપોનો અસ્વીકાર કરવાનો છે. પણ આ વસ્તુ લખનારની શક્તિ અને શૈલી ઉપર આધાર રાખે છે. પ્રયોગમાં ક્યાં કયું રૂપ: તત્સમ કે તદ્ભવ સ્વીકારવું એ લખનારની મુનસફીનો વિષય છે. બાકી રહે છે ૧ અને ૩–૪ એ નિયમો. આ નિયમોની સમજૂતી વધુ જરૂરની છે. નિયમોથી કેટલીક વસ્તુ સંદિગ્ધ રહે છે.

એમ તો ૧ લો નિયમ ચોખવટ કરી આપે છે કે "સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કરવી." અને ખરેખર મોટા ભાગના સ્વરાંત શબ્દોમાં આવી કોઈ ખાસ મુશ્કેલી નથી; (ખાસ કરી હ્રસ્વ-દીર્ઘ 'ઇ' અંતે હોય તેવા શબ્દોનો જ પ્રશ્ન જરા વિકટ છે; પણ તેનું નિરાકરણ શબ્દકોશ આપી દે છે. બેમાંથી સંસ્કૃતમાં જે રૂઢ હોય તે 'ઇ' સ્વીકારી લેવી. જોડણીકોશમાં "શતાબ્દી" જેવો શબ્દ હ્રસ્વ 'ઇ' થી છપાયો છે એવી ભૂલો સુધારી લેવી.) પણ સંસ્કૃતમાં જે વ્યંજનાંત શબ્દો છે અને સ્વરાંતમાં પણ એનું વિભક્તિ રૂપ જુદું થાય છે તેવા શબ્દોના વિષયમાં ચોખવટ જરૂરી બને છે.

૩ જા નિયમમાં વ્યંજનાંત વિશે કાંઇક ચોખવટ કરવામાં પણ આવી છે, પણ તે કાંઇક અપૂર્ણ છે. ખરી સ્થિતિ એ છે કે **સંસ્કૃત શબ્દોની પ્રથમા વિભક્તિનાં એકવચનનાં રૂપો, વિભક્તિનો પ્રત્યય જો કાંઈ એમાં હોય તો એનો લોપ થયો હોય એવા સ્વરૂપમાં સ્વીકારવાનાં છે.** સંસ્કૃત तृ, अन्, इन्, विन्, वस्, वत्–मत्, અને स् છેડાવાળા શબ્દોનાં પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનમાં નેતા, કર્તા, માતા, પિતા, આત્મા, બ્રહ્મા, નામ, વિદ્યાર્થી, હસ્તી, યશસ્વી, મનસ્વી, વિદુષી, ભગવતી, શ્રીમતી, અને સ્‌ના લોપે ચંદ્રમા, યશ, મન, એવાં સ્વરાંત રૂપો વપરાય છે એ આપણે તત્સમ તરીકે સ્વીકારવાનાં છે. વ્યંજનાંત બનતાં વિદ્વાન્, ભગવાન્, શ્રીમાન્ અને બાકીના વ્યંજનાંત બીજા બધા શબ્દો—મરુત્, જગત્, વાક્, પરિષદ્, સંસદ્, ધનુષ્, આશિષ્, આયુષ્, અકસ્માત્ એ બધા શબ્દો એકલા વપરાય ત્યારે અંત્ય વ્યંજનમાં ‘અ’ ઉમેરી જોડણી કરવાની છેઃ મરુત, જગત, વાક, પરિષદ, સંસદ, ધનુષ, આશિષ, આયુષ, અકસ્માત એ રીતે. “આયુષ” ઉપરાંત “આયુ” અને “વપુષ”ને બદલે તો “વપુ” સ્વીકાર્ય છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું.

વસ્તુસ્થિતિએ ૧ લા અને ૩ જા નિયમથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો ગુજરાતીમાં નામ તરીકે કે વિશેષણ તરીકે જે કોઇ પણ સ્વીકારાયેલા છે તે સ્વરાંત હોય કે વ્યંજનાંત હોય તે સ્વરાંત તરીકે સ્વીકારવાના છે. સુદિ, વદિ જેવાં સ્વરાંત અવ્યયો પણ ગુજરાતીમાં વપરાય છે ત્યાં એ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ આવે. એનું તદ્ભવ રૂપ સ્વીકારવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં ‘સુદ’ ‘વદ’ એમ લખી શકાય. બેશક પ્રચલિત ઉચ્ચારણમાં લઘુપ્રયત્ન યકાર સાથે ‘સુદ્ય’ ‘વદ્ય’ એવાં રૂપ વ્યાપક છે, પણ નીચે ૧૨ મા નિયમમાં સર્વસામાન્ય વિધાન કરવામાં આવ્યું છે કે “૧૨. કેટલાક શબ્દોના ઉચ્ચારમાં ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં યશ્રુતિ થાય છે × × × પણ તે લખવામાં દર્શાવવાની જરૂર નથી.” એટલે પ્રચલિત વ્યવહારુ જોડણીમાં લઘુપ્રયત્ન યકાર સ્વીકારવામાં નથી આવ્યો.

પ્રશ્ન રહે છે કેટલાક વ્યજનાંત અવ્યયો ગુજરાતીમાં વપરાય છે એનો 'પશ્ચાત્,' 'કિંચિત્,' 'અર્થાત્,' 'ક્વચિત્,' એવા શબ્દો એકલા આવે ત્યારે શુ કરવુ ? ['અકસ્માત્' સંસ્કૃત પ્રમાણે અવ્યય (પચમી વિભક્તિનું રૂપ) છે, પણ ગુજરાતીમા એ નામ તરીકે પણ સ્વીકારાઇ ગયેલો છે, એટલે નામ હોય ત્યારે 'અકસ્માત' એવી સ્વરાત જોડણી સ્વીકારવામા આવી છે, અવ્યય તરીકે તો અકસ્માત્ છે] પ્રશ્ન ઉપરના જેવા અવ્યયો એકના આવે ત્યારનો છે ૪ થા નિયમમા એ વિશે સૂચન છે કે એને વ્યજનાત લખવા, માત્ર 'જ' અવ્યય ઉમેરાય ત્યારે જ તેને સ્વરાત લખવા, જેમ કે ક્વચિત જ ! ઉચ્ચારણ જ અહીં આ નું ઉમેરણ કરી લે છે "અકસ્માત જ મારુ આવવુ થયુ" વગેરે.

[સંસ્કૃત સિવાયની ભાષાના તત્સમ શબ્દો]

૫ અરબી, ફારસી તથા અગ્રેજી ભાષાના શબ્દો લખતા તે તે ભાષાના વિશિષ્ટ ઉચ્ચારો દર્શાવવા ચિહ્નો ન વાપરવા ઉદા૦ ખિદમત, વિઝિટ, નજર

૬. એ તથા ઓ ના સાકડા તથા પહોળા ઉચ્ચારની ભિન્નતા દર્શાવવા ચિહ્નો વાપરવા નહિ પરતુ અગ્રેજી શબ્દોના એ-ઓના ઉચ્ચારમા ભ્રાંતિ ન થાય માટે, તે દર્શાવવા ાંધી માત્રાનો ઉપયોગ કરવો ઉદા૦ ડૉક્ટર, ઑગસ્ટ, કૉલમ

સ્વરૂપોની જોડણીનો પ્રશ્ન વિકટ નથી, કેમકે આપણે ત્યાં જે રીતે ઉચ્ચારણ થતું હોય તે રીતે તદ્ભવ શબ્દોના નિયમોને અનુસરી એની જોડણી સંસ્કૃત તદ્ભવની જેમ કરવાની હોય છે. પણ મુશ્કેલી શુદ્ધ શબ્દો પૂરતી છે. સંસ્કૃત ભાષાનાં બધાં જ ઉચ્ચારણો ગુજરાતીને જાણીતાં અને વારસામાં મળેલાં હોઈ મુશ્કેલી નથી; જ્યારે આ ભાષાઓનાં કેટલાંક ઉચ્ચારણો ગુજરાતીને તદ્દન અપરિચિત, તો કેટલાંક પ્રાંતીય ઉચ્ચારણોને મળતાં છે, એ શિષ્ટ જોડણીમાં સ્થાન પામી શકયાં નથી; અને સ્વલ્પ અપવાદે પામી ચકવાની સ્થિતિમાંએ નથી. આવાં ઉચ્ચારણોને ખ્યાલમાં રાખી ગુજરાતીમાં નજીકનું નજીક ઉચ્ચારણ હોય એ સ્વીકારવામાં આવે છે. અરબી ફારસીનાં અ઼ ક઼ ખ઼ ગ઼ જ઼ વગેરેને માટે આપણે ત્યાં સાદા અ ક ખ ગ ઝ થી ચલાવી લઈયે છિયે; એ જ રીતે અંગ્રેજી ફ઼ વ઼ જ઼ વગેરેને માટે સાદા ફ વ ઝ થી ચલાવી લઈયે છિયે. માત્ર વિવૃત એ–ઓ સાંચવતા શબ્દો આપણે ગુજરાતીમાં લઈયે ત્યારે એ બતાવવાની જરૂર સ્વીકારાઈ છે અને એ ઊંધી માત્રાથી. આ ઉચ્ચારણ તળપદા ગુજરાતી શબ્દોમાં પણ જાણીતું છે, પણ એ સમગ્ર ગુજરાતમાં સર્વત્ર વ્યાપક નહિ હોવાથી ગુજરાતી જોડણીમાં સ્વીકારાયું નથી; પણ પરિચિત હોવાને કારણે અંગ્રેજી શબ્દો પૂરતું સ્વીકારવામાં આવે છે એ ખાસ અયુક્ત નથી. (જો કે મને પાકો ભય છે કે આમજનતા એને સમઝવામાં મુશ્કેલી અનુભવશે જ.)

અરબી ફારસી અંગ્રેજી ઉપરાંત ઉર્દૂ પોર્ચુગીઝ ફ્રેંચ વગેરે શબ્દોની જોડણીમાં સ્વરના વિષયમાં તો મુશ્કેલી નથી. જે પ્રમાણે સ્વરનાં તે તે ભાષામાં ઉચ્ચારણો થાય છે તે પ્રમાણે આપણે અપનાવી લઈ જોડણી કરી શકિયે છિયે, પણ મુશ્કેલી શબ્દોના મધ્યમાં આવતા જોડાક્ષરો અને અંત્ય વ્યંજનના વિષયમાં ઊભી થાય છે. સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોના વિષયમાં ૩ જો નિયમ આપી વ્યંજનાંત શબ્દોમાં અ ઉમેરી એવા સં. વ્યંજનાંત શબ્દોની જોડણી સ્વીકારી લેવામાં આવી છે તે જ પ્રમાણે આ વિદેશી શબ્દોમાં પણ અંતે અકાર ઉમેરી જોડણી કરી શકાય

છે, અને એ જ પ્રમાણે આજે થાય છે પણ શબ્દના મધ્યમા આવતા જોડાક્ષરોના વિષયમા કેટલીક અગવડ છે એ વિશે મજબૂતી જરૂરી બને છે ઉપરના ૫ મા નિયમમાં એ વિશે કાંઈ પણ સૂચન નથી આ વિષયમા નીચેની ચોખવટ ઉપયોગી થઈ પડશે

અકમગ, અખબાર, અફલાતૂન, અબલક, અરજી, અશર્ફી, આબકારી આબરૂ, આસમાન, ઇલકાબ, કસબત, કારકુન, કુદરત, ખુશામો, ખિદમત, ગિરદી, ચકમક, ચરબી, જાનવર, તકગાર, તદબીર, તસવીર તોહમત, દરજી, દરદી, દિલગીર, પરહેજ, ફારસી, બાદશાહ, બિલકુલ, દૂરબીન, વર્ડ્ઝવર્થ, શેક્સપીયર (જેવા અંગ્રેજી સમાસાન્ત શબ્દોમાનો પૂર્વશબ્દ વ્યજનાન્ત હોય છે ત્યા)–આ શબ્દોમા મોટા છાપેલા અક્ષરો મૂળે અકાર વિનાના છે એમા 'અ' ઉમેરી જોડણી કરવી પડે છે અહીં સર્વત્ર અન્ત્ય વ્યજનમાનો અ ઉમેરી લેવામાં આવ્યો જ છે, જે વિશે ઉપર સૂચન આવી જાય છે, ઉપરાત વધુ મોટા છાપેલા વ્યજનોમા પણ 'અ' ઉમેરી જોડણી કરી લેવામા આવી છે

આ નિયમથી તદ્ભવ શબ્દોના વિષયમાં તો ચોખવટ આપમેળે જ થઈ જાય છે કે માત્ર બિંદુથી જ આ ઉચ્ચારણો બતાવવાં. અનુસ્વારના ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારો એ પારિભાષિક દૃષ્ટિએ કાંઈક ભ્રામક છે એ વિશે વિચાર નીચે ૧૮–૧૯ મા નિયમોના વિવરણ વખતે થશે. અહીં તો માત્ર અનુસ્વારનો જ પ્રશ્ન સ્પષ્ટ હોઈ એ વિશે જ ખુલાસો આવશ્યક બને છે.

સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં તો સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે એક જ શબ્દમાં પરસવર્ણ અનુનાસિક વ્યંજન નિત્ય થાય છે; માત્ર બે જુદા શબ્દો જોડાતાં એવા પ્રસંગમાં જ તે વૈકલ્પિક છે. એ રીતે અન્ત, દણ્ડ, સાન્ત, એ જ સાચી જોડણી તત્સમ લેખે છે. પણ સૈકાંઓ થયાં આમાં વ્યાકરણશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ જઈને પણ સરળતા ખાતર અનુસ્વારનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. પ્રાકૃત ભાષાઓમાં તો એથી જ વિકલ્પ સ્વીકારાયો છે. આપણે પણ એ જ વાત ખ્યાલમાં રાખી વિકલ્પ સ્વીકારવા તૈયાર છિયે. આમાં સરળ માર્ગ આવા બધા જ સંયોગોમાં અનુસ્વાર લખવો એ છે. આજે મોટે ભાગે એ જ રીત પ્રચારમાં છે. પ્રશ્ન ઊભો થાય છે તે સંસ્કૃત સિવાયની ભાષાઓના એવા ઉચ્ચારણવાળા શબ્દોને વિશે.

મૂર્ધન્ય વર્ણ પૂર્વે સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે અનુસ્વારને સ્થાને ણ્ થાય, નહિ કે ન્; કંઠ્ય પૂર્વે ઙ્ થાય, નહિ કે ન્ આવી સ્થિતિમાં બેન્ક, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, હોલેન્ડ વગેરેમાં નિયમની મુશ્કેલી ઊભી થાય છે. આ માટે સરળ માર્ગ તો એ છે કે ઉચ્ચારણમાં જરા પણ સંદેહ રહેતાં, યા સંદેહ ન હોય તોપણ અનુસ્વાર કરવો. એથી જંગ, તુંદ, તંદુરસ્તી, તંબૂ, બાંધુ જેવા શબ્દો પણ અનુસ્વારથી જ લખાશે. અંગ્રેજી શબ્દોમાં નકાર અને મકાર સ્પષ્ટ સમઝાતા હોય ત્યાં એ લખવામાં બાધ નથી. સંદેહમાં તો સર્વત્ર અનુસ્વાર લખાય એ સરળ થશે.

૨. તદ્‌ભવ શબ્દોઃ હશ્રુતિ તથા યશ્રુતિ

[હશ્રુતિ]

૮. બહેન, વહાણું, વહાલું, પહોળું, મહાવત, શહેર, મહેરબાન, મહાવરો, મહોર જેવા શબ્દોમાં તથા કહે, રહે, પહેર, પહોચ જેવા ધાતુઓમાં હ જુદો પાડીને લખવો.

૯. નાનું, મોહું, બીક, સામું, ઊનું, મોર (આંબાનો), મોં, મોવું (લોટનો), જ્યાં, ત્યાં, ક્યારે, જ્યારે, મારું, તમારું, તારું, તેનું, અમારું, આનું, વગેરેમાં હકાર ન દર્શાવવો.

એટલે કે, હ જ્યાં દર્શાવવો ત્યાં જુદો પાડીને દર્શાવવો અને ન દર્શાવવો ત્યાં મુદ્દલ ન દર્શાવવો. હ ને આગલા અક્ષર સાથે જોડવો નહિ.

આ બેઉ નિયમો બે વિભાગ પાડી આપે છે. એનું વિવરણ એ ૯ મા નિયમ નીચેની નોંધ છે. એનો આશય સ્પષ્ટ છે કે ૮ મા નિયમમાં બતાવેલા શબ્દોમાં લઘુપ્રયત્ન 'હ' બતાવવો. અને એ એવી રીતે કે જે વ્યંજનમાં એ હોય તે વ્યંજનમાં 'અ' ઉમેરી લખવો અને હકાર મૂળ સ્વર સહિત લખવો. ૯ મા નિયમમાં ક્યાં ન લખવો એ બતાવવામાં આવ્યું છે; એટલે એ નહાનું, મહોડું, મહોર, મહોં, જ્યહાં, ત્યહાં, કયહારે, જ્યહારે, મહારું, તમહારું, તહારું, તહેનું, અમહારું, અહાનું એમ જોડણી કરવાની સ્પષ્ટ મનાઈ કરવામાં આવી છે.

I જોડણીની દૃષ્ટિએ બધા જ સંયોગમાં શંકા થતાં જ "કોશ" જોઈ

ભાષામાં હકાર સ્વીકારાયો તો છે જ. એમાં જ્યાં છેલ્લાં ૮૦ વર્ષોમાં રૂઢ થઇ ગયો છે ત્યાં ૮ મા નિયમમાં હકાર સ્વીકારાયો છે; રૂઢ નથી થયો ત્યાં ૯ મા નિયમમાં નથી સ્વીકારાયો. જોડણીની એકવાક્યતા કરવા આ પ્રકારની જે બાંધછોડ કરવામાં આવી છે તે ખાસ ગેરવાજબી નથી. ૯ મા નિયમમાં અપવાદ આપવામાં આવ્યો છે એવા શબ્દો ભાષામાં બહુ જ જૂજ છે એટલે યાદ રાખવા મુશ્કેલ નથી.[1] શંકામાં "કોશ" જોઇ લેવો.

૧. જોડણીના આરંભથી માંડી અત્યાર સુધીમાં હકારને જોડણીમાં વ્યક્ત કરવાની અનેક રીતો બતાવાઇ છે. સ્વ. કવિ નર્મદાશંકરે પ્રથમ અર્ધો વ્યંજન, કે સ્વર જ માત્ર હોય તો 'અ' અર્ધો લખી સ્વર સાથે 'હ' લખવાનો ઉપાય બતાવી, પાછળથી 'હ'ને સ્થાને તે તે વ્યંજન કે સ્વર નીચે નુક્તો કરવા સૂચવેલું. સ્વ. નવલરામ પંડ્યાએ સ્વર પછી વર્ણલોપદર્શક ચિહ્ન' (apostrophe) લખવા નિર્દેશેલું; પછી 'હ'ને રાખવા તરફ વલણ થયું. સ્વ. ગોવર્ધનરામે નર્મદાશંકરની પ્રથમની પદ્ધતિ સ્વીકારી. એ ફરી જુનવાણી બન્યું અને સ્વ. નરસિંહરાવે પેલા અર્ધા 'અ'નો અસ્વીકાર કરી 'અહમે'ને સ્થાને 'હમે' વગેરે રીત સ્વીકારી. આ બધામાં બાંધછોડની નીતિએ છેવટ "જોડણીકોશ" આવ્યો અને ૮ મા-૯ મા નિયમ પ્રમાણે અમુક શબ્દોમાં 'હ' લખવો અને એ ૮મા નિયમમાં બતાવ્યા પ્રમાણે, અને અમુક શબ્દોમાં ન જ લખવો, ૯ મા નિયમમાં બતાવ્યા પ્રમાણે. આમાં લિપિની મુશ્કેલીનો પ્રશ્ન પણ મૂંઝવતો બતાવાયો છે. એ વિશે શ્રી. કાકાસાહેબે "જોડણીકોશ"ની પ્રસ્તાવનામાં નિર્દેશ કર્યો પણ છે. હકાર સ્પષ્ટ બતાવવા પૂર્વના વ્યંજનો અર્ધા જ આપવા પડે. હવે જેમાં કાનો છે તેવા વ્યજનો તો અર્ધા મળે જ છે, પણ 'જ' સિવાયના કાના વિનાના ક, ટ, ડ, દ, ર એ વ્યજનો ખોડા મૂકવા જોઇયે, તો જ સાચી રીતે એ યોજાય. અને તેમ છતાં આ બધાં સ્થાનોમાં એ લઘુપ્રયત્ન હકાર છે, એ તો સમજાય જ નહિ. આનો સરળ ઉપાય એક જ છે. હકારનું એ લઘુપ્રયત્ન કે સ્વરિત ઉચ્ચારણ બતાવવા સંસ્કૃત ભાષામાં વિસર્ગ બતાવવાને વપરાતું [꞉] ઉપર નીચે બિંદુવાળું ચિહ્ન સ્વીકારી લેવામાં આવે તો આ આખો પ્રશ્ન સરળ થઇ પડશે. માત્ર આપણે ત્યાં લઘુવિરામ (કોલન)નું ચિહ્ન [:] એવું છે એ ગુજરાતીમાં છોડી દેવું જોઈશે. પૂર્વે એના વિના ચાલ્યું હતું અને અત્યારે

[હકારવાળાં ક્રિયાપદો]

૧૦ નાહ, ચાહ સાહ, મોહ, લોહ, દોહ, ડોહ, સોહ એ ધાતુઓને અનિયમિત ગણી તેમના નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે રૂપો સાધિત કરવા —

નાહ —નાહું છું નાહીએ છીએ નહાય છે, નાહો છો, નાહ્યો,-હ્યા,-હી,-હ્યું,-હ્યાં નાહીશ નાહીશું, નહાશો, નહાશે, નહાત, નહાતો,-તી,-તું નાહનાર, નાહવાનો અથવા નાવાનો, નાહેલો,-લી,-લું, નહા, નહાજે, નાહવું.

નવડા(-રા)વવું નવાવું નવાય, નાવણ, નાવણિયો, નવેણ, નવાણ.

ચાહ —ચાહું છું ચાહીએ છીએ, ચાહે છે, ચાહો છો, ચાહ્યો,-હ્યા,-હી,-હ્યું -હ્યાં, ચાહીશ, ચાહીશું ચાહશે ચાહશો, ચહાત, ચહાતો,-તી,-તું, ચાહનાર, ચાહવાનો, ચાહેલો,-લી,-લું ચાહ, ચાહજે, ચાહવું

ચહવડા(-રા)વવું, ચહવાવું, ચહવાય એ રૂપો શક્ય અને વ્યાકરણદૃષ્ટિએ પ્રામાણિક લાગે છે પણ આવા પ્રયોગો પ્રચલિત નથી

સાહ—ચાહ પ્રમાણે.

સવડા(-રા)વવું, સવાવું સવાય

મોહ —મોહું છું મોહીએ છીએ, મોહે છે, મોહો છો, મોહ્યો,-હ્યા,-હી,-હ્યું -હ્યાં, મોહીશું મોહશે, મોહશો, મોહત, મોહતો,-તી,-તું મોહનાર; મોહવાનો, મોહેલો,-લી,-લું, મોહ, મોહજે, મોહવું

મોહડા(-રા)વવું, મોહાવું મોહાય

લોહનાર, લોહવાનો અથવા લોવાનો લોહેલો,-લી,-લુ લોહ લોહજે લોહવુ
લોવડા(-રા)વવુ લોવાય, લોવણિયુ

દોહ —દોહુ છું દોહીએ છીએ દુહે છે દુહો છો દોહ્યો,-હ્યા,-હી,-હ્યુ,-હ્યા દોહીશ દોહીશું, દોહશો દુહત અથવા દોહત દોહતો,-તી,-તું દોહનાર દોહવાનો અથવા દોવાનો દોહેલો,-લી,-લુ દોહ દોહજે

દોવડા(-રા)વવુ દોવાવુ દોવણ દેહણી

કોહ —મોહ પ્રમાણે

કોવડા(-રા)વવુ કોવાવુ, કોવાય, કોહવાણ, કોહવાટ

સોહ —મોહ પ્રમાણે

આ ૧૦ મો નિયમ નાહ, ચાહ, સાહ મોહ, લોહ, દોહ કોહ અને સોહ એ આઠ ક્રિયાપદોનાં રૂપો પૂરતો છે બધા જ રૂપો કેવી રીતે લખવાં એ આપી દીધુ હોવાથી એમા વિશેષ સૂચન અપેક્ષિત નથી રહેતુ એક વસ્તુ આ બધા રૂપોમા ધ્યાનમા રાખવી જ જોઈએ કે સર્વત્ર હકાર લઘુપ્રયત્ન એટલે કે સ્વરમાં અંતર્હિત રીતે જ ઉચ્ચરિત છે, બલ્કે એમ કહિયે તો ખોટુ નથી કે તે તે સ્વર મહાપ્રાણિત ઉચ્ચારવામા આવે છે અને એથી જ અગાઉ બતાવ્યુ એ પ્રમાણે લેખનમા ક્વચિત્ જુદો બતાવાય છતા માત્રાની દષ્ટિએ હકારનું જુદુ સ્થાન નથી [1]

---

1. એટલે જ એ લક્ષ્યમા લેવા જેવુ છે કે 'નાહુ છુ' કહેવાથી એનુ ઉચ્ચારણ 'ના:ઉ છું—ન્હાઉ છુ' જેવુ જ છે આ ક્રિયાપદોના આટલા બધા રૂપો જુદી જુદી રીતે યાદ રાખવા પડે એવી સ્થિતિ છે ત્યા આ વિસર્ગ ચિહ્નથી આખો પ્રશ્ન સરળ થઈ જાય એમ છે એને લીધે 'હ વિનાના રૂપો નવાનો, નવડા(-રા)વવુ નવાવુ, નવાય, નાવણ નાવણિયો, નવેણ, નવાણ સવડા(-રા)વવુ સવાવુ સવાય લોવાનો લોવડા(-રા)વવ, લોવાય, લોવણિયુ દોવાનો, દોવડા(-રા)વવુ, દોવાવુ, દોવણ દોણી, કોવડા(-રા)વવુ, કોવાવુ કોવાય, એ વગેરેમા અમ ત્રિક વિસર્ગ આવી જતા એવા સંદિગ્ધ રૂપોની લેખનમા જરૂર નહિ રહે

[મૂર્ધન્યતર ઢ]

૧૧ કેટલાક ઢ ને બદલે ઢ અને ડ છૂટા પાડીને લખે છે જેમકે, કઢાડવુ. તેમ ન લખતા કાઢ, વાઢ, કઢી, ટાઢ, અઢાર, કઢવુ એમ લખવુ. પરંતુ લઢવુ, દાઢમ ન લખતા લડવુ, દાડમ એમ લખવુ..
ચડવુ, ચઢવુ બને માન્ય ગણવા. .

આ નિયમ બીજી રીતે ખૂબ સરળ છે. કાઠિયાવાડના ઉચ્ચારણોમાં આ મૂર્ધન્યતર ઢ ને સ્થાને શુદ્ધ મૂર્ધન્ય ઢ જ ઉચ્ચારાય છે જ્યા જ્યા કાઠિયાવાડમા શુદ્ધ મૂર્ધન્ય ઢ છે ત્યા જોડણીમા પણ ઢ જ બતાવવો કાઢ, વાઢ, કઢી, ટાઢ, અઢાર, કઢવુ, લોઢું મોઢુ, લઢણુ (લઢવુ ક્રિયાપદ=ટેવ પડવી), ઢેઢ દોઢ, અઢી, રઢ, દાઢ વગેરેમાં ઢ જ લખવો જ્યાં નથી એટલે કે મૂર્ધન્યતર ડ જ ઉચ્ચરિત થાય છે કાઠિયાવાડમા, ત્યા સર્વત્ર ડ જ લખવો. એને લીધે આપોઆપ 'ચઢવુ' જોડણી નિરર્થક થઇ પડશે કાઠિયાવાડમાં સર્વત્ર 'ચડવુ'જ ઉચ્ચરિત થાય છે મૂર્ધન્યતર 'ડ'થી એ રીતે 'ગઢ' નહિ, પણ 'ગડ', શેરડીનો 'વાઢ' નહિ, પણ 'વાડ' વગેરે

[યશ્રુતિ]

૧૨. કેટલાક શબ્દોના ઉચ્ચારમા ગુજરાતના કેટલાક ભાગમા યશ્રુતિ થાય છે ઉદા૦ જાત્ય, આખ્ય, લાવ્ય, લ્યો, દ્યો, ઇ૦, પણ તે લખવામા દર્શાવ વાની જરૂર નથી જાત, આખ, લાવ, લો, દો એમ જ લખવુ

નારી જાતિના બધા જ અકારાંત શબ્દો અને આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનના રૂપોમા મૂળમા હ્રસ્વ इ પ્રત્યય પડ્યો છે, જેની અબાધિત છાયા સમગ્ર દેશમાં પ્રાયઃ સર્વત્ર વ્યાપક છે. ગુજરાતના કેટલાક જ ભાગમાં એ યશ્રુતિ છે એ કહેવુ બરોબર નથી જેવી સ્થિતિ આ ય ની છે તેવી જ કર્મણિ ભૂત કૃદંતના યું—યો—યી પ્રત્યયની પણ છે જ્યાં આ લઘુપ્રયત્ન યકાર નથી ત્યાં "ગયો"નું 'ગો', 'કર્યો'નું 'કરો' જેવાં જ ઉચ્ચારણ છે ઉપરના અલ્પ લઘુપ્રયત્ન યકારને અને 'લ્યો—દ્યો' અને 'લ્યે', 'દ્યે', 'જગ્યા'

માંના યકારને દૂર કરવામાં માત્ર લેખનસારલ્ય એ જ મુખ્ય કારણ કહેવું વાજબી છે. અને એ જ કારણે એ સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણ જોડણીમાંથી કાયમને માટે લુપ્ત થયું છે.[1]

૩. બીજા તદ્ભવ શબ્દો

[અલ્પપ્રાણ + મહાપ્રાણ]

૧૩. અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ સંયુક્ત હોય એવા તદ્ભવ શબ્દોમાં મહાપ્રાણનું દ્વિત્વ કરવું. ઉદા૦ ચોખ્ખું, ચિઠ્ઠી, પથ્થર, ઝઝ્ઝો, ઓધ્ધો, સુધ્ધાં, સબ્બર. પણ ચ તથા છનો યોગ હોય તો ચ્છ લખવું, છ્છ નહિ. ઉદા૦ અચ્છેર, પચ્છમ, અચ્છું.

"જોડણીકોશ"મા જોધ્ધો–યોધ્ધો લખાયેલ છે એ આ રીતે જોધ્ધો–યોધ્ધો લખાવા જોઇયે.

આ નિયમ માત્ર સરળતા ખાતર જ છે. સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષાઓમાં આ નિયમ વૈકલ્પિક છે અને અલ્પપ્રાણ+મહાપ્રાણ એ રીતે જોડણી એ બેય ભાષાઓમાં વધુ સંમાનિત થયેલી છે. એનું જ ગુજરાતીમાં અનુસરણ હોવાથી નિયમના આરંભમાં "અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણું સંયુક્ત હોય એવા તદ્ભવ શબ્દોમાં" એમ કહેવું જ પડ્યું છે. આ નિયમની ખાસ તેથી ઉપયુક્તતા નથી લાગતી.

[યશ્રુતિની ભ્રાંતિ]

૧૪. કેટલાક શબ્દોમા (ઉદા૦ પારણું, બારણું, શેરડી, દોરડું, ખાંડણી, દળણું, ચાળણી, ચોલડી) ર, ડ, ળ, લ ને બદલે ય ઉચ્ચાર થાય છે; ત્યાં મૂળ રૂપ જ લખવું.

આ નિયમમાં "ય ઉચ્ચાર થાય છે" એમ કહેવા કરતાં "ઝડપથી બોલાતાં ઉચ્ચારણમાં યશ્રુતિની ભ્રાંતિ છે" એમ કહેવું વધુ યોગ્ય છે.

---

૧. આ ઉચ્ચારણ ભાષામાં અવિચ્છિન્ન છે અને એથી વ્યક્ત થવું જ જોઇયે; તેથી જેમ મૂર્ધન્યતર 'ડ઼ ઢ઼' નુક્તાથી બતાવવા વાજબી છે તેમ આ લઘુપ્રયત્ન યકાર પણ વ્યાપક રીતે 'ય' ના રૂપમાં નીચે નુક્તા સાથે પ્રયોજાય એ ઇષ્ટ છે.

"જોડણીકોશ"માં ઘણા શબ્દોમાં વિકલ્પ છે; ખાસ કરીને 'ર' —વાળા શબ્દોમાં. આ બધે ઠેકાણે 'ર' રાખીને વા 'ર' ઉડાડીને જોડણી થઈ છે. ઉતરડવું,—ઉત(તે)ડવું, આસડવું વગેરે. આ શબ્દોમાં 'ર' સચવાઈ રહે એ વધુ વાજબી છે.

[સ-શ નાં ઉચ્ચારણ]

૧૫. અનાદિ શ ના ઉચ્ચારની બાબતમાં કેટલાક શબ્દોમાં પ્રાંતિક ઉચ્ચારભેદ છે. ઉદા૦ ડોશી-ડોસી; માશી-માસી; ભેશ-ભેંસ; છાશ-છાસ; બારશ-બારસ; એંશી-એસી. આવા શબ્દોમાં શ અને સ નો વિકલ્પ રાખવો.

૧૬. શક. શોધ, શું માં રૂઢ શ રાખવો; પણ સાકરમાં સ લખવો.

૧૭. વિશે અને વિષે એ બંને રૂપો ચાલે.

સામાન્ય રીતે પ્રાંતીય ભેદે છતાં તાલવ્ય સ્વરના યોગમાં સકારને સ્થાને શકાર ઉચ્ચારવાનું વલણ છે. એ રીતે આ શબ્દોમાં વિકલ્પે તાલવ્ય શકાર છે. છાશ બારશ વગેરેમાં તાલવ્ય સ્વર દેખાતો નથી, પણ તેમાં લઘુપ્રયત્ન યકાર છે જ, જે નારી જાતિના ઇ પ્રત્યય ઉપરથી આવ્યો છે, એથી જ ઉચ્ચારણમાં તાલવ્ય શ ને સ્થાન મળે છે. આ વિકલ્પ કાંઈક સમાદરણીય બને છે. એ રીતે વીશ—સ, અને વીશ—સ —અંતવાળા, પચીશ—સ, છવીશ—સ, ત્રીશ—સ અને ત્રીશ—સ —અંતવાળા, ચાળીશ—સ અને ચા(-તા)ળીશ—સ અંતવાળા, ઓગણપચાશ—સ, પચાશ—સ વગેરે બધામાં વિકલ્પ સ્વીકાર્ય છે. પણ શકારની પ્રાંતીયતાને કારણે આ બધા શબ્દોમાં સકાર લખવો વધુ પ્રામાણિક છે.

તેમ એ તત્સમ નથી, કેમકે તત્સમ તો 'વિષયે' છે મધ્યકાલીન ગુજરાતીમા 'વિખિ'—ઉચ્ચારવાળુ વિખિ રૂપ લખાયેલુ મળવાથી અને 'વિખે'—ઉચ્ચારવાળુ વિષે' પછી પણ પ્રયોજાયુ હતુ એટલે માત્ર સ્વરૂપ ઉપરથી 'વિષે' આપણે ત્યા સ્વીકારાયેલુ, પણ આજે તો કોઈ 'વિખે' ઉચ્ચાર કરતું જ નથી, એટલે જૂના 'વિખે'—ઉચ્ચારવાળા 'વિષે'ની જરૂર આપોઆપ ગઈ છે સ્વાભાવિક રૂપ 'વિસે' ઉપગત તાલવ્ય એકારને કારણે 'વિશે' એવુ વૈકલ્પિક રૂપ છે, એટલે જો વિકલ્પ જોઇતો જ હોય તો વિસે' વિશે' એવો જોઈયે નવીનતા ન જ જોઇતી હોય તો 'વિશે' મંમાનિત થવા યોગ્ય છે, 'વિષે' તો નહિ જ આ બે રૂપોમાથી એથી હવે 'વિશે' એ એક જ રૂપ સ્વીકારી લેવુ વાજબી છે આ જ રીતે 'દુભાષિયો' નહિ પણ 'દુભાશિયો સ્વીકાર્ય બને છે

[સાનુનાસિક નિરનુનાસિક ઇ-ઉ]

૧૮ તદ્ભવ શબ્દોમા અંત્ય ઈ તથા ઉ, સાનુસ્વાર કે નિરનુસ્વાર એ અનુક્રમે દીર્ઘ અને હ્રસ્વ લખવા ઉદા૦ ઘી ૩ શું ઉ ઘણી વીંછી, અહીં દહીં પિયુ લાડુ જડુ

નોધ—સામાન્ય રીતે ગુજરાતીમા રુ અથવા રુ લખવાનો રિવાજ નથી, રૂ વિશેષ પ્રચલિત છે પરતુ જ્યા નિયમ પ્રમાણે હ્રસ્વ રુ લખવાનુ હોય ત્યા રુ અથવા રુ લખવુ ઉદા૦ છોકરુ-છોકરું બૈરુ-બૈરુ

અપવાદ-એકાક્ષરી શબ્દોમા નિરનુસ્વાર ૦ દીર્ઘ લખવો ઉદા૦ નૂ, લૂ, થૂ, ભૂ, રૂ

૧૯ અનત્ય ઈ તથા ઊ પર આવતા અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર પોચો થતો હોય ત્યારે ઈ કે ઊ દીર્ઘ લખવા ઉદા૦ ઈંડુ હીંડોડ ગૂચવાય સીંચણિયું, પીંછુ લૂટ પૂછડુ, વરસૂદ મીંચામણ

અપવાદ—કુવાડ, કુભાર, કુવર કુવરી, સુવાળુ

'સાનુસ્વાર કે નિરનુસ્વાર' એ સજ્ઞાથી સાનુનાસિક' અને 'નિરનુનાસિક' ઇ-ઉ સમઝવાના છે સ્વ નરસિંહરાવે પણ આ ભૂલ કર્યા પછી એમને માલૂમ પડેલુ કે અનુસ્વાર અને અનુસ્વારનો કોમળ

ઉચ્ચાર એ જુદી વસ્તુ છે અનુસ્વારનો કહેવાતો કોમળ ઉચ્ચાર તે અનુનાસિક–કે કોઇ 'નાસિક્ય' કહે છે–ને છે અનુસ્વાર એ સ્વર પછી વધી પડતું ઉચ્ચારણ છે, જ્યારે માત્રામા કોઇ પણ વૃદ્ધિ ન કરતો નાકમાંથી બોલાતો હ્રસ્વ કે દીર્ઘ સ્વર એ સાનુનાસિક છે, એટલે ૧૮–૧૯ એ બેઉ નિયમોમા અનુસ્વારથી સાનુનાસિક ઉચ્ચાર જ સમઝવાનો છે અને એની જ અહીં વાત છે[1] ॥

---

૧. ગુજરાતી શબ્દોના ઉચ્ચારણમા વધુમા વધુ મૂઝવનારો પ્રશ્ન હ્રસ્વ કે દીર્ઘ 'ઇ–ઉ' નો છે કયા એ હ્રસ્વ ઉચ્ચારાય છે અને કયા એ દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે એ પ્રચલિત ઉચ્ચારણો ઉપરથી સામાન્ય રીતે નક્કી કરવુ વિકટ છે ખાસ કરીને દીર્ઘ કયા એ નક્કી કરવું તો ખૂબ જ મુશ્કેલ છે અહીં ૧૮ મા નિયમમા અન્ત્ય સાનુનાસિક 'ઇ–ઉ' મા ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ લેશ પણ ભેદ નથી, એટલું જ નહિ, 'ઈં' કે 'ઉં' પોતે સાનુનાસિક હોય કે નિરનુનાસિક હોય, એઓના ઉચ્ચારણમા ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કાંઈ પણ ફેર પડતો નથી. નિયમો કરવામા આવ્યા છે એ માત્ર લેખનમા સરળતા લાવવા મટે વ્યવહાર પૂરતા છે અને તેથી જ આપણી સામે એ વ્યવહારુ નિયમો પ્રમાણે અન્ત્ય સાનુનાસિક–નિરનુનાસિક 'ઈં' દીર્ઘ અને એવો 'ઉ' હ્રસ્વ આવે છે એ જ 'ઉ' જો નિરનુનાસિક હોય અને એ એકાક્ષરી શબ્દમા હોય તો "અપવાદ મા બતાવ્યા પ્રમાણે દીર્ઘ જ લખવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે અનન્ત્ય દશામા તો સાનુનાસિક 'ઇ ઉ'નુ સરખાપણુ તેમ એનાથી સ્વતન્ત્ર રીતે નિરનુનાસિક 'ઈ–ઉ નુ સરખાપણુ લેખનમા વ્યક્ત કરવાનુ નીચે ૧૯ થી ૨૪ સુધીના નિયમોમા વિધાન છે

૧૮ મો નિયમ એ અત્યંત સ્પષ્ટ કરી આપે છે કે એકાક્ષરી કે એકથી વધુ અક્ષરવાળા શબ્દોમાં અંત્ય 'ઇ' દીર્ઘ જ લખવો, જ્યારે એકાક્ષરી શબ્દોમાં માત્ર નિરનુનાસિક 'ઉ' દીર્ઘ લખવો; એવા શબ્દોમાં સાનુનાસિક 'ઉ' હ્રસ્વ જ લખવો. એકથી વધુ અક્ષરવાળા શબ્દોમાં અંત્ય સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક 'ઉ' હ્રસ્વ જ લખવો. માત્ર સરળતાના ઉદ્દેશ ઉપર રચાયેલા આ નિયમની શાસ્ત્રીયતા વિશે શંકા કરવાની નથી. જોડણીના નિયમમાં આ 'ઇ-ઉ' વિશેના નિયમો એ માત્ર કામચલાઉ છે એ વાત કોઈ પણ સમજુ વિદ્વાન ભૂલી નહિ શકે, કેમકે એમાં ઉચ્ચારણનો વિષય ઉપેક્ષિત થયો છે.

નિયમ તરીકે આ નિયમ અત્યંત સ્પષ્ટ છે, એવો જ ૧૯ મો નિયમ પણ સ્પષ્ટ છે. ૧૮ મા નિયમમાં અંત્ય 'ઇ—ઉ' નો પ્રશ્ન પતી જાય છે ને માત્ર અનંત્યનો જ રહે છે. એવા અનંત્ય સાનુનાસિક 'ઇ-ઉ' દીર્ઘ જ લખવાનું ૧૯ મો નિયમ વિધાન કરે છે અને કોઈ પણ સંયોગોમાં એમાં ફેરફાર ન કરવાનો પણ આદેશ કરે છે. અપવાદમાં જે પાંચ શબ્દો છે તે જ યાદ રાખવાથી લેખનમાં આવા

જોડણી''મા મને આ તરફ પક્ષપાત પણ હતો, પ્રતીયતાને કારણે; પછી તો છેલ્લાં આઠ વર્ષના વધુ વ્યાપક અનુભવથી તે તરફની સમર્થક બુદ્ધિ ઓસરી પણ ગઈ છે.) એ રીતે અનંત્ય 'ઈ-ઉ' અસ્વરિત દશામાં હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત થાય છે. આને જ કારણે ૧૯ મા નિયમમાં અનંત્ય 'ઇ-ઉ' સાનુનાસિક હોય ત્યારે દીર્ઘ કહ્યા છે એ અસ્વરિત દશામાં હ્રસ્વ છે કે જેવા નિરનુનાસિક એ 'ઇ-ઉ' હ્રસ્વ છે. "અપવાદ"માં કુંવારું, કુંભાર, કુંવર, કુંવરી, સુંવાળું આપવામાં આવ્યા છે તે સાચી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે. એ રીતે જોવાં "હીંડાડ"માં 'હીં' દીર્ઘ નહિ, પણ હ્રસ્વ જ છે. "રિસામણું" અને "સીંચણિયું" કે "મીંચામણું"માંના આદિ શ્રુતિમાંના નિરનુનાસિક 'ઈ'માં કાંઈ પણ વફાવત નથી; એ જ રીતે "ઉતરડ" અને "મૂંઝવણ"માંના નિરનુનાસિક કે સાનુનાસિક 'ઉ'માં પણ. અને ત્રિશ્રુતિ શબ્દોમાં "ચિતાર" "મીડાઈ" "મૂકેલું" "ઉતાર" અને "જૂઠાણું"માં આદિ શ્રુતિના ઉચ્ચારણમાં ફેર છે એમ કોણ કહી શકે એમ છે?

અનત્ય સાનુનાસિક 'ઇ—ઉ'નો પ્રશ્ન નિરાકૃત થઇ જાય છે પણ એટલાથી પૂરતું નથી 'જોડણીકોશે' દીર્ઘ અને હ્રસ્વ 'ઇ—ઉ' હોય એવા અખ્યાબધ વિકલ્પો આપ્યા છે એવા શબ્દમા સ્વરભાર 'ઇ—ઉ' ઉપર ન હોય અને પછીની શ્રુતિમા હોય છે એવા એ બધા જ શબ્દો હ્રસ્વ સાનુનાસિક ઇ–ઉ થી લખાવ એ વાજમી છે ઉદર, ઉમગ, જિગોડી, શિગાળી વગેરે અહીં અનુસ્વાર છે એમ બચાવ કરવો નિરર્થક છે

[થડકાતો ઇ-ઉ]

૨૦: શબ્દમા આવતા યુક્તાક્ષરથી જ્યા આગલા સ્વરને થડકો લાગતો હોય ત્યા ઈ કે ઊ જે હોય તે હ્રસ્વ લખવો. અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર અનુનાસિક જેવો થતો હોય ત્યા યુક્તાક્ષર ગણવો ઉદા૦ કિસ્તી, શિલ્પ, હુક્કર જાસૂસો, ચુસ્ત, છેતરપિંડી, જિંદગી, જિંગોડી, લુગી, ડુ ઇ, વુગાઈ

નોધ—સામાન્ય રીતે ગુજરાતીમા જિ લખવાનો રિવાજ નથી જી જ વિશેષ પ્રચલિત છે પરંતુ જ્યા નિયમ પ્રમાણે હ્રસ્વ જિ લખવાનુ હોય ત્યા જિ લખવુ ઉદા૦ જિંદગી જિતાડવુ, જિવાડવુ

જોડાક્ષરની પૂર્વેનો થડકાતો સ્વર હ્રસ્વ લખવો થડકાતો સ્વર ન હોય તો એ અમસ જે સ્વરૂપમા હોય તેમ લખવો 'કર્યો, સ્ફુર્યું' આ શબ્દોમા ભૂતકાળનો ય લાગે છે, જોડાક્ષર પણ બને છે, પણ પૂર્વના સ્વરમાં કાઇ પણ થડકારો નથી, એથી "કર" ને 'યો' લાગતાં છતા 'ક'મા અકાર લઘુ જ છે. એ જ રીતે 'સ્ફુર'માં ઉકાર લઘુ જ છે

આ નિયમ અત્યત સ્પષ્ટ છે, પણ એ તદ્ભવ પૂરતો જ છે, એ ન ભુલાવુ જોઈયે સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં જોડાક્ષરમાંના પૂર્વનો ઇ-ઉ દીર્ઘ જ સામાન્ય રીતે હોય છે કીર્તિ, પૂર્ણ, ચૂર્ણ, વીર્ય વગેરે સસ્કૃત સિવાયની ભાષાઓમાથી આવેલા શબ્દોમા હ્રસ્વ લખવાનું જ વલણ છે, જેમકે ડિગ્રી, ઉર્દૂ વગેરે

નોધમાં 'જિ' વિશે જ છે, ત્રણમાનું પહેલુ ઉદાહરણ તત્સમ શુદ્ધ શબ્દ છે, બીજુ-ત્રીજુ ઉદાહરણ ૨૪ મા નિયમ પ્રમાણે છે

[દ્વિશ્રુતિવાળા શબ્દોમાં અનંત્ય ઈ–ઉ]

૨૧. જ્યાં વ્યુત્પત્તિને આધારે જુદી જોડણી ન થતી હોય (જેમ કે, ઉંદરું, દિલ, જુદું) તેવા બે અક્ષરના શબ્દોમાં ઉપાંત્ય ઈ તથા ઊ દીર્ઘ લખવાં. ઉદા૦ ચૂક, ધૂળ, સૂત, સૂજો, ઝીણું, જૂનો.

અપવાદ—સુધી, દુખ, જુઓ.

નોંધ—મુકાતું, ભુલાતું, મિચાતું, એવાં કર્મણિ રૂપોમાં હ્રસ્વ થાય છે. જુઓ નિયમ ૨૪ મો.

વ્યુત્પત્તિને આધારે ઉપાંત્ય ઇ–ઉ માં હ્રસ્વતા જ મળતી હોય એ સિવાયનાં સ્થાનોમાં પ્રાયઃ વ્યુત્પત્તિથી જ આ 'ઇ–ઉ' દીર્ઘ મળે છે, એટલે આ નિયમ માત્ર વ્યુત્પત્તિને જ વશવર્તી રખાયો છે; એથી માત્ર વ્યવહારદશાનો છે.[1] આપણને સ્વરિત કે અસ્વરિત અનંત્ય 'ઇ–ઉ' ઉચ્ચારણની રીતે પ્રાયઃ હ્રસ્વ મળે છે એ અનુભવનો જ માત્ર વિષય છે.

અપવાદ ૧—વિશેષણ પરથી થતા નામો તેમ જ નામ પરથી બનતા ભાવવાચક નામોમા મૂળ શબ્દની જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદા૦ ગરીબ—ગરીબાઇ, વકીલ—વકીલાત, ચીકણુ—ચીકણાઈ, ચીકાશ, મીઠુ'—મીઠાશ, મીઠાશ, જૂઠુ—જૂઠાણું, પીળુ'—પીળાશ, ઝીણુ—ઝીણવટ.

નોધ—વેધિ-વેધિત્વ, અભિમાની-અભિમાનિત્વ, એવા શબ્દો તત્સમ સસ્કૃત હોઈ ફેરફાર કરવામા આવે છે.

અપવાદ ૨—કેટલાક શબ્દો બોલતા ઉપાત્ય અક્ષર ઉપર ભાર આવે છે ત્યા ઇ કે ઉ જે હોય તે દીર્ઘ કરવા. ઉદા૦ ગોઠીડો, દાગીનો, અરડૂસો, કવડી વગેરે.

નોધ—જેમા આ જાતનો ભાર નથી આવતો એવા શબ્દો. ટકો, કુકડી, મહુડ઼.

નિયમમા બેથી વધારે અક્ષરોથી ત્રણ અક્ષરો–શ્રુતિઓ સમઝવાની છે, કેમકે ચાર અક્ષરવાળા માટે ૨૩ મો નિયમ છે જ. અહીં ઉદાહરણમાં "તડુકાવ" ચાર અક્ષરનો અપાયો છે એ નિયમમા રહેલા વ્યાપક તત્ત્વને આભારી છે. આ નિયમથી જે કાંઈ સમઝાય છે તે એ જ છે કે બે દીર્ઘ સ્વરો લાગલગાટ શ્રુતિમા આવી શકતા નથી. એ જ પ્રમાણે ઉદાહરણો બરોબર અપાયા છે. "તડુકાવ"મા એથી આપણે "તડુકા–' અંગ પૂરતું લક્ષ્ય આપવાનું રહે છે.

અહીં "તડુકાવ"મા ઉકાર સ્પષ્ટ હ્રસ્વ નિર્ણીત થયા પછી નીચે ૨૪ મા નિયમની નોધમા "તડૂકાવ(વુ), તડૂકા(વુ)" નોધાયા છે એ પ્રમાદ જણાય છે.

આ નિયમમાં સ્વરભારનું તત્ત્વ એકદરે નિયામક છે. જે શબ્દોને છેડે લઘુપ્રયત્ન અકાર છે તે શબ્દોમા અમુક રીતે ઉપાત્ય શ્રુતિ ઉપર ભાર પડે છે. ખુશાલ, વિમાસ, દુકાળ, સુતાર, કિનારો, ભુલાવ, મિચાવ એ એનાં આબાદ ઉદાહરણો છે ત્યારે 'નીકળ' 'મૂલવ'મા સ્વરભાર કયા છે? ઉચ્ચારણ જોતાં ઉપાત્ય અકાર ઉપર છે, અને એથી કરી આદિ શ્રુતિના ઇ–ઉ અસ્વરિત બનતાં દીર્ઘ ટકી શકતા નથી અને એથી જ નિકળ, મુલવ, ઉતર, નિપજ, ઉપજ જેવાં ક્રિયાપદોમાં

જોડણીમા પૂર્વે હ્રસ્વ સ્વર સ્વીકારાયેલો આજે તો બે દીર્ઘ શ્રુતિ સાથે ન આવે, તેમ બે હ્રસ્વ પણ એવી માન્યતાથી આ શબ્દોમા આદિ શ્રુતિમા ઇ–ઉ દીર્ઘ માત્ર વ્યવહારપૂરતા જ સ્વીકારાયા છે એ જ રીતે અપવાદ ૧ મા સાધિત નામ અને વિશેષણોમા જોડણી ન ફેરવવાનુ વિધાન કરવામાં આવ્યુ છે [1]

---

૧ અહીં પણ સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણ એટલે કે સ્વરભારના સિદ્ધ તત્ત્વને ઉધામવામા આવ્યુ છે આપેલા ઉદાહરણોમા ક્યાય પણ 'ઈ–ઊ મા દીર્ઘ ઉચ્ચારણ રહ્યું નથી વસ્તુસ્થિતિએ ૧૪મા નિયમમા આ અપવાદ ૧ નો પણ સ્વાભાવિક સમાવેશ છે, અને સ્વરભાર પૂર્વની શ્રુતિમા એ 'ઈ–ઊ આવી જતા હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ હ્રસ્વ સ્વરૂપમા જ એ ઉચ્ચરિત છે અહીં એ પણ લક્ષ્યમા લેવા જેવુ છે કે બે શ્રુતિવાળા શબ્દોમા અગાઉ બતાવ્યું તેમ સ્વરભાર છેડે હોય તો ઉપાન્ત્ય 'ઇ ઉ હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત થાય છે એના ઉપરથી પાછા ઘડાતા એ હ્રસ્વના હ્રસ્વ જ રહે છે ત્રણ શ્રુતિવાળા શબ્દોમા તો, ચાર શ્રુતિવાળા શબ્દોની જેમ જ, દ્વિતીય શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર હોય કે પ્રથમ શ્રુતિના એ ઇ–ઉ ઉપર સ્વરભાર હોય, એ દીર્ઘ ઉચ્ચારી શકાતા નથી એથી પણ આ સાધિત સ્વરૂપમા ઈ–ઊ ની હ્રસ્વતા જ રહે છે

અપવાદમાં આપેલાં ઉદાહરણોમાં 'ઝીણું' ઉપરથી "ઝીણવટ" આપવામાં આવ્યું છે, જ્યાં આદિ શ્રુતિનો 'ઈ' દીર્ઘ જ રાખવામાં આવ્યો છે. ઉચ્ચારણમાં શી સ્થિતિ છે એ અહીં બતાવવા પ્રયોજન નથી, કેમકે માત્ર વ્યવહાર જ અહીં લક્ષ્ય છે. અહીં તેથી જ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે "જોડણીકોશ"માં "જૂનું" ઉપરથી "જુનવટ" અપાયું છે તે વાજબી કે આ? "-વટ" અનુગ બેયમાં જુદો તો નથી જ. "ઝીણું+વટ" અને "જૂનું+વટ" એ આપણને જુદાં રૂપ આપી શકે ખરાં? એટલે મને લાગે છે કે "અપવાદ ૧"માં મુકાયેલ આ "ઝીણવટ" શબ્દને દૂર કરવો જોઇયે, જે જોડણીની દૃષ્ટિએ "ઝિણવટ" થઈ રહેશે. ૨૪મા નિયમમાં ક્રિયાપદો ઉપરથી આવેલા શિખામણ ભુલામણી ઉડામણું વગેરે જેવી જ આની સ્થિતિ છે.

'ઇ-ઉ'ને લગતા નિયમોમા સ્વાભાવિકતાની નજીકમા નજીક આવતો જો કોઈ નિયમ હોય તો આ છે. લાના શબ્દોમાં સ્વરિત કે અસ્વરિત ઇ-ઉ દીર્ઘ ઉચ્ચારી શકાતા નથી, અને એથી જ વ્યુત્પત્તિથી એક મતે આવતો "ગૂજરાત" શબ્દ વિકલ્પે સ્વીકારાયો છે મને લાગે છે કે ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ અને એ શબ્દની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સસ્કૃતેતર મૂળ "ગુર્જાત" ઉપરથી 'ગુજરાત" એવી વ્યુત્પત્તિ વધુ સ્વાભાવિક હોવાથી એ શબ્દ અત્યારે ઉચ્ચારણમા છે એવી જ રીતે "ગુજરાત" તરીકે જ માત્ર સ્વીકારાય એ વધુ વાજબી છે; એટલે 'ગૂજરાત" એ વિકલ્પ છોડી દેવો જોઇયે

નોધ ૧લી સમાસાત શબ્દને માટે છે એ વિશે કાઈ વિશેષ સ્પષ્ટતા અપેક્ષિત નથી માત્ર તત્સમ હોઈ પ્રાણિવિદ્યા, સ્વામિદ્રોહ' જોઇયે

નોધ ૨૭ માત્ર વ્યવહારપૂરતી છે ઉચ્ચારણથી આદિ શ્રુતિમા દીર્ઘતાની કોઈ સભવિતતા નથી

જેમકે, ભૂલનાર, ભૂલેલું, ભુલાવનાર, ભુલાયેલું; મૂકનાર, મૂકેલું; મુકાયેલું, મુકાવનાર, મુકાવડાવેલું.

આ નિયમનો મુદ્દો બહુ સ્વાભાવિક છે. સ્વરભારના નિયમ પ્રમાણે સ્વાભાવિક ઇ–ઉની હ્રસ્વતા આમાં અભિપ્રેત છે, એટલે જ "ધાતુની મૂળ જોડણી કાયમ ન રાખતાં" એ શબ્દો નિયમમાં અપાયા છે. આ નિયમોમાં ૧૯ મી કલમ સાનુનાસિક 'ઇ–ઉ'ને દીર્ઘ રાખનારી જણાવવામાં આવી નથી, એટલે નિયમથી તો એવા 'ઇ–ઉ'ની હ્રસ્વતા આવી જાય છે; પણ જ્યારે ઉદાહરણો જોઇયે છિયે ત્યારે જ માલૂમ પડે છે કે "ધાતુની મૂળ જોડણી કાયમ ન રાખતાં" ને બદલે "કાયમ રાખતાં" એવો વિકલ્પ પણ ઇષ્ટ રહ્યો છે, ચૂંથવું, ચૂંથાવું, ચૂંથાવવું વગેરેમાં 'ઊં' અવિકૃત રાખ્યો છે ૧૯મા નિયમ પ્રમાણે તે.[1]

ઉદાહરણમાં 'નીકળ' ઉપરથી 'નિકાલ' બતાવ્યું છે એ વાજબી નથી. એક ગુજરાતી શુદ્ધ શબ્દ છે, બીજો સ્વતંત્ર હિંદી તત્સમ છે. આવી ઝીણી વાતો સમઝવી અનિવાર્ય છે.

"નોંધ"માંનું સૂચન નિયમની સ્પષ્ટતા માટે છે, જ્યારે "અપવાદ ૧" એ ખરી રીતે અપવાદ નથી. એ ૨૧મા નિયમથી પ્રાપ્ત દશા સામે સૂચન માત્ર છે, જે ૨૪મા નિયમથી "જોડણી કાયમ ન" રાખવાની વાતમાં એકરૂપ થઈ જાય છે.

"નોંધ"માંના "તડૂકા(વું), તડૂકાવ(વું),"માં ઉકાર ૨૨મા નિયમ પ્રમાણે હ્રસ્વ જોઇયે એવું સૂચન ઉપર થઇ ગયું છે.

"અપવાદ ૨જો" માત્ર વ્યવહારુ છે.[1]

[ઈ-ઉ વિશે કેટલીક પ્રકીર્ણતા]

૨૫. શબ્દના બંધારણમાં ઈ પછી સ્વર આવતો હોય તો તે ઈ ને હ્રસ્વ કરી સ્વરની પહેલાં ય ઉમેરીને લખવું. ઉદા૦ દરિયો, કડિયો, ધોતિયું, આળિયું, કાઠિયાવાડ, પિયર, મહિયર, દિયર, સહિયર, પિયુ.

અપવાદ— પીયો; તથા જુઓ પછીનો નિયમ.

વિકલ્પ—પિયળ–પીયળ.

૨૬. વિભક્તિ કે વચનના પ્રત્યયો લગાડતાં કે સમાસ બનાવતાં શબ્દની મૂળ જોડણી કાયમ રાખવી. ઉદા૦ નદી–નદીઓ, નદીમાં ઇ૦. સ્ત્રી–સ્ત્રીઓ, સ્ત્રીને ઇ૦. ખૂબી–ખૂબીઓ; બારીબારણાં.

---

૧. "અપવાદ ૨ જ" પ્રમાણે ધાતુ ઉપરથી બનતાં કૃદંતોમાં જોડણીમાં ઇ-ઉ-દીર્ઘ હોય એમાં ફેરફાર ન કરવાનું સૂચન છે એ અસ્વાભાવિક છે. કૃદંત-પ્રત્યયમાં સ્વરભાર હોય તો એ પૂર્વશ્રુતિમાંના ઇ-ઉની હ્રસ્વતા જ માગી લે છે, "મુકયો" "મુકેલું" જેમ; "મૂકયો" "મૂકેલું" માં ઊ દીર્ઘ રહી શકતો જ નથી.

સ્વરભાર જેવા ભાષાના નિયામક તત્ત્વના અભ્યાસને અભાવે જોડણીમાં કેટલીક અસ્વાભાવિકતા પેસી ગઇ છે એ આવા પ્રસંગોથી વધુ સારી રીતે સમઝાશે.

૨૭ ક કરીએ, છીએ, ખાઈએ ધોઈએ, સૂઈએ, જોઈએ, હોઈએ, મારીએ એવા ક્રિયાપદના રૂપો બતાવ્યા પ્રમાણે લખવા પણ થયેલુ, ગયેલુ, સચવાયેલુ એવા રૂપો દર્શાવ્યા મુજબ લખવા

આ ત્રણ નિયમો ઇ+સ્વર" વિશે મુખ્યત્વે છે માત્ર ૨૭ કમાં દ્વિતીય અનુચ્છેદનો વિશે લખ્યુ છે તે માત્ર લઘુપ્રયત્ન યકાર પૂરતો એકદેશ જ આપે છે આ આખો પ્રશ્ન યકારના લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચાર સાથે સબધ ધરાવે છે ૨૫ મા નિયમમા આપેલા શબ્દોમાં એ લઘુપ્રયત્ન યકાર ઉચ્ચરિત થાય છે અને સ્વરભાર અંત્ય શ્રુતિ ઉપર હોવાને કારણે પૂર્વ શ્રુતિમાની 'ઇ' હ્રસ્વ જ ઉચ્ચરિત થાય છે અને અત્યત સ્વાભાવિક રીતે આ, નિયમથી કાયમને માટે ગુજરાતી ભાષામા સ્થાપિત થઈ જાય છે "પીયો (=ચેપડો)" અપવાદમા અપાયો છે એ ખાસ મહત્ત્વનો નથી, તેમ જ વિકલ્પ 'પિયળ–પીયળ" આપ્યો છે એ પણ મહત્ત્વનો નથી આપણે વ્યવહારપૂરતો "પીયો" સ્વીકારિયે અને "પિયળ–પીયળ"માથી–"પિયળ"ને કાયમ માટે સ્વીકારી લઈયે પણ મહત્ત્વનો અપવાદ તો ૨૬મો નિયમ છે. સ્વ નવલરામ પંડ્યાએ સ્વરથી શરૂ થતો પ્રત્યય લાગતા અત્ય 'ઇ'ને હ્રસ્વ કરવાનો નિયમ ઉચ્ચારની સ્વાભાવિકતાને કારણે સ્વીકારેલો 'નદીઓ' કોઇ ઉચ્ચારતું નથી, એ 'નદિયો' ઉચ્ચારાય છે છતા સરળતા ખાતર આ અપવાદ

૨૭ क તરીકે નોધાયેલો નિયમ પણ અપવાદ જ છે, પણ એ અપવાદ તદ્દન વિચિત્ર જાતનો છે ૨૬મા નિયમમા તો 'ઓ' પ્રત્યય છે અને એ પૂર્વેના 'ઇ'ને હ્રસ્વ કરવો કે નહિ એ ચર્ચાનો વિષય હોય છે, જ્યારે અહીં તો અસ્વાભાવિક 'ઈએ' એવો પ્રત્યય માની લેવામા આવ્યો છે એવો પ્રત્યય શક્ય જ નથી મધ્યકાલીન ગુજરાતીમા કર્મણિરૂપ ઉપરથી આવેના करीइ बोलीइ એવાં રૂપો પરથી इ નો ए થયે વસ્તુસ્થિતિએ વચ્ચેની ई ઉપરથી સ્વરભાર ખસી ए ઉપર જતા લઘુપ્રયત્ન યકારવાળુ રૂપ करिय, बोलिये આવ્યુ, અશુદ્ધ લખાણોમા करीए बोलीए એવા પણ રૂપો લખાયેલા હોય વાચનમાળાએ એ આધળિયા કરી સ્વીકાર્યા અને પછી તો વ્યુત્પત્તિ કે ઉચ્ચારણ કોઇના પણ આધાર વિનાનો "ઈએ" પ્રત્યય જ જાણે કે છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું ૨૫મા નિયમમા પ્રાપ્ત સસ્કૃત ईय પ્રત્યય જેવી જ આ સ્થિતિ છે એમાનો ई જેમ હ્રસ્વ બની ગુજરાતીમા इयु–ई–इयो તરીકે આવ્યો તેમ જ પેલો મધ્ય-ગુજરાતીનો ईइ પ્રત્યય इये તરીકે ગુજરાતીમા અબાધિત રીતે વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચારની એકતાથી વારસામા મળ્યો છે, એટલે વર્તમાનકાળ ૧ લા પુરુષ બહુવચનનાં રૂપો કરિયે, છિયે ખાઇયે, ધોઇયે, સૂઇયે જોઈયે, હોઇયે મારિયે એવા જ સ્વીકારવા જોઇયે હિંદીમા આ પ્રકારના કર્મણિરૂપો છે તે ગરખાવો

વહેલામા વહેલી તકે આ અસ્વાભાવિક રૂપનો ત્યાગ કરી નિરપવાદ રીતે, જરા પણ પ્રાતીયતાના ગધ વિનાનો, 'ઇયે' પ્રત્યય આ રૂપોમા સ્વીકારવાની હું ભલામણ કરુ છુ ૨૫મા નિયમને અનુસરી સેરા પણ અપવાદ વિના ગુજરાતી બોલતી સમગ્ર પ્રજાના કંઠમા આ જ રૂપ સ્વાભાવિક છે

(૨૭) ख જુવો ધુવો નહિ, પણ જુઓ, ધુઓ લખવુ તેમ જ ખોવુ, રોવુ, જેવા ઓકારાત ધાતુઓમા ખુઓ, રુઓ લખવુ, અને જુએ છે, ધુએ છે, ખુએ છે, રુએ છે, જોયેલુ, જોતુ ખોયેલુ, ખોતુ, ધોયેલુ, ધોતુ વગેરે રૂપો દર્શાવ્યા મુજબ લખવા

ग સૂવુ, પીવુ જેવા ક્રિયાપદોમા સૂએ છે સૂઓ સૂતુ, સૂતેલ, સૂનાર, અને પીએ છે, પીઓ, પીતુ, પીધેલ, પીનાર એ પ્રમાણે લખવુ

૨૫ મા નિયમમા જે વાતનું વિધાન છે તેને જ મળતું આ ખ-ગ નિયમનું વિધાન છે, પણ એનાથી ઊલટું, એટલે નકારન છે 'ઇ' પછી યશ્રુતિ બતાવવી આવશ્યક માનવામા આવી છે, એથી ઊલટું અહીં 'ઉ' પછી સ્વાભાવિક આવતી વશ્રુતિનો અવરોધ કરવામા આવ્યો છે, એટલે આ નિયમ માત્ર વ્યવહારપૂરતો જ છે, ઉચ્ચારણથી વિરુદ્ધ છે

૨૭ ક-ખમા દ્વિતીય ભૂતકૃદંતમા સ્વગત ધાતુઓ પછી ' એલું"નું 'યેલુ" થાય છે એ બતાવનાનું વાસ્ત્રી વિધાન થયું છે આ સાથે એટલું ખ્યાલમા રાખવું કે ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ આ 'યે' હ્રસ્વ છે સુરત બાજૂ 'જોયલુ"ને નજીકનું ઉચ્ચારણ છે

ગ મા બતાવ્યા પ્રમાણે રૂપો પણ વ્યવહારપૂરતા જ છે, એને પણ ઉચ્ચારણ સાથે સંબંધ નથી

પ્રશ્ન તો તદ્ભવ ગુજરાતી શબ્દો વિશેનો છે. આ શબ્દોમાં 'જ' છે કે 'ઝ' એનો નિર્ણય ઉચ્ચારણ તો આપે જ છે. 'સ્હમજ' એવી જૂની એકદેશી જોડણીને ધ્યાનમાં લેતાં માલૂમ પડશે કે શબ્દમાં ક્યાંક મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ છે. પણ એ શા માટે છે? મૂળમાં 'ધ્ય' ઉપરથી 'જ્ઝ' થઈ એ શબ્દો ગુજરાતી ઉચ્ચારણમાં આવ્યા છે; એટલે વસ્તુસ્થિતિએ 'જ'નો વિચાર જ આવશ્યક નથી. સમઝ, મોઝાર, સાંઝ, સૂઝ, બૂઝ, વાંઝણી, એ સૌ શબ્દોમાં 'ઝ' જ છે. અહીં વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચારણ બંને એક જ વસ્તુ આપે છે.

[કેટલાક વિકલ્પો]

૩૦. આમલી–આંબલી, લીમડો–લીંબડો, તુમડું–તુંબડું, કામળી–કાંબળી, ડામવું–ડાંભવું, ખૂમડું–ખૂંભડું, ચાંલ્લો–ચાંદલો, સાલ્લો–સાડલો એ બંને રૂપો ચાલે.

૩૧. કહેવડાવવું–કહેવરાવવું, ગવડાવવું–ગવરાવવું, ઉડાડવું–ઉરાડવું, બેસાડવું–બેસારવું, જેવાં પ્રેરક રૂપોમાં ડ અને ર નો વિકલ્પ રાખવો.

૩૦મા નિયમમાંના વિકલ્પો સ્વીકાર્ય છેઃ બંને રૂપો વ્યાપક થઈ ચૂક્યાં છે.

૩૧મા નિયમમાં દ્વિત્વપ્રેરક રૂપોમાં તેમ જ થોડાં સાદાં "આડ" પ્રત્યયવાળાં પ્રેરક રૂપોમાં વિકલ્પ છે એ સ્વીકાર્ય જ છે.

[ઈ-ઉ વિશે શેષ પ્રકીર્ણતા]

મોંચાવવું' એવી ઉચ્ચારણ વિરુદ્ધ જોડણી કરવાથી કેવું વિચિત્ર વલણ અખત્યાર કરવું પડે છે !

'કરીએ શૂ આવે ? ઝડપ સહ પાણી પ્રવહતા
નદીઓ વીંઝાતી ગગન સહ વાતે વળગતા '

આમા 'કરીએ, નદીઓ, વીંઝાતી'મા અનંત્ય "ઇ"નું દીર્ઘ ઉચ્ચારણ કાનને મારુ લાગે છે ખરુ ?

આ જ વસ્તુ જોડણીને વધુ સ્વાભાવિક કરવાનું નિમત્રણ એટલુ જ નહિ, નિયત્રણ પણ માગી લે છે; માત્ર વ્યવહાર રોચક થઈ શકતો નથી.

૩૩. જે શબ્દોની જોડણી કે ઉચ્ચારને વિષે એકરૂપતા ચાલતી હોય તે શબ્દોની, ઉપરના કોઈ નિયમો અનુસાર જુદી જોડણી થતી હોય છતા, પ્રચલિત જોડણી કાયમ રાખવી ઉદા૦ મુજ, તુજ, હુકરો, હુચગ, મુજમ, પૂજારી, મુદત, કુમળુ, કુસકી, ગુટકો, કુલડી

માત્ર "મુજ–તુજ" અને "પૂજારી' શબ્દ સિવાય બાકીના આ બધા શબ્દોમા ઉચ્ચારણ પ્રમાણે સ્વરભાર અત્યે કે પછીના સ્વર ઉપર હોવાને કારણે જ આદિ શ્રુતિમાં 'ઉ' હ્રસ્વ જ છે આમ થવાનું સાચુ કારણ શોધી પૂર્વે થયેલા વ્યવહારુ નિયમોમાના વિધાનોને સ્વાભાવિકતા તરફ લાવવાનો પ્રયત્ન આવશ્યક બને છે

ઉપસહાર

'જોડણીમાં સુધારાના દ્વાર હજી બધ થયા નથી, થય કે હોઈ પણ ન શકે, કેમકે ગુજરાતી ભાષાને હજી શાસ્ત્રીય વ્યાકરણ મળ્યુ નથી. શાસ્ત્રીય વ્યાકરણ મળ્યા પછી જ આખરી નિર્ણય મેળવી શકાશે અને જોડણીનો જટિલ વિષય નક્કી કરનારા ભાષા અને ભાષાશાસ્ત્રના અતરમા ઊતરેલા માણસો જોઈયે કહેવાની જરૂર નથી કે નિર્ણય લાવનારો એવો વિદ્વાન કે વિદ્વાનો ન હોય ત્યાસુધી આ વિષય આખરી શુદ્ધ અને સ્વાભાવિક રૂપ ન પામી શકે

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના નિયમોમાના જે જે સ્વાભાવિકતાની વધુ નિકટ છે યા સ્વાભાવિક છે તે બતાવવાની ઉપર એક પણ તક જતી કરવામા આવી નથી જે નિયમોના વિધાન મને અસ્વાભાવિક જણાયા

છે તે પણ, સૂચવવાની ફરજ સમજી, આપ્યાં છે. આ વિષય ભાષાશાસ્ત્રીઓનો છે અને એઓ જ આ વાતને સમજી શકશે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ જેવી જવાબદાર સંસ્થા એ જવાબદારી સમજે જ છે અને તેથી દર આવૃત્તિએ કાંઈ અને કાંઈ સુધારા સ્વીકાર્યા છે, જે વસ્તુસ્થિતિએ ઉચ્ચારણની સ્વાભાવિકતા તરફ વધુ અને વધુ આવતા જાય છે. એ માર્ગદર્શક પ્રયત્નોના ઋણ નીચે જ વધુ સુધારા સૂચવવાનો આ નમ્ર પ્રયત્ન મારા તરફથી થયો છે. આ સત્ય સ્વીકારતાં હું ગૌરવ લઉં છું. [ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, પુ. ૯, સને ૧૯૪૪, પૃ. ૧–૨૭]

૨૫. જોડણીની સહેલી ચાવીઓ

[ગુજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશને ચુસ્તપણે અનુસરી]

નિયમો

અ પરભાષાના શુદ્ધ (તત્સમ) શબ્દોની જોડણી

(૧) સંસ્કૃત, અરબી, ફારસી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાના શુદ્ધ શબ્દોની જોડણી ગુજરાતી ભાષામાં જાણીતાં ઉચ્ચારણોને ધ્યાનમાં રાખી મૂળ પ્રમાણે કાયમ રાખવી, સંસ્કૃત પ્રત્યય વિનાનાં પહેલી વિભક્તિ એકવચનનાં રૂપ લખવાં; જેમકે, મૂળ સંસ્કૃત મતિઃ; એ ઉપરથી મતિ લખવું. એ જ રીતે ગુરુ, હરિ, શાંતિ, નીતિ, નિધિ, સ્થિતિ, શ્રીયુત, પાશ્ચાત્ય, પૌરસ્ત્ય, પ્રામાણિક, કર્તા, પિતા, વિદ્યાર્થી, હસ્તી, યશસ્વી, મનસ્વી, વિદુષી, ભગવતી, શ્રીમતી, સુદિ, વદિ; આગાહી, અમીરી, ઉર્દૂ, કાબૂ, કાબુલી, કિસ્સો, કીમતી, ખૂબી, ગિરો, ચાકૂ, જાદૂ, જાસૂસી, તંબૂ, તૂતી, તૈયારી, દારૂ, દાવૂદી, પીલૂ, બાજૂ, રેજૂ, રૂબરૂ; મ્યુનિસિપાલિટી, કમિટી, યુનિવર્સિટી, વગેરે.

વિશેષ—જેને છેડે વ્યંજન હોય તેવા શબ્દો ગુજરાતી પ્રત્યય લેતા હોય તેઓને અકારાંત ગણીને લખવા: જગત્ નહિ પણ જગત. એમ જ—વિદ્વાન, ભગવાન, પરિષદ, સંસદ, ધનુષ, આશિષ, આયુષ, અકસ્માત; અફીણ, અજબ, અંગૂર, અંજીર, આલિશાન, ઇન્કાર, ઇમારત, ઇલાજ, કબૂતર, કબૂલ, કસૂર, કાનૂન, કૂચ, કોશિશ, કોહિનૂર, ખુદ, ખૂન, ગુમ, ચાબુક, જરૂર, જાસૂસ, ઝનૂન, તવારીખ,

દસ્તૂર, દીવાન, દીવાલ, સાબિત; અપીલ, કોર્ટ, કેબલ, પેન્સિલ, બૂટ સ્કૂલ, બુક, ડૉક્ટર, સ્ટેશન, વગેરે.

અપવાદ-પશ્ચાત્ કિંચિત અર્થાત ક્વચિત્ સાક્ષાત્ અકસ્માત્ (અવ્યય) એવા શબ્દો એકલા આવે ત્યારે છે તેમ જ વ્યંજનાંત લખવા; જેમકે ક્વચિત્, સાક્ષાત્. પણ આ શબ્દો પછી જ્યારે 'જ' અવ્યય આવે ત્યારે એ વ્યંજનાંત લખવા; જેમકે ક્વચિત જ સાક્ષાત જ, વગેરે.

સૂચના—(અ) અંગ્રેજી શબ્દોમાં જ્યાં જ્યાં પહોળા એ કે ઓ હોય ત્યાં ત્યાં ગુજરાતીમાં એ ઊંધી માત્રાથી જોડણીમાં બતાવવાં. જેમકે ડૉક્ટર, કૉલેજ, ઍક્ટ, બૅંક વગેરે.

(આ) અરબી, ફારસી શુદ્ધ શબ્દોમાં મધ્યે લઘુપ્રયત્ન અ જેવો ઉચ્ચાર હોય ત્યાં તે શબ્દોમાં વ્યંજન ખોડો ન લખતાં અકાર ઉમેરી જોડણી કરવીઃ અખ્બાર નહિ પણ અખબાર. એ જ રીતે અફલાતૂન, અરજી, અશરફી, કુદરત, ખુશબો, ગિરદી, ચરબી, તકરાર, તસ્વીર, દરદી, બિલકુલ, દૂરબીન વગેરે.

ટલા હ્રસ્વ લખવાઃ ઘી, ધણી, વિનંતી-વિનંતિ વગેરે; તથા પિયુ,
ડુ, ચાંલુ, લાગુ, ડાઘુ વગેરે.

અપવાદ—એકાક્ષરી શબ્દોમા એવો છે દીર્ઘ જ લખવોઃ જૂ,
, યૂ, ભૂ, છૂ, રૂ વગેરે.

(૫) તદ્ભવ શબ્દોમાં આવતા જોડાક્ષરથી જ્યાં આગલા સ્વરને
ડકો લાગતો હોય ત્યાં ઇ કે ઉ જે હોય તે હ્રસ્વ લખવો; દા. ત.
રત, કુક્કર, સુરત, જુસ્સો, છુટ્ટું (છૂટું પણ), ભુક્કો (ભૂકો પણ),
લ્લો, જિલ્લો, ઉતરપિંડી, જિંદગી, જિંગોડી, કુંડ, કુંડાઈ વગેરે.

(૬-અ) બે અક્ષરના જે શબ્દોમાં ઉપાંત્ય (છેડે ન આવતા
ય એવા) ઇ અને ઉ હોય તે દીર્ઘ લખવાં: લુખું નહિ, પણ લૂખું.
એ જ રીતે બીડી, ખીલી, સીડી, ભીણું, રીંછ, ચીક, સીંકું, ઝૂંપ,
નો, ચૂરો, સૂતું, રૂંવું, ધૂળી-ળું, ફૂલ. સૂત્ર-સૂએ-સૂઓ વગેરે.

ચીકાશ, બીહુ-બીહાશ-બીકાઈ-બીકાણ, જડુ જડાણું પીળું-પીળાશ

અપવાદ—(૬) ક્રિયાપદોના મૂળ રૂપને કે સાધિત રૂપને પ્રત્યયો લગાડવા હોય ત્યારે ઉપર મુજબ મૂળ તેમ જ સાધિત જોડણી સિદ્ધ કર્યા પછી જ પ્રત્યયો લગાડવા, જેમકે ભૂલ(વું) ભૂલનાર, ભૂલેલું પણ સાધિત રૂપ ભુલા(વું) પરથી ભુલાનાર,ભુલાવડાવેલ વગેરે

પ્રકીર્ણ વ્યંજનો

(૧૧) જોડાક્ષરોમા નિકટના અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ ન લખતા મહાપ્રાણ જ બેવડા લખવા ચોક્ખુ નહિ પણ ચોખ્ખુ એ જ રીતે પથ્થર, ઝભ્ભો, ઓધ્ધો, સુધ્ધા, મઝ્ઝર વગેરે

અપવાદ—માત્ર ચ છ ના સંયોગમા ચ્છ લખવાઃ અચ્છેર, પચ્છમ, અચ્છુ વગેરે

(૧૨) જેમાં વની ભ્રાંતિ છે તેવા શબ્દોમા વ ન લખતા મૂળ શુદ્ધ રૂપ લખવુ ચાવણી નહિ, ચાળણી એ જ રીતે પારણુ બારણુ, શેરડી–શેનડી, દોરડુ બગણી, ખાંડણી, દળણું શગણાઈ એમ લખવુ

(૧૩) નીચેના શબ્દોમા બતાવ્યા મુજબ બન્ને જોડણી કરવી

(અ) ડોશી–ડોસી, માશી–માસી, એશ–એસ, છાશ–છાસ, બારશ–બારસ, એંશી–એંસી, વિશે–વિષે વગેરે

(આ) પણ શોધવુ (સોધવુ નહિ) શકવુ એમ જ લખવા

(ઇ) સઝા અને સમઝ નહિ પણ સજા સમજ રાખવુ, પણ ઝોઝારુ, મોઝાર એમા ઝ રાખવા, છતા સાઝ–સાજ, મઝા–મજા

(ઈ) આંબલી—આમલી, લીંબડો—લીમડો, ઊંબરો—ઊમરો તૂંબડુ–તૂમડુ, કાંબળી–કામળી, ડાંભવુ–ડામવુ પૂંભડુ–પૂમડુ ચાંદલો ચાદલો, કડલા–કલ્લા, સાડલો–સાલ્લો ગાડલુ–ગાલ્લુ વગેરે બન્ને રાખવા